ئالىي پېداگوگىكا مەخسۇس كۇرسلىرىنىڭ باشلانغۇچ
مەكتەپ مائارىپى دەرسلىكى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

ئارسلان ئابدۇللا
ياری ئەبەبدۇللا
تاش راخمان مۇزات
ئابدۇرېھىم راخمان

توزگۈچىلەر :

阿尔斯兰·阿不都拉
亚热·艾拜都拉
塔什·热合曼·木扎提
阿不都热依木·热合曼
阿木提·亚森
木合塔尔·买买提
阿不都热依木·阿

مۇھەررىرى : ھامۇت ياسىن
مەسئۇل مۇھەررىرى :مۇختار مۇھەممەد
مەسئۇل كوررېكتورى :ئابدۇرېھىم ئابلىمىت

高等师范专科小学教育专业教材

现代维吾尔语法

（维吾尔文）

*

شىنجاڭ ماارىپ نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتى باستى

*

فورماتى : 890×1240 ، 1/32 ؛ باسما تاۋىقى : 16.75
2004 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2004 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 1—3000

ISBN 7 — 5370 — 5166—6

باھاسى : 16.50 يۈەن （维课） G·1788

نەشر ھوقۇقى بىزدە ، باشقىلارنىڭ كۆچۈرۈپ بېسىشىغا بولمايدۇ .
بېسىش-تۈزىلىش مۇددىتىدە مەسىلە كۆرۈلسە ، ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدۇ .
ئادرېس : ئۈرۈمچى شەھىرى غالىيەت يولى 169 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى : 830001 ؛ تېلېفون 8552977 — 0991

كىرىش سۆز

«هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ئالىي پېداگوگىكا مەخسۇس كۇرس-
لىرىنىڭ باشلانغۇچ ماتارىيىلى كەسىپلىرىدە تەسىس قىلىنغان ئاساسىي
دەرسلەرنىڭ بىرى . قولىڭىزدىكى بۇ دەرسلىك مۇشۇ كەسىپنىڭ ئوقۇ-
غۇچىلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن ، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ۋە ئالىي تېخنىكۇم-
لارنىڭ تىل - ئەدەبىيات كەسپىدىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ، شۇن-
داقلا ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەرنىڭمۇ پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولالايدۇ .

دەرسلىكتە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ،
دېئالېكتلىرى ، فونېتىكىسى ، جۈملىدىن هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي
تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ، لېكسىكىسى ۋە گرامماتىكىسى هازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ئېتىراپ قىلىنغان كۆزقاراشلار ئاساسىدا بىرقە-
دەر ئەتراپلىق ۋە سىستېمىلىق بايان قىلىندى . شۇنداقلا ، نۆۋەتتە هازىر-
قى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ساهەسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان ۋە
ئاساسەن ئېتىراپ قىلىنغان يېڭى كۆزقاراشلارمۇ ئىمكانقەدەر كىرگۈ-
زۈلدى . شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، مەزكۇر دەرسلىكتە هازىر-
قىچە نەشر قىلىنغان «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» غا ئائىت ئەسەرلەر-
نىڭ مەزمۇنى ۋە كۆزقاراشلىرىدىن ئۇنۇملۇك ۋە ئىجادىي پايدىلاندۇق .
بىز بۇ يەردە مۇهتەرەم كەسىپداشلارغا چىن قەلبىمىزدىن رەهمەت ئېيە-
تىمىز .

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى ،
پروفېسسور تارسلان ئابدۇللا كىتابنى تۈزۈشكە مەسئۇل بولۇپ ، كىتاب-
نىڭ دەسلەپكى ئورنىنالىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىپ چىقىپ ، پۈتۈن كى-
تابنىڭ سىستېمىسىنى ۋە ئۇسلۇبىنى بىرلىككە كەلتۈردى . شۇنداقلا ،
ئىستىلىستىكا قىسمىنى تۈزۈپ چىقتى . شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلو-
لوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ لېكتورى ئابدۇرېهىم راخمان كىتابنىڭ مۇقەددە-

مە ، فونېتىكا ۋە يېزىق قىسمىنى ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى يارى ئەبەيدۇللا لېكسىكا ۋە سىنتاكسىس قىسمىنى ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى تاش راخمان مۇزات مورفولوگىيە قىسمىنى تۈزۈپ چىقتى .

كىتابتىكى بەزى بېتەرسىزلىكلەرگە قارىتا ، كەسپداشلارنىڭ تەنقىدىي تەكلىپ ـ پىكىرلەر بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز .

ـ تۈزگۈچىلەردىن

2004 ـ يىل 7 ـ ئاي

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە

§ 1 . تىلشۇناسلىق خاراكتېرى ۋە رولى 1

§ 2 . ئۇيغۇر تىلشۇناسلىق تەرەققىياتى 4

§ 3 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى 11

§ 4 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلشۇناسلىق دىئالېكتلىرى ... 15

§ 5 . «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»نىڭ خاراكتېرى ، مەزمۇنى ، ۋەزىپىسى 19

1 ـ باب فونېتىكا 21

§ 1 . تىل تاۋۇشى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى 21

§ 2 . فونېتىكىدىكى ئاساسىي ئۇقۇملار 28

§ 3 . تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى 47

§ 4 . نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر 53

§ 5 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلشۇناسلىق تەلەپپۇز قائىدىسى 63

2 ـ باب يېزىق 89

§ 1 . يېزىق توغرىسىدا چۈشەنچە 89

§ 2 . ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا قوللانغان يېزىقلىرى 93

§ 3 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلشۇناسلىق ئىملا قائىدىسى 106

§ 4 . تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ... 144

3 ـ باب لېكسىكولوگىيە 157

§ 1 . لېكسىكولوگىيە ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 157

§ 2 . سۆز ۋە ئۇنىڭ ياسىلىشى 159
§ 3 . سۆز مەنىسى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى 171
§ 4 . سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى 199
§ 5 . سۆزلەرنىڭ ئاھاڭ ۋە شەكىل جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى 219
§ 6 . سۆزلۈكنىڭ تۈزۈلۈشى 241
§ 7 . سۆزلۈكنى بېيىتىش يوللىرى 258
§ 8 . لۇغەتچىلىك 263
4 ـ باب گرامماتىكا 276
§ 1 . گرامماتىكا ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 276
§ 2 . سۆز تۈركۈمى 295
§ 3 . سۆز بىرىكمىسى 364
§ 4 . ئاددىي جۈملە 380
§ 5 . قوشما جۈملە 437
5 ـ باب ئىستىلىستىكىدىن ساۋات 473
§ 1 . ئىستىلىستىكا ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 473
§ 2 . سۆز تاللاش 481
§ 3 . مەنداش سۆزلەر ۋە قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى 505
§ 4 . ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر 518

مۇقەددىمە

1 §. تىلنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى

تىل پەقەت ئىنسانغىلا خاس بولۇپ ، تىلنى ئەمگەك يارانقان . تىل ئىقتىسادىي بازىسىۋ ئەمەس ، ئۈستقۇرۇلمىۋ ئەمەس ، بەلكى ئالاھىدە بىرخىل ئىجتىمائىي ھادىسە . تىل ئىجتىمائىيلىققا ۋە ئومۇمىي خەلقلىق خاراكتېرگە ئىگە . ئىجتىمائىيلىق دېگەندە ، تىل بىلەن جەمئىيەتنىڭ چەمبەرچاس باغلىنىدىغانلىقى ، بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقى ۋە بىر ـ بىرىگە تايىنىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . بىر تەرەپتىن ، تىل جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولىدۇ . جەمئىيەتتىن ئايرىلسا تىل بولماي قالىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ، جەمئىيەتمۇ تىلدىن ئايرىلالمايدۇ . تىل بولمايدىكەن ، جەمئىيەت مەۋجۇتلۇقتىن ۋە تەرەققىياتتىن مەھرۇم بولىدۇ . ئومۇمىي خەلقلىق دېگەندە ، تىلنىڭ جەمئىيەتتىكى ھەرساھە ، ھەرقاتلام كىشىلىرىگە ئورتاق خىزمەت قىلىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

تىلنىڭ سىرتقى رولىدىن قارىغاندا ، تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى ۋە تەپەككۇر قورالى . تىل بىلەن ئىدىيىنى ئىپادىلەش ۋە ئالاقە قىلىش ئىنسانلارنىڭ ھايۋانات دۇنياسىدىن پەرقلىنىدىغان ئەڭ تۈپكى پەرقلىرىنىڭ بىرى . شۇڭا ، نەۋائى «تىل ئىنسانىنى ھايۋاندىن جۇدا قىلدى» دەپ يازغان .

ئالاقە قورالى دېگەندە ، كىشىلەرنىڭ تىلدىن پايدىلىنىپ ئۆچۈر يەتكۈزىدىغان ۋە ئالماشتۇرىدىغان ۋاسىتە ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . تەبىئەت دۇنياسىدا نۇرغۇن ھايۋانلار خىلمۇخىل ئاۋازلارنى چىقىرىپ ئۆچۈر يەتكۈزىدۇ . بىراق ، بۇ ئاۋازلار نىسبەتەن ئاددىي ، ئىپادىلەيدىغان ئۆچۈر مىقدارىمۇ كۆپ ئەمەس ، شۇنداقلا ئۇ بىر پۈتۈن نەرسە بولۇپ ،

ئۇلارنى بېگىۋاشتىن قۇراشتۇرۇپ ، يېڭى ئۇچۇرلارنى تەشكىل قىلغىلى بولمايدۇ . شۇڭا ، ئۇ ھەقىقىي مەنىدىكى تىل ئەمەس . يەنە بىر تەرەپ- تىن ، ئىنسانلار تىلدىن باشقا قول ئىشارىتى ، بايراق ، قاتناش بەلگىلە- رى ، تېلېگرامما قاتارلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپمۇ ئۇچۇر يەتكۈزە- ئۇ . بىراق ، بۇ ۋاستىلەر تىل ئاساسىغا قۇرۇلغان ، شۇنداقلا قوللىنى- لىش دائىرىسىمۇ چەكلىك بولۇپ ، پەقەت تىلنىڭ يارەمچى ۋاستىسى بولالايدۇ ، خالاس . شۇڭا ، بىز تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى ، دەيمىز .

تىل ئىدىيىنى ئىپادىلەيدىغان قورال دېگىنىمىزدە ، كىشىلەرنىڭ تىلدىن پايدىلىنىپ ئىدىيىنى شەكىللەندۈرىدىغانلىقى ۋە ئىدىيىنى ئىپادە- لەيدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . تەپەككۇر ئىنسان مېڭىسىنىڭ بىرخىل ئىقتىدارى ، ئىنسان مېڭىسىنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئەكس ئەتتۈرۈش جەريانى . تەپەككۇر مەلۇم بىر قورال ئاساسىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ . ئۇ ئەكس ئەتتۈرگەن ئۇقۇم ، ھۆكۈم ، خۇلاسە ، سۆز ، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ . سۆز - جۈملىلەرسىز قىپيالىڭاچ تەپەك- كۇرنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس .

يەنى ، تىل ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش جەريانىدىلا ئەمەس ، بەلكى ئوي - پىكىرنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىمۇ مۇھىم رول ئويناپدۇ . تىل — تەپەككۇرنىڭ ئالاھىدە غىدىقلىغۇچىسى . فىزىئولوگىيىلىك ۋە فىزىكە- لىق جەھەتتە كەمتۈكلۈكى يوق ھەرقانداق ئادەم تىلدىن پايدىلىنىپ تەپەككۇر قىلىدۇ . ئەمما ، تەپەككۇر بىلەن تىل بىر نەرسە ئەمەس . تەپەككۇر پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە تەۋە ، تىل مەلۇم مىللەتكە تەۋە .

تىلنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى نۇقتىسىدىن ئالغاندا ، تىل ئىنسانغىلا خاس بولغان ئاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكمىسى بولغان بىر يۈرۈش بەلگىلەر سىستېمىسى . تىل — فونېتىكا ، لېكسىكا ، گرامماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ مۇھىم ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . فونېتىكا — تىل بەلگىلىرىنىڭ ئاۋاز ئامىلى . ئۇ تىلنىڭ ماددىي پوستى . لېكسىكا — تىل بەلگىلىرىنىڭ توپلىمى ، ئۇ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ؛ گرامماتىكا تىل

بەلگىلىرىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش ۋە بىرىكىش قائىدىسى . ئۇ تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيىتى .

تىل بەلگىلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىككى خىل ئالاھىدىلىكى — ئىختىيارىيلىق بىلەن زەنجىرسىمانلىق . ئىختىيارىيلىق دېگەندە ، تىلدا ئاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدە مۇقەررەرلىك بولمايدىغانلىقى ، بەلكى قانداق ئاۋۇش بىلەن قانداق مەنە بىرىكىپ قانداق مەنىگە ۋەكىللىك قىلىشى ئىختىيارىي بولىدىغانلىقى ، بۇ بەلگە بېكىتىلگەندىن كېيىن ئۆزگەرمەسلىكى ، پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرى ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان ئەرسە ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . بۇ قائىدە تىلدىكى نۇرغۇن مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈشكە ئىمكان بېرىدۇ . مەسىلەن : ئۇيغۇر تىلىدا «بەرزەنت كۆرگەن ئايال كىشى» دېگەن مەنىنىڭ نېمىشقا «ئانا» دېگەن ئۇچ ئاۋۇشنىڭ بىرىكتۈرۈلۈپ شۇنداق شەيئىگە ۋەكىل قىلىپ ئېلىنغانلىقىنى پەقەت مۇشۇ قائىدە بىلەنلا چۈشەندۈرۈش مۇمكىن . شۇنداقلا ، ھازىر تىلىمىزدىكى ئاتالغۇ مەسىلىسىدە مەنە بىلەن ئۇقۇمنىڭ مۇناسىۋىتى ھەددىدىن ئارتۇق تەكتىلىنىپ ، ئاتالغۇسىراش ياكى ئاتالغۇلارنى ئۇقۇملاشتۇرۇش كېسىلىنىڭ يامراپ كېتىشىدىكى خاتالىقنى كۆرسىتىپ بېرىگىلى بولىدۇ . بۇ يەردىكى مەسىلە بۇ بەلگە پەقەت كۆپچىلىك ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان ئادەتكە ئايلانىسىلا بولدى . ئۇ ئالاقە ئېھتىياجىنى قامدىيالىسىلا ، ئۇنىڭ ياخشى ـ يامانلىقىنى باھالاپ ، ھە دېسىلا ئۆزگەرتىشنىڭ كويىدا بولۇش توغرا ئەمەس .

تىل بەلگىلىرىنىڭ زەنجىرسىمانلىقى دېگەندە ، تىل بەلگىلىرى خۇددى زەنجىرنىڭ ھالقىسىدەك بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇلىنىپ كېلىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . ئەينى بىر ۋاقىت ئىچىدە بىر قانچە بەلگە بىراقلا چىقالمايدۇ . مەسىلەن : «مەن كىنو كۆرىمەن» دېگەن بەلگىلەر تىزمىسىدا ئۇچ بەلگە بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇلىنىپ چىقىدۇ .

تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىق خۇسۇسىيىتى يەككە بەلگىلەرنىڭ شەكلى (ئاۋۇشى) بىلەن مەزمۇنى (مەنىسى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە قارىتىلغان . زەنجىرسىمانلىق خۇسۇسىيىتى بولسا ، بەلگە بىلەن

بەلگىنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشىگە قارىتىلغان . بىرىكتۈرۈش نەتىجىسىدە ئوخ-شاشسىغان قۇرۇلما ھاسىل قىلىنىدۇ . بىرىكتۈرۈلگەن بەلگىلەردىكى بىرىكىش ئىختىيارىي بولماستىن ، شەرتلىك بولىدۇ . يەنى ، ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنداق بىرىككەنلىكىنى ، قانداق بىرىكمە ھاسىل قىلغانلى-قىنى چۈشەندۈرۈشكە ، ئىسپاتلاشقا بولىدۇ . ئىختىيارىيلىقنى ئاساس قىلغان بەلگىلەر شەرتلىك ۋە قائىدىلىك مۇناسىۋەتتە تۇرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن تىل قانۇنىيەتلىك ، چۈشىنىشلىك بولۇشتەك خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ .

【مۇھاكىمە سوئاللىرى】

1 . تىلنىڭ خاراكتېرى نېمە ؟
2 . تىلنى نېمە ئۈچۈن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى ۋە تەپەككۇر قورالى دەيمىز ؟
3 . تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىككى چوڭ ئالاھىدىلىكى قايسى ؟

2 §. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى

ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەپەككۇر قورالى ۋە ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى . ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت بولۇپ ئۇيۇشۇشىدا ، ئۆز-لۈكسىز تەرەققىي قىلىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان ئاساللارنىڭ بىرى .

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى ، تۈركىي تىللار ئائىلە-سى شەرقىي تۈركىي تىللار تارمىقىغا كىرىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات دەۋرىنى تۆۋەندىكى بەش باسقۇچقا ئايرىش مۇمكىن :

1 . ئالتاي تىللىرى ۋە ھون تىلى دەۋرى
2 . ئورخۇن ـ يېنىسەي يادىكارلىقلىرى تىلى دەۋرى

3 . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى
4 . چاغاتاي تىلى دەۋرى
5 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى

1 . ئالتاي تىللىرى ۋە ھون تىلى دەۋرى

1) ئالتاي تىللىرى

«ئالتايلىقلار» دېگەن ئۇقۇم كەڭ دائىرىدىن پۈتكۈل قىتئەسىلار ، تۈركلەر ، موڭغۇللار ، ئونتۇرا ئاسىيالىقلار ، تونغۇسلار ، شىمالىي ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى سامايىدىنلار ۋە يەنە ياپونلار ، كورىيانلارنى كۆرسىتىدۇ .

ئوراك - ئالتاي تىل بىرلىكى نەزەرىيىسى تېخى تالاش - تارتىش ئۇستىدىكى بىر نەزەرىيە . لېكىن ، ئالتاي تىللىرىدا بىر ئورتاقلىقنىڭ بارلىقى ئېتىراپ قىلىنغان . لېكىن ، بۇ بىرلىكنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە تېخى پىكىر بىرلىكى يوق . ۋىلادىمىر تسوپ ، رامستېد ، رېنىېن قاتارلىق ئالىملار ئالتاي تىللىرىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىكى بىرلىكىنى (ئوخشاشلىقىنى) بۇ تىللار-نىڭ ئورتاق بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققانلىقىنىڭ نەتىجىسى ، دەپ قارايدۇ . كوزۇچ ، كلاۋسۇن قاتارلىق ئالىملار بۇنى قەدىمكى چاغلاردا بىر-بىرىدىن سۆز ئالغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ، دەپ قارايدۇ . يەنە بەزى ئالىملار ئالتاي تىللىرى كېلىپ چىقىش نۇقتىسىدىن بىر تۇغقان تىللار بولۇش ئېھتىمالغا يېقىن ، لېكىن بۇ تېخى تولۇق ئىسپاتلاپ چىقىلمىغان بىر نەزەرىيە ، دەپ قارايدۇ . مۇئشۇ مەنبەدىن ، ئالغاندا ، ئوراك - ئالتاي تىللىرىنىڭ ۋە ئالتاي تىللىرىغا كىرىدىغان ھەرقايسى تىللارنىڭ تۇغقانچىلىق مەسلىسى ھازىرمۇ داۋاملىق تەتقىق قىلىنىپ ، ئېنىقلاشقا تېگىشلىك مەسىلە .

2) ھون تىلى

ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ھون تىلى دەۋرى مىلادىيە 5 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇ دەۋردە تۈركىي

تللار بىر - بىرىگە يېقىن بولغان تللارنىڭ بىرنەچچە گۇرۇپپىلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، بۇ تللار ئاساسىي جەھەتتىن گۇرۇپپىلار بويىچە پەرقلىنەتتى . ھەربىر گۇرۇپپىنىڭ تەركىبىدىكى پەرقلەر ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى .

2 . ئورخۇن - يېنىسەي يادىكارلىقلىرى تىلى دەۋرى

ئورخۇن - يېنىسەي يادىكارلىقلىرى تىلى 6 - ، 7 - ئەسىرلەردە ئورخۇن - يېنىسەي دەريا ۋادىلىرىدا ئورنىتىلغان مەڭگۈ تاشلار ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان بىرقىسىم يازما يادىكارلىقلاردا ئورخۇن - يېنىسەي يېزىقىلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن يازما ئەدەبىي تىلنى كۆرسىتىدۇ . بۇ دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوغۇز - قىپچاق تىللىرى ئارىسىدىكى پەرقلەر كېيىنكى دەۋرلەردىكىدەك روشەن ۋە سىستېمىلىق شەكىللىنىپ كەتمىگەن . بۇ دەۋردىكى مۇھىم يادىكارلىقلاردىن تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى ، كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى ، بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى قاتارلىقلار بار .

3 . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى 10 - ئەسىردىن 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇ دەۋردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلغان .

مىلادىيە 840 - يىلى ئىچكى قىسىمدا ھاكىمىيەت تالىشىش زىددىيىتى ، تاشقى جەھەتتە تەبىئىي ئاپەت ۋە قىرغىزلارنىڭ كەلكە كۆلەملىك ھۇجۇمى سەۋەبلىك بىر ئەسىر داۋام قىلغان ئورخۇن - ئۇيغۇر خانلىقى گۈمران بولدى . ئۆز خانلىقىدىن ئايرىلغان ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئۇيغۇر رايونى بولغان ئورخۇن - يېنىسەي ۋادىلىرىنى تاشلاپ كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى . ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئۇگە تېكىن باشلىقىدا تالقا سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى بويلىرىدا پاناھلاندى . يەنە بىر تارمىقى پان تېكىن باشچىلىقىدا

غەربكە كۆچتى . غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى خېشى كارىدورىغا بېرىپ ھازىرقى جاڭيې ئەتراپىدىن ئورۇن تۇنتى . بىر تارمىقى تۇرپان ئويمانلىقىدا ماكانلاشتى . يەنە بىر قىسمى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا جايلاشتى ھەمدە كۆچۈپ بارغان ئورۇندىكى يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن بىرلىكتە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى (911 — 1028 ـ يىللار) ، قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى (866 — 1209 ـ يىللار) ، قاراخانىلار سۇلالىسى (866 — 1212 ـ يىللار) دىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ يەرلىك ھاكىمىيەتنى شەكىللەندۈردى .

بۇ دەۋرده ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا ، بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە ، جۈملىدىن ئەدەبىياتقا سىڭىپ كىرگەن . شۇنىڭ بىلەن سانسكرىت ، تۇبۇت ، خەنزۇ ، توخەرى تىللىرىدىن نۇرغۇن بىرىك ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان .

10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قاراخانىلار سۇلالىسى ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي ئەرەب يېزىقىنىمۇ قوبۇل قىلدى . شۇنىڭ بىلەن بۇ رايوندا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئىستېمالدىن قالدى . ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك ئېقىمىدا ئەرەب ، پارس تىللىرىدىن نۇرغۇن سۆز ـ ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش بۇ دەۋر ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى .

دىنىي ئېتىقاد ۋە رايون پەرقىگە ئىگە بولغان بۇ ئىككى رايوندىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلىدىمۇ بارا ـ بارا پەرقلەر كۆرۈلۈشكە باشلىدى . مۇشۇ پەرقلەر يۈزىسىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىدىقۇت دىئالېكتى ۋە خاقانىيە دىئالېكتىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ دىئالېكتقا ئايرىلىدۇ . بۇ ئىككى دىئالېكتنىڭ يىلتىزى ۋە ئولى بىر بولۇپ ، فونېتىكىلىق ، گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئاساسىي لۇغەت تەركىبى زور ئوخشاقلىققا ئىگە ئىدى .

4 . چاغاتاي تىلى دەۋرى

14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى ئورتاق قوللانغان يېزىق ئەدەبىي تىلى— چاغاتاي تىلى ، دەپ ئاتىلىدۇ ، چاغاتاي تىلى يەنە «تۈركىي تىل» ، «تۈركچە» ، «قەشقەر تۈركچىسى» دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ .

چاغاتاي تىلى قاراخانىلار دەۋرىدە مەھمۇد قەشقەرى تەرىپىدىن «خاقانىيە تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خاقانىيە دىئالېكتى بىلەن ئىدىقۇت دىئالېكتىنىڭ يېڭى بىر دەۋرە قوشۇلۇپ كېتىشى بىلەن شەكىللەنگەن .

چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ قەدىمى ئىدىقۇت ۋە خاقانىيە تەۋەلىرىگە يەنكەندىن كېيىن ، مەمۇرىي جەھەتتە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان چىڭگىزخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايخانغا بۆلۈنگەن تېررىتورىيە ئىچىدە ئىدىقۇت دىئالېكتى بىلەن خاقانىيە دىئالېكتى قوشۇلۇش ، يۇغۇرۇلۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى . ھەر ئىككى دىئالېكتىكى ئۈنۈملۈك تەركىبلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى بىر باسقۇچتىكى شەكلى — چاغاتاي تىلى مەيدانغا كەلدى . چاغاتاي تىلى ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن بىر قاتار فونېتىكىلىق ، لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە خېلى دەرىجىدە ئۇچرىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ . بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ قېلىشى ئۇنىڭ موڭغۇل تىلى بىلەن ئالاقىدار ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ . بەلكى ، چاغاتاي خان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا ئورناتقان «چاغاتاي خانلىقى» دەۋرىدە چاغاتاي خانلىقى تېررىتورىيىسىدە ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

5 . هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى

چاغاتاي تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى ، يەنى ، 18 ـ ئەسىردىن باش-
لاپ چاغاتاي تىلىدا ئەرەب ـ پارس تىللىرىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرى تۇ-
غۇپ ، ھەرقايسى ئۇلۇسلارنىڭ جانلىق تىلىغا يېقىنلىشىش خاھىشى
ئېنىق گەۋدىلىنىدۇ . 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە ،
شۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىياتكى جانلىق تىل ۋە دىئالېكت
ئامىللىرى تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ . بۇ ئەدەبىياتتە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى سان ئۆزگىرىشلىرى ھېسابلىنىدۇ . بۇ خىل
سان ئۆزگىرىشى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يۈزبېرى پەللىگە چىقىدۇ .
بۇ دەۋردىكى تارىخىي ، ئىجتىمائىي شارائىتلار بۇ خىل سان ئۆزگىرىش-
ىنى سۈپەت ئۆزگىرىشىگە كۆتۈرىدۇ . شۇڭا ، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى
يېرىمىنى چاغاتاي تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈش باسقۇچى
دېيىمۇ بولىدۇ ، بولۇپمۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ
باشلىرىغا كەلگەندە جانلىق تىل ئاساسىدىكى يازما ئەدەبىي تىلنى بەرپا
قىلىش ، تىلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى سىستېمىلىق ئىزدە-
نىشلەر باشلىنىدۇ . 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇنىڭدىن مەرۇپ سەئ-
دى ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى ، ناسوھا ئىمىن قاتارلىق ئەدىبلەرنىڭ ئەسەر-
لىرىدە جانلىق تىل ئامىللىرى كۆپلەپ ئىشلىتىلىدۇ ، بۇ كۆرۈنۈش-
لەر ئۇيغۇر تىلىنى جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇش يولىدىكى داۋىل سە-
نىقلار ئىدى . سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 20 ـ
ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا ئابدۇللا روزىباقىيېۋ ، ئا . مۇھەممەدى
قاتارلىق تىلشۇناس ، ئالىملارنىڭ تەشكىللىشى بىلەن 1921 ـ ۋە
1930ـ يىللىرى چاقىرىلغان ئىككى قېتىملىق يىغىندا ئىلى ـ يەتتەسۇ
شېۋىسى بىلەن قەشقەر ـ پەرغانە شېۋىسى ئاساسىدا سابىق سوۋېت
ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش
مەسىلىسى ھەل قىلىندى .

1933 ـ يىلىدىكى «ئاپرىل ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن شىنجاڭدا

ھەممە مىللەتلەرنىڭ «مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى» قۇرۇلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇمچىدە مەركىزىي ئۇيۇشمىسى، ۋىلايەتلەردە ۋىلايەت-لىك، ناھىيىلەردە ناھىيىلىك شۆبە ئۇيۇشمىلار قۇرۇلدى. بۇ ئۇيۇشمە-لار مىللىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ۋە ئامما ئۈچۈن تەشكىلات بولۇش سۈپە-تى بىلەن مەدەنىيەت، ماۋارىپ خىزمىتىنىڭ ئالدىغا ئېغىر يۈكىنى ئۈستە-گە ئېلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن ناھايىتى تېزلا باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپىنى ئومۇملاشتۇردى. ئاكا - ئۇكا مۇسا-بايېۋلار 1885 - يىلى ئىكسانتا قۇرغان تۇنجى پەننىي مەكتەپ «ھۈسەي-نىيە مەكتىپى»دىن كېيىن شىنجاڭنىڭ جاي - جايلىرىدا مەكتەپلەر قۇرۇلدى. گېزىت - ژۇرناللار نەشر قىلىنىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلە-نىڭ قېلىپلىشىشىغا شارائىت يارىتىلدى. شۇنداق قىلىپ 1930 - يىللارغا كەلگەندە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللەندى.

دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئورخۇن - يېنىسەي يادنكار-لىقلىرى تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، چاغاتاي تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان، تىل تاۋۇشلىرى، لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتە تەدرىجىي يېتىلگەن، مۇكەممەللەشكەن ئەدەبىي تىل-نى كۆرسىتىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى — ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنى ئۆزىگە تەلەپپۇز ئۆلچىمى قىلغان، مەركىزىي دىئالېكتنى ئۆزىگە يېتەكچى قىل-غان، ھازىر نەشر قىلىنىۋاتقان ئۇلۇغ خاراكتېرلىك يىرىك ئەسەرلەر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى ئۆزىگە گرامماتىكىلىق ئۆلچەم قىلغان تىلدۇر.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن بۇ ئىبارە بىرىنچىدىن، بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر خەلقى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقىلىشىش ۋاستىسى قىلغان كىشىلەر ئىشلىتىۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى، دېگەن مەنىنى؛ ئىككىنچىدىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئىلمىي ئاساستا ئۆگىتىدىغان ۋە تەتقىق قىلىدىغان پەن، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

【مۇھاكىمە سوئاللىرى】

1 . ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى قىسقىچە بايان قىلىڭ .
2 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قاچان شەكىللەنگەن ؟

3 §. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى

ئەدەبىي تىل — مىللىي ئورتاق تىلنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ، قېلىپلاشتۇرۇلغان شەكلى .

بىر مىللەتكە نىسبەتەن ئورتاق تىل — مىللىي ئورتاق تىل ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ مىللەت بىلەن تەڭ شەكىللەنگەن بولىدۇ . مىللىي ئورتاق تىل مەلۇم دىئالېكت ئاساسىدا شەكىللەنگەن ، مەلۇم مىللەتكە تەۋە ، خەلقە ئورتاق بولغان تىلدۇر .

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئورتاق تىلى ئادەتتە جانلىق تىل ۋە يېزىق تىل دېگەن ئىككى شەكلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . يېزىق تىل جانلىق تىل ئۇچۇن يېتەكچىلىك رولىنى ئويناپدۇ . جانلىق تىل يېزىق تىلى ئۇچۇن ئاساس بولىدۇ . جانلىق تىل تەلەپپۇز ياكى نۇتۇق ئارقىلىق ، يېزىق تىل ئىملا ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بولغاچقا ، بۇلار روشەن پەرققە ئىگە . يېزىق تىل جانلىق تىلغا قارىغاندا خېلى مۇكەممەل ، قېلىپلاشقان بولىدۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆزى يەنىلا ئەدەبىي تىل ھېسابلىنىدۇ . ئەدەبىي تىل مىللىي ئورتاق تىل ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ . ئورتاق تىل مەلۇم دىئالېكت ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ . مىللىي ئورتاق تىلنىڭ جانلىق تىل ۋە يېزىق تىل شەكلى ئىلىم ـ پەن خادىملىرىنىڭ ، تىلشۇناسلارنىڭ ياكى شۇ مىللەت ئاممىسىنىڭ ئورتاق كېڭىشىشى ، شۇ ئارقىلىق ئۇنى قوبۇللىكا ، لېكىنكا ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتلەردىن ئوبېيكتىپ تەرەققىيات قانۇنىيىتى بويىچە قايتا ـ قايتا پىششىقلاپ ئىشلىشى ، قېلىپلاشتۇرۇشىدىن كېيىنلا ئاندىن ئەدەبىي تىل شەكىلىگە كىرىدۇ . ئەدەبىي تىل شۇ مىللەت تىلىدىكى ھەرخىل دىئالېكتلار-

نىڭ ، مەھەللىۋى شېۋىلەرنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا قارىماي ، ھەممىنى ئۆزىگە بېقىندۇرغان ھالدا شەكىللىنىدۇ . ئۇ شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيانقى ئۇزئارا ئالاقىسىگە ، ئۇزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇشىغا ، بىر - بىرىنى چۈشىنىشىگە ئونۇملۇك خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقان دىئالېكتلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن مىللىي ئورتاق تىلنى ئۆزىگە ئەڭ مۇھىم ئاساس قىلىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى — مەركىزىي دىئالېكتنى ئۆزىگە بېتەكچى قىلغان ، ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلىپ شەكىلـلەنگەن ئەدەبىي تىل .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىي بېزىق تىل ۋە ئەدەبىي جانلىق تىل ، دەپ ئايرىلىدۇ .

ئەدەبىي جانلىق تىل ئومۇمەن ، رادىئو - تېلېۋىزىيە ، كىنو - تىياتىر ، دوكلات - لېكسىيە ، تەشۋىقات ۋە ئوقۇ - ئوقۇتۇش قاتارلىقلار-دا قوللىنىلىدۇ . ئۇ تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئۆزىگە بېتەكچى قىلىدۇ ؛ ئەدەبىي بېزىق تىل ئومۇمەن ، گېزىت - ژۇرنال ، كىتاب ، ھۆججەت ، ئالاقىلەردە قوللىنىلىدۇ . ئۇ ئىملا قائىدىسىنى ئۆزىگە بېتەكچى قىلىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىۋاتقان ، مۇكەممەللىشىۋاتقان ئەدەبىي تىل . ئۇ بىرقانچە دىئالېكتقا ، ھەربىر دىئالېكت يەنە بىر قانچىدىن شېۋىلەرگە بۆلۈنگەن . دىئالېكت ۋە شېۋە-لەردە ھېلىھەم قىسمەن پەرقلەر مەۋجۇت . شۇڭا ، ئۆگىنىش ، ئوقۇش-ئوقۇتۇش جەريانىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئومۇملاشتۇ-رۇش ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ جانلىق تىل تەلەپپۇزىنى قىلىپلاشتۇرۇش ، تەلەپپۇز ۋە ئىملا قائىدىسىنى توغرا ئىگىلەش ۋە ئۆزلەشتۇرۇشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك . چۈنكى ، ئىملا قائىدىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي بېزىق تىلىنى قىلىپلاشتۇرۇش-نىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك ئاساسى ھەم تەدبىرى ؛ ئوخشاشلا ئەدەبىي تەلەپپۇز قائىدىسى ئەدەبىي جانلىق تىلنى قىلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك ئاساسى ۋە تەدبىرى .

ھەرقانداق بىر تىلنىڭ تەلەپپۇزىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن مەلۇم بىر جايىنىڭ تەلەپپۇزى ئۆلچەم قىلىنىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى — ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىدۇر .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن بىرىنچىدىن ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇشقا ؛ ئىككىنچىدىن ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ :

1 . ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە كۆچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ . ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىنى تارىخىي تەرەققىيات يۈنىلىشى بويىچە سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشنى ؛ ئۇيغۇر تىلىنى باشقا قېرىنداش تۈركىي تىللار بىلەن سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشنى ؛ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلىرىنى توغرا كەسمە يۈزى بويىچە تەتقىق قىلىشنى ؛ باشقا تىل سىستېمىسىدىكى تىللار بىلەن سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشنى ھەمدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا ، لېكسىكا ، گرامماتىكا تەتقىقاتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ، تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ سۈپىتىنىڭ ئۆسۈشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشنى پۈختا ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ ھەم ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتى ۋە مۇكەممەللىشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ .

2 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى بىلەن ئىملا قائىدىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنى چىڭ تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ . ئىملا قائىدىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىق تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك تەدبىرى . ئىملا قائىدىسى قانچە مۇكەممەل ، ئۇقۇملۇق بولسا ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلىشىشى شۇنچە

ئۇنۇملۇك بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئىملا قائىدىسى ، ئىملا لۇغىتى ، ئاتالغۇلار لۇغىتى ، ئىزاھلىق لۇغەت قاتارلىق لۇغەتلەرنى تۈزۈش ئەدە- بىي بېزىق تىلنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى ھېسابلىنىد- ىدۇ . تەلەپپۇز قائىدىسى ئەدەبىي جانلىق تىلنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك تەدبىرى . ئەدەبىي يېزىق بىلەن ئەدەبىي جانلىق تىل ئوتتۇر- سىدا ھامان پەرق بولىدۇ . بۇ پەرق تەلەپپۇز قائىدىسىدە ئەكس ئەتتۈرۈ- لىدۇ . ئەدەبىي تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئىشلىگەندە ئەدەبىي تەلەپپۇز لۇغە- تىنىمۇ ئىشلەش كېرەك . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇزى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ، سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەلەپپۇزى ۋە جۈملىلەرنىڭ ئىنتوناتسىيىسىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ ، شۇڭا رادىئو - تېلېۋىزور ، كىنو - تىياتىر ساھەلىرىدە ئەدەبىي جانلىق تىل تەلەپپۇز- ىنى قېلىپلاشتۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك .

ئەدەبىي يېزىق تىلى بىلەن ئەدەبىي جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا گەرچە پەرق بولسىمۇ ، لېكىن ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئىشلىگەندە بۇ خىل پەرقنىڭ چوڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن دىئالېكت ، شېۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى كىچىكلىتىش ، شەخسكە خاس غەيرىي نۇقۇق شەكىللىرىنى تۈزىتىشنى كۆرسىتىدۇ . ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۇزاق مۇددە- ەتلىك ، مۇشەققەتلىك ھەم مۇنچىكە ئىش . ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇ- رۇش دىئالېكت ۋە شېۋە رايونلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇر- مۇش مۇئىيىنىنىڭ تۈسۈشى ، مىللىي ئاڭنىڭ كۈچىيىشى بىلەن مۇنا- سىۋەتلىك ئىش . ئىلىم - پەن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان يۇگۇنكى كۈندە ، ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇشقا نۇرغۇن ئوڭۇشلۇق شارائىتلار ھازىرلاندى . مۇشۇ ئوڭۇشلۇق شارائىتلاردىن ئۇنۇملۇك پاي- دىلىنىپ ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇش قەدىمنى تېزلىتىش كېرەك .

【مۇھاكىمە سوئاللىرى】

1 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى دېگەن نېمە ؟
2 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى قايسى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ؟
3 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش قايسى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ؟

4 §. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى

دىئالېكت دېگىنىمىز ، ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ بىر تارمىقى ، يەنى ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ يەرلىك ۋارىيانتى .

بىر تىلنىڭ دىئالېكتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ . مەلۇم بىر تىلنىڭ دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا ، شۇ دىئالېكت رايونلىرىنى چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئەڭ ئومۇمىي بولغان ئالاھىدىلىكلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئېلىنىدۇ ھەم مۇشۇ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن دىئالېكتلارنى ئايرىش ئۆلچىمى بېكىتىلىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى فونېتىكا ، لېكسىكا ، گرامماتىكا جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە . بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئىچىدە ئۆزەندىكى ئىككى ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۆچۈن ئەڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىپ ، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىدۇ . مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈچ دىئالېكت رايونىغا بۆلۈنىدۇ .

بىرىنچى ئۆلچەم ، يېشىللارنىڭ كەلگۈسى زامان ئېنىق ئەۋەر رايى شەكلى بولۇپ ، ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا تۈسلۈك مەنىدىن يېشىللارنىڭ

كەلگۈسى زامان ئېنىق خەۋەر رايى مەنىسىنى بىلدۈرۈشكە ئۆتكەن «dur>turur» شەكلى بىرىنچى شەخس (بىرلىك ۋە كۆپلۈك) تە دىئالېكتلاردا ئۈچ تۈرلۈك ئەھۋال ئۇچرايدۇ.

1. turur>dur>di شەكلىدە قىسقارغان. مەسىلەن:

baradimɛn	بارىمەن
tosadimɛn	توسىمەن
bilmejdimɛn	بىلمەيمەن

2. turur>dur>t(?) شەكلىدە قىسقارغان. مەسىلەن:

baritmɛ(n)~bajitmɛ(n)	بارىمەن
tosutmɛn	توسىمەن
bilmejtimɛ(n)~bilmɛj? mɛ(n)~ bilmijtmɛ (n)	بىلمەيمەن

3. بۇ شەكىل نۆل شەكىلگە ئايلانغان. يەنى tur>dur>0 شەكلىدە پۈتۈنلەي يوقالغان بولۇپ، ئېنىق كەلگۈسى زامان پېئىلى «a-ɛ ... » بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارنىڭ ئاخىرىغا بىۋاستە شەخس قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش بىلەن ئىپادە قىلىنغان. مەسىلەن:

barimɛn	بارىمەن
tosimɛn	توسىمەن
bilmejmɛn	بىلمەيمەن

ئىككىنچى ئۆلچەم، پۈتىمگەن سۈپەتداش شەكلى. بۇ شەكىلدىمۇ ئۈچ خىل ئەھۋال بار.

1. turur>dur>du(r)+ban شەكلىدە. مەسىلەن:

baradugan	بارىدىغان
keledugan	كېلىدىغان

2. turur>dur>t+ban+qan شەكلىدە. مەسىلەن:

baritqan~bajitqan	بارىدىغان
ke(li)tqan	كېلىدىغان

3. turur>dur>di+ban شەكلىدە. مەسىلەن:

باريدىغان	baridigan
كېلىدىغان	kelidigan

يۇقىرىقى ئىككى ئۆلچەمدە بىرىنچى خىل ئەھۋالغا ياتىدىغىنى لوغۇر دىئالېكتى ، ئىككىنچى خىل ئەھۋالغا ياتىدىغىنى خوتەن دىئالېكتى ، ئۈچىنچى خىل ئەھۋالغا ياتىدىغىنى مەركىزىي دىئالېكت بولىدۇ .

1 . مەركىزىي دىئالېكت

مەركىزىي دىئالېكت شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ غەربىي جەنۇبتا يەكەنگىچە بولغان كەڭ رايوندا قوللىنىلىدىغان ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئاساس بولغان دىئالېكتتۇر . مەركىزىي دىئالېكتنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئاساس بولغان دىئالېكت دېگىنىمىزدە ، ئۇنىڭ تۈۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتىمىز :

بىرىنچى ، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىن ئىبارەت ئىككى مەدەنىيەت بويىچە مەركىزىي دىئالېكىت رايونى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا مەركەز بولۇپ كەلگەن قەشقەر ، تۇرپان ، ئىلى ، ئۇرۇمچى قاتارلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايون ؛ ئۇنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى باشقا ئىككى دىئالېكت رايونىغا قارىغاندا كۆرۈنەرلىك يۇقىرى .

ئىككىنچى ، بۇ دىئالېكت رايونى كەڭ . بۇ دىئالېكتنىتا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ نوپۇسى مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ . ئوچۇقراق ئېيتقاندا ، بۇ دىئالېكت رايونى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇرلار ياشايدىغان رايونلارنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ ؛ بۇ دىئالېكتنىتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى باشقا ئىككى دىئالېكتنىتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىدىنمۇ تەخمىنەن بەش ھەسسە ئارتۇق .

ئۈچىنچى ، مەركىزىي دىئالېكت باشقا ئىككى دىئالېكتقا قارىغاندا

تىلىمىزغا يېقىن . مەركىزىي دىئالېكت (جۈملىدىن ، ئۇنىڭ مەرقايسى شېۋىلىرى) يالغۇز يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن دىئالېكتلارنى پەرقلەندۈرۈش نۇقتىسىدىنلا ئەمەس ، بەلكى تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسى ، لۇغەت بايلىقى سىستېمىسى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلما سىستېمىسىنىڭ ھەممە مۇھىم نۇقتىلىرى بويىچىمۇ ئەدەبىي تىلىمىزغا ئىنتايىن يېقىن تۇرىدۇ .

يۇقىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ، مەركىزىي دىئالېكت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ پېتەكچى دىئالېكتى قىلىپ بەلگىلەنگەن .

مەركىزىي دىئالېكت رايونى شەرقتە لوپنۇر دىئالېكتى رايونى بىلەن ، غەربىي جەنۇبتا خوتەن دىئالېكتى رايونى بىلەن تۇتىشىدۇ .

مەركىزىي دىئالېكت ئۇرۇمچى شېۋىسى ، ئىلى شېۋىسى ، تۇرپان شېۋىسى ، قۇمۇل شېۋىسى ، قەشقەر شېۋىسى ، ئاتۇش شېۋىسى ، تارىم شېۋىسى (جۈملىدىن ، موغال شېۋىسى ، كۆچا شېۋىسى) قاتارلىق يەتتە شېۋىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

2 . خوتەن دىئالېكتى

خوتەن دىئالېكتى شەرقتە چاقىلىقتىن غەربتە گۇما ناھىيىسىگىچە بولغان توققۇز ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

خوتەن دىئالېكتى كېرىيە شېۋىسى ، لوپ شېۋىسى ، ئىلچى شېۋىسى ، قاراقاش شېۋىسى ، گۇما شېۋىسى قاتارلىق بەش شېۋىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

3 . لوپنۇر دىئالېكتى

لوپنۇر دىئالېكتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇچ دىئالېكتى ئىچىدىكى كۆلىمى ئەڭ كىچىك ، ئىشلىتىدىغان ئادىمى ئەڭ ئاز بىر دىئالېكت . ئۇ پەقەت لوپنۇر ناھىيىسى تەۋەسىدە قوللىنىلىدۇ .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . دىئالېكت دېگەن نېمە؟

2 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرىنى ئايرىشنىڭ ئۇلۇچەملىرى قايسىلار؟

3 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قانچە دىئالېكتقا بۆلۈنىدۇ؟ قايسىلار؟

4 . مەركىزىي دىئالېكت نېمە ئۈچۈن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېتەكچى دىئالېكتى قىلىپ بېكىتىلگەن؟

§ 5. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»نىڭ خاراكتېرى ، مەزمۇنى ، ۋەزىپىسى

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ئالىي پېداگوگىكا مەكتەپلىرىنىڭ ئىجتىمائىي پەن كەسىپلىرىدە ئۇقتۇلىدىغان ئاساسىي دەرسلەرنىڭ بىرى . تىل كەسىپلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا ، ھەم ئاساس دەرس ، ھەم كەسىپىي دەرس ھېسابلىنىدۇ . بۇ دەرس ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئانا تىلىدىن پايدىلىنىش سەۋىيىسىنى ۋە ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدۇ ؛ باشقا پەنلەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئاساس ھازىرلاپ بېرىدۇ ؛ ئىككىنچى بىر تىلنى ئۆگىنىشتە قورال ۋە ۋاستە بولالايدۇ . بۇ دەرسلىك فونېتىكا ، لېكسىكا ، مورفولوگىيە ، سىنتاكسىس ۋە ئىستىلىستىكا قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» نىڭ ۋەزىپىسى — ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسى بىلەن قوراللاندۇرۇپ ، ئەملىي مەشغۇلەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ھازىرقى زامان

بىلىملىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتىن ئىبارەت . كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىلىرىنى ئىگىلەش ئارقىلىق ، ئەدەبىي تەلەپپۇز قائىدىسى بويىچە تەلەپپۇز قىلالايدىغان ، ئىملا قائىدىسىنى ئۆگىنىش ئارقىلىق ئىملا قائىدىسى بويىچە توغرا يازالايدىغان ، ئەدەبىي تىل بىلەن دىئالېكتلارنى پەرقلەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان ، گرامماتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى ئۆگىنىش ئارقىلىق سۆزلەردىن توغرا پايدىلىنىپ ، جۈملىنى توغرا ، راۋان تۈزەلەيدىغان ، ئۆز ئىدىيىسىنى ۋە پىكىر ، ھېسسىياتىنى چۈشىنىشلىك ۋە راۋان بايان قىلالايدىغان قىلىش ھەمدە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا بەلگىلىك ئاساس سېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت .

1 ـ باب فونېتىكا

1 §. تىل تاۋۇشى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

فونېتىكا — گرېكچە «phone» (تاۋۇش ، ئۈن) دېگەن سۆزدىن كەلگەن . ئۇ تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى سۈپىتىدە رۇس تىلى ئارقىلىق تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلەشكەن . ھازىر بۇ ئاتالغۇ «تىل تاۋۇشلىرى» ۋە «تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ .

تىل تاۋۇشلىرى سۆزلىگۈچىنىڭ ئاغزىدىن چىقىپ ، ھاۋانىڭ ۋاسىتىسى بىلەن ئاڭلىغۇچىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ بارىدۇ ـ دە ، دەرھال يوقايدۇ . تىل تاۋۇشلىرى ھازىر تۆۋەندىكىدەك ئۈچ نۇقتىدىن تەتقىق قىلىنىدۇ :

1 . فىزىئولوگىيىلىك جەھەتتىن : تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى تەتجىسىدە ، ھەرخىل تاۋۇشلارنىڭ قانداق ھاسىل بولىدىغانلىقى تەتقىق قىلىنىدۇ .

2 . ئاكۇستىكىلىق جەھەتتىن : تىل تاۋۇشلىرىنىڭ نېمىلەردىن تەركىب تاپقانلىقى ۋە ھاۋادا قانداق تارقىلىدىغانلىقى تەتقىق قىلىنىدۇ .

3 . ئاڭلاش سېزىمى جەھەتتىن : ئاڭلىغۇچىنىڭ تاۋۇشلارنى قانداق قوبۇل قىلىدىغانلىقى ، قانداق چۈشىنىدىغانلىقى تەتقىق قىلىنىدۇ .

1 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

تىل تاۋۇشلىرى — تىلنىڭ ماددىي پوستى . ئۇ بىرخىل ئاۋاز . يەنى ، بىرخىل فىزىكىلىق ھەرىكەت ؛ ئۇ ئىنسان تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى ، يەنى بىرخىل فىزىئولوگىيىلىك پائالىيەت ؛ ئۇ مۇئەييەن مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىجتىمائىي شارائىتتا

بېتىلىدىغان بىرخىل ئادەت .

ھەرقانداق بىر ئاۋاز بىرخىل فىزىكىلىق ھادىسىدۇر . ئاۋاز— ئاۋاز ئېگىزلىكى ، ئاۋاز كۈچى ، ئاۋاز ئۇزۇنلۇقى ۋە ئاۋاز تۈسىدىن ئىبارەت تۆت خىل فىزىكىلىق خاراكتېرگە ئىگە . شۇڭا ، ھەرقانداق ئاۋازنى مۇشۇ تۆت جەھەتتىن تونۇش ۋە تەھلىل قىلىش مۇمكىن .

1) ئاۋاز ئېگىزلىكى

ئاۋاز ئېگىزلىكى — ئاۋازنىڭ ئېگىز - پەسلىكىدۇر . ئۇ ئاۋاز دولقۇنىنىڭ تەۋرەش قېتىم سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ۋە تېز - ئاستىلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ . تەۋرەش قېتىم سانى كۆپ بولسا ، تەۋرەش تېز بولسا ئاۋاز يۇقىرى بولىدۇ . ئەكسىچە بولسا ئاۋاز تۆۋەن بولىدۇ . تەۋرىگۈچى جىسمنىڭ بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدىكى تەۋرەش قېتىم سانى چاستوتا ، دەپ ئاتىلىدۇ . چاستوتىنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى Hz (ھېرتىس) بولۇپ ، 1Hz قېتىم / سېكۇنت 1 بولىدۇ . ئادەمنىڭ قۇلىقى 16Hz تىن 20،000Hz قىچە بولغان ئاۋازلارنى قوبۇل قىلالايدۇ . 1500Hz تىن 3000Hz قىچە بولغان ئاۋاز ئەڭ يېقىملىق بولىدۇ .

جىسمدىن چىققان ئاۋازنىڭ ئېگىز - پەس بولۇشىدىكى تۈپكى سەۋەب شۇكى ، چولۇ ياكى ئۇزۇن تەرسىلەردىن چىققان ئاۋاز تۆۋەن ، كىچىك ياكى قىسقا تەرسىلەردىن چىققان ئاۋاز يۇقىرى بولىدۇ ؛ بوش تەرسىلەردىن چىققان ئاۋاز تۆۋەن ، چولۇ تەرسىلەردىن چىققان ئاۋاز يۇقىرى بولىدۇ ؛ قېلىن تەرسىدىن چىققان ئاۋاز تۆۋەن ، نېپىز تەرسىدىن چىققان ئاۋاز يۇقىرى بولىدۇ . چۈنكى ، چولۇ ، ئۇزۇن ، بوش ، قېلىن تەرسىلەرنىڭ تەۋرىشى ئاستا بولىدۇ . تەۋرەش قېتىم سانى ئاز بولىدۇ . چاستوتىسىمۇ تۆۋەن بولىدۇ . كىچىك ، قىسقا ، چولۇ ، نېپىز تەرسىلەرنىڭ تەۋرىشى تېز بولىدۇ ، تەۋرەش قېتىم سانى كۆپ بولىدۇ . چاستوتىسىمۇ يۇقىرى بولىدۇ . شۇڭا ، بۇ خىل تەرسىلەردىن چىققان ئاۋازمۇ يۇقىرى بولىدۇ .

تىل ئاۋۇشلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئاۋاز ئېگىزلىكى ئادەمنىڭ ئاۋۇش پەردىسىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ، چولۇ - بوشلۇقى ، قېلىن-

نېپىزلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . ئومۇمەن ، ئايالالار ۋە بالىلار-نىڭ تاۋۇش پەردىسى قىسقىراق ، نېپىزرەك كېلىدۇ . ئەرلەرنىڭ تاۋۇش پەردىسى ئۇزۇنراق ، قېلىنراق كېلىدۇ . ئادەم ئۆزىنىڭ تاۋۇش پەردىسى-نىڭ چىگ ـ بوشلۇقىنى تەڭشەپ تۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە . شۇڭا ، ئادەملەر ئالاقە ئېھتىياجى ياكى سۆزلەرنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش ئېھتى-ياجىغا ئاساسەن يۇقىرى ياكى تۆۋەن ئاۋازلارنى چىقىرالايدۇ .

2) ئاۋاز كۈچى

ئاۋاز كۈچى — ئاۋازنىڭ كۈچلۈك ـ ئاجىزلىقىدۇر . ئۇ ئاۋاز دولقۇنىنىڭ تەۋرەش ۋاقتىدىكى ئامپىلتۇدىسىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

تاۋۇش چىقارغۇچى جىسىمدىن چىققان تاۋۇشلارنىڭ كۈچلۈك ياكى كۈچسىز بولۇشى تىترىگۈچى جىسىمغا تەسىر قىلغان تاشقى كۈچنىڭ كۈچلۈك ياكى كۈچسىز بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئادەم سۆزلىگەندە ئاۋازنىڭ كۈچلۈك ـ ئاجىزلىقى ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش پەردىسى ياكى توسقۇنلۇق پەيدا قىلغان ئورۇنغا بولغان بېسىم كۈچىدىن شەكىللىنىدۇ .

3) ئاۋاز ئۇزۇنلۇقى

ئاۋاز ئۇزۇنلۇقى — ئاۋازنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىدۇر . ئۇ جە-سىمنىڭ تەۋرەش ۋاقتىنىڭ ، يەنى بىر ئاۋازنىڭ باشلىنىشتىن ئاخىر-لاشقىنىغىچە قەدەر كەتكەن جەمئىي ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بىز ئادەتتىكى سۆزلەشت بىلەن سۆزلىگەندە ھەربىر تاۋۇش ئۈچۈن تەخمىنەن 1/10 سېكۇنت ۋاقىت كېتىدۇ . ئومۇمەن ، سوزۇق تاۋۇشلار ئۇزۇق تاۋۇشلاردىن ئۇزۇن بولىدۇ .

4) ئاۋاز تۇسى

ئاۋاز تۇسى — ئاۋازنىڭ خاسلىقىدۇر . ئۇ ئاۋازلارنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئاساسىي بەلگە . ئۇ تەۋرەش شەكلىنىڭ ئوخشە-ماسلىقىغا باغلىق .

ئاۋاز تۇسىنىڭ ھەرخىل بولۇشى ئاۋاز چىقارغۇچى جىسىم (ئاۋاز

مەنبەسى) نىڭ ئوخشىماسلىقى ، ئاۋاز چىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ ئوخشىماسلىقى ، ياكىراتقۇ شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

تىل تاۋۇشلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئاۋاز چىقارغۇچى جىسىم — تاۋۇش پەردىسى . ياكىراتقۇ — ئېغىز ، دىماغ ، تاماق ، كېكىرتەك بوشلۇقى ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش پەردىسىنى تىترەتكەندە بىرخىل ئىنكاسلىق ئاۋاز ھاسىل بولىدۇ . ئەمما ، بۇ خىل ئاۋازنى ئاڭلىغىلى بولمايدۇ ۋە ئۇنىڭ تۈسىنى ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ . بۇ خىل ئاۋاز ، ئېغىز ، دىماغ ، تاماق ۋە كېكىرتەك بوشلۇقلىرىدىن ئۆتكەندە ، بۇ بوشلۇقلارنىڭ چوڭايتىشى ۋە تەڭشىشى نەتىجىسىدە ، ئاۋاز كۈچى كۈچەيتىلىدۇ ۋە ھەرخىل تۈستىكى تاۋۇشلار بولۇپ ئاڭلىنىدۇ . شۇنداقلا ، تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇقىدا ئىلگىرى ياكى كېيىن تۇرۇش ، يۇمشاق تاڭلاينىڭ تۆۋەنگە چۈشۈشى ياكى كۆتۈرۈلۈشى ، لەۋلەرنىڭ ئېچىلىپ - يېپىلىشى ۋە يۇمىلاق ياكى ياپىلاق بولۇشى تاۋۇش چىقىرىشتىكى ياكىراتقۇچى ئەزالارنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتىدۇ . بۇنىڭ بىلەن تۈرلۈك تۈستىكى تاۋۇشلار ھاسىل بولىدۇ .

ھەرقانداق ئاۋاز ، جۈملىدىن تىل تاۋۇشى ئاۋاز ئېگىزلىكى ، ئاۋاز ئۇزۇنلۇقى ۋە ئاۋاز تۈسىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىدۇر . لېكىن ، بۇ تۆت ئامىلنىڭ ھەربىر كونكرېت تىلدا ئوينايدىغان رولى ئوخشاش بولمايدۇ . بۇنىڭدا ئەڭ مۇھىمى ئاۋاز تۈسى ھەرقانداق تىلدا مەنە پەرقلەندۈرۈش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينايدۇ ، يەنى ئاۋاز تۈسى ھەرخىل كونكرېت تاۋۇشلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسى .

2 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى

ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى تۆۋەندىكى تۆت قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ :

1) ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىسمى

نەپەس ئەزالىرى تۇتاش كەتكەن ئەيسىمان بولغا جايلاشقان بولۇپ ، دىماغ ، ئېغىز بوشلۇقىدىن باشلىنىپ تامانقا ، ئاندىن بوغۇزغا تۇتىدۇ

ۆە كاناي ، كانايچىلار ئارقىلىق ئۆپكىگە تۆتىشىدۇ . ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ھاسىل بولۇشىدىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ھېسابلىنىدۇ .

2) ئاۋاز مەنبەسى قىسمى — بوغۇز ۆە تاۋۇش پەردىسى

ئىنسان ئۆچۈن ئاۋاز مەنبەسى تاۋۇش پەردىسىدۇر . ئۇ بوغۇزغا جايلاشقان . تاۋۇش چىقارغاندا تاۋۇش پەردىسى ئارىلىقىدا تار بىر يوچۇق پەيدا بولىدۇ . ھاۋا ئېقىمى مۇشۇ يوچۇقتىن ئۆتكەندە ، تاۋۇش پەردىسى تىترەيدۇ ۆە ئىپتىدائىي ئاۋاز ھاسىل بولىدۇ .

3) ياڭراتقۇ قىسمى — ئېغىز ، دىماغ ، تاماق ، كېكىرتەك بوشلۇقلىرى .

يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش پەردىسىگە ئۇرۇلغاندا ، بىرخىل ئىپتىدائىي ئاۋاز ھاسىل بولىدۇ . بۇ ئاۋازنىڭ چاستوتىسى ئۆۋەن بولغاچقا قۇلاققا ئاڭلانمايدۇ . بۇ ئاۋاز كېكىرتەك ، تاماق ، ئېغىز ياكى دىماغ بوشلۇقىدا چوڭايتىلىدۇ ، تەڭشىلىدۇ ۆە قۇلىقىمىزغا تىل تاۋۇشى بولۇپ ئاڭلىنىدۇ .

4) توسالغۇ پەيدا قىلىش قىسمى — ئاكتىپ ئەزالار ۆە پاسسىپ ئەزالار

ئاۋاز يولىدىكى تاۋۇش پەردىسىدىن كالپۇكقىچە بولغان ئارىلىق تەخمىنەن 170 مىللىمېتىر كېلىدۇ . ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى بۇ يولدا ھەرخىل توسالغۇلارغا ئۇچرىشى مۇمكىن . توسالغۇ ھاسىل قىلالايدىغان ئەزالار ئاساسەن ئېغىز بوشلۇقىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئۈستۈنكى ئېغەككە جايلاشقان ئۈستۈنكى لەۋ ، ئۈستۈنكى چىش ، چىش مىلىكى ، قاتتىق تاڭلاي ، يۇمشاق تاڭلاي ، كىچىك تىل ۆە ئاستىنقى ئېغەككە جايلاشقان ئاستىنقى لەۋ ، ئاستىنقى چىش ، تىل قاتارلىق ئەزالار تۈرلۈك ئۈستۈنكى تاۋۇشلارنىڭ ھاسىل بولۇشىدا ئالاھىدە رول ئويناىدۇ . ئۈستۈنكى چىش ، قاتتىق تاڭلاي ، چىش مىلىكى قاتارلىقلار ھەرىكەتلىنەلمەيدۇ . بۇلار «پاسسىپ ئەزالار» ، قالغانلىرى «ئاكتىپ ئەزالار» دېيىلىدۇ . تاۋۇش چىقىرىشتا ھامان ئاكتىپ ئەزالار پاسسىپ ئەزالارغا

يېقىنلىشىدۇ ياكى جىپسىلىشىدۇ . شۇنداق ماسلىشىش ئەتىجىسىدە ھەر-خىل تۈستىكى تاۋۇشلار ھاسىل بولىدۇ .

توسالغۇ پەيدا قىلغۇچى ئەزالار ئىچىدە تىل ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن-دا تۇرىدۇ . شۇڭا ، كۆپ تىللاردا ھەم ئەزانىڭ ئىسمى ، ھەم ئالاقىلە-شىش قورالى ، دېگەن مەنە بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى «تىلىڭنى تارت» ، «تىلىنى چاينىماق» دېگەن بىرىكمىلەردە تىلنىڭ سۆزلەش جەريانىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن .

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى° ھېس قىلىش مۇمكىنكى ، سۆزلەش ئادەتتە شۇنداق ئوڭاي ، شۇنداق ئاددىي بىر ئىشتەك قىلىسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ئۇ تولىمۇ مۇرەككەپ فىزىئولوگىيىلىك جەريان .

3 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى

تىل تاۋۇشلىرى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىن چىققان بىرخىل ئاۋازلا بولۇپ قالماي ، بەلكى ئەڭ مۇھىمى ، ئۇ تىلىدىكى مەنىنى توشۇغۇ-چى ، تىلنىڭ ماددىي پوستى . بۇ ، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ماھىيەتلىك خاراكتېرى بولۇپ ، ئۇ تىل تاۋۇشلىرىنى باشقا ھەرقانداق ئاۋازدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان تۈپ ئالاھىدىلىكىدۇر . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرى تۆۋەندىكى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ :

1) تىل تاۋۇشلىرىنىڭ سىستېمىچانلىقى ھەققىدىكى ئىپادىسى

ھەرقايسى مىللىي تىللاردىكى ياكى بىر مىللىي تىلنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتلىرىدىكى فونېتىكىلىق تەركىبلەر تۇراقلىق بولىدۇ ۋە ئۇلار ئالدىغا ئايرىم سىستېما بولالايدۇ .

مەلۇمكى ، ئىنسانىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ئوخشاش بولىدۇ . ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىن چىقىرى-دىغان ھەمدە بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان تاۋۇشلار 200 خىلدىن ئارتۇق . ئەمما ، ھەرقايسى مىللىي تىللاردا چەكلىك تاۋۇشلار قوللىنى-

لمدۇ . قايسى تاۋۇشلارنىڭ مەلۇم بىر مىللىي تىلنىڭ فونېتىكا سىستې-
مىسىغا كىرىشى ، قايسى تاۋۇشلارنىڭ كىرمەسلىكى شۇ مىللەت ئەزالى-
رىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك سۆزلەش ئادىتىگە باغلىق ، مەسىلەن : ئىنگلىز
تىلىدىكى [θ] ، [ð] تاۋۇشلىرى ئۇيغۇر ، خەنزۇ تىللىرىدا يوق . ئۇيغۇر
تىلىدىكى [h] ، [ʁ] ، [q] تاۋۇشلىرى خەنزۇ تىلىدا يوق .

ھەرقايسى تىللاردا تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىمۇ ئوخشىمايدۇ .
مەسىلەن : ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۈزۈلمەيدۇ . ھەربىر
بوغۇمدا بىرلا سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ . بىر بوغۇمدا ئەڭ كۆپ بولغاندا
تۆت تاۋۇش بولىدۇ ، ۋەھاكازالار .

2) تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مىللىي ياكى يەرلىك ئالاھىدىلىكى

ھەرقانداق بىر تىلنىڭ ياكى مىللىي تىلنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتلى-
رىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولىدۇ . مەسىلەن : ئۇيغۇر تىلىدىكى
ئۆزۈك تاۋۇشلاردا جاراڭلىق تاۋۇشلار ۋە جاراڭسىز تاۋۇشلارنىڭ قارى-
مۇقارشىلىقى مەۋجۇت . ئەمما ، نەپەسلىك ، نەپەسسىز تاۋۇشلارنىڭ قا-
رىمۇقارشىلىقى يوق . ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى مىللەت كىشىلىرىنىڭ
ئەينى بىر تاۋۇشقا بولغان سەزگۈرلۈكى ۋە ئۇنى تەلەپپۇز قىلىش ئىقتى-
دارىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى دەل تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خاراك-
تېرى بەلگىلىگەن . بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇكى ، ھەرقايسى مىللەت كىشى-
لىرىنىڭ تاۋۇشلارنى پەرقلەندۈرۈش ۋە تەلەپپۇز قىلىش ئىقتىدارى شۇ
كىشىلەر ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ئەزالىرىنىڭ تىل
بىلەن ئالاقىلىشىش جەريانىدا تەدرىجىي پېتىلگەن ۋە مۇستەھكەملەنگەن .

3) تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى

ھەرقايسى تىل ۋە دىئالېكتلارنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ئۆزىگە
خاس قانۇنىيەتكە ئىگە . بۇ خىل ئەھۋال نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش
ئۆزگىرىشلىرىدە ۋە تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشتىمۇ ئىپادىلىنىدۇ .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . فونېتىكا دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى نېمە؟
2 . تىل تاۋۇشلىرى قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟ ئۇلارنىڭ ئىچىدە ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى قايسى؟ نېمە ئۈچۈن؟
3 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تۆت ئاملى قايسىلار؟

§ 2. فونېتىكىدىكى ئاساسىي ئۇقۇملار

1 . تاۋۇش ئېلىمېنتى ۋە تىرانسكرىپسىيە

تىلدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئېگىز ـ پەسلىك ، كۆچلۈك ـ ئاجىزلىق ، ئۇزۇن ـ قىسقىلىق جەھەتتىكى پەرقلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ ، پەقەت ئاۋاز تۇسى نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىدىغان بولساق ، ئايرىم ـ ئايرىم ئالاھىدىلىككە ئىگە تاۋۇشلارنى تېپىپ چىقالايمىز . تىل تاۋۇشلىرىنى ئاۋاز تۇسى نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىش نەتىجىسىدە ئېنىقلانغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك تاۋۇش ئېلىمېنتى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : ئۇيغۇر تىلىدىكى «بېلىق» دېگەن سۆزنى ئالساق ئۇ بەش تاۋۇش ئېلىمېنتىدىن تەركىب تاپقان . تىل تاۋۇشلىرى فونېتىكىسىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى . ھەرقانداق پەن til دېگەن سۆز [t] ، [i] ، [l] دىن ئىبارەت ئۈچ تاۋۇش ئېلىمېنتىدىن تەركىب تاپقان . iane دېگەن سۆز تۆت تاۋۇش ئېلىمېنتىدىن تەركىب تاپقان . qir دېگەن سۆز ئۈچ تاۋۇش ئېلىمېنتىدىن تەركىب تاپقان . خۇددى شۇنىڭدەك iane سۆزىدىكى [i] بىلەن qir سۆزىدىكى(i) ۋە issiq سۆزىدىكى [i] لار تاۋۇش تۇسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئايرىم ـ ئايرىم تاۋۇش ئېلىمېنتلىرى ھېسابلىنىدۇ .

دېمەك ، تاۋۇش ئېلىمېنتى تىلشۇناسلارنىڭ تىل تاۋۇشلىرىنى تەھلىل قىلىشى نەتىجىسىدە ئېنىقلانغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك

هېسابلىنىدۇ .

تىلدىكى مانا مۇشۇ تىل تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بىر يۈ-
رۈش بەلگىلەر قوللىنىلىدۇ . تىل تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن
قوللىنىلىدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى ترانسكرىپسىيە ، دەپ ئاتا-
لىدۇ .

ترانسكرىپسىيە ئارقىلىق تىل تاۋۇشلىرىنى تاۋۇش ئېلېمېنتى دەپ
تەسىدىن ئىنچىكە پەرقلەندۈرۈپ ، ئەينەن ، توغرا خاتىرىلىگىلى بولى-
دۇ . يەنى ، مەخسۇس بەلگىلەر ئارقىلىق تىلدىكى ھەممە فونېمىلارنىلا
ئەمەس ، بەلكى تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنى ، يەنى فونېما ۋاريانتلىرىنىمۇ
ئېنىق ئىپادە قىلغىلى بولىدۇ . شۇنداق بولغاچقا ، ترانسكرىپسىيە بەلگە-
لىرىنىڭ سانى ھەرقانداق ئېلىپبەدىكى ھەرپلەرنىڭ سانىدىنمۇ كۆپ
بولىدۇ . ئۇ تىل تەتقىقاتى ۋە تىل ئوقۇتۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان
بىرخىل قورال .

ھازىر دۇنيادا كەڭ قوللىنىلىۋاتقان ترانسكرىپسىيە خەلقئارالىق
ترانسكرىپسىيىدۇر . خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيە 1886 - يىلى لوندوندا
قۇرۇلغان «فونېتىكا ئوقۇتقۇچىلىرى جەمئىيىتى» (مەزكۇر جەمئىيەت
1897 - يىل «خەلقئارا فونېتىكا جەمئىيىتى» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن)
تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ ، 1888 - يىلى ئېلان قىلىنغان . ئەنە شۇنىڭدىن
باشلاپ تا ھازىرغىچە كۆپ قېتىم تۈزىتىلىش ، تولۇقلىنىش ئارقىلىق
ھەرقانداق تىلنىڭ تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلىگىلى بولىدىغان ، ئەڭ كەڭ
قوللىنىلىدىغان مۇكەممەل ترانسكرىپسىيىگە ئايلاندى .

خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدا يارىتىل-
غان . خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيىنىڭ باش پرىنسىپى «بىر تاۋۇش
ئېلېمېنتى بىرلا بەلگە ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ . بىر بەلگە پەقەت بىرلا
تاۋۇش ئېلېمېنتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، مەلۇم بىر كونكرېت تىلنىڭ
تاۋۇشلىرىنى ياكى ئۇنىڭ دىئالېكتلىرىنىڭ تاۋۇشلىرىنى تەپسىلىي خا-
تىرىلەش ۋە تەتقىق قىلىش مەقسىتىدە شۇ تىلنىڭ ئىگىلىرى ياكى
باشقىلار تەرىپىدىن بىر يۈرۈش بەلگىلەر تۈزۈپ چىقىلىشى مۇمكىن .
بۇ بىر يۈرۈش بەلگىلەر شۇ تىلنىڭ ترانسكرىپسىيىسى بولىدۇ . مەسە-

لەن : يۇگۇنكى كۈندە ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش تۈركىي تىللار ، جۈملىدىن قەدىمكى يادىكارلىقلارنى ترانسكرىپسىيە قىلىشتا تۈركىي تىل-لار ئۈچۈن تۈزۈلگەن بىر يۈرۈش بەلگىلەر — تۈركىي تىللارنىڭ ترانسكرىپسىيسى قوللىنىلماقتا . شۇنداقلا ، ئۇيغۇر تىلى ئۈچۈن خەتنى تىلى فونېتىكىلىق لايىھىسى ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ئاساسىدىكى بىر يۈرۈش بەلگىلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ترانسكرىپسىيسى بولۇپ خىزمەت قىلىماقتا .

مىسال	خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيە	ئۇيغۇرچە ھەرپلەر	مىسال	خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيە	ئۇيغۇرچە ھەرپلەر
qɑrɪʁu	[q]	ق	AtA، qaʁa	[ɑ][A]	ئا
kɛl	[k]	ك	ɡɪɛ. sɛn	[ɛ][ɛ]	ە
gɪp	[g]	گ	bAr	[b]	ب
maɢ	[ɢ]	ﻻ	pul	[p]	پ
alma	[l]	ل	ta ʃ	[t]	ت
mɛn	[m]	م	dʒaj	[dʒ]	ج
nan	[n]	ن	tʃaj	[tʃ]	چ
ɦaj pah	[ɦ][h]	ھ	xalta	[x]	خ
otun، q' oj	[o]	ئو	dada	[d]	د
uruq	[u]	ئۇ	rAs	[r]	ر
ɵj	[ɵ]	ئۆ	zor	[z]	ز
yzym، ʏn	[y][ʏ]	ئۈ	piʒ	[ʒ]	ژ
wedɪ	[w]	ۋ	sæt	[s]	س
elan	[e]	ې	ʃam	[ʃ]	ش
iradɛ، qiz	[i]	ى	ɡaz	[ɣ]	غ
jʌmʌn	[j]	ي	uf	[f]	ف

2 . فونېما

فىزىكىلىق ۋە فىزىئولوگىيىلىك نۇقتىدىن كۆزەتكەندە ، تىلىمىز-
نىڭ فونېتىكا سىستېمىسىدىكى تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى ئىنتايىن كۆپ .
شۇنداق بولسىمۇ بىز ئۇزۇنارا ئالاقىلەشكەندە ، تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنى
تەلەپپۇز قىلىشتا ھېچقانداق ئاۋارىچىلىق ۋە قالايمىقانچىلىق ھېس قىل-
مايمىز . بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى ، تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنىڭ تىلىمىزدا
تۇتقان ئورنى ۋە رولى ئوخشاشمايدۇ . بۇ تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىدىن بەزە-
لىرى فىزىكىلىق ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئۇسۇلىيىتى جەھەتتە خېلىلا
پەرقلەنمەيدۇ ، ئەمما ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ، يەنى مەنە پەرقلەندۈ-
رۈش خۇسۇسىيىتى جەھەتتە ئانچە چوڭ پەرق قىلمايدۇ . ئېنىق قىلىپ
ئېيتقاندا ، مەنە پەرقلەندۈرمەيدۇ . شۇڭا ، بىز ئۇنداق تاۋۇش ئېلېمېنت-
لىرىنى مۇھىم ئەمەس دەپ قاراپ ئۇلارنىڭ پەرقىگە ئەھمىيەت بەرمەي-
مىز . مەسىلەن : تۇرپان شېۋىسىدىكى [biɪ] دېگەن سۆزدىكى [ɪ]
تاۋۇشى بىلەن ئەدەبىي تىلدىكى [bir] سۆزىدىكى [r] تاۋۇشى ؛ [kala]
دېگەن سۆزىدىكى [k] تاۋۇش بىلەن [mɛçtɛp] دېگەن سۆزدىكى [ç]
تاۋۇشى ؛ شۇنداقلا [guman] دېگەن سۆزدىكى [g] تاۋۇشى بىلەن [ɣɛp]
دېگەن سۆزدىكى [ɣ] تاۋۇشلىرى ئەنە شۇنداق مەنە پەرقلەندۈرۈش ئىقتى-
دارىغا ئىگە ئەمەس تاۋۇشلاردۇر .

ئەكسىچە ، تىلىمىزدىكى بەزى تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى فىزىكىلىق ۋە
فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن بىر - بىرىگە خېلى يېقىن
بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ، يەنى مەنە پەرقلەن-
دۈرۈش رولى روشەن بولۇپ ، نۇتۇقتا ئۇلارنى ئېنىق پەرقلەندۈرمەي
بولمايدۇ ؛ شۇڭا ، بىز ئۇنداق تاۋۇشلارغا ئېتىبار بىلەن قارايمىز .
مەسىلەن : تىلىمىزدىكى [tez] ، [tiz] دېگەن سۆزلەردىكى [i] بىلەن
[e] تاۋۇشىنى مىسالغا ئالساق ، بۇ ئىككى تاۋۇش پەقەت ئېغىزنىڭ
ئېچىلىش دەرىجىسىنىڭ كەڭ - تارلىقى جەھەتتە ئوخشىمىسىمۇ ، لېكىن

تىل ئالدى بولۇشى ۋە لەۋلەشمەسلىك جەھەتتىن ئوخشاشلىققا ئىگە. ئۇلار تىلىمىزدا روشەن مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە. شۇڭا، بىز ئۇلارنىڭ پەرقىگە ئېتىبار بىلەن قارايمىز.

يۇقىرىدىكى تەھلىلدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تىلىمىزدە-كى ئوخشاش بولمىغان تاۋۇش ئېلىمېنتلىرى ئۆزئارا مەنە پەرقلەندۈ-رۈش رولىغا ئىگە بولسا، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان فونېتىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر ئۆزئارا مەنە پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بول-مىسا، يۇنداق تاۋۇش ئېلىمېنتلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئەينى بىر فونې-تىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، مەلۇم بىر تىل ياكى دىئالېكتتا باشقا تاۋۇشلارغا نىسبەتەن مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە ئالاھىدە كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك فونېما، دەپ ئاتىلىدۇ. ئالاھىدە كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك دېيىشىمىز-دىكى سەۋەب، ئۇنى قايتا پارچىلاشقا بولمايدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، فونېما مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە دېگەنلىك، فونېما ئۆزى يالغۇز تۇرغاندا مەنە پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە، دېگەنلىك ئەمەس. ئۇ پەقەت ئۆزى بىرىككەن فونېمە-لار بىلەن بىرلىكتە بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىپ، ئاندىن مەنە پەرقلەندۈرىدۇ. مەسىلەن: [at]، [et]، [it]، [ot]، [øt]، [ut] دېگەن سۆزلەرنى مىسالغا ئالساق، بۇ سۆزلەردە مەنە پەرقلەندۈرۈۋاتقان نەرسە پەقەت [a]، [ɛ]، [i]، [o]، [ø]، [u] فونېمىلىرىلا بولۇپ قالماستىن، ئۇلار [t] فونېمىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىپ شۇ سۆزلەرنى ھاسىل قىلغاندىلا، ئاندىن مەنە پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

3. ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا 32 فونېما بار. ئۇلار ئالاھىدە ئاۋۇال سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلار، دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە

بۆلۈنىدۇ . سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ پەرقى ئاساسەن تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ :

1) سوزۇق تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىز بوشلۇقى ياكى بوغۇزدا ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىماي ئەركىن چىقىدۇ . ئۈزۈك تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، ئۆپكىدىن چىقان ھاۋا ئېغىز بوشلۇقىدا چوقۇم تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ مەلۇم جايىدا توسالغۇغا ئۇچرايدۇ ۋە شۇ توسالغۇنى يېمىرىش ئارقىلىق چىقىدۇ .

2) سوزۇق تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى بىر تەكشى جىددىيلىكتە ، بىر تەكشى ھەرىكەتتە بولىدۇ ؛ ئۈزۈك تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، توسالغۇ پەيدا قىلىدىغان ئەزالارلا ئالاھىدە جىددىي ھالەتتە تۇرىدۇ .

3) سوزۇق تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، ئېغىز بوشلۇقىدىن سىرتقا چىقىرىلىدىغان ھاۋا ئېقىمى ئاجىزراق بولىدۇ . تىترەش رېتىملىق ، تاۋۇش ئاھاڭدار بولىدۇ . ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ، ئېغىز بوشلۇقىدىن سىرتقا چىقىرىلىدىغان ھاۋا ئېقىمى كۈچلۈكرەك بولىدۇ . تىترەش رېتىمسىز ، تاۋۇش شاۋقۇنلۇق بولىدۇ .

بۇلاردىن بىرىنچى پەرق ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ ماھىيەتلىك ئورۇندا تۇرىدۇ .

(1) سوزۇق تاۋۇشلار

تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئېغىز بوشلۇقى ياكى بوغۇزدا ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىماي ، ئەركىن چىقىشىدىن ھاسىل بولغان تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇش ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سەككىز سوزۇق تاۋۇش بار ، ئۇلار [a] ، [ɛ] ، [e] ، [i] ، [o] ، [ø] ، [u] ، [y] لەردىن ئىبارەت . ئۇلارنى تۆۋەندىكى ئوچ جەھەتتىن تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ ۋە تۆرگە ئايرىشقا بولىدۇ :

بىرىنچىدىن ، تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئېغىزنىڭ ئېچە-

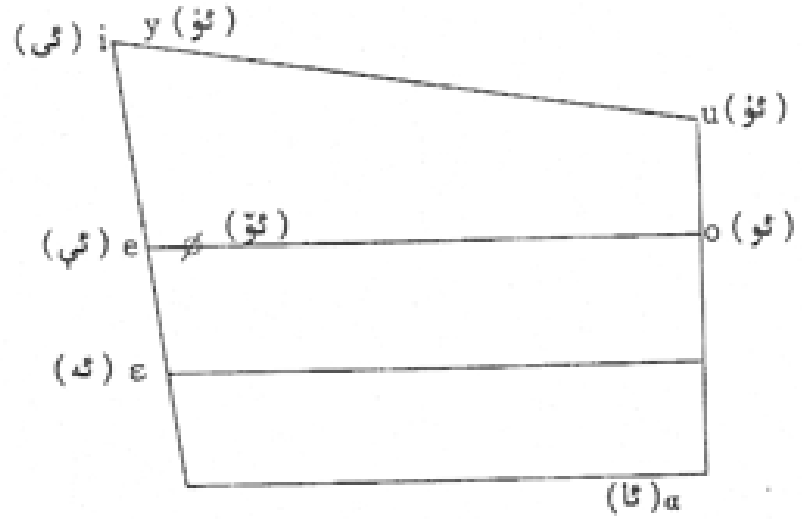
لمش دەرىجىسىنىڭ كەڭ ـ تارلىقىغا ئاساسەن ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش (ئا [a]) ، يېرىم ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش (ئە [ɛ]) يېرىم يېپىق سوزۇق تاۋۇش (ئې [e] ، ئو [o] ، ئۆ [ø]) ۋە يېپىق سوزۇق تاۋۇش (ئى [i] ، ئۇ [u] ، ئۈ [y]) دەپ تۆت تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ .

ئىككىنچىدىن ، تىلنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا لەۋلەرنىڭ دۆگىلەك شەكىلگە كېلىش ـ كەلمەسلىكىگە ئاساسەن ، لەۋ-لەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار (ئو [o] ، ئۆ [ø] ، ئۇ [u] ، ئۈ [y]) ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار (ئا [a] ، ئە [ɛ] ، ئې [e] ، ئى [i]) دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ .

ئۈچىنچى ، تىلنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا تىل-نىڭ ئېغىز بوشلۇقىدىكى ئورنىنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىن (ئالدى ـ كەينى) تۈرۈشىغا قاراپ ، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش (ئە [ɛ] ، ئې [e] ، ئى [i] ، ئۆ [ø] ، ئۈ [y] ۋە تىل كەينى ئا [a] ، ئو [o] ، ئۇ [u]) دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ .

شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى ، تىلنىڭ «ئې» ، «ئى» تاۋۇش-لىرى يالغۇز تەلەپپۇز قىلىنغاندا شەرتسىز تىل ئالدى تاۋۇشى بولۇپ ئېيتىلىدۇ . لېكىن ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىدىن قارا-غاندا «ئې» ، «ئى» تاۋۇشلىرى ئۆزلىرىنىڭ تىل ئالدى بولۇشتەك ئورنىنى ساقلاپ قالماي ، ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە ، يەنى ھەم تىل ئالدى تاۋۇشلۇق ، ھەم تىل كەينى تاۋۇشلۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ . چۈنكى ، بۇ ئىككى تاۋۇش بەزى تاۋۇشلار بىلەن بىرىككەندە ، تىل ئالدى بولۇپ ئېيتىلسا (مەسىلەن : [hejt] ، [ejiq] ، [ejt] ، [ilgek] ، [imaret] ، [ianc]) ، يەنە بەزى تاۋۇشلار بىلەن بىرىككەندە ، تىل كەينى بولۇپ ئېيتىلىدۇ . (مەسىلەن : [ʁidiq] ، [eʁir] ، [seriq] ، [qir]) . شۇڭا ، بۇ ئىككى سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى جەھەتتىن «تىل ئارا سوزۇق تاۋۇش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى سخېمىسى

ئەسكەرتىش :

1 . سخېمىدىكى [i] دىن [u] غىچە بولغان ئارىلىق تىل ئورنىنى كۆرسىتىدۇ .

2 . [u] دىن [a] غىچە بولغان ئارىلىق ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ .

3 . تىك سىزىقنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تاۋۇشلار لەۋلەشكەن تاۋۇش-لارنى ، سول تەرىپىدىكى تاۋۇشلار لەۋلەشمىگەن تاۋۇشلارنى كۆرسىتىدۇ .

(2) ئۈزۈك تاۋۇشلار

تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىزنىڭ ئېغىز بوشلۇقى ياكى بوغۇزدا مەلۇم توسالغۇغا ئۇچراپ ، ئاندىن چىقىشىدىن ھاسىل بولغان تاۋۇشلار ئۈزۈك تاۋۇش ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 24 ئۈزۈك تاۋۇش بار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەرخىل تۈسكە ئىگە بولۇشى ، يىرىنچىدىن ، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى بىلەن ، ئىككىنچىدىن ، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن ، ئۈچىنچى-

چىدىن ، تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش - تىترىسەسلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . شۇڭا ، تىلىمىزدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى يۇقىرىدىكى ئۈچ جەھەتتىن تۆرگە ئايرىش مۇمكىن .

بىرىنچىدىن ، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى (تاۋۇش چىقىرىش ئورنى دېگىنىمىز ، ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ توسالغۇغا ئۇچرىغان جايىنى كۆرسىتىمىز) جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا ، تىلىمىزدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تۆۋەندىكىدەك توققۇز تۆرگە ئايرىشقا بولىدۇ :

(1) قوش لەۋ تاۋۇشلىرى : [b] ، [p] ، [m]

(2) لەۋ - چىش تاۋۇشلىرى : [w] ، [f]

(3) تىل ئۇچى ئالدى تاۋۇشلىرى : [z] ، [s]

(4) تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشلىرى : [d] ، [t] ، [n] ، [l] ، [r]

(5) تىل ئالدى تاۋۇشلىرى : [dʒ] ، [tʃ] ، [ʒ] ، [ʃ]

(6) تىل ئوستى تاۋۇشى : [j]

(7) تىل كەينى تاۋۇشلىرى : [k] ، [g] ، [ŋ]

(8) كىچىك تىل تاۋۇشلىرى : [q] ، [ʁ] ، [χ]

(9) بوغۇز تاۋۇشى : [h]

ئىككىنچىدىن ، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى (تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دېگىنىمىز ، ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى ئۇچرىغان توسالغۇنى بېكىش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىمىز .) جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا ، تىلىمىزدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تۆۋەندىكىدەك ئالتە تۆرگە ئايرىشقا بولىدۇ :

(1) پارتلىغۇچى تاۋۇشلار : [b] ، [p] ، [d] ، [t] ، [k] ، [g] ،

[q]

(2) پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار : [dʒ] ، [tʃ]

(3) سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار : [z] ، [s] ، [ʃ] ، [ʒ] ، [v] ، [f] ، [j] ، [ʁ] ، [x] ، [h]

(4) دىماغ تاۋۇشلىرى : [m] ، [n] ، [ŋ]

(5) تىترەڭگۈ تاۋۇش : [r]

(6) قوۋۇز تاۋۇشى : [l]

ئۈچىنچىدىن ، تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش ـ تىترىمەسلىكى جە. ھەتتىن تىلمىنزدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار ۋە جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ .

(1) جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار : [b] ، [d] ، [g] ، [dʒ] ، [l] ، [m] ، [n] ، [r] ، [w] ، [j] ، [z] ، [ʁ] ، [ʒ] ، [ŋ]

(2) جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار : [p] ، [t] ، [tʃ] ، [s] ، [x] ، [ʃ] ، [f] ، [q] ، [k] ، [h]

ئۈيغۇر تىلىدىكى سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەسۋىرىي جەدۋىلى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسۋىرىي جەدۋىلى

لەۋ ھالىتى / تىل ئورنى / ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى	لەۋلەشمىگەن		لەۋلەشكەن	
	تىل ئالدى	تىل كەينى	تىل ئالدى	تىل كەينى
ئوچۇق				ئا [a]
يېرىم ئوچۇق			ئە [ɛ]	
يېرىم يېپىق	ئۆ [ø]	ئو [o]	ئې [e]	
يېپىق	ئۈ [y]	ئۇ [u]	ئى [i]	

ۋارىيانت شەرتلىك ۋارىيانت ۋە ئەركىن ۋارىيانت ، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

شەرتلىك ۋارىيانت مەلۇم فونېمىنىڭ فونېتىكىلىق شارائىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن ، يەنى ئالدى - كەينىدىكى تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن ياكى بوغۇم ۋە سۆزدە تۇتقان ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن كېلىپ چىقىدۇ . مەسىلەن :

ئۇيغۇر تىلىدا «ك» تاۋۇشى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا [c] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، تىل كەينى تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا [k] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، تىل كەينى تاۋۇشلىرىنىڭ كەينىدە [x] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . ئالايلى :

c' æc' ɛ, c' ɛl, c' øɳyl, c' yz

mɛ çtɛp, c' ø ç'jy ç, ɛ çpɛr

kala, kadir, koza, kupur

hax, pax—pakiz, halax bol—

مانا بۇلاردىكى [c'] ، [k] ، [ç] ، [x] لەر ئۇيغۇر تىلىدىكى [k] فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتلىرى ھېسابلىنىدۇ .

ئەركىن ۋارىيانت دېگىنىمىز ، ئوخشاش فونېتىكىلىق شارائىتتا ئۆزگىرىپ ئالماشتۇرساقمۇ ، مەنە پەرقلەندۈرەلمەيدىغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تاۋۇش ئېلىمېنتىغا قارىتىلىدۇ . مەسىلەن : ئۇيغۇر تىلىنىڭ شېۋىلىرىدە ئوخشاش فونېتىكىلىق شارائىتتا [j] تاۋۇشى [ʒ] قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىسىمۇ مەنە پەرقلەندۈرمەيدۇ . مەسىلەن :

[jiltiz]→[ʒiltiz]; [jip]→[ʒip]

[jyrɛk]→[ʒyrɛk]; [jil]→[ʒil]

لېكىن ، ھەرقانداق چاغدا [j] تاۋۇشىنىڭ ئورنىغا [ʒ] تاۋۇشىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ . يەنى ، [j] تاۋۇشى سۆز بېشىدا يېپىق سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا كەلگەندىلا ، ئاندىن [ʒ] تاۋۇشىغا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ . يەنە كېلىپ بۇنداق ئالماشتۇرۇش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەممە دېئالېكت - شېۋىلىرىدە بولۇۋەرمەيدۇ . دېمەك ، ئۇ ئىككى تا-

ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەسۋىرىي جەدۋىلى

تاۋۇش چىقىرىش ئورنى / تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى		قوش لەۋ	لەۋ - چىش	ئىل ئۇچى ئالدى	ئىل ئۇچى ئوتتۇرىسى	ئىل ئالدى	ئىل ئۈستى	ئىل كەينى	كىچىك ئىل	بوغۇز
پارتلىغۇچى	جاراڭلىق	ب [b]			د [d]			گ [g]		
	جاراڭسىز	پ [p]			ت [t]			ك [k]	ق [q]	
پارتلىغۇچى سىيرىلاڭغۇ	جاراڭلىق				ج [dʒ]					
	جاراڭسىز				چ [tʃ]					
سىيرىلاڭغۇ	جاراڭلىق	ۋ [w]	ز [z]			ژ [ʒ]	ي [j]	غ [ʁ]		
	جاراڭسىز	ف [f]	س [s]		ش [ʃ]			خ [x]		ھ [h]
دىياگ		م [m]			ن [n]			ڭ [ŋ]		
تىترەڭگۇ	جاراڭلىق				ر [r]					
قوۋۇز					ل [l]					

4 . ۋارىيانت

بىر فونېمىغا مەنسۇپ بولغان بىرقانچە تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى ، يەنى ئەينى بىر فونېمىنىڭ كونكرېت ئىپادە شەكىللىرى ۋارىيانت ، دەپ ئاتىلىدۇ . ۋارىيانت بىر فونېمىنىڭ سۆزدە تۇتقان ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقى ياكى ئالدى ـ كەينىدىكى تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبلىك باشقىچىرەك تەلەپپۇز قىلىنىشىدۇر . ۋارىيانت چوقۇم كونكرېت بىر تىلدىكى مەلۇم بىر فونېمىغا تەۋە بولىدۇ .

ۋۇشنىلىق ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلغاندا مەنە پەرقلەندۈرۈلمەسلىكى شەرتلىك بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇ نىسپىي ئەركىن بولغاچقا ئەركىن ۋاريانت ، دەپ قارىلىدۇ .

بىر فونېمنىلىق ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى ۋاريانتلىرى ئىچىدە بىرى تىپىك ۋاريانت بولىدۇ . بۇ تىپىك ۋاريانت ياكى ئۆزى يالغۇز كۆرۈلەيدۇ ياكى ئۇنىلىق كۆرۈلۈش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ . باشقا تاۋۇشلارنىلىق تەسىرىگە ئەڭ ئاز ئۇچرايدۇ ، شۇڭا ئۇ بىرقەدەر تىپىك ھالدا شۇ فونېمنىلىق ماھىيىتىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ . ئەنە شۇ تىپىك ۋاريانت فونېمنىلىق ۋەكىلى قىلىنىدۇ .

5 . بوغۇم

بىز سۆزلىگەندە ، گەپنى ھامان بىر جۈملە - بىر جۈملىدىن ئىبارەت- دەپ ، جۈملە مەنە بىرلىكى بولغان بىرقانچە سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ . سۆزلەرنى بولسا تاۋۇش جەھەتتىن بوغۇملارغا پارچىلاشقا بولىدۇ . بوغۇم ئاڭلاش سېزىمى ئارقىلىق تەبىئىي ھېس قىلغىلى بولىدىغان ، بىر ياكى بىرقانچە تاۋۇش ئېلېمېنتىدىن تەركىب تاپقان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك . مەسىلەن : «بۇ ئەڭ ياخشى كىتاب» دېگەن جۈملە تۆت سۆزدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، ئاڭلاش سېزىمىدە تەبىئىي ھالدا ئالتە بوغۇم بولۇپ ئاڭلىنىدۇ . ئەگەر بىز بۇ بوغۇملارنى يەنە داۋاملىق تەھلىل قىلساق ، «بۇ» دېگەن سۆز بىر بوغۇمدىن ، تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا ، ئىككى تاۋۇش ئېلېمېنتىدىن ، «ئەڭ» دېگەن سۆز بىر بوغۇمدىن ، ئىككى تاۋۇش ئېلېمېنتىدىن تۈزۈلگەن . «كىتاب» ، «ياخشى» دېگەن سۆزلەر ئىككىدىن بوغۇمدىن ، بەشتىن تاۋۇش ئېلېمېنتىدىن تۈزۈلگەن .

ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىلىق تۈزۈلۈشى

ھەرقايسى تىللارنىلىق ئۆزىگە خاس بوغۇم تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى بولىدۇ ۋە ئۇنىلىق ئۇچۇن بوغۇم ئايرىش پرىنسىپلىرى ئوخشىمايدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۈزۈلمەيدۇ . سۆزدە قانچە سو-

تاۋۇشلار بوغۇم هاسىل قىلغۇچى تاۋۇش هېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم بېشىدا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش بىلله كەلمەيدۇ . ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇشۇ فونېتىكىلىق قائىدىسى بويىچه ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى بوغۇم قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىدەك ئالته خىل بولىدۇ : (V سوزۇق تاۋۇشنى ، C ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ .)

1 . V پەقەت بىرلا سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن ، ئا - نا ، ئۇ - رۇق ، ئە - قىل ، ئې - رىق

2 . CV بىر سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىر ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن : ئوق ، ئات ، ئەر - كىن ، ئاس - تا .

3 . VC بىر ئۈزۈك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن : كا - لا ، سا - لام ، سا - لا - مەت .

4 . CVC بىر ئۈزۈك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنه بىر ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن : مەك - تەپ ، چاپ - سان ، كەت - مەن ، چاش - قان .

5 . CCV بىر سوزۇق تاۋۇش ، ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن : ئېيىت - ، ئارت - ، ئەنت .

6 . CCVC بىر ئۈزۈك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنه ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن : سۈرت - ، هېيت ، قايت - ، دەرد ، دەرس .

بۈلاردىن باشقا ، هازىرقي زامان ئۇيغۇر تىلىغا باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈش قائىدىلىرىگه خىلاپ بولغان بىر قىسىم بوغۇم شەكىللىرىمۇ تىلىمىزدا كۆرۈلۈشكه باشلىدى . بۈنىڭ ئىچىدە خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردە كۆرۈلىدىغان بوغۇم شەكلى تۆت خىل :

VVC بىر ئۈزۈك تاۋۇش ، ئىككى سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن : جۇڭ - خۇا .

CVVC بىر ئۈزۈك تاۋۇش ، ئىككى سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنه بىر

ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن : يۈن ، بىگ - ئۈن .

VCC ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ۋە بىر سوزۇق تاۋۇشتىن تەركىب تاپقان بوغۇم . مەسىلەن : ئىگىشىگ - شيا ، ليۇ - جۇ .

CVCC ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنە بىر ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن : تيەد - جىن ، چاڭ - بجيالڭ .

رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپا تىللىرىدىن كىرىپ ئۈزلەشكەن سۆزلەردە تۈۋەندىكى ئۈچ خىل بوغۇم شەكلى كۆرۈلىدۇ :

VCC ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن ، گرا - دۇس ، كلا - چان ، ستا - تىستىكا .

CVCC ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنە بىر ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن : گرام ، تراكتور .

CCVCC ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنە ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم . مەسىلەن : فرونت .

ئوچۇق بوغۇم ۋە يېپىق بوغۇم

سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ياكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئايغاللاشقان بوغۇملار ئوچۇق بوغۇم ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن ، ئا-نا ، تو-پا ، گرا-نات

ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئايغاللاشقان بوغۇم يېپىق بوغۇم ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : قار ، كۆۋ-رۈك ، دوست .

تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ بوغۇم تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ خاراكتېرىنى بىلىش ، بوغۇم ئاخىرىدىكى تاۋۇشلارنىڭ جارانلىق ياكى جارانسىز ئىكەنلىكىنى بىلىش ھەمدە بوغۇمنىڭ ئوچۇق بوغۇم ياكى يېپىق بوغۇم ئىكەنلىكىنى بىلىش ، شۇنداق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە قانداق قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىدىغانلىقىنى چۈشىنىشى ھەم ئەملىيەت جەريانىدا شۇنداق ئىشلىتەلەيدىغان بولۇش زور ئەھىيىتى ۋە ئەمەلىي ئاھمىيەتكە ئىگە .

6 . ئۇرغۇ ، تىنىق ، ئىنتوناتسىيە

1) ئۇرغۇ

ئۇرغۇ كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە مەلۇم بىر بوغۇمنىڭ گەۋدىلىك ، كۈچلۈك تەلەپپۇز قىلىنىش ھادىسىسىدۇر . شۇنىڭدەك گەۋدىلىك ، كۈچلۈك ئېيتىلغان بوغۇم ئۇرغۇلۇق بوغۇم دېيىلىدۇ . تىلىمىزدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم سۆزلەردە ئۇرغۇ ئارخىزقى بوغۇمدا بولۇپ ، بۇ خىل سۆزلەرگە ھەرخىل قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، ئۇرغۇ قوشۇمچىلاردىكى بوغۇملارغا كۆچىدۇ . لېكىن ، يۇنداق دېيىش بىلەن ئۇرغۇنىڭ باشقا ئورۇنلاردا كېلىشىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ . تىلىمىزدا ئۇرغۇنىڭ بەزى ھاللاردا ئالدىنقى بوغۇملارغا چۈشۈش ھادىسىسىمۇ كۆرۈلىدۇ . بۇنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن :

(1) سۆز تەركىبىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغاندا ، قىسقارغان تاۋۇشنىڭ ئورنىنى تولۇقلاشقا بولغان تەبىئىي ئىنتىلىش ، ئاشۇ چۈشۈپ قالغان ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىنقى بوغۇمغا تەۋە بولغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ كۈچلۈكرەك ۋە سوزۇلۇپراق ئېيتىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ . شۇنداق قىلىپ ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغان بوغۇملار ئۇرغۇلۇق بولۇپ قالىدۇ . مەسىلەن :

بارسۇن ـ باسۇن ، كەلسۇن ـ كەسۇن

(2) سوزۇق تاۋۇش «ئا» ئوچۇق بوغۇمدا كەلسە ياكى «ئا»دىن كېيىنكى بوغۇمدا «ئى» تاۋۇشى كەلسە ، «ئا» تاۋۇشى ئۇرغۇلۇق بولىدۇ ۋە قوشۇمچە قوشۇلغاندىمۇ «ئا» تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن :

ئائىلە ، ماھىرە ، قاغىش ، كائىنات ، زادى

(3) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بىرىنچى بوغۇمى «ئا» بىلەن تۈزۈلگەن ، بىراق بۈگۈنكى كۈندە «ئې» غا ئاجىزلاشقان سۆزلەردە «ئې» تاۋۇشى ئەسلىدىكى «ئا» تاۋۇشىنىڭ ئۇرغۇسىنى ساقلاپ قالغان . مەسىلەن :

ئېغىر ـ ئاغىر ، ئېغىز ـ ئاغىز ، سېرىق ـ سارىغ

(4) كىرمە سۆزلەردە ئەھۋالغا قاراپ ئۇرغۇنىڭ ئورنى ئوخشاش

بولمايدۇ . مەسىلەن :

كارامەت ، ئىجادىيەت ، مادانىيەت ، ئىسكانىيەت قاتارلىق سۆزلەردە ئۇرغۇ ئىككىنچى بوغۇمغا چۈشسە ، نامەرد ، ناتىنىساب ، نامانۇل ، نازۇك قاتارلىق سۆزلەردە بىرىنچى بوغۇمغا چۈشىدۇ .

تىلىمىزدا يۇقىرىقىدەك سۆز ئۇرغۇسىدىن باشقا يەنە جۈملە ئۇرغۇسىمۇ بار .

جۈملە ئۇرغۇسىدا سۆزلىگۈچى جۈملىدىكى قايسى سۆزنى تەكىتلەمەكچى بولسا ، شۇ سۆزگە ئۇرغۇ چۈشىدۇ . بۇ ، ئاساسلىقى سۆزلىگۈچىنىڭ بىرەر نۇقتىنى تەكىتلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . مەسىلەن :

مەن 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيمەن .

مەن 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيمەن .

مەن 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيمەن .

يۇقىرىقى ئۈچ جۈملىدە ئاستىغا بەلگە قويۇلغان سۆزلەر ئۇرغۇلۇق ئوقۇلىدۇ ۋە تەكىتلەش مەنىسىنى بېرىدۇ .

بەزى ھاللاردا مەلۇم بىر پىكىرگە رەددىيە بېرىش ياكى تەنە قىلىش مەقسىتىدە ئۇرغۇ رەددىيە بېرىلگۈچى پىكىرنىڭ قارشى مەنىسىنى مەركەزلىك ئىپادىلەيدىغان سۆزگە چۈشىدۇ . مەسىلەن :

سىز بۇ مەسىلىنى «ياخشى» چۈشەنىسىز كېرەك .

سىز دېگەن «دوكتور» ئەمەسمۇ ؟

2) تىنىق

سۆزلىگەندە جۈملە ئارىلىقىدا ياكى جۈملە بىلەن جۈملە ئارىلىقىدا تىنىشقا توغرا كېلىدۇ . جۈملە بىلەن جۈملە ئوتتۇرىسىدىكى ، جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ، سۆز بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدىكى ئاۋاز جەھەتتىن تىنىش — تىنىق دەپ ئاتىلىدۇ . تىنىق جۈملىنىڭ قۇرۇلما قاتلاملىرىغا ئاساسەن جايلىشىدۇ ۋە ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي ـ پىكىرنى ئېنىق ، توغرا ئىپادىلەشكە ئىمكان بېرىدۇ .

تىنىقلىنىش جايىدا بولۇش - بولماسلىقى ياكى ۋاقتىنىلىك ئۆزگۈن - قىسقا بولۇشى جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ توغرا ئىپادىلىنىش - ئىپادىلەش- مەسلىگە بېۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن :

ئۆگەن ئوغلۇم ، دادامغا ئوخشاش ئېشەك بولما .

ئۆگەن ئوغلۇم دادامغا ئوخشاش ، ئېشەك بولما .

بىز ، يەنە يەتتە كۈندىن كېيىن يېتىپ بارىمىز .

3) ئىنتوناتسىيە

ئىنتوناتسىيە جۈملىنىڭ ئاۋاز جەھەتتىكى ئۆزگىرىشى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ جۈملىنىڭ مۇھىم فونېتىكىلىق بەلگىسى . ھەرقانداق جۈملە ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولىدۇ . بۇخىل ئىنتوناتسىيە جۈملىلەرنىڭ ھەر- خىل تىپلىرىنىڭ بەلگىسى بولۇپلا قالماي ، بەلكى يەنە سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھېسسىياتلىرىنى ۋە پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ . ئىنتوناتسىيىنىڭ ئومۇمەن ئۆرلەش ۋە ئۆۋەنلەشتىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي تىپى بولىدۇ . بايان جۈملىلەر ، بۈيرۇق جۈملىلەر ، ئۇندەش جۈملىلەر ۋە سوراق ئۇلانمىلىرى بار سوراق جۈملىلەر ، ئومۇمەن ، ئۆۋەنلەش ئىنتو- ناتسىيىسىدە ئىپادىلىنىدۇ . ئادەتتىكى سوراق جۈملىلەر ، تولۇقسىز جۈم- لىلەر ئومۇمەن ئۆرلەش ئىنتوناتسىيىسىدە ئېيتىلىدۇ . ئالاھىدە تەكىتلەش ياكى ئىككىلىنىش قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلىگەندە ، جۈملە ئىنتونا- تسىيىسىنىڭ ئۆرلەش - ئۆۋەنلەش ئوتتۇرىسىدا ئۆرگۈن ئۆزگىرىشلەر بولۇشى مۇمكىن . جۈملە ئىنتوناتسىيىسى يەنە سۆزلىگۈچىنىڭ پسىخىك پائالىيەتلىرى ۋە مىجەز - خۇلقلىرىنى ئېچىپ بېرىدۇ . مەسىلەن ، ھاياجان ياكى ھەيرانلىق ئۆرلەش ئىنتوناتسىيىسى ئارقىلىق ، غەمكىن- لىك ، مەيۈسلۇك ئۆۋەنلەش ئىنتوناتسىيىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . قوپال ، ئالدىراقسان ئادەملەرنىڭ ئاھانى دائىم ئۆرلەش ئىنتوناتسىيە- سىدە بولسا ، مۇلايىم ، ئېغىر - بېسىق ئادەملەرنىڭ ئاھانى تۆز ، تەكشى ۋە ئاستا بولىدۇ . بەزىدە جۈملە ئىنتوناتسىيىسى ئارقىلىق مەلۇم ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ ، بەزىدە ئوخشاش قۇرۇلمىدىكى جۈملىنى ئوخشىمە-

غان ئىنتوناتسىيە بىلەن تەلەپپۈز قىلساق ، جۈملىنىڭ ئېھادىلىگەن مەنىسىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ . مەسىلەن :

ئاپاڭ بۈگۈن كەلدى . (بايان جۈملە)

ئاپاڭ بۈگۈن كەلدى؟ (سوراق جۈملە)

ئاپاڭ بۈگۈن كەلدى؟ (گۇماننى سوراق جۈملە)

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . تاۋۇش ئېلىمېنتى دېگەن نېمە؟

2 . تراىسكرىپسىيە دېگەن نېمە؟

3 . فونېما دېگەن نېمە؟

4 . سوزۇق تاۋۇش دېگەن نېمە؟

5 . ئۈزۈك تاۋۇش دېگەن نېمە؟

6 . سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلار قايسى جەھەتلەردىن پەرقلىنىدۇ؟

7 . تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلار قايسى جەھەتتىن تەھلىل قىلىنىدۇ؟

8 . تىلىمىزدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلار قايسى جەھەتلەردىن تەھلىل قىلىنىدۇ؟

9 . ۋارىيانت دېگەن نېمە؟

10 . ئەركىن ۋارىيانت دېگەن نېمە؟

11 . شەرتلىك ۋارىيانت دېگەن نېمە؟

12 . بوغۇم دېگەن نېمە؟

13 . ئۈرغۇ دېگەن نېمە؟ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈرغۇنىڭ ئالاھىدىلىكى نېمە؟

14 . تىنىق دېگەن نېمە؟

15 . ئىنتوناتسىيە دېگەن نېمە؟

§ 3. تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى

1. ماسلىشىش قانۇنىيىتى ۋە ئۇنىڭ تۈرى

تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ . تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى تۈركىي تىللار ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇھىم بىر فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ .

تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى دېگىنىمىز ، سۆزدە ياكى سۆزگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى ، لەۋ ھالىتى ، ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىقلىق ياكى جاراڭسىزلىق جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىشىگە ۋە بەزى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بەزى ئۇزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى ۋە بەزى ئۇزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكمەسلىكىگە قارىتىلغان . تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ، ئۇزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ، شۇنداقلا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشىدىمۇ كۆزۈلىدۇ . شۇڭا ، ماسلىشىش سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ، ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ۋە سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ، دېگەن ئۈچ تۈرگە ئايرىلىدۇ .

2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

سۆزدە ياكى سۆزگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى ، لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىش ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىش دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

1) تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىش

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردە (كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە) بىرىنچى

بوغۇمسدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش كەلسە ، شۇنىڭغا ماس هالدا كېيىنـ
كى بوغۇملاردىمۇ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار كېلىدۇ ؛ ئوخشاشلا
بىرىنچى بوغۇمسدا تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار كەلسە ، شۇنىڭغا ماس
هالدا كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار كېلىدۇ .
مەسىلەن :

[ɛmgɛk]، [gyzɛl]، [nøwɛt]، [tʃymylɛ]، [søgɛt]
[tawuʃ]، [boʁum]، [sozuq]، [dada]، [ojun]

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىشى سۆزلەرگە
قوشۇمچە قوشۇلغاندا تېخىمۇ ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ . يەنى ، تىل ئالدى
سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ياكى ئاخىرقى
بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆز-
لەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، شۇنىڭغا ماس هالدا قوشۇمچىلارنىڭ
تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ . ئوخشاشلا تىل
كەينى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ياكى
ئاخىرقى بوغۇمى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن كۆپ بو-
غۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل كەينى
سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

[jɛr—gɛ]، [øj—dɛ]، [øl—yp]، [kør—yl—sɛ]
[kɛl—tyr—gyz—gɛn]، [søz—lɛ]، [gyl—lɛr]
[jol—a]، [qol—da]، [bol—up]، [oqu—ul—sa]
[maŋ—dur—ʁuz—ban]، [oj—la]، [kitab—lar]

2) لەۋ هالىتى جەھەتتىن ماسلىشىش

ئۈيغۇر تىلىدىكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمسدا
لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار كەلسە ، شۇنىڭغا مۇناسىپ هالدا كېيىنكى
بوغۇملاردىمۇ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار كېلىدۇ . شۇنداقلا ، ئۈيغۇر
تىلىدىكى سۆزلەردە بىرىنچى بوغۇمسدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار
كەلسە ، شۇنىڭغا ماس هالدا كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ لەۋلەشمىگەن سو-
زۇق تاۋۇشلار كېلىدۇ . مەسىلەن :

[otun], [bultur], [zulum], [dolqun], [turmuʃ]
[tʃøgyn], [øryk] ,[yzym] ,[sypyr—], [køwryk]
[qabilijɛt], [adɛm], [ʁɛjrɛt], [saqal], [gilɛm]

يەنە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆز. لەرگە ياكى ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ: ئوخشاشلا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ياكى ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

[otun—um], [køz—ym], [bøl—yn—yʃ], [tur—ʁuz—uʃ]
[jataq—ta], [gyzɛl—lɛʃ], [nɛm—dɛ], [kɛl—ip], [jaz—iʃ]

ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزئارا ماسلاشقاندا، بەزىدە ئىككى خىل ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلسە، يەنە بەزىدە بىرلا خىل ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىدۇ. ئىككى خىل جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىشى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ.

بىرىنچى، تىل ئالدى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى. بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل ئالدى بولۇش ھەمدە لەۋلەشكەن بولۇش جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

[økyny ʃ], [køryny ʃ], [øtymlyk], [køzym]
[søjymlyk], [øtkyr], [symyry ʃ], [øly ʃ]

ئىككىنچى، تىل ئالدى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى. بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل ئالدى بولۇش، لەۋلەشمىگەن بولۇش جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

[ɛmgɛktʃi] ,[qɛlɛmlɛr], [mɛktɛpkɛ], [sɛnlɛ]
[ɛjnɛktɛ] ,[ɛtmɛk] ,[jɛttɛ] ,[kɛtʃtɛ]

ئۈچىنچى، تىل كەينى، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلى-

ششى . بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل كەينى بولۇش ، ھەم لەۋلە-شىش جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[qoʁun], [qoʃuq], [oruq], [otunum], [oʁul]

[utuq], [qoltuqum], [ojuntʃuq], [olturuʃluq]

تۆتىنچى ، تىل كەينى ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلە-شىشى . بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل كەينى بولۇش ، ھەم لەۋلەش-مە جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[dada], [jamanla], [aldanʁan], [amraq]

[aʃxana], [qalmaq], [baʃqarma], [kanajʁa]

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىرخىل ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ماسلىشىشى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ :

بىرىنچى ، تىل ئالدى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تىل ئالدى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى . بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار پەقەت تىل ئالدى بولۇش جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[gyzɛl], [nøwɛt], [jɛkyn], [køl—dɛ]

[køp—ɛj], [sɛz—gyr], [kɛm—tyk], [køz—gɛ]

ئىككىنچى ، تىل كەينى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تىل كەينى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى . بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار پەقەت تىل كەينى بولۇش جەھەتتىنلا ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[abroy], [batur], [oʁaq], [buʁdaj]

[az—dur], [tur—ma], [oquʁan], [qanun—laʃ]

3 . ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ئاساسەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا يۈز بېرىدۇ .

جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە قوشۇ-

چىلارنىڭ جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان ۋارىيانتلىرى ئۇلىنىدۇ . جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان ۋارىيانتلىرى ئۇلىنىدۇ . مەسىلەن :

[sɛz—gyr], [øj—lɛr], [til—din], [qon—daq]
[tyz—ginɛ], [tɛr—gyz], [øj—gɛ], [tur—ʁun]
[øt—kyr], [tut—qutʃ], [sɛp—tin], [ɛjnɛk—tɛ]
[pyt—kyz], [atʃ—qan], [pas—qa], [taʃ—tin]

4 . سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى تىلىمىز . دا بەزى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكەلەيدە . غانلىقى ۋە بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكەلمەيدىغانلىقىغا قارىتا . غان . ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆپ ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ شەكىللىنى . شىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى مانا شۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە [q] ، [ʁ] تاۋۇشلىرى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرلىدۇ . تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكمەيدۇ . پەقەت ئاز بىر قىسىم كىرمە سۆزلەر ، يەنى ئەرەب ـ پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردە [q] ، [ʁ] تاۋۇشلىرى [ɛ] تاۋۇشى بىلەن بىرىكسە بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ . لېكىن [ø] ، [y] تاۋۇشلىرى بىلەن مۇتلەق بىرىكمەيدۇ . شۇنداقلا [k] ، [g] تاۋۇشلىرى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىدۇ . تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكمەيدۇ . بىر قىسىم كىرمە سۆزلەردە ئەھۋال باشقىچە . مەسىلەن :

[ʁɛzɛb], [ʁɛlibɛ], [qɛwɛt], [qɛʁɛz]
[gazir], [quruppa], [kadir], [kona]

لېكىن ، شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى ، مەيلى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىشى بولسۇن ياكى لەۋ ھالىتى جەھەتتىن

ماسلىشىش بولسۇن ۋەياكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جارانغلىقلىق ياكى جارانغسىزلىق جەھەتتىن ماسلىشىش بولسۇن ۋە ياكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش بولسۇن ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق ماسلىشىشنىڭ دەرىجىسى ئوخشاش ئەمەس ۋە بۇنداق ماسلىشىشقا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئەھۋاللارمۇ بار . بۇنداق ماسلىشىش ئىچىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىشقا قارىغاندا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىش تېپىكرەك . يەنە بىر جەھەتتىن ، سۆز تەركىبىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشىغا قارىغاندا سۆزگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا ماسلىشىش تېپىكرەك . تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۆۋەندىكى سەۋەبلەردىن بولۇشى مۇمكىن :

بىرىنچىدىن ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشۇمچىلارنىڭ بىر قىسمى كۆپ ۋاريىانتلىق بولسىمۇ ، لېكىن يەنە بىر قىسمى يەككە ياكى ئىككى ۋاريىانتلىق . كۆپ ۋاريىانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان تۈرلىرى بولسىمۇ ، يەككە ياكى ئىككى ۋاريىانتلىق قوشۇمچىلار ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە چۈشمەيدۇ .

ئىككىنچىدىن ، تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىنىش نەتىجىسىدە تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە قارىغاندا ئاجىزلىشىپ كەتكەن .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى قانداق بولىدۇ ؟

2 . ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى قانداق بولىدۇ ؟

3 . ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى قانداق بولىدۇ ؟

§ 4. نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

نۇتۇق كىشىلەرنىڭ تىلدىن پايدىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ مەسۇلى بولغان گەپنى كۆرسىتىدۇ .

كىشىلەر ئادەتتە سۆزلىگەندە ، تاۋۇشلارنى بىردىن - بىردىن ئايرىپ چىقارماستىن ، بەلكى بىر - بىرىگە ئۇلاپ ئارقىمۇئارقا چىقىرىدۇ . تاۋۇشلارنى ئەنە شۇنداق بىر - بىرىگە ئۇلاپ چىقارغاندا ، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ پائالىيىتىگە ماسلىشىش ئۈچۈن ، قوشنا تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە ، مەلۇم تاۋۇشلاردا دائىم دېگۈدەك بەزى ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ . تىل تاۋۇشلىرىدىكى بۇ خىل ھادىسە فونېتىكىدا نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ، دەپ قارىلىدۇ . دېمەك ، نۇتۇقتا تىل تاۋۇشلىرىنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر قىلىشىدىن ھاسىل بولغان تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا دائىم كۆرۈلىدىغان نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ كونكرېت تۈرلىرى تۆۋەندىكىچە :

1 . ئاسسىمىلياتسىيە

بىر - بىرىگە تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى ئۇسۇلى جەھەتتىن ياكى ھەر ئىككى جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان ، قاتار كەلگەن ئىككى تاۋۇشنىڭ نۇتۇقتا ئۆزئارا تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە ، بىرىنىڭ يەنە بىرىنى ئۆزىگە يۇتۇنلەي ياكى قىسمەن ئوخشىتىۋېلىشىدىن ئىبارەت فونېتىكىلىق ھادىسە ئاسسىمىلياتسىيە ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ئاسسىمىلياتسىيە ئاسسىمىلياتسىيە دەرىجىسىنىڭ ئوخشاشلىقىغا قاراپ تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ۋە قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە ، دەپ ئىككى

كى تۈرگە : ئاسسىملياتسىيە يۈنىلىشىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئولۇك ئاسسىملياتسىيە ۋە تەتۈر ئاسسىملياتسىيە ، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) تولۇق ئاسسىملياتسىيە ۋە قىسمەن ئاسسىملياتسىيە

ئوخشىمايدىغان ئىككى ئاۋازنىڭ تۇتۇقتا بىر - بىرىگە تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە بىرىنىڭ يەنە بىرىنى ھەم ئاۋاز چىقىرىش ئورنى ، ھەم ئاۋاز چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزگە پۈتۈنلەي ئوخشىتىۋېلىش ھادىسىسى تولۇق ئاسسىملياتسىيە ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

sen + mu = semmu

nm → mm

qoɣun + mu = qoɣummu

بۇ مىساللاردا ئاۋاز چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئوخشاش ، ئەمما ئاۋاز چىقىرىش ئورنى ئوخشاش بولمىغان [n] ، [m] ئاۋازلىرى ئاسسىملياتسىيە نەتىجىسىدە ئاۋاز چىقىرىش ئورنى ئوخشاش بولۇپ قالغان . يەنى ، [m] ئاۋازى تىل ئۇچى ئونتۇرىسى ئاۋازى [n] نى ئاسسىملياتسىيە قىلىپ ، ئۆزگە ئوخشاش قوش لەۋ ئاۋازىغا ئايلاندۇرغان .

rajon + luq = rajolluq

nl → ll

aman + liq = amalliq

بۇ مىساللاردا ئاۋاز چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ئوخشاش (تىل ئۇچى ئونتۇرىسى) بولغان ئىككى ئاۋازنىتىن قوۋۇز ئاۋازى [l] دىماغ ئاۋازى [n] نى ئاسسىملياتسىيە قىلىپ ئۆزگە ئوخشىتىۋالغان .

on + jette = ojjette nj → jj

at + sa = assa ts → ss

بۇ مىساللاردا ئاۋاز چىقىرىش ئورنى ۋە ئاۋاز چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئوخشاش بولمىغان ئىككى ئاۋاز ئاسسىملياتسىيە نەتىجىسىدە پۈتۈنلەي ئوخشاش ئاۋازغا ئايلانغان . يەنى ، تىل ئۇستى سىيرىلائاغۇ

تاۋۇش [j] تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ، دىماغ تاۋۇشى [n] نى تامامەن ئۆزىگە ئوخشاش قىلىۋالغان ؛ تىل ئۇچى ئالدى ، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [s] تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى پارتلىغۇچى [t] نى پۈتۈنلەي ئۆزىگە ئوخشىتىۋالغان .

ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇشنىڭ نۇتۇقتا بىر - بىرىگە تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە بىرىنىڭ يەنە بىرىنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ، ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئوخشىتىۋېلىشى قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە دەيىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا قوش لەۋ تاۋۇشى [b] نىڭ تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى [n] نى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىپ ، قوش لەۋ تاۋۇشى [m] غا ئايلاندۇرۇۋالىدىغان ھادىسە كۆپرەك ئۇچرايدۇ . مەسىلەن :

on + bir = ombir

mɛn + bilɛn = mɛmbilɛn

degɛn + bilɛn = degɛmbilɛn

pɛjʃɛnbɛ → pɛjʃɛmbɛ

2) ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ۋە تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە

ئۆزئارا ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇشنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا بىر - بىرىگە تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە ، ئالدىنقى تاۋۇشنىڭ كېيىنكى تاۋۇشنى ئۆزىگە ئوخشىتىۋېلىشى ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تەدەبىي جانلىق تىلىدا ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى ئاساسەن كۆزگە تاشلىنىدۇ .

ئۆزئارا ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇشنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا بىر - بىرىگە تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە ، كېيىنكى تاۋۇشنىڭ ئالدىنقى تاۋۇشنى ئۆزىگە ئوخشىتىۋېلىش ھادىسىسى تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە ، دەپ ئاتىلىدۇ . يۇقىرىدىكى مىساللارنىڭ ھەممىسى تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيىگە مىسال بولالايدۇ .

ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى بېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدۇ .

2 . ئاجىزلىشىش

نۇتۇقتا ئاۋاز كۆچىنىڭ ئاجىزلىشىشى تۆۋەندىكى تاۋۇش تېمىسىدا ئۇزگىرىش بولۇش ھادىسىسى تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ، دەپ ئاتىلىدۇ . تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسى تاۋۇشلارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلغاندا ، تاۋۇش چىقارغۇچى ئەزالار ھەرىكىتىنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدۇ . تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ، ئۈزۈك تاۋۇشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ .

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېگىنىمىز ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇرغۇسىز ئوقۇلىدىغان بوغۇملار تەركىبىدە ئاۋاز (تاۋۇش) تېمىبىرى جەھەتتە ئۇزگىرىش بولۇش ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ ، سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلاشقاندا ئۇزۇنلۇق ئەسلىدىكى يانغىرافلىق ، ئېنىقلىق دەرىجىسىنى مەلۇم دەرىجىدە يوقىتىدۇ ، ئۇيغۇر تىلىدا ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . بولۇپمۇ تۇڭۇن ۋە يېرىم تۇڭۇن سوزۇق تاۋۇش [a] ، [ɛ] لەرنىڭ بەزى فونېتىكىلىق شارائىتتا [e] تاۋۇشىغا ، بەزى فونېتىكىلىق شارائىتتا [i] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىشى ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىدا شەكىللەنگەن ، يۇتكۇل تۈركىي تىللاردا پەقەت ئۇيغۇر تىلىغىلا خاس بىرخىل فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا [a] ، [ɛ] تاۋۇشلىرى بىلەن تۇرۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە مۇناسىپ قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا [e] تاۋۇشىغا ، ئاخىرقى بوغۇمى [a] ، [ɛ] تاۋۇشلىرى بىلەن تۇرۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە مۇناسىپ قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا [i] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ . ئومۇمەن ، تۇڭۇنىدىكى ئەھۋاللاردا [a] ، [ɛ] تاۋۇشى ئاجىزلىشىدۇ :

[a] ، [ɛ] بىلەن تۇرۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ۋە ئاخىرقى بوغۇمى [a] ، [ɛ] تاۋۇشى بىلەن تۇرۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر

ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە بولسا ۋە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇ-
چىلار قوشۇلغاندا ، مەسىلەن :

ana+si→anisi

bala+miz→balimiz

søzlɛ+di→søzlidi

iʃlɛ+gen→iʃligen

[a] ، [ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ۋە ئاخىرقى بوغۇمى [a] ، [ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر يېپىق بوغۇم ھالىتىدە بولسا ۋە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇ-
لغاندا ، مەسىلەن :

nan+i→neni, dʒan+i→dʒeni

gɛp+i→gepi, kɛl+imiz→kelimiz

balilar+im→balilirim

gyller+im→gyllirim

paraŋlaʃ+iʃ→paraŋliʃiʃ

adɛtlɛn+ɛj→adɛtlinɛj

بۇنداق ئاجىزلىشىشنىڭ ھەممە تۈرى يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدۇ .

[a] ، [ɛ] تاۋۇشىنىڭ [i] غا ئاجىزلىشىشى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىلا يۈز بېرىپ قالماستىن ، يەنە بىرىككەن سۆز ، جۈپ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىمۇ يۈز بېرىدۇ . يەنى ، بىرىككەن سۆز ، جۈپ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىنقى تەركىبىنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بولسا ، ئۇلارغا كېيىنكى تەركىب قوشۇلغاندا ، ئالدىنقى تەركىبىنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىلا ، مەزكۇر بوغۇمدىكى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى [i] غا ئاجىزلىشىدۇ . بۇخىل ئاجىزلىشىشتىن جۈپ سۆز ، سۆز بىرىكمىلىرى بىرىككەن سۆزلەردىن يەر - جاي ناملىرى ، كىشى ئىسىملىرى-
دىكى ئاجىزلىشىش يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدۇ ، باشقا تۈردىكى بىرىك-
كەن سۆزلەردىكى ئاجىزلىشىش يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ . مەسىلەن :

جانلىق تىلدا	يېزىقتا
qarimaj	قاراماي
maziraldi	مازار ئالدى (يەر نامى)
ømiraχun	ئۆمەر ئاخۇن
sowʁisalam	سوۋغا ـ سالام
anitil	ئانا تىل
altikiʃi	ئالتە كىشى
qamtʃigyl	قامچىگۈل

تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدۇ .

[a] ياكى [ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ۋە ئاخىرقى بوغۇمى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەر يېپىق بوغۇم ھالىتىدە بولسا ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا :

san+ʁa→sanʁa， mɛn+din→mɛndin

bar+ʁan→barʁan， gyzɛl+lik→gyzɛllik

[a] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن يېپىق بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا قوشۇمچە قوشۇلغاندا [a] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ؛ [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق ياكى كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن ياكى [a] ، ياكى [ɛ] بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، مەسىلەن :

bar+aj→baraj　　jaz+a+dur+ʁan→jazidiʁan

bar+armiz→bararmiz

barattim→barattim

jaz+alajdu→jazalajdu

jaz+ɛ→jazɛ

dɛ+watimɛn→dɛwatimɛn

sana + watqan → sanawatqan

køzlɛ + watimɛn → køzlɛwatimɛn

søzlɛ + wɛr → søzlɛwɛr

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى توسقۇنلۇق كۆچى كۆچلۈكرەك بولغان ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ توسقۇنلۇق كۆچى ئاجىزراق بولغان تاۋۇشلارغا ئايلىنىشىنى قارىتىلغان. توسقۇنلۇق كۆچى كۆچلۈكرەك تاۋۇشلار پارتلىغۇچى تاۋۇشلار، جارانسىز تاۋۇشلار، توسقۇنلۇق كۆچى ئاجىز تاۋۇشلار سىيرىلانمىغۇ تاۋۇشلار، جارانلىق تاۋۇشلاردۇر. شۇڭا، پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنىڭ پارتلىغۇچى - سىيرىلانمىغۇ تاۋۇشلارغا ياكى سىيرىلانمىغۇ تاۋۇشلارغا، پارتلىغۇچى سىيرىلانمىغۇ تاۋۇشلارنىڭ سىيرىلانمىغۇ تاۋۇشلارغا، جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جارانلىك ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ئايلىنىشى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش [q] بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە [q] دىن باشقا ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان تەركىبلەر ئۇلانغاندا [q] تاۋۇشى سىيرىلانمىغۇ ئۇزۇك تاۋۇش [χ] غا، بەزىدە [ʁ] تاۋۇشىغا، [k] تاۋۇشى [ɣ] تاۋۇشىغا، [p] تاۋۇشى [w] تاۋۇشىغا؛ [dʒ] تاۋۇشى [ʒ] تاۋۇشىغا، [tʃ] تاۋۇشى [ʃ] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
توقلا-	toχla —
ئاقسۇ	aχsu
ئاقساراي	aχsaraj
ياتىقى	jatiʁi
قاندىقى	qandiʁi
غەزىپى	ʁɛziwi
كاتىپى	katiwi

خەجلە-	xɛʒlɛ—
مەجبۇر	mɛʒbur
چاچ	tʃaʃ
ئاپپاقا	aʃpaqa

3 . چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى

نۇتۇقتا سۆزلەر ئايرىم ياكى تۇرلەنگەن شەكىلدە تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، تەلەپپۇز قىلىنىشقا تېگىشلىك بەزى تاۋۇشلار ، بەزى بوغۇملارنىڭ ئېيتىلماي قېلىشىدىن ئىبارەت فونېتىكىلىق ھادىسە تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ، دەپ ئاتىلىدۇ . تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ، ئۈزۈك تاۋۇشلاردىمۇ ، ھەتتا بوغۇملاردىمۇ كۆرۈلىدۇ . سوزۇق تاۋۇشلاردا [i] ، [u] تاۋۇشلىرى ، ئۈزۈك تاۋۇشلاردا [r] ، [l] ، [h] ، [t] تاۋۇشلىرى بوغۇملاردىن «لى» «لۇ» «ۋۇ» «ۋۇ» بوغۇملىرى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ئىسىم	isim＋im→ismim
ئۆمرۈم	ømyr＋ym→ømrym
ئوغلۇم	oɣul＋um→oɣlum
ئادەمىدى	adɛm＋mu＋idi→adɛmmidi
ئوقۇشمىكەن	oquʃ＋mu＋ikɛn→oquʃmikɛn
قار ، قاردەك	qa:，qa:dɛk
كۆكەر -	køkɛ:
يارما	ja:ma
ۋارقىرا-	wa:qira
گۈركىرە-	gy:kirɛ

balila:	بالىلار
beriwɛ:	بېرىۋەر
sa:ɣin	سالغىن
tʃa:sun	چالسۇن
sija:	سىياھ
padiʃa:	پادىشاھ
dos	دوست
ras	راست
muʃ	مۇشت
epqoj	ئېلىپ قوي
keptur	كېلىپ تۇر
eptikɛnmɛn	ئېلىپتىكەنمەن
a:ni/ma:ni	ئاۋۇنى / ماۋۇنى

4 . كۆپىيىپ قېلىش ھادىسىسى

نۇتۇقتا بىر قىسىم سۆزلەر ئايرىم تەلەپپۇز قىلىنغاندا ياكى تۇرلەن-گەندە ، ئەسلىدە يوق بەزى تاۋۇشلار قوشۇلۇپ پەيدا بولۇپ قالىدۇ . بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ، دەپ ئاتىلى-دۇ . تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ، ئۈزۈك تاۋۇشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ . بۇخىل ھادىسە ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردە ئازراق ، كىرمە سۆزلەردە كۆپرەك كۆرۈلىدۇ . بوغۇم بېشىدا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش كەلگەن كىرمە سۆزلەرگە تەلەپپۇزنى راۋانلاشتۇرۇش يۈزىسىدىن [i] ياكى [u] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا

ستاژ	(i)staʒ
شتاب	(i)ʃtab
گلوبۇس	g(u)lubus
پ(ې)لان	pilan
گ(ۋ)روپپا	guruppa
ئىنگلىز	ing(i)liz
پىنگۋىن	ping(i)win
بەخت	bɛx(i)t
خۇلق	xul(u)q
خەلق	xɛl(i)q

ئۇيغۇر تىلىغا خاس بىر قىسىم ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىر-لاشقان بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ۋە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزگە تولۇقچىسى قوشۇمچىسى - راق/-رەك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا ، [i] ، [u] ياكى [y] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
تۇرۇق	tur(u)q
تۈرك	tur(y)k
تىنچ	tin(i)tʃ
ئازراق	az(i)raq
كىچىكرەك	kitʃik(i)rɛk

ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم ئوچۇق بوغۇملۇق ئىسىملارغا سوزۇق

تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، «دە-» ، «يە-» ، «يۇ-» دېگەن پېئىللارغا ، [h] تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىش سەۋەبلىك بىر [i] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ . رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچە «-دە» بەزى تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ھالەت رەۋىشلىرىنى ياسىغاندا ، شۇ تەقلىد سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش تەكرارلىنىدۇ . مەسىلەن :

imza(j)im, muddia(j)im, polo(j)um

imla(j)imiz, toxo(j)um

dɛ→de(j)iʃ, de(j)il, jɛ→je(j)il, je(j)ʧ

ju→ju(j)uʃ, ju(j)un, ju(j)up, ju(j)aj

guna→guna(j)im, pana→pana(j)im

gyp(p)idɛ, taq(q)idɛ, taŋ(ŋ)idɛ

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرىنىڭ كونكرېت تۈرلىرى قايسىلار ؟

2 . ئاسسىمىلياتسىيە دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق ئۇلچەملەر بىلەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ ؟

3 . ئاجىزلىشىش دېگەن نېمە ؟ ئۇنىڭ قانداق تۈرلىرى بار ؟

4 . تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى دېگەن نېمە ؟

5 . كۆپىيىپ قېلىشنىڭ شەرتلىرى قايسىلار ؟

§ 5. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى

1 . تەلەپپۇز قائىدىسى ۋە ئۇنىڭ رولى

ئەدەبىي تىلنىڭ دىئالېكتلار دىن بىر قىلىنىپ تۇرىدىغان مۇھىم ئالا

ھەدىلىكى شۇكى ، ئەدەبىي تىل مەلۇم بىر دىئالېكتنى يېتەكچى قىلىپ ، ئىلمىي يوسۇندا قېلىپلاشتۇرۇلغان بولىدۇ . ئەدەبىي تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش بىر تىلنىڭ ئافزاكى شەكلى بىلەن يېزىق شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئىملا قائىدىسى بىر تىلنىڭ يېزىق شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۇچۇن تۇزۇلسە ، تەلەپپۇز قائىدىسى بىر تىلنىڭ ئافزاكى شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۇچۇن تۇزۇلىدۇ . تىلدا ئالاقە شارائىتىنىڭ ۋە ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تىلنى بۇ ئىككى جەھەتتىن قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۇكىنى بەلگىلەيدۇ .

ئېنىق تىلى شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇش مەلۇم بىر تىلنىڭ سۆز-ئىبارىلىرىنى ، گرامماتىكىلىق شەكىللىرىنى ۋە جۇملىدىكى باغلىنىشلارنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش نورمىلىرىنىڭ بېكىتىلگەنلىكىدە ، يەنى تەلەپپۇز قائىدىسىدە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ .

مەلۇم بىر ئەدەبىي تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىشىنى تەمىن ئېتىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئافزاكى نۇتۇقتا ئورتاق ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسى تەلەپپۇز قائىدىسى ، دېيىلىدۇ . تەلەپپۇز قائىدىسى ئادەتتە «توغرا سۆزلەش قائىدىسى» ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى ئۇيغۇر تىلىنى توغرا سۆزلەش ، ئۇلچەملىك تەلەپپۇز قىلىش قائىدىسى ، دېگەندىكتۇر ، يەنى ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىشىنى تەمىن ئېتىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئافزاكى نۇتۇقتا ئورتاق ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسىدۇر .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى (لايىھە) 1987 - يىلى ئېلان قىلىنغان ، 1997 - يىلى تۇزىتىلىپ ، تولۇقلىنىپ ئىملا قائىدىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇلگەن ھالدا رەسمىي ئېلان قىلىنغان . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلىپ تۇزۇلگەن . چۇنكى ، بىرىنچىدىن ،

ئۈرۈمچى شېۋىسى مەركىزىي دىئالېكتقا تەۋە بولۇپ ، هازىرقى زامان
ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان شېۋىلەر-
نىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . ئىككىنچىدىن ، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن
ئېتىبارەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئۈرۈمچى رايونىغا توپلىنىشى ئارقى-
لىق ھەرقايسى يەرلىك دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ مۇۋاپىق ئالاھىدىلىك-
لىرى يىغىنچاقلىنىپ ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىغا
ۋەكىللىك قىلالايدىغان بىر تەلەپپۇز ئادىتى شەكىللەنگەن . ئۈچىنچى-
دىن ، ئۈرۈمچى يېقىنقى بىر ئەسىردىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ
سىياسىي ، ئىقتىسادىي ۋە پەن ـ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلدى .
بولۇپمۇ ، كېيىنكى يېرىم ئەسىردىن ئېتىبارەن بۇ رايوندا مەدەنىيەت-
مائارىپ ئىشلىرى كۈنسايىن گۈللىنىپ ، كىنو ، تىياتىر ، رادىئو- تېلې-
ۋىزىيە ۋە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى ، ھەر
دەرىجىلىك مەكتەپ ۋە پەن تەتقىقات ئورۇنلىرى ھەسسىلەپ كۆپەيدى .
مانا بۇ تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شەرت ـ شارائىتلار ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىنى
هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى بولۇش
سالاھىيىتىگە ئىگە قىلغان . ئۆلچەملىك تەلەپپۇز بېكىتىلگەندىن كې-
يىن ، شۇ ئاساستا ئەدەبىي تەلەپپۇزنى تېخىمۇ قېلىپلاشتۇرۇپ ۋە ئو-
مۇملاشتۇرۇپ ، دىئالېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئازايتقىلى بولى-
دۇ .

تەلەپپۇز قائىدىسى ئەدەبىي تىل ئۆلچەملىرىنىڭ كەم بولسا بولماي-
دىغان مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى . مۇكەممەل بولغان تەلەپپۇز قائىدى-
سى ئەدەبىي تەلەپپۇز قائىدىلىرىگە مۇۋاپىق كەلمىگەن ئايرىم خۇسۇسىي
هادىسىلەردىن ، يەرلىك دىئالېكت ياكى شېۋىگە خاس ئامىللاردىن خالىي
بولغان هالدا تۈزۈلىدۇ ۋە ئەدەبىي تىلنىڭ ئاغزاكى شەكلىنى مەلۇم بىر
ئۆلچەملىك تەلەپپۇز ئاساسىدا تېخىمۇ بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە قېلىپلاش-
تۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ . شۇڭا ، تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئومۇملاشتۇ-
رۇش ئەدەبىي تىلىمىزنى قېلىپلاشتۇرۇش ، مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت
سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

2 . تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۆزۈشتىكى پرىنسىپلار

ئورتاق ئەدەبىي تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش شۇ تىلنىڭ ئىلاسى بىلەن تەلەپپۇزىنى قېلىپلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . مەلۇم بىر تىلنىڭ ئاغزاكى شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا شۇ تىلغا مۇۋاپىق كېلىدىغان تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۆزۈپ چىقىش زۆرۈر . تەلەپپۇز قائىدىسىمۇ بەلگىلىك پرىنسىپنىڭ بېتەكچىلىكىدە تۆزۈلىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۆزۈشتە تۆۋەندىكىدەك پرىنسىپلار ئاساس قىلىنغان :

1) ئومۇمىي جەھەتتىن ئەدەبىي تەلەپپۇزنىڭ يېزىق تىلى نورمىلىرىنى ئۆلچەم قىلىشى ، يەنى يېزىق تىلى بىلەن بىردەك بولۇشىنى تەكىتلەش . گەرچە ئەدەبىي يېزىق تىلى جانلىق تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ شەكىللىنىپ بولغاندىن كېيىن ، يېزىقنىڭ چەكلەش رولى ئارقىلىق جانلىق تىلغا تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇنىڭ نورمىلىرىنىڭ بىر قېلىپقا چۈشۈشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئويناپدۇ . ئەگەر ئىملا قائىدىسى بىلەن تەلەپپۇز قائىدىسىنىڭ بىردەك بولۇشى تەكىتلەنمىسە ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق چوڭىيىپ كېتىپ ، ئوقۇش-ئوقۇتۇش ، ساۋات چىقىرىش ئىشلىرىغا ، ئومۇمەن ، ئىجتىمائىي ئالاقىدە مەلۇم قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا ، ئەدەبىي تەلەپپۇزنىڭ ئىملا قائىدىسى بىلەن بىر خىلدا بولۇشىنى تەكىتلەش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

2) ئايرىم ئەھۋاللاردا جانلىق تىلنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىگە مۇ ئېتىبار بېرىش . مەلۇم جەھەتتىن ئالغاندا ، جانلىق تىلمۇ ئۆزىگە خاس بەزى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ . يەنى ، كونكرېت ئالاقە شارائىتىدا ، يېزىقتا مەلۇم بەلگىلەر بىلەن ئىپادىلەنمەيدىغان ياكى ئىپادىلەنگەن مۇ تەلەپپۇزدىكى راۋانلىق ۋە ئاسانلىقنى قوغلىشىش زۆرۈرىيىتىدىن يېزىلغىنى بىلەن ئوخشىمايدىغان تەلەپپۇز قىلىنىدىغان قونېتىكىلىق ھادىسىلەرمۇ بولىدۇ . بۇ خىل ئەھۋاللارغا قائىدە بېكىتىشتە ، يېزىق تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇشنى تەلەپ قىلغىلى بولمايدۇ . ئەگەر ئۇنداق

قىلىنسا ، جانلىق تىلنىڭ سىلىقلىقى ۋە يېقىملىقلىقىغا تەسىر يېتىدۇ .

دېمەك ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇزىغا ئاساسەن قائىدىلەرنى بېكىتىشتە ، يەنىلا مۇشۇ بىر دەۋرنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن تەسىپى مۇقىملىق كۆزدە تۇتۇلغان . ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئارا پەرقلىق بولغان ، لېكىن يېزىق تىلى ئۆلچىمى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىشىمۇ ، نۇتۇقنىڭ راۋانلىقى ۋە يېقىملىق بولۇشىغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەردە يېزىق تىلى ئۆلچىمى ئاساس قىلىنغان . مەسىلەن : «ق ، ك ، پ» تاۋۇشلىرىنىڭ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدا «غ ، گ ، ۋ» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي ، يېزىلىشى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنغىنىغا ئوخشاش . ھەرقايسى دىئالېكتلاردا ئوخشاش كۆرۈلىدىغان ، نۇتۇق ئېقىمىدا فونېمىلارنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدىغان تەبىئىي فونېتىكىلىق ھادىسىلەردە يېزىق تىلى ئۆلچىمى ئاساس قىلىنمايدۇ ، جانلىق تىلنىڭ ئالاھىدىلىكى نەزەرگە ئېلىنغان . مەسىلەن : تەلەپپۇزدا بوغۇم ئاخىرىدىكى پارتلىغۇچى ياكى پارتلىغۇچى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارنىڭ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى ، كەلگەن (نۆۋەتلەشكەن) سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ر ، ل» تاۋۇشلىرىنىڭ تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشى قاتارلىقلارغا ئوخشاش .

3 . تەلەپپۇز قائىدىسىنىڭ مەزمۇنى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا كۆرۈلىدىغان ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنىڭ تەلەپپۇزدا ئىپادىلىنىش ئەھۋاللىرى ؛ كىشى ئىسىملىرىنىڭ تەلەپپۇزى ؛ بىرىككەن سۆز ياكى بىرىكمە ئوقۇلۇشى مۇقىم بولغان سۆز بىرىكمىلىرىدە كۆرۈلىدىغان بوغۇم تەۋەلىكىدىكى ئۆزگىرىشنىڭ تەلەپپۇزدا ئىپادىلىنىش مەسىلىسى ؛ چەت ئەل تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر تەلەپپۇزى ؛ قىسقارتىلما سۆزلەرنى قانداق تەلەپپۇز قىلىش مەسىلىسى ھەم ئۇرغۇ ، ئىنتوناتسىيە قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

1. سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ تەلەپپۇزى

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشى

(1) بىر قىسىم ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئوچۇق بوغۇملىرىدىكى بىرلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىلىمىزدا ساقلانغان سوزۇلمىلىقى تەلەپپۇزدا ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئادەم	a:dɛm
ئالە	na:lɛ
ئىشانە	ia:nɛ

(2) كەينىدىكى تاۋۇش ئېلىپىنتلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بىلەن ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالغان سوزۇق تاۋۇشلاردا ھاسىل بولغان ئىككىلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارمۇ تەلەپپۇزدا ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئامۇت<ئارمۇت	a:mut	چۇقان<چۈۋقان	tʃu:qan
ئەت<ئەرت	ɛ:tɛ	بازارغا	baza:ʁa
زەپەر<زەپلەر	zɛ:pɛr	بازارلارغا	baza:la:ʁa
ئېتىراپ<ئېتتىراپ	e:tirap	ئالغان	a:ʁan
ئۈردەك	ø:dɛk	ئالالمىغان	ala:miʁan

(3) يەنى سۆزلەردىكى پەس سوزۇق تاۋۇشلار ئۈزىدىن كېيىن كەلگەن تاۋۇش ئېلىپىنتلىرىنىڭ كېيىنكى بوغۇمغا ئۆتۈشى بىلەن ئوخشاش بوغۇم ھالىتىدە قالسا ھەمدە ئۇرغۇسىنى يوقاتمىسا ، سەل سوزۇ-

لۇپ تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
سان ـ سانى	san — sa:ni	چەم ـ چەمى	tʃe — tʃe:mi
ھال ـ ھالى	hal —— ha:li	گۈمان ـ گۈمانى	guman — guma:ni
يال ـ يالى	jal — ja:li		
تەم ـ تەمى	tem — te:mi	مۇنار ـ مۇنارى	munar — muna:ri

(4) «ئىدى ، ئىكەن ، ئىمىش» يارەمچى پېئىللىرى «ئى» تاۋۇشى بىلەن ئايانغلاشقان (ئاجىزلىشىشتىن ھاسىل بولغان «ئى» نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تۇرغۇن سۆز ۋە تۇرغۇن سۆز ئۆزىكى ھەمدە كىشى ، يەر ـ جاي ناملىرى بىلەن كەلگەندە قوشۇپ ئوقۇلمىدۇ . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ يارەمچى پېئىللارنىڭ بېشىدىكى «ئى» تاۋۇشى بىلەن سۆز تومۇرنىڭ ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئۆزئارا بىرىكىپ ، سەل سوزۇ-لۇپ تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئوقۇغۇچى ئىدى	oquʁutʃi:di	balisi:ken	بالىسى ئىكەن
ئوقۇغۇچى ئىكەن	oquʁutʃi:ken	balisi:miʃ	بالىسى ئىمىش
ئوقۇغۇچى ئىمىش	oquʁutʃi:miʃ	qelimi:di	قەلىمى ئىدى
ئالتە ئىدى	alti:di	qelimi:ken	قەلىمى ئىكەن
ئالتە ئىكەن	alti:ken	qelimi:miʃ	قەلىمى ئىمىش
ئالتە ئىمىش	alti:miʃ	ro:zi:di	روزى ئىدى
بالا ئىكەن	bali:ken	ro:zi:ken	روزى ئىكەن
بالا ئىدى	bali:di	ro:zi:miʃ	روزى ئىمىش
بالا ئىمىش	bali:miʃ	ʁuldʒi:di	غۇلجا ئىدى
بالىسى ئىدى	balisi:di	ʁuldʒi:ken	غۇلجا ئىكەن

(5) ئومۇمەن ، ئۆزەكنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى «ئا» دىن ئاجىزلاشقان «ئى» تاۋۇشى قىسقا ، سەل تىل كەينى ، پەسرەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . يەنى « bala» ، « qa:ʁa» ، « ara» ، « qa:ʁila: ، arida» نىڭ «ئا» نىڭ ئاخىرىدىكى « baliʁa» قىلىپ تۇرلەنگەندىكى ئەھلىي تەلەپپۇزىغا ئوخشاش .

(6) ئومۇمەن ، ئۆزەكنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى «ئە» دىن ئاجىزلاشقان «ئى» تاۋۇشى قىسقا ۋە پەسرەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، «غ ، ق ، خ» ئۈزۈك تاۋۇشلىرىغا يانداش كەلگەندە بولسا ، قىسقا ، سەل تىل كەينى ، تۆۋەنرەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : « ɛ:tɛ ، jølɛ ، qɛʁɛz ، dɛrɛx»

ئوخشاش سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ئە»

derixigɛ، qɛ:ʁizi، jølimɛ، ɛ:tigɛ

قىلىپ تۇرلەنگەندىكى ئەھلىي تەلەپپۇزىغا ئوخشاش .

(7) ئېگىز سوزۇق تاۋۇش «ئى ، ئۇ ، ئۈ» لەر جارانمىز ئۈزۈك تاۋۇشلار ئالدىدا ياكى ئىككى جارانمىز ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلسە ، ئومۇمەن جارانمىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
تىش	i ʃ	ئۈچ	Yʃ
بىش	pi ʃ	كۈچ	kÿʃ
تىشلىك	i ʃi k	ئوچۇن	ÿtʃyn
ئۇت	u t	قىسقۇچ	qi squtʃ
ئۈت	ʉ t	قۇشقاچ	qʊʃqatʃ
ئۈسۈل	ʉ sul	كۈچلۈك	ky ʃlyk

ئەسكەرتىش : يۇقىرىقىدەك شارائىتتا كەلسىمۇ ، لوگىكىلىق ئۇرغۇ

چۈشكەن ياكى سەل سوزۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنمىغان ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار جارانمسىزلاشمايدۇ . مەسىلەن :

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	قىپقىزىل	qipqizil	2	ھەقىقەت	ɦeqiqet
	سىپىلىق	sipiliq		تەقىقات	teteqiqat
	سۈپسۈزۈك	sypsyzyk		بوقۇسا	boqusa
	تۈپتۈز	typtyz		تىتاق (تومۇر)	titaq(tomur)

(8) «ئا» ۋە «ئە» تاۋۇشلىرى بىرىككەن سۆزدىن تەركىب تاپقان يەر ـ جاي ئىسىملىرى ، جۈپ سۆز ، سىزىقچە ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلغان بىرىكمىلەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىنقى تەركىبىنىڭ ئاخىرىدا كەلسە «ئى» گە ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	قارلىماي	qarimaj
	ئارلىماي	arimaj
	جىگدە مازار	dʒigdimaza
	تۆگەدۆلەڭ	tø:gidøŋ
2	ئانا ـ بالا	ani—bala
	ئاچا ـ سىڭىل	a:tʃi—siŋil
	باشقا ـ باشقا	baʃqi—baʃqa
	ئارقا ـ ئارقىدىن	arqi—arqidin
3	ئالما مۇرابباسى	almi murabbasi
	قورۇما كاۋاپ	qorumikavap
	ھازا ئاچماق	aziha∫maq

ئەسكەرتىش : ① تۇراقلىق ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇملاردىكى «ئا» ۋە «ئە» تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن :

(4) «-غاي ، -گەي» ئارقىلىق ياسالغان تىلەك رايى فورمىلىرى ئۇلانغاندا ، مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بولغىيدىم	bo:ʁijdim	كەلگىيدىم	kɛ:gijdim
بولغىيدىڭ	bo:ʁijdiŋ	كەلگىيدىڭ	kɛ:gijdiŋ
بولغىيدى	bo:ʁijdi	كەلگىيدى	kɛ:gijdi

(5) سۆپەتداش قوشۇمچىلىرىدىن «-غان ، -گەن» ، رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىدىن جارائىلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان ئۈزى «-غۇچە ، -گۈچە» ، «-غاچقا ، -گەچكە» ، «-غىلى ، -گىلى» ، «-غاچ ، -گەچ» ۋە مەقسەت پېئىلى قوشۇمچىسى «-ماقچى ، -مەكچى» لەر قوشۇلغاندا ، مەسىلەن :

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	چالغان	tʃa:ʁan	2	بولغۇچە	bo:ʁutʃɛ	3	بولغاچقا	bo:ʁaʃqa
	كەلگەن	kɛ:gɛn		كەلگۈچە	kɛ:gytʃɛ		كەلگەچكە	kɛ:gɛtʃkɛ
4	بولغىلى	bo:ʁili	5	بولغاچ	bo:ʁatʃ	6	بولماقچى	bo:maqtʃi
	كەلگىلى	kɛ:gili		كەلگەچ	kɛ:gɛtʃ		كەلمەكچى	kɛ:mɛktʃi

(6) ئىسىمداشلار قوشۇمچىلىرىدىن «-ماق ، -مەك» ، «-غۇ ، -گۇ» ، «-غۇچى ، -گۈچى» لەر قوشۇلغاندا ، مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
چالماق	tʃa:maq	چالغۇدەك	tʃa:ʁudɛk	چالغۇچىلار	tʃa:ʁutʃila:
كەلمەك	kɛ:mɛk	كەلگۈدەك	kɛ:gydɛk	كەلگۈچىلەر	kɛ:gytʃilɛ:

ئەسكەرتىش : بۇ پېئىللاردىن باشقا سۆزلەر ياسالغاندا ، «ل» چۇشۇرۇلمەي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : ئۇنتۇلغۇ ، كىرىشالغۇ ، كەلگۈسى ، چالغۇ ئەسۋابلىرى دېگەندەك .

14) «ئال-، قال-، سال-، چال-، كەل-، بول-» پېئىللىرى ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايى (I ، II ، III شەخس ، بولۇش-لۇق) فورمىسىدا كەلسە ، تەركىبىدىكى «li» ۋە «lu» چۈشۈپ قالىدۇ ۋە شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . پېئىلدىكى «ئا ، ئە» تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن :

ئىلاسى	تەلەپپۇزى	ئىلاسى	تەلەپپۇزى	ئىلاسى	تەلەپپۇزى
ئاپتىمەن	aptimɛn	كەپتىمەن	kɛptimɛn	بوپتىمەن	boptimɛn
ئاپسەن	apsɛn	كەپسەن	kɛpsɛn	بوپسەن	bopsɛn
ئاپتۇ	aptu	كەپتۇ	kɛptu	بوپتۇ	boptu

15) «قال-، سال-، كەل-، بول-» پېئىللىرى ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايىدا كېلىپ تۇرسىنى بىلدۈرسە ، ھەر ئىككى تەركىبىدىكى «li» ، «lu» بوغۇملىرى چۈشۈپ قالىدۇ ، ئالدىنقى تەركىبىدىكى «ئا» ۋە «ئە» تاۋۇشلىرى بولسا «ئې»غا ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

ئىلاسى	تەلەپپۇزى
ئېلىپ ساپتىمەن	epsaptimɛn
كېلىپ قاپتىمەن	kepqaptimɛn
بولۇپ بوپتۇ	bopboptu

كېيىنكى تەركىب رەۋىشداشلىق چېتىلما ئاددىي فورمىسىدا تۇرلىنىپ ، ھالەت بولۇپ كەلسە ، «li» ، «lu» بوغۇملىرى چۈشۈرۈلمەيدۇ . «ئا» ، «ئە» تاۋۇشلىرى بولسا ، «ئې»غا ئاجىزلىشىدۇ ۋە شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىلاسى	تەلەپپۇزى
ئېلىپ سېلىپ	epselip
كېلىپ قېلىپ	kepqelip
بولۇپ بولۇپ	bopbolup

ئەسكەرتىش : ئەگەر يۆقىرىقىدەك شارائىتتا «ئال-» پېئىلى تۈسىنى بىلدۈرۈپ كەلسە ، ھەر ئىككى تەركىبتىكى «li» ياكى «lu» بوغۇملىرى چۈشۈرۈلمەي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئېلىۋېلىپ	elivelip	بولۇۋېلىپ	boluvelip
كېلىۋېلىپ	kelivelip	سېلىۋېلىپ	selivelip

3 . بوغۇملارنىڭ تەلەپپۇزى

1 . بىرىككەن سۆز ياكى بىرىكمە ئوقۇلۇشى مۇقىم بولغان سۆز بىرىكمىلىرىدىكى تەركىبلەرنىڭ ئالدىنقىسى يېپىق بوغۇم بىلەن ئاياغلىشىپ ، كېيىنكىسى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بولسا ، تاۋۇشلارنىڭ بوغۇم تەۋەلىكى قوشۇپ ئوقۇلغاندىكى ئۆزگىرىش بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئونئالغۇ	ynalɣu	سوقۇر ئۇچى	soqurytʃcj
تاشئېتەك	taʃcjnek	ئاق ئالتۇن	aqaltun
يۆز ئاچقۇ	jyʁaʃqu		

2 . «ئىدى ، ئىكەن» ياردەمچى پېئىللىرى يېپىق بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئۇلىنىپ كەلگەندىمۇ تاۋۇشلارنىڭ بوغۇم تەۋەلىكىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ ، شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سۆز ئۆزىدىكى ئوچۇق بوغۇمدا قالغان «ئا ، ە» تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشتۇرۇلماي ئېيتىلىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
كىتاب ئىدى	kitabidi	بەش ئىدى	bɛʃidi
قەلەم ئىدى	qɛlɛmidi	يوق ئىدى	joqidi
يوغان ئىكەن	joʁaniken	بار ئىدى	bariken
ئۇزۇن ئىكەن	uzuniken		

3 . سۆز ئاخىرىدا قاتار كەلگەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئوتتۇرىسىغا سوزۇق تاۋۇش قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
كەنت	kent (كەنى kenit)
بەنت	bent (بەنى benit)

4 . كىشى ئىسىملىرىنىڭ تەلەپپۇزى

كىشى ئىسىملىرى يېزىلىشى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . «ئاغۇن ، ئاكا ، ئاچا ، خان ، ھەدە» قاتارلىق سۆزلەر كىشى ئىسىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەندە ، تاۋۇشلاردا ۋە ئۇلارنىڭ بوغۇم تەۋەلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئۆزگىرىشلەر شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
قادىر ئاغۇن	qadira:xun	زەينەپخان ئاچا	zejnepxa:ʧa
قادىر ئاكا	qadiraka	زەينەپ ھەدە	zejnewede
قادىر ھاجى	qadira:dʒi	تالىپ ئاغۇن	ta:liwa:xun
		يۈسۈپ ئاكا	jysypaka

5 . باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى

1) ھەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ شېكىمۇ ۋە يۇنمۇلەرنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» دە بەلگىلەنگەن يېزىلىشىدىن پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان نۇقتىلىرى تۆۋەندىكىچە :

(1) ئاق يۇنمۇ «i» شېكىمۇ «s ، z»لار بىلەن بوغۇم ياسىغاندا ، تىل ئۇچى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . يەنى ، ئۇيغۇر تىلىدىكى « simap سىماب» سۆزىدىكى «i»نىڭ ئەمەلىي تەلەپپۇزىغا يېقىن كېلىدۇ .

(2) سۆز ئاخىرىدا كەلگەن ئاق يۇنمۇ «ɯ ، i»لار ئاجىزلاشماي ،

ئۆزىنىڭ فونېتىكىلىق مىقدارىنى تولۇق ساقلايدۇ ۋە سۆزگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا ، سەل سوزۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
شۇجى	ʃudʒi	زۇڭلى	zuŋli
شۇجىلار	ʃudʒilaː	زۇڭلىسى	zuŋliːsi
جۇڭجى	dʒuŋji	داۋلى	davli
جۇڭجىيەت	dʒuŋjiːe	داۋلىلىق	davliliq

(3) «e» تاق يۇنمۇ بولۇپ كەلگەندە ياكى قوشما يۇنمۇلار تەركىبىدە كەلگەندە (يەنى «e ، en ، ei» يۇنمۇلىرىدا) ئۇيغۇر تىلىدىكى «e»دىن سەل پەس ۋە تىل ئوتتۇرىسى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
جۇ دې	dʒu de	پېڭ جېن	peŋ dʒen
جۇ ئېنلەي	dʒu enlcj	شېنجېن	ʃendʒen
دېڭ شياۋپىڭ	deŋ ʃjaopiŋ		

(4) قوشما يۇنمۇلار تەركىبىدىكى ئۇنكۇنچى سوزۇق تاۋۇشلار (ئۇيغۇر يېزىقىدا «ي» بىلەن ئىپادىلىنىۋاتقان «ي» تاۋۇشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئاساسىي سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىر بوغۇم قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
جۇڭخوا	dʒuŋxua (ئەسلى dʒuŋ—xu—a)
گۇاڭدۇڭ	guaŋduŋ (ئەسلى gu—aŋ—duŋ)
تيەنئەنمېن	tianenmen (ئەسلى ti—jen—en—men)
يۈەن	jyan (ئەسلى jy—en)

2) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى»دە بېكىتىلگەن يېزىلىشىدىن پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان نۇقتىلىرى تۆۋەندىكىچە :

(1) سۆز بېشىدا ياكى ئاخىرىدا قاتار كەلگەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئىككى بوغۇمغا تەۋە قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ . مەسىلەن :

(1)	traktor	(ti—rak—tor ئىمىس)
	drama	(di—ra—ma ئەمەس)
(2)	proletar	(pi—ro—le—tar ئەمەس)
	awangart	(a—wan—gi—rat ئەمەس)
	semont	(se—mo—nit ئەمەس)

(2) بوغۇم بېشىدىكى جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇش ئالدىغا ياكى ئىككى جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇش ئوتتۇرىسىغا قوشۇلغان ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار جارانسىزلىشىدۇ ۋە شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، ئەسلىدە بار ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بولسا جارانسىزلاشمايدۇ . مەسىلەن :

(1) istil, istrategije, pisi:xologije

(2) sistea, takti:ka

(3) سۆز ئاخىرىدىكى « v » تاۋۇشى (يەنى ئىملادا « v » بىلەن يېزىلغانلىرى) « f » تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
كىيىۋ	kijef
كىيىۋقا	kijefqa

(4) سۆز تەركىبىدە قاتار كەلگەن ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاۋالقىسى « e » بولسا ، « je » تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . شۇ ئاساستا قاتار كەلگەن « iu، oi، ai، oi، ie» لارنىڭ ئوتتۇرىسىغا « y » قوشۇلىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلىنەر - بىلىنمەس قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
راديو	radijo	پىئونېر	pijoner
رېياكسىيە	riyaksije	مېرىدىئان	meridijan
رېئاللىزم	rijali:zm		

ئەسكەرتىش : «ion— ئىئون» قاتارلىق سۆزلەر بۇ قائىدىگە بېقىنىدۇ.

(5) سۆز ئاخىرىدا قاتار كەلگەن ئوخشاش ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئاخىرقىسى تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بىرر	bir(bi—rir ئەمەس)
بونن	bon(bo—nin ئەمەس)
مارشاللل	marʃal(mar—ʃa—lil ئەمەس)

6. قىسقارتىلما سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى

1) ئومۇمەن، ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەرنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەر ئۆيغۇر ئېلىپبەسىدىكى نامى بويىچە ئايرىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
چ ك پ	dʒe ke pe	ق ق ش	a qe ʃe
ش ئۇ ئا ر	ʃe u a re	ش چ ت ۋ	ʃe dʒe te ve
ب د ت	be de te		

ئەسكەرتىش: خەلقئارادا ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەردىن بىر بوغۇم قىلىپ ئوقۇلىدىغانلىرى شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

zil, zis, zim

2) خەلقئارادىن كىرىۋاتقان پەن ـ تېخنىكا دائىرىسىدىكى بەلگە، ماركا قاتارلىقلار خەلقئارا ئوقۇلۇشى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

im bi, im, IBM

3) بوغۇمنى ئاساس قىلىپ قىسقارتىلغان سۆزلەر بىر سۆز تەرىقىسىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

partkom, rajkom, obkom

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . تەلەپپۇز قائىدىسى دېگەن نېمە؟
2 . تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۆۋۈشتە قانداق پرىنسىپلار بار؟
3 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

2 - باب يېزىق

§ 1. يېزىق توغرىسىدا چۈشەنچە

يېزىق تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى. يېزىق تىلنىڭ سۆزلەش ۋە ئاڭلاش سىستېمىسىغا ماسلاشقان شەكلىنى يېزىش، كۆرۈش سىستېمىسىغا ماسلاشتۇرۇش جەريانىنىڭ مەھسۇلى. يېزىق ئۆزى ئىپادىلىگەن تىلنىڭ ئېلىپبەسى، ئىملا قائىدىسى ۋە تىنىش بەلگىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تىل بىلەن يېزىقنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، تىل ئاۋۋال يېزىق كېيىن پەيدا بولغان. يېزىق تىل ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. مەلۇم بىر خىل مىللىي تىلنى ھەرخىل يېزىق شەكلى بىلەن خاتىرىلەش مۇمكىن. يېزىقنىڭ رولىنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

1. يېزىق تىلنىڭ ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلايدۇ. ئاۋۇشلۇق سۆزلىگۈچىنىڭ ئاغزىدىن چىقمىغان زەنجىرسىمان ئاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. ئاۋۇش دولقۇنى سۆزلىگۈچىنىڭ ئاغزىدىن چىققان ھامان يوقىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۆزلىگۈچىنىڭ ئاۋۇش دولقۇنى چەكلىك دائىرىدىلا تارقىلىدۇ، يىراقتا بارالمايدۇ. ئەگەر چەكتىن ئېشىپ كەتسە ئاڭلىغۇچى ئاڭلىيالمايدۇ. شۇڭا، ئاۋۇشلۇق تىل سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچى ھازىرلانغان ھەمدە ئاۋۇش دولقۇنى يېتىپ بارالايدىغان نەق مەيدانىدىلا ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ. دېمەك، ئاۋۇشلۇق تىل ماكان چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ۋاقىت جەھەتتە، سۆزلىشۋاتقان ۋاقىتتىن ئۆتۈپ كەتسە، ئاۋۇش دولقۇنلىرى دەرھال يوقايدۇ. شۇڭا، تىل زامان چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

يېزىق تاۋۇشلۇق تىلنىڭ مانا مۇشۇنداق ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلايدۇ .

2 . يېزىق ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنىڭ نەتىجىسى . يېزىق ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى بىر قېتىملىق سەكرەش بولۇپ ، ئۇ ئىنسانىيەتنى ئۆزىنىڭ تەبىئەت ، جەمئىيەت ۋە تەپەككۇر توغرىسىدىكى ئېرىشكەن بىلىش نەتىجىلىرىنى يەكۈنلىشىگە ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا سىرايى قالدۇرۇشىغا ، ئوخشىمىغان مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا تولۇق ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى . ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە نىسبەتەن يېزىق ئىجاد قىلىنىشتىن كېيىنكى دەۋر مەدەنىيەت دەۋرى ھېسابلىنىدۇ . يېزىقى بار مىللەت يېزىقى يوق مىللەتتىن ئىلغار بولىدۇ . ساۋاتلىق ئادەم ساۋاتسىز ئادەمدىن مەدەنىيەتلىك كېلىدۇ . ئومۇمەن ، يېزىق مەدەنىيەتنىڭ ئاق مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى .

3 . يېزىق ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى ۋە قېلىپلىشىشنىڭ مۇھىم ماددىي ئاساسى . يېزىق تىلغا بېقىندۇ . ھەرقانداق بىر يېزىق مۇئەييەن بىر مىللىي تىلنىڭ تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلەيدىغان بولغاچقا ، ئۇ ھامان مۇئەييەن تىل ئاساسىدا مەيدانغا كېلىدۇ . يېزىق بارلىققا كەلگەن ھامان تىلنىڭ سافلام تەرەققىي قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىلىدۇ . يېزىق مەلۇم بىر تىلنىڭ دىئالېكت ياكى شېۋىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئازايتىشتا تۈرتكىلىك رول ئويناپدۇ . يېزىق تىلى ئارقىلىق پۈتۈن مىللەت دائىرىسىدە تىلنىڭ فونېتىكىلىق ، لېكسىكىلىق ، گرامماتىكىلىق تەركىبلىرى تېخىمۇ پىششىقلاپ ئىشلىنىپ ، تىلنىڭ قېلىپلىشىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ .

4 . يېزىق پەن ـ مەدەنىيەت ئۆگىنىشنىڭ قورالى . يېزىق پەيدا بولغاندىن كېيىن ئوخشىمىغان مىللەتلەر ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا ، ئۆزئارا ئۆگىنىشكە قولايلىق يارىتىلىپلا قالماي ، ئۇ مىللەت ئەۋلادلىرى ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىش

گىمۇ ئىمكانىيەت يارىتىلدى . يېزىق بولمىسا ، پەن - مەدەنىيەتنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىياتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس .

يېزىق تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، يېزىق ناھايىتى ئۇزاق تارىخنى جەريانىنىڭ مەھسۇلى . يېزىق تارىخىدا يېزىق ئىجاد قىلىنىشتىن ئىلگىرى كىشىلەر دان ساناش ، يىپ چېگىش ، ياغاچقا بەلگە سېلىش ۋە رەسىم سىزىش بىلەن ئىش - ۋەقەلەرنى خاتىرىلىگەن . يېزىق ئەنە شۇ ئۇسۇللارنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە رەسىم بىلەن ئىش خاتىرىلەشتىن تەرەققىي قىلىپ شەكىللەنگەن . ئۇنداق دەسلەپ مەيدانغا كەلگىنى ئىپتىدائىي شەكىلدىكى رەسىملىك يېزىق ئىدى .

رەسىملىك يېزىق دېگىنىمىز ، شەيئىلەرنىڭ شەكلى ئاساسىي ئۇزۇم قىلىنغان يېزىقتۇر . بۇ يېزىقتا بىر پاكى بىرقانچە پارچە رەسىم ئارقىلىق بىر بۈلەك ، ئۇنداق ئاز بولغاندا بىر جۈملە سۆز ئىپادىلەنگەن . بۇ يېزىق شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلار ۋە ئېسكىموسلاردا مەۋجۇت . كېيىنچە ، سەل ئىلغار بولغان تەسۋىرىي يېزىق مەيدانغا كەلگەن . تەسۋىرىي يېزىق ھەقىقىي مەنىدىكى يېزىق بولۇپ ، يېزىق تارىخىدىكى بىرىنچى باسقۇچ ، دېيىشكە بولىدۇ . تەسۋىرىي يېزىقتا شەيئىلەرنىڭ شەكلى ئاساسىي ئۇنچەم قىلىنىدۇ . ھەربىر بەلگە بىر سۆزگە ۋەكىللىك قىلىدۇ . مۇقىم ئوقۇلۇشمۇ بولىدۇ . يېزىلىشمۇ بارا - بارا تۇراقلاشقان بولىدۇ . مەسىلەن : قەدىمكى خەنزۇ يېزىقى تەسۋىرىي يېزىق ھېسابلىنىدۇ . تەسۋىرىي يېزىقنىڭ شەكلى مۇرەككەپ ، يېزىش ، تونۇشمۇ قىيىن . ئۇنىڭ ئۈستىگە سانى چەكلىك ، تىلدىكى نۇرغۇن سۆزلەرنى ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ .

مەنىلىك يېزىق — بۇ ، يېزىق تەرەققىياتىنىڭ ئىككىنچى دەۋرى . يېزىقنىڭ پىششىپ يېتىلىش باسقۇچىغا ئۆتكەن دەۋرى . مەنىلىك يېزىق تىل باشلاپ يېزىق ھەقىقىي يازما بەلگىلەر سىستېمىسىغا ئايلانغان . بۇ خىل يېزىقتا ئوبيېكتىپ شەيئىلەر سىزىپ كۆرسىتىلمەي ، بەزى شەكىل ۋە بەلگىلەر ۋەكىل قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ . مەسىلەن : خەنزۇ يېزىقى .

ئىلاسى	تەلەپپۇزى	ئىلاسى	تەلەپپۇزى
ھاۋا ئانا	hava:ana	ياۋا - قارا	bala:qaza

② يۇقىرىدىكى شارائىتتا كەلگەن يەر - جاي ئىسىملىرىدىكى «ئا» ۋە «ئە» تاۋۇشلىرى كېيىنكى تەركىبتىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئالدىدا كەلسە ، چۈشۈپ قالمىدۇ . مەسىلەن :

ئىلاسى	تەلەپپۇزى	ئىلاسى	تەلەپپۇزى
ئارائۈستەڭ ئاراڭاۋات	arəsteg ara:vat	ياقائۈستەڭ بۇغائۈلدى	jaqəsteg bugəldi

(9) سىنتاگمىلار تەركىبىدىكى «ئا» ياكى «ئە» بىلەن ئايافلاشقان سۆز كېيىنكى تەركىبكە ئۇلىنىپ ئېيتىلغاندا ، يۇقىرىدىكى «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشلىرى «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

ئىلاسى	تەلەپپۇزى
مەن بازارغا بارىمەن ئېگىزدە ئۇچۇپ ، يىراقتا قارايمۇ	mən baza:ri barimc əgirdiurup. jiraqqi qara∫

(10) «ئىدى ، ئىكەن» يارىمچى پېئىللىرىنىڭ بېشىدىكى «ئى» تاۋۇشى بۇ پېئىللار يېپىق بوغۇم بىلەن ياكى «ئى» دىن باشقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئايافلاشقان تۈرغۇن سۆزلەرگە ھەمدە «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدىغان بوغۇملارغا ئۇلانغاندا ، چۈشۈرۈلمەيدۇ . «ئىمىش» يارىمچى پېئىلىنىڭ بېشىدىكى «i» تاۋۇشى بولسا چۈشۈپ قالمىدۇ ۋە شۇ بويىچە قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
كىتاب ئىدى	kitapidi	1	كىتاپمىش	kitapmiʃ
ئاۋات ئىدى	avatidi		ئاۋاتمىش	avatmiʃ
ناچار ئىدى	natʃaridi		ناچارمىش	natʃarmiʃ
بەش ئىدى	beʃidi	2	بەشمىش	beʃmiʃ
شۇ ئىدى	ʃu idi		شۇمىش	ʃumiʃ
دەل ئىدى	dəidi		دەمىش	dəmiʃ
دۇنيا ئىدى	dunja:idi		دۇنيامىش	dunja:miʃ
ھۆممە ئىدى	dʒymə:idi		ئىلمىيمىش	ilmijmiʃ
			ئىنقىلابىيمىش	inqila:bijmiʃ

2 . ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ تەلەپپۇزى

1) «ب» ۋە «د» تاۋۇشلىرى سۆز ئاخىرىدا كەلگەندە جارانگسىزلا-شىپ ، «پ» ، «ت» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، مۇنداق سۆزلەرگە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىمۇ ئوخشاشلا «پ» ۋە «ت» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا بولسا ئەسلىگە قايتىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
كىتاب	kitap	كۆلۈپ	kulup
كىتابلار	kitapla:	كۆلۈپقا	kulupqa
كىتابقا	kitapqa	كۆلۈبى	kulubi
كىتابى	kita:bi	مېتودى	metot
ئىقتىساد	ixtisat	مېتودقا	metotqa
ئىقتىسادقا	ixtisatqa	مېتودى	metodi
ئىقتىسادتا	ixtisatta	ھېساب	hesap
ئىقتىسادى	ixtisa:di	ھېسابقا	hesapqa
		ھېسابى	hesabi

2) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «پ ، ك ، ق» تاۋۇش-لىرى تەۋەلىك ۋە تەرتىپ سان قوشۇمچىلىرى ياكى باشقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان تەركىبلەر ئۇلانغاندا ، «ۋ ، گ ، غ» تاۋۇشلىرىغا ئۆزگە-رەشمەي ، يېزىلىشى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى		تەلەپپۇزى	ئىملاسى	
قىرىق ـ قىرىقىنچى ئەللىك ـ ئەللىكىنچى	2	teklip—teklipi tilek—tiliki jətaq—jətiqi	ئەكلىپ ـ ئەكلىپى تىلەك ـ تىلىكى ياتاق ـ ياتىقى	1
قىرىقىياق ئەللىكەت	3			

3) «ج» تاۋۇشى بوغۇم ياكى سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە ، ئومۇمەن «ژ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، كەينىگە «ج» ۋە «ر» بىلەن باشلا-غان تەركىبلەر ئۇلانغاندا ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى		تەلەپپۇزى	ئىملاسى	
مۇجىمەت مۇنەججىم	2	baʒ—baʒla—	باج ـ باجلا-	1
ھىجران ئاجرا-	3	kaʒ—kaʒliq viʒdan eʒdat yʒmə	كاج ـ كاجلىق ۋىجدان ئەجداد ئۇجمە	
بېجى ئېھتىياجى	4			

ئەسكەرتىش : «تاج ، ئىلاج ، ئەۋج ، مەۋج» قاتارلىق سۆزلەردىكى «ج» نىڭ تەلەپپۇزى ئۆزگەرمەيدۇ .

4) باش ياكى ئوتتۇرا بوغۇمدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «چ» تاۋۇشى «ش» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . كەينىگە «چ» ۋە «ر» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بوغۇم ياكى تەركىبلەر ئۇلىنىپ كەلسە ، ئەينەن تەلەپپۇز

قىلىنمىدۇ . مەسىلەن :

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	تۆپكە قاچ - قاچىلى كۆچ - كۆچلۈك	ɵʃkɛ qaʃ—qaʃlɨ kyʃ—kyʃlyk	2	ياغاچ - ياغاچچى ئاچچىق غاچچىدا	jaɣatʃ—jaɣatʃtʃi atʃtʃiq ʁatʃtʃidɑ
			3	تۆچرا چاچرا	utʃra— tʃatʃra—

5) سۆز ئاخىرىدىكى «خ» تاۋۇشى شۇ سۆزگە «ق» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ، «ق» غا ئۆزگىرىلىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
شاخ - شاخقا دەرەخ - دەرەخقە	ʃax—ʃaqqa derex—dereqqɛ

6) سۆز ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى ئومۇمەن ، يېزىلمىشى بويىچە چۈشۈرۈلمەي تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
يامغۇر	jamɣur	جىگەر	dʒigɛr
قار	qar	بېغىر	beɣir
خېمىر	xemir	دەپتەر	depter
تومۇر	tomur	شار - شۇر	ʃar—ʃur
ئانار	anar	شىر - شىر	ʃir—ʃir
شېكەر	ʃekɛr		

ئەسكەرتىش :

(1) شېۋىلەر ئارا چۈشۈپ قېلىشى ئومۇمىراق بولغان ئايرىم سۆز-لەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈرۈلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، مۇنداق سۆزلەرگە ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە ياكى تەر-كىبلەر ئۇلانغاندىمۇ شۇنداق . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بەر	je:	بە.	be:
بەردە ، بەرگە	je:ge، je:de	بەردى ، بەرمىگەن	be:di، bemigen
بازار	baza:	ئىشلەڭە.	iʃle:ve:—
بازاردا ، بازارغا	baza:da، baza:ʁa	ئىشلەڭەردى	iʃle:ve:id
بار.	ba:—	ئىشلەڭەرمىدى	iʃle:vemidi:—
باردى ، بارمىدى	ba:di، ba:midi	يازغۇچە.	jazi:ve:—
كۆز.	kø:	يازغۇچەردى	jazi:ve:di
كۆزدى ، كۆزمىدى	kø:di، kø:midi	يازغۇچەرمىدى	jazi:ve:midi

ئەمما ، يۇقىرىقىدەك سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى شۇ سۆزلەر ياسالما سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىگە كىرگەندە ساقلانسا ، چۈشۈرۈلمەي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
كۆرسەتمە	kørsetme	يەرلىك	jerlikçhval
كۆركەزمە	kørgezme	ئەھۋال	jer mejla:ni
بارلىق	barliq	يەر مەيدانى	

(2) «ر» بىلەن ئايىغلاشقان بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەردىن «قىرا ، كىرا ، كىرە» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق پېئىل ياسالسا ،

تەقلىد سۆز ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى چوتۇپ قالمىدۇ ۋە شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، باشقا شارائىتتا چۈشۈرۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	پىرقىرا-	pi:qira—	2	پىر - پىر	pir — pir
	پىرقىرىغۇچ	pi:qirisutʃ		پىررىدە	pirridɛ
	كۆركىرا	ko:kira—		پىرىلدا-	pirɛldɑ
	كۆركىراتما	ko:kiratma		ئۇر - ئۇر	ʉr — ʉr
	پارقىرا-	pɑ:qira—		ئۇررىدە	ʉrridɛ
	پارقىراق	pɑ:qiraq		پارلاق	pɑrlɑq

7) پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن «-دۇر ، -تۇر ، -دۈر ، -تۈر» ۋە «-ار ، -ۇر ، -ۈر» ، پۈتمىگەن سۆيەتداش قوشۇمچىلىرىدىن «-ار ، -ەر» لەردىكى ھەمدە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	باغدۇردى	maɣdurdi	2	چىقاردى	tʃiqardi	3	بازار	jɑzɑr.
	باستۇردى	bɑsturdi		قايغۇردى	qajɣurdi		كۆرەر	kørɛr
	كۆلدۈردى	kyldyrdi		چۈشۈردى	tʃyʃyrdi	4	بايراقدار	bajrɑqdɑr
	يىتتۈردى	jittyrdi		ئۆچۈردى	utʃurdi		ۋەتەنپەرۋەر	vɛtɛnpɛrvɛr
							مىراسخور	mirɑsxor

8) كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالمىدۇ ۋە شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، ئۇنىڭغا يەنە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە ۋە ئۇلانمىلار ئۇلىنىپ كەلگەندىمۇ شۇنداق . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
يولداشلار	jolda∫la:	ئالىملار	a:limla:
يولداشلاردا	jolda∫la:da	ئالىملارنىڭ	a:limla:niŋ
بالىلار	balila:	مەكتەپلەر	mektipiŋla:
بالىلارغا	balila:ʁa	مەكتەپلەرنىڭ	mektipiŋla:niŋ
ئۆيلەر	øyle:	قەھرمانلارچە	qehrimanla:t∫ɛ
ئۆيلەردىن	øyle:din	باتۇرلارچە	baturla:t∫ɛ

ئەسكەرتىش : كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان سان خانىلىرى ئاملىرىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بىرلەر خانىسى	birler xanisi
ئونلار خانىسى	onlar xanisi

9) «گ» تاۋۇشى بوغۇم ۋە سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە ، سىيرە-لاڭغۇلىشىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
تۈگمە	tygmɛ	بەگ ـ بەگلەر	bɛg — bɛgle:
ئۈگرە	ygrɛ	بەگلىك	bɛglik
چىگدە	d͡ʒigdɛ	چىگ ـ چىگدى	t∫ig — t∫igdi

10) «گ» ۋە «غ» تاۋۇشلىرى سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە سۆزگە يەنە «گ» ۋە «غ» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانسا ، سۆز ئاخىرىدىكى ۋە قوشۇمچە بېشىدىكى «گ» تاۋۇشى «ك» تەلەپپۇز قىلى-نىدۇ ، «غ» تاۋۇشى بولسا ، «ق» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
باغ	baʁ	باغ.	jaʁ
باققا	baqqa	باققان ، باققۇدەك	jaqqan ، jaqqudek
بەگ	beg	بوغ.	boʁ
بەككە	bekke	بوققان ، بوققىلى	boqqan ،boqqili
چىگ	tʃig	تۇغ.	tuʁ
چىككەن ، چىككىن	tʃikken ،tʃikkin	تۇققان ، تۇققۇچە	tuqqan ، tuqqutʃe

11) باش ياكى ئوتتۇرا بوغۇمدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ق» ئاۋازى «خ» تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ . كەينىگە «ق» بىلەن باشلانغان بوغۇم ياكى تەركىبلەر ئۈلانغاندا ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ . مەسىلەن :

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	ئىقتىساد	ixtisat	ئاق.	aq—	2	ئاق.	aq—
	ئىقلىم	ixlim	ئاقتى	axti		ئاققان	aqqan
	ئۇقتۇرۇش	uxturuʃ	ئۇرۇق	uruq		ئۇرۇق	o:ruq
			ئۇرۇقلۇق	uruqluq		ئۇرۇققا	o:ruqqa

12) باش ياكى ئوتتۇرا بوغۇمدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ك» ئاۋازى سىيرىلاڭغۇ تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ . كەينىگە «ك» بىلەن باشلانغان بوغۇم ياكى تەركىبلەر ئۈلانغاندا ، ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ . مەسىلەن :

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	سەكسەن	sek'sen	ئېنىكلىك	etik'lik	2	ئىككى	ik'ki
	كەكلىك	kek'lik	تەكرار	tek'rar		سەككىز	sek'kiz
	كېرەكلىك	kerek'lik					

(13) «ئال- ، قال- ، سال- ، چال- ، كەل- ، بول-» پېئىللىرىدىكى «ل» تاۋۇشى سۆز تۈرلەنگەندىمۇ بوغۇم ئاخىرىدا بولۇپ كەلسە ، تۆۋەندىكى شارائىتلاردا چۈشۈپ قالمدۇ .

(1) پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلى «-ما ، -مە» قوشۇلغاندا ، مەسىلەن :

ئىملاسى	ئەلەپبۇزى	ئىملاسى	ئەلەپبۇزى
ئالما	a:ma—	كەلمە	kɛ:mɛ
ئالمىدىم	a:midim	كەلمىدىم	kɛ:midim
ئالمىدىڭ	a:midiŋ	كەلمىدىڭ	kɛ:midiŋ
ئالمىدى	a:midi	كەلمىدى	kɛ:midi

(2) بۇيرۇق - ئەلەپ رايىنىڭ II شەخس ھۆرمەت تۈرى فورمىسىدىن «-سىلا ، -سىلە» ۋە III شەخس فورمىسىدىن «-سۇن» قوشۇلغاندا ، مەسىلەن :

ئىملاسى	ئەلەپبۇزى	ئىملاسى	ئەلەپبۇزى
ئالسىلا	a:sila	ئالسۇن	a:sun
كەلسىلە	kɛ:silɛ	كەلسۇن	kɛ:sun

(3) شەرت رايى فورمىسىنى ياسىغۇچى «-سا ، -سە» قوشۇلغاندا ، مەسىلەن :

ئىملاسى	ئەلەپبۇزى	ئىملاسى	ئەلەپبۇزى	ئىملاسى	ئەلەپبۇزى
ئالسام	a:sam	ئالساقلار	a:saqla:	كەلسىڭىز	kɛ:siŋiz
ئالساق	a:saq	ئالسىڭىز	a:siŋiz	كەلسىڭىزلار	kɛ:siŋizlɛ:
كەلسەم	kɛ:sɛm	ئالسىڭىزلار	a:siŋizla:	كەلسىلە	kɛ:silɛ
كەلسەك	kɛ:sɛk	ئالسىلا	a:sila	ئالسا	a:sa
ئالساق	a:saq	كەلسەك	kɛ:sɛq	كەلسە	kɛ:sɛ
		كەلسەقلار	kɛ:sɛqla:		

مەنىلىك يېزىق تەسۋىرىي يېزىقتىن ئىلغار بولىدۇ ، يەنىلا تۈرغۇن يېتىشسىزلىكلىرى بار .

تاۋۇشلۇق يېزىق — بۇ ، يېزىق تەرەققىياتىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى ، بۇنىڭدا مۇئەييەن ھەرپلەر مۇئەييەن تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ . ھەربىر ھەرپنىڭ مۇقىم ئوقۇلۇشى بولىدۇ . بۇ خىل ھەرپلەر ھەرخىل ئۇسۇلدا بىرىكتۈرۈلۈپ سۆزلەر يېزىلىدۇ . تاۋۇشلۇق يېزىقتىكى يازما بەلگىلەر بوغۇم ياكى فونېمىلارنى خاتىرىلەيدۇ . شۇڭا ، ئۇ بوغۇملۇق يېزىق ۋە ئېلىپبەلىك يېزىق ، دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ . بوغۇملۇق يېزىق دېگىنىمىز ، ھەربىر ھەرپ بىر بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يېزىق . مەسىلەن : ياپون يېزىقى .

تاۋۇشلۇق يېزىق — فونېمىلىق يېزىق ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ . تاۋۇشلۇق يېزىق دېگىنىمىز ، ھەربىر ھەرپ بىردىن فونېمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يېزىق . ئۇ بارلىق يېزىق تىللىرى ئىچىدە ئەڭ ئىلغار ، ئەڭ ئىلمىي بولغان يېزىق ھېسابلىنىدۇ . ھازىرقى يېزىقلار ئىچىدە ئۇيغۇر يېزىقى ، ئىنگلىز يېزىقى ، رۇس يېزىقى قاتارلىقلار تاۋۇشلۇق يېزىققا كىرىدۇ .

تاۋۇشلۇق يېزىقنىڭ يەنە ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق دېگەن ئالاھىدە بىر تۈرى بار . بۇ خىل يېزىقتىكى ھەرپلەر پەقەت ئۇزۇك تاۋۇشلارغىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ . سوزۇق تاۋۇشلار مەخسۇس بەلگىلەر بىلەن ئىپادە قىلىنماستىن ، قوشۇمچە بەلگىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن : ئەرەب يېزىقى ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىققا كىرىدۇ .

تاۋۇشلۇق يېزىقتا ئېلىپبە بولىدۇ . ئېلىپبە دېگىنىمىز ، ھەربىر فونېمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ھەرپلەرنىڭ مۇئەييەن تەرتىپتە تىزىلغان تىزمىسى . مەسىلەن : ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەرنىڭ مۇئەييەن تەرتىپتىكى تىزمىسى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ھېسابلىنىدۇ . ھەرپ بولسا ئېلىپبەلىك يېزىقتىكى ئەڭ كىچىك يېزىق بىرلىكى . مەسىلەن : ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئا» ، «ب» ، «س» ، «ق» قاتارلىقلار .

【مۇھاكىمە سوئاللىرى】

1 . يېزىق دېگەن نېمە؟ يېزىق نېمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟
2 . يېزىقنىڭ رولى قايسى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟
3 . يېزىقنىڭ تەرەققىيات جەريانى قانداق دەۋرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
4 . تەسۋىرىي يېزىق دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .
5 . مەنىلىك يېزىق دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .
6 . تاۋۇشلۇق يېزىق دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .
7 . ئېلىپبە دېگەن نېمە؟ ھەرپ دېگەنچۇ؟

2 §. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا قوللانغان يېزىقلىرى

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا نۇرغۇن يېزىقلارنى قوللانغان . بۇ يېزىقلار ھەرخىل دىنىي ئېتىقاد ، ئىجتىمائىي بىرلىك سەۋەبىدىن قوللىنىلغان . يەنى ، ھەربىر خىل يېزىقنىڭ كەينىدە ئۆزىگە خاس سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، دىنىي ياكى ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش بار . ئەجدادلىرىمىز مانا مۇشۇ ھەرخىل يېزىقلار ئارقىلىق ئوغۇسىغان تارىخىي دەۋر ۋە دىنىي مۇھىتتىكى ئەسەرلەرنى ، جۈملىدىن ئەدەبىيات ، دىن ، تارىخ ، ئىقتىساد ، تېبابەتچىلىك ، ئىلمىي نۇجۇم ، تىلشۇناسلىق ۋە باشقا سەھەلەردىكى يازما يادىكارلىقلارنى خاتىرىلىگەن . ھازىرغا قەدەر بىزگە مەلۇم بولغان ئەجدادلىرىمىز قوللانغان يېزىقلاردىن ئورخۇن يېزىقى ، سوغدى يېزىقى ، مانى يېزىقى ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ، براھمى يېزىقى ، قاراشتى يېزىقى ، سۇرىيە يېزىقى ، خەنزۇ يېزىقى ، كونا تىبەت يېزىقى ، ئەرەب يېزىقى ، خاقانىيە يېزىقى ، چاغاتاي يېزىقى ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى ، ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ، سلاۋىيان يېزىقى ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىقلار بار .

بۇ يېزىقلار ئىچىدە ئومۇمىيۈزلۈك ، كەڭ قوللىنىلغانلىرى ئورخۇن

يېزىقى ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ، چاغاتاي يېزىقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئىبارەت .

يېزىق تارىخى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە ، ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپ مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە سوغدى ھەرپلىرى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىپ ئىشلەتكەن ئېلىپبەلىك يېزىق ئارقىلىق ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەن. لىكى ئىسپاتلاندى . ئەپسۇسكى ، بۇ يېزىقتا خاتىرىلەنگەن يادىكارلىقلار كۆپ ئەمەس .

تۆۋەندە بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان يېزىقلار ۋە بۇ يېزىقلاردا خاتىرە. لەنگەن يادىكارلىقلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز .

1 . ئورخۇن يېزىقى

ئورخۇن يېزىقى تۈركىي تىللىرا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى خەلقلەر ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان ھەم 6 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە قوللانغان ئېلىپبەلىك يېزىق . بۇ يېزىقتىكى بەلگىلەر تاش ، قېيىپاش ، يايىسىمان سىزىقچىلارنىڭ ھەرخىل شەكىلدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ ، ئۈنۈك شەكلى ، قۇرۇلمىسى ۋە باشقا خاس ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تامغىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى قىياس قىلىنىدۇ . بۇ يېزىق تۈركىي قوۋملار تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن قەدىمكى تۈرك يېزىقى دېگەن نام بىلەن ؛ بۇ يېزىقتا خاتىرىلەنگەن يادىكارلىقلار — مەڭگۈ تاشلار مۇڭغۇلىيىنىڭ ئورخۇن دەرياسى ۋە سىبىرىيىدىكى يېنىسەي (ئاناساي) دەرياسى بويلىرىدىن تېپىلغاچقا ، ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى دېگەن نام بىلەن ؛ كۆك تۈرك خانلىقى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغانلىقى سەۋەبلىك كۆك تۈرك يېزىقى ياكى ئورخۇن يېزىقى دېگەن نام بىلەن ؛ شەكىل جەھەتتىن قەدىمكى تېمىسلار قوللانغان رونىك يېزىقىغا ئوخشاپ كەتكەن. لىكى ئۈچۈن تۈرك ـ رونىك يېزىقى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن .

ئورخۇن يېزىقى تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى تەرىپىدىن قوللا.

ىسلغاندىن باشقا ، ئۇز دەۋرىدە يېنسەي ۋادىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان قىر-غىزلار ئۇچۇنمۇ خىزمەت قىلغانىدى .

ئورخۇن يېزىقى خاراكتېرى جەھەتتىن قارىغاندا بىرخىل تاۋۇشلۇق يېزىق . يەنى ، ئۇنىڭدىكى بەلگىلەر (ھەرپلەر) تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلاتتى .

كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا ، بۇ يېزىق ئۇز تىلىنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى خېلى چوڭقۇر بىلىدىغان تۈركىي قەۋملاردىن بولغان ئالىملار تەرىپىدىن ئۇز قەبىلىسىدىكى تاماغلار ئاساسىدا ئىجاد قىلىن-غان .

ئورخۇن يېزىقىدا 40 بەلگە بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە تۆت ھەرپ سەككىز سوزۇق تاۋۇشقا ، 19 ھەرپ توققۇز ئۇزۇك تاۋۇشقا ، تۆت ھەرپ ئىككىدىن ئۇزۇك تاۋۇشقا ، قالغان 13 ھەرپ بىردىن 13 ئۇزۇك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ . ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ . كۆپىنچە ئەھۋاللاردا سو-زۇق تاۋۇش ھەرپلىرى چۈشۈپ قالىدۇ . سۆز بىلەن سۆز ، سۆز بىرىك-مىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەر قوش چىكىت (:) ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىپ يېزىلىدۇ . بۇ يېزىق ۋە بۇ يېزىقتا خاتىرىلەنگەن يادىكارلىقلار تاكى 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى 18 - ئەسىرنىڭ باشلى-رىغىچە دۇنيادىن يىراقتا سىر پېتى تۇرغانىدى . 1692 - يىلى گوللاند-يىلىك ن . ۋىتسىن ، 1696 - يىلى روسىيىلىك سىبىت رىمىزوف ، 1930 - يىلى شۋېتسىيىلىك ستراللىنبورگ قاتارلىقلار ئۇز ئەسەرلىرىدە مەڭگۇ تاشلارنى تىلغا ئالغان . بىراق ، شۇنىڭدىن بۇز يىللار ئۇتكەندىن كېيىنمۇ بۇ سىر سىر پېتى قېلىۋەردى . 1884 - يىلى فىنلاندىيىلىك ئالىم ئاسپېلىن مەڭگۇ تاش يېزىقىدىكى بارلىق ھەرپ بەلگىلەرنى سې-لىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن بۇ يېزىقنىڭ تەخمىنەن 38~40 بەلگىدىن تەركىب تاپقانلىقى ، ئوڭدىن سولغا يېزىلغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى . بىراق ، ھەرپلەرنىڭ تاۋۇش قىممىتىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلدى . ئارىدىن توققۇز يىل ئۇتكەندىن كېيىن ، 1893 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بۇ سىر دانىيىلىك ئالىم ۋ . تومسىن تەرىپىدىن يېشىلدى .

بۇ يېزىقتا خاتىرىلەنگەن مۇھىم يادىكارلىقلار مۇنۇلار :

كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى ، بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى ، تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى ، ئۆنگىن مەڭگۈ تېشى ، سۇجى مەڭگۈ تېشى ، بايۇنچۇر مەڭگۈ تېشى ، توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى ، چورىن مەڭگۈ تېشى ، تېخىن مەڭگۈ تېشى ، تەس مەڭگۈ تېشى .

2 . سوغدى يېزىقى

سوغدىلار ھازىرقى ئىرانلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ-لار بۈگۈنكى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەمەرقەنت ۋە بۇخارا ئە-راپلىرىدا ياشىغان . سوغدىلارنىڭ سودا كارۋانلىرى يىراق ھىندىستان ، ئەرەبىي يۈرت ۋە موڭغۇل دالىلىرىدا ئەركىن يۈرەتتى . ئۇلار سودىغا ماھىرلىقى بىلەن يېپەك يولى سودىسىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن . سوغدى مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلارغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن . ئەينى دەۋردە ئۇيغۇرلار سوغدى يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى مەيدانغا كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى سوغدى يېزىقىنى بىۋاستە قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەن .

سوغدى يېزىقى ئەرەمەي يېزىقىنىڭ رايون خاراكتېرلىك تارمىقى-دىن تەرەققىي قىلىپ مەيدانغا كەلگەن . ئىلىمىزدە سوغدى يېزىقىنىڭ ئۇچ خىل ئاساسىي نۇسخىسى تېپىلغان . بىرى ، بۇددا نۇسخىسى ، يەنە بىرى ، مانى نۇسخىسى ، يەنە بىرى ، مۇزىيە نۇسخىسى .

3 . مانى يېزىقى

مانى يېزىقى مانى دىنىنىڭ يېزىقى . ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بوگۈ قاغان دەۋرىدە دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن مانى يېزىقىمۇ تەبىئىي رەۋىشتە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان . بۇ يېزىق ئەسلىي سە-مىت يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ ، ئەرەمەي يېزىقىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ ، 28 ھەرپتىن تەشكىل تاپقان بىر يېزىق بولۇپ شەكىللەنگەن . بۇ يېزىقنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي ، يېزىش ،

ئوقۇش ئاسان . خەت نۇسخىسى رەتلىك ، كۆركەم .

مانى يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان . مۇھىم يادىكارلىقلاردىن «خۇئاستۇئانفىت» ، «مانى دىنىنىڭ تۆۋە دۇئا-نامىسى» قاتارلىقلار بار .

4 . سۇرىيە يېزىقى

سۇرىيە يېزىقى ئەرەمەي يېزىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن . ئۇيغۇرلار ئارىسىغا نېستورىيان دىنى بىلەن بىللە تارقالغان . بۇ يېزىقتا 22 ھەرپ بار . شەكلى مانى يېزىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ . نېستورىيان دىنىغا ئائىت دىنىي يادىكارلىقلار مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان . بىراق ، بۇ يېزىقنىڭ قول-لىنىلغان ۋاقتى ئۇزاق ئەمەس ، دائىرىسىمۇ كەڭ ئەمەس .

5 . قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى

ئىلىم ساھەسىدە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دېگەن نام بىلەن ئاتا-لىپ كېلىۋاتقان بۇ يېزىق سوغدى يېزىقى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنىپ ، 8 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قەۋملار تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلغان .

خاراكتېر جەھەتتىن قارىغاندا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىرخىل تاۋۇشلۇق يېزىق . بۇ يېزىق ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ناھايىتى ئىلغار يېزىق بولۇپ ، تەسىرى زور ئىدى . ئالايلى ، لىياۋ سۇلالىسى (10 ـ ~ 12ـ ئەسىرلەر) دەۋرىدە كىدانلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا تەقلىد قىلىپ ، ئۆز يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن بولسا ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئالىمى تاش ئاتۇنىڭ ئىسلاھ قىلىشى بىلەن موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلەش-تە قوللىنىلغان . 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ، مانجۇلار موڭغۇللار ئارقە-لىق بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلغان . ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك شىبەلەرمۇ بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلىپ ، ھازىرقى شىبە يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن .

بۇ يېزىق ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن خېلى ئۇزاق قوللىنىلدى . 8ـ ئەسىردىن باشلاپ قوللىنىشقا باشلىغان . بۇ يېزىق 9 ـ ئەسىرنىڭ

ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تۇرپان ئويمانلىقى ، جۇملىدىن توتتورا تاسىيا رايونىدا كەك قوللىنىلدى . 13 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە ئالتۇن ئوردا خانلىقى ئۆچۈن خىزمەت قىلدى ، دېمەك ، بۇ يېزىق 700 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت قوللىنىلغان .

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا 22 ھەرپ بولۇپ 5 ھەرپ 8 سوزۇق تاۋۇشقا ، ئۇچ ھەرپ ئىككىدىن 6 ئۈزۈك تاۋۇشقا ، قالغان 14 ھەرپ بىردىن 14 تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ . ئوڭدىن سولغا قارىتىپ توغرا سىغا ياكى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ يېزىلىدۇ . سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى ئاساسەن چۈشۈپ قالمايدۇ . جۈملە ئاخىرىغا قوش چېكىت (:) قويۇلىدۇ .

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلاردىن «ئالتۇن يا. رۇق» ، «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» قاتارلىق بۈددا يادىكارلىقلىرى. نى ، «ئوغۇزنامە» ، «قۇتادغۇبىلىك» ، «مايتىرى سىمىت» قاتارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ، «موغۇچىلارنىڭ تاۋاپ قىلىشى» قاتارلىق نېستو. رىيان دىنى يادىكارلىقلىرىنى ، «كۈنجۈت ئۆتنە ئالغانلىق ھەققىدە تىل. خەت» ، «تەك ئىجارە ئالغانلىق ھەققىدە ھۆججەت» قاتارلىق ئىجتىما. ئىي ، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن .

6 . براھمى يېزىقى

براھمى يېزىقى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 6 ـ ئەسىردە ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن . براھمى يېزىقى سىمىت يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن . ئەرەمەي يېزىقىنىڭ بىر تارمىقى . «براھمى يېزىقى» دېگەن نام مىلادىيە 3 ـ 4 ـ ئەسىرلەردە قويۇلغان . براھمى — سانسكرىت تەقرىسىنىڭ نامى .

شىنجاڭدا براھمى يېزىقىنىڭ يانتۇ نۇسخىسى «قاراشتى ـ كۇسەن يېزىقى» شەكلى بىلەن خوتەن (خوتەن ساك) يېزىقى دېگەن ئىككى خىل شەكلى بار . قارۇشتى ـ كۇسەن يېزىقى توخارى يېزىقى ، دەپمۇ ئاتىلە. دۇ . 3 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە كۇچا ، قاراشەھەر ، تۇرپان

ئەتراپلىرىدا قوللىنىلغان . بۇ ، قۇرۇلمىسى بىرقەدەر مۇرەككەپ بەزىق .

خوتەن بېزىقىدىكى يادىكارلىقلار خوتەن ، مارالبېشى ، تۇمشۇق ، مۇرتۇق ۋە دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن بايقالغان . خوتەن بېزىقى 2 ـ ئەسىردە قوللىنىلىشقا باشلاپ 6 ـ ~ 7 ـ ئەسىرلەردە پىشىپ يېتىلگەن ، تاكى 10 ـ ئەسىرلەرگىچە قوللىنىلغان .

7 . كونا تۇبۇت بېزىقى

كونا تۇبۇت بېزىقى سانسكرىت بېزىقى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنىپ شەكىللەنگەن . بۇ بېزىقتا «سەككىز بۇكمەك سۇترا» قاتارلىق بۇددا دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلار ، لۇغەت پارچىلىرى تېپىلغان .

8 . خەنزۇ بېزىقى

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا خەنزۇ بېزىقى بىلەنمۇ ئۆز تىلىنى خاتىرىلەگەن . تۇرپاندىن تېپىلغان يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا ، قوچۇ خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار خەنزۇ بېزىقى بىلەن بەزى ھۆججەتلەرنى يازغان .

9 . خاقانىيە بېزىقى

10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام دىنى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا خوتەن ، كۇچا تەرەپلەرگە تارقالدى ۋە ئۇزاق بىر مەزگىل داۋاملاشقان بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئالدى . دىنىي ئېتىقادنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبلىك ئۇيغۇرلار بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەممە مەدەنىيەتتىدىن ، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر بېزىقىدىن ۋاز كەچتى . قوچۇ ، قۇمۇل ئەتراپلىرىدا تاكى 16 ـ ئەسىرگىچە بۇددا دىنى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر بېزىقى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى .

11 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن بۇيۇك ئەسەرلەر «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، «قۇتادغۇبىلىك» ، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» قاتارلىقلاردا قوللىنىلغان تىل «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان . شۇڭا ، مۇشۇ

ئەسەردە قوللىنىلغان يېزىقىمۇ خاقانىيە يېزىقى دېگەن نام بىلەن ئاتىلە-
دۇ . خاقانىيە يېزىقى — ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا ھېچقانچە ئىلاھ
قىلىنمىغان شەكىلدە قوللىنىلغان يېزىق . بۇ يېزىقتا ئەرەب ئېلىپبەسە-
دىكى 28 ھەرپ ئاساسىدا ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن
«پ ، ژ ، ۋ» ھەرپلىرى پارس ئېلىپبەسىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئىشلىتىل-
گەن . ئىملا جەھەتتە ئەرەب ، پارس يېزىقلىرىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىگە
ئاساسەن ئەمەل قىلغان ، سوزۇق ئاۋازلار يازمىچى بەلگىلەر بىلەن
ئىپادىلەنگەن .

بۇ يېزىق 10 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە قەشقەرنى مەركەز
قىلغان كەلگە قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە قوللىنىلغان .

10 . چاغاتاي يېزىقى

چاغاتاي يېزىقى دەپ ئاتالغان بۇ يېزىق 14 ـ ئەسىردىن 20 ـ
ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئەجدادلىرىمىز يارالقان مول يازما مىراسلىرە-
مىزنى خاتىرىلەشتە قوللىنىلغان يېزىق .

بۇ يېزىقنىڭ ئاساسى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى خاقانىيە يېزە-
قى بولۇپ ، خاقانىيە يېزىقى بىر مەزگىل ئىشلىتىلگەندىن كېيىن ،
ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ماسلاشماي قالغان .
شۇنىڭ بىلەن خاقانىيە يېزىقى ئۇستىدە بىر قاتار ئىسلاھاتلار يۈرگۈزۈ-
لۈپ ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشتۇرۇلغان . بۇ يېزىق قول-
لىنىلغان ۋاقتى ، دائىرىسى ، بولۇپمۇ بۇ يېزىقتا مەيدانغا كەلگەن زور
ھەجىمدىكى كاتتا ، نادىر يادىكارلىقلار بىلەن باشقا ھەرقانداق يېزىقتىن
ئېشىپ چۈشىدۇ .

چاغاتاي يېزىقىدا ئەرەب ـ پارسچە سۆز ـ ئىبارىلەر ئەرەب ، پارس
تىلىدىكى ئىملا بويىچە يېزىلغان . خاقانىيە يېزىقى دەۋرىدە ئەرەب يېزىقە-
دىكى بارلىق ھەرپ بەلگىلەر ئەينەن ۋە سەل ـ پەل ئىسلاھ قىلىنغان
ھالدا قوللىنىلغان بولسا ، چاغاتاي يېزىقى دەۋرىدە بۇ نۇقتىلار زور
دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىندى . يەنى ، بەزى ئەرەب يېزىقىغا خاس بەلگىلەر

پەقەت ئەرەبچە ئىبارىلەرنى يېزىشتىلا قوللىنىلىپ ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرگە قوللىنىلمىدى . ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم تاۋۇشلار ئۈچۈن ھەرپلەر پارس ئېلىپبەسىدىن قوبۇل قىلىندى . بۇ ھەرپلەر «گ ، پ ، چ ، ژ» قاتارلىقلاردۇر .

چاغاتاي يېزىقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدە ، يەنى شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئامۇ دەرياسىغىچە ، شىمالدا قورغاستىن جەنۇبتا ھىند دىستانىنىڭ پايتەختى دېھلىنىڭ شىمالىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە قوللىنىلغان ھاكىمىيەت يېزىقى ئىدى .

بۇ يېزىقتا پۈتۈلگەن يادىكارلىقلارنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە :

1 . رابغۇزى : «قىسەئى رابغۇزى» خەلق ئارىسىدا «قىسەسۇل ئەنبىيا (پەيغەمبەرلەر قىسسىسى)» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان بۇ ئەسەر 1310 ـ يىلى يېزىلغان .

2 . ئاتايىنىڭ غەزەللىرى

3 . سەككاكىنىڭ : «دىۋان سەككاكى» (1405~1410 ـ يىللار)

4 . لۈتفىنىڭ غەزەللىرى ۋە «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى

5 . نەۋائى : «خەمسە» ، «چاھار دىۋان» ، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» ، «مۇھاكىمە تۈل لۇغەتەيىن» ، «مەجالىسۇن نەفائىس»

6 . خىرقىتى : «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنانىكام»

7 . خاراباتى : «كۆللىيات مەسنەۋى خاراباتى»

8 . زەلىلى : «سەپەرنامە»

9 . ئەرشى : «غەزەللەر»

10 . نۈبىتى : «غەزەللەر»

11 . مەھزۇن خوتەنى : «دىۋان مەھزۇن»

12 . مۇللا ئەلەم شەھيارى : «گۈل ۋە بۇلبۇل» .

13 . مۇللا بىلال ئىبنى مۇللا يۈسۈپ خوتەنى : «دىۋان بىلالى»

14 . مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى : «سىدىقنامە»

15 . قەلەندەر : «غەزەللەر»

16 . گۇمنام : «غەزەللەر»

17 . ئابدۇرېھىم نىزارى : «رابىيە ـ سەئىدىن»
18 . غېرىبى : «غەزەللەر»
19 . ئىسمىر ھۈسەيىن سەيۋرى : «ماقالات»
20 . نوروز ئاخۇن زىيائى : «غەزەللەر»
21 . خىسلەت : «ھەدىيەئى خىسلەت»
22 . مۇللا شاكىر : «زەپەرنامە»
23 . مۇللا بىلال نازىم : «غەزەلىيات» ، «چاكمۇزا يۈسۈپخان» ، «غازات دەرمۇلكى چىن»
24 . مۇجىزى : «تارىخى مۇسىقىيۇن»
25 . تەجەللى : «بەرق تەجەللى»

11 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كونا يېزىقى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كونا يېزىقى چاغاتاي يېزىقىنىڭ بىۋاستە راۋاجى ، يېڭى دەۋردىكى شەكلى ھېسابلىنىدۇ . 19 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئەرەب ، پارس مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا بولغان تەسىرى سۈسلاشتى . بىرقانچە ئەسىر قوللىنىلغان چاغاتاي يېزىقى ئاساسەن قېلىپلىشىپ قالدى . بىراق ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن ھەرپ بەلگە-لەنمىگەن بولغاچقا ، يەنىلا بۇ يېزىق ئىلمىي ئىزغا سېلىنمىغانىدى . 20-ئەسىرنىڭ 20 — 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ھەرخىل تارىخىي ، سىياسىي ۋەقەلەر مەيدانغا كەلدى . جاھاندىن بىخەۋەر تۇن قاراڭغۇسىدا تۇرۇۋاتقان شىنجاڭ بۇ سىياسىي ۋەقەلەردە ئاز ـ تولا سەگەكلەشتى . يېڭىدىن ـ يېڭى ھاكىمىيەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ياكى مەدەنىيەتنىڭ شىددەتلىك قاينىمى ۋە قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى شۇ شىسەينى ۋاقىتلىق بولسىمۇ تېررورلۇقنى توختىتىشقا ، پەن ـ مەدەنىيەتكە يول قويۇشقا مەجبۇر قىلدى . 30 ـ يىللاردا شىنجاڭدا مەيدانغا كەلگەن «ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىغا يېپىيېڭى بىر مەزمۇن قوشـ-تى . جۈملىدىن ، زىيالىيلارمۇ ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە جىددىي ئويلىنىپ چاغاتاي يېزىقىنى زور دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىپ ، 1937 ـ يىلى يېڭى

ئېلىپبە ۋە ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈپ چىقتى . ئۇنىڭدىن سەل كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى بىلەن يېڭى ئېلىپبە يەنە بىرقېتىم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسلاھ قىلىندى . 1937 - يىلى ئېلان قىلىنغان ئېلىپبەدە ئەرەب يېزىقىغا خاس بەلگىلەردىن «ص ، ض ، ط ، ظ ، ث ، ح ، ذ ، ۋ» قاتارلىقلار ئەسلىدىن قالدۇرۇلدى . 1935 - يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان «شىنجاڭ گېزىتى» مانا مۇشۇ يېڭى ئىملادا نەشر قىلىنغانىدى .

1950 - يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن ، يېڭى جۇڭگودىكى بارلىق مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇر خەلقىمۇ ئورنىدىن دەس تۇردى . 1954 - يىلى بىز ھازىر قوللىنىۋاتقان ئېلىپبەنىڭ ئاساسى تۈرغۇزۇلۇپ تاكى 1984 - يىلىغىچە شۇ پېتى قوللىنىلدى . 1984 - يىلى تۇنجى لەۋلەشكەن ئاۋۇش ئۇچۇن ئايرىم - ئايرىم تۇنجى ھەرپ بېكىتىلىپ ، ئۇيغۇر كونا يېزىقى 32 ھەرپتىن تەشكىل تاپقان ، تىلىمىزدىكى ھەربىر ئاۋۇش ئۇچۇن بىردىن ھەرپ بەلگىلەنگەن ئىلمىي بىر ئېلىپبە مەيدانغا كەلدى .

12 . لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى

ئۇيغۇرلارنىڭ لاتىن يېزىقىنى قوللىنىشى 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىلا باشلانغان . بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار دەسلەپتە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى لايىھىلەپ ئوتتۇرىغا چىقاردى ۋە بىر قەدەر ئەسەر ۋە گېزىت - ژۇرناللارنى نەشر قىلدى . لېكىن ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى «بۈيۈك بىردەكلىك» يېزىق جەھەتتىمۇ ئىپادىسىنى تاپقانلىقى . ئۇيغۇرلار لاتىن ئېلىپبەسىنى تاشلاپ سلاۋىيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى .

ئېلىمىزدە 1956 - يىلى ئوتتۇرىغا قويۇلغان شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ، قازاق ، قىرغىز ، موڭغۇل ، شىبە بەش مىللەتنىڭ يېزىقىنى سلاۋىيانلاشتۇرۇش لايىھىسى ئېلان قىلىنىپ ، يولغا قويۇلماي تۇرۇپلا ، جۇڭگو-

سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ يۈزۈلۈشى بىلەن بۇ ئېلىپبە تاشلىنىپ قالدى. بۇ ۋاقىتتا جۇڭخۇا زۇڭلى «يېزىق ئۆزگەرتىشتىكى بەش پرىنسىپ» نى ئېلان قىلدى. بۇ پرىنسىپلار بويىچە جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەت-لەر يېزىق ئىجاد قىلماقچى ياكى يېزىق ئۆزگەرتمەكچى بولسا، خەنزۇ-لى پىنيىن لايىھىسى (لاتىن يېزىق ئاساسىدىكى) ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىشى كېرەكلىكى كۆرسىتىلدى. شىنجاڭدىكى مۇئغۇللار ۋە شىبەلەر يېزىق ئۆزگەرتمەسلىك بولىنى تاللىدى. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىزلار بولسا خەنزۇ لى پىنيىن لايىھىسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ لايىھىسىنى ئىشلەشكە كىرىشتى. شۇنداق قىلىپ ئالدىراپ - تېنەپ ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان، ئىلمىي بولمىغان بۇ ئېلىپبە 1960 - يىلى يورۇقلۇققا چىقتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق مۇكۇمىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن 1965 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىشقا باشلىدى.

بۇ يېزىق ئۆزىدىكى تىلشۇناسلىق ئىلمىگە زىت بەزى نۇقسانلىرى (مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا يوق تاۋۇشلار ئۈچۈن كىرمە سۆزلەرنى يې-زىشتا قوللىنىلىدىغان c، v، zh، ch، sh قاتارلىق ھەرپلەر) ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدىكى مىللىي خورلۇقلارغا ۋە كەم-سىتىشلەرگە قارىتا ھېساب ئېلىش ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلى 1982-يىلى ئىشلىتىلىشتىن توختىتىلدى. 17 يىل قوللىنىلغان، نىسبەتەن ئىلغار يېزىق ھېسابلانغان لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى شۇنداق قىلىپ تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈرۈۋېتىلدى.

13. سلاۋىيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى

سلاۋىيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ۋە بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكى ئۇيغۇر قېرىنداش-لىرىمىز ئىزچىل قوللىنىپ كەلگەن يېزىقلارنىڭ بىرى.

ئېلىمىز 1950 - يىللاردىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن

بولغان «ئالتون دەۋر» نى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى . ستالىن ئۆز مەملە-
كىتىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەر ، ھەتتا تاشقى مۇئغۇلىيىدە يېزىقنى
بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت زور سىياسىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ
بولغاندىن كېيىن جۇڭگوغا كۆز تىكتى . ستالىن ھۆكۈمىتى رۇس تىل-
شۇناسلىرىنى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ ، خەنزۇ تىلىنى پىنيىنىنى سلاۋيانلاشتۇ-
رۇش خىزمىتىنى مۇزاكىرە قىلدى . خەنزۇ تىلشۇناسلار ئىلمىي مۇددە-
ئادىن كۆرە سىياسىي غەرەز يوشۇرۇنغان بۇ ئويۇنىنىڭ ئاقىۋىتىنى تە-
سەۋۋۇر قىلىپ يەتكەچكە ، سلىق سۆزلەر بىلەن بۇ لايىھىنى رەت
قىلدى . لېكىن ، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئەرەپ ئېلىپبەسىنىڭ «جىنايى
پاكىتلىرى» نى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، سلاۋيان ئېلىپبەسىنىڭ ئىلغارلىقى
ۋە ئارتۇقچىلىقلىرىنى مەدھىيىلەپ ، يېپىيېڭى بىر لايىھىنى ئىشلەپ
چىقىپ ، 1956 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»
دە ئېلان قىلدى . بىراق ، كۆپ ئۆتمەي جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى
بۇزۇلۇپ ، بۇ لايىھىلەر بىر چەتكە تاشلاپ قويۇلدى .

【خۇلاسە】

ئۇيغۇر خەلقى ئۆز تارىخىدا يېزىق جەھەتتە زور مۇقىمسىزلىقنى
بېشىدىن كەچۈردى . دۇنيادا ئۇيغۇرلاردەك كۆپ يېزىق قوللانغان ، دىن
يەڭگۈشلىگەن مىللەت ئاز ئۇچرايدۇ . يېزىق جەھەتتىكى بۇنداق مۇقىم-
سىزلىق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا ، مەدەنىيەتنىڭ ئىزچىللىقى
ئۈستىدىن ، تەرەققىيات نۇقتىسىدىن پايدىسىز .

【مۇھاكىمە سوئاللىرى】

1 . ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا قانداق يېزىقلارنى ئىشلەتكەن ؟
2 . ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئومۇميۈزلۈك ، كەڭ قوللانغان يېزىق-
لارنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇڭ .

§ 3. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى

يېزىق سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ، ناۋۇشلۇق تىلنى توغرا خاتىرىلەپ ، ئۇنىڭ ئالاقىلىشىش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ، يېزىقنى مەلۇم بىر ئۇلچەمگە ئاساسەن قېلىپلاشتۇرۇشقا ، يېزىش قائىدىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ . يېزىقنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە يېزىش قائىدىلىرىنى بىر سىستېمىغا سېلىش خىزمىتى مەلۇم پرىنسىپقا ئاساسەن تۈزۈپ چىقىلغان ھەم پۈتكۈل تىل ئىجتىمائىي كوللېكتىپى ئېتىراپ قىلغان ئىملا قائىدىسى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ .

1 . ئىملا قائىدىسى ۋە ئۇنىڭ رولى

مەلۇم بىر ئەدەبىي تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ يېزىقنى توغرا يېزىشىنى تەمىن ئېتىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ يېزىق تىلىدا ئورتاق ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسى ئىملا قائىدىسى ، دېيىلىدۇ . ئىملا قائىدىسى ئادەتتە توغرا يېزىش قائىدىسى ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

ئىملا قائىدىسى مەلۇم بىر يېزىقنى قوللانغۇچى ئىجتىمائىي كوللېكتىپ (مىللەت)نىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇكەممەللەشكەن يېزىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، شۇ مىللەتنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ، مەدەنىيەت ، ماۋارىپ ، پەن ـ تېخنىكا ، ئاخبارات . ئەدەبىيات ئىشلىرىدا يېزىق تىلىنىڭ توغرا قوللىنىلىشىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان ، شۇنداقلا ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلىشىشى ۋە ئومۇملىشىشىدا تۇرتكىلىك رول ئويناپدىغان مۇھىم ۋاستىدۇر .

ئىملا قائىدىسى مەلۇم بىر تىلنىڭ يېزىق شەكلىنى قېلىپلاشتۇ-

ـسدا نازارەتچىلىك رولىنى ئويناپ ، ئۇلار ئارىسىدىكى پەرقلەرنى كە-
چىكلىتىدۇ . شۇ تىلنى قوللانغۇچى ئىجتىمائىي كوللېكتىپ دائىرىسىدە
ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلغان ۋە بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان ئىملا قائىـ
دىسى بولمىغان ئەھۋالدا ، بىرلىككە كەلگەن ، قېلىپلاشتۇرۇلغان ۋە
مۇكەممەل بولغان ئەدەبىي تىلنىڭ بولۇشىدىن ئىبارەت ئېچىش تەس .
چۈنكى ، جەمئىيەت تەرەققىياتى ھامان تىل تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسە-
تىدۇ ، لېكىن تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ تەرەققىياتى
تەكشى بولمايدۇ . بۇ خىل تەكشىسىزلىكنىڭ تەڭپۇڭلۇقتا ئېغىشىنى
جەريانىدىكى زىددىيەتلەر ۋە جۇغراپىيىلىك شارائىتلار تۈپەيلىدىن تىلدا
مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە بولغان دىئالېكت ۋە شېۋىلەر پەيدا بولىدۇ . ئۇلار
ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى پەقەت ئىملا قائىدىسى ئارقىلىق ئازايتقىلى ۋە
بىرلىككە كەلتۈرگىلى بولىدۇ . دېمەك ، يېزىق تىلى ئارقىلىق ئېلىپ
بېرىلىدىغان ئالاقىنى قۇلايلىقلاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئۇنۇمىنى يۇقىرى
كۆتۈرۈش ئۈچۈن ، يېزىق مەلۇم بىر ئۇلچەمگە چۈشكەن بولۇشى ، يە-
زىش قائىدىلىرىمۇ قېلىپلاشقان بولۇشى كېرەك . شۇنداق بولغاندىلا ،
كىشىلەر شۇ بىرلىككە كەلگەن قائىدىنىڭ ، يەنى ئىملا قائىدىسىنىڭ
يارىدىمى ئارقىلىق ئۆز ئوي - پىكىرلىرىنى ، ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرمۇش
تەجرىبىلىرىنى توغرا ، چۈشىنىشلىك خاتىرىلەپ ، جانلىق تىلنىڭ ماكان
ۋە زامان جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكىنى تولۇقلاپ ، پەن - تېخنىكىنى
ئومۇملاشتۇرۇپ ، جەمئىيەتنى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلدۇرالايدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدە-
سى ، يەنى ھازىر ئۇيغۇر يېزىق تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان ئىملا قائىدىسى
1985 - يىلى ئېلان قىلىنغان . ئۇ ئىملا قائىدىسى قوللىنىلغان ئون
نەچچە يىل جەريانىدا كۆزۈلگەن مەسىلەر يەنمۇ تۈزىتىلگەن ۋە يەنمۇ
تولۇقلانغان ھالدا 1997 - يىلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ
تەلەپپۇز قائىدىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ قايتا ئېلان قىلىنغان .

لەرنىڭ ئەسلىنى ساقلاپ يېزىش دېگەن بىرلا قائىدە بىلەن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلالايدۇ . ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ»مۇ جانلىق تىلدا «-نۇڭ» ، «-نۇڭ» دېگەن تۈرلىرى بىلەن ئۈچ ۋاريىانتقا ئىگە . لېكىن ، بۇ مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ بويىچە بولغاندا «-نىڭ» دەپ بەلگىلەنسە ، قوشۇمچىلارنىڭ ئىخچاملىنىشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇلىدۇ ، ئۇنىڭدەك قوشۇمچىلارنىڭ سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى تۈپەيلىدىن بولىدىغان ۋاريىانتلىرى ، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى ۋە ئاجىزلىشىشى قاتارلىق بىرمۇنچە مۇرەككەپ فونېتىكىلىق مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش پەقەت مورفوگىيىلىك پرىنسىپنى قوللىنىش ئارقىلىقلا مۇمكىن بولىدۇ . مۇشۇنداق مۇھىم مەۋىلەر تۈپەيلىدىن ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىنى تۈزۈشتە مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ ئاساس قىلىندى .

سۆزلەر گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشكە كىرگەندە ، سۆز يىلتىزى ۋە ئۇزەكلەر ئارىسىدا كۆرۈلىدىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەردىن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشلىرى يېزىقتا ساقلانمىدى . سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ، ئۈچىنچى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى چەكلەنگەن فونېتىكىلىق پرىنسىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرى بىلەن ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈشتە توقۇل مورفولوگىيىلىك پرىنسىپنى قوللىنىش بىلەنلا ھەممە ئىملا مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ . جانلىق تىل بىلەن يېزىق تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتى بىلەن ھازىرقى ھالىتى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش يۈزىسىدىن باشقا پرىنسىپلارغىمۇ مۇۋاپىق ئىتىبار بېرىش ئىملا پرىنسىپلىرىمىزنىڭ يەنە بىر قوشۇمچە تەرىپى ھېسابلىنىدۇ .

2) تارىخىي (ئەنئەنىۋى) پرىنسىپ

بۇ ئەمەلىيەتتە سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق پرىنسىپ بويىچە تارىخىي جەھەتتىن قېلىپلىشىپ قالغان شەكلىنى يېزىقتا ئىپادىلەش پرىنسىپى-

تىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى كەچۈرگەن بىر قىسىم تۈپ سۆز ۋە سىنتېتىك ئۇسۇل بىلەن ياسالغان ياسالما سۆزلەر بار ؛ شۇنىڭدەك گەرچە ئىككى مۇستەقىل تەركىبتىن قۇرۇلغان بولسىمۇ ، ئۆزئارا زىچ بىرىكىپ كەتكەنلىكتىن ، ئۇلارنى مورفولوگىيىلىك قىسىملارغا ئايرىشنىڭ ھازىرقى ئىلمىيلىكى ئۇچۇن زۆرۈرىيىتى بولمىغان ۋە تىلىمىزدا بىر تۈپ سۆز تەرىقىسىدە قارىلىدىغان سۆزلەر بار . تارىخىي پرىنسىپ مانا مۇشۇ رېئال ملىقنى يېزىقتا ئىپادىلەش پرىنسىپىدۇر .

بۇ قېتىم ۋە ئالدىنقى قېتىم تارىخىي پرىنسىپ قوللىنىلغان نۇقتىلار تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ :

(1) ئەسلىدە ئىككى مۇستەقىل سۆزدىن قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان بولسىمۇ ، ھازىر بوغۇملىرى قىسقىرىپ ، بىرگەۋدىلىشىپ كەتكەن سۆزلەر :

سەككىز + ئون = سەكسەن	بۇ + كۈن = بۈگۈن
بىلەك + ئۈزۈك = بىلەزۈك	تۆنە + كۈن = تۈنۈگۈن
كۆك + ئوت = كوكات	ئاغا + ئىنى = ئاغىنە

(2) بىر مۇستەقىل سۆز ۋە بىر ياكى ئىككى - ئۈچ ياسىغۇچى قوشۇمچە ئارقىلىق ياسالغان بولسىمۇ ، تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە بوغۇملىرى قىسقىرىپ ، قېلىپلىشىپ قالغان سۆزلەر :

ئۆر + مە + چۈك = ئۆمۈچۈك	يىغى + لا = يىغلا . (يىغلىماق)
بىلە + گۈ = بىلەي	قۇرۇ + غ + سا + ق = قورساق

(3) تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن تاۋۇشلىرى ئۆزگەرگەن ياكى قىسقارغان ۋە ئۇزاق زامان شۇنداق قېلىپلىشىپ قالغان سۆزلەر :

تاوسقان = توسقان

تاقاغۇ = توخۇ

يوغۇرقان = يوتقان

(4) قائىدىگە خىلاپ بولسىمۇ ، ئەنئەنە بويىچە قوشۇلۇۋاتقان بەزى قوشۇمچىلار ، بەزى ئومۇمىي بولمىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر :

كەل- + تۇر = كەلتۇر .

ئۆل- + تۇر = ئۆلتۇر .

(بۇلارغا قائىدە بويىچە «-دۇر» قوشۇمچىسى قوشۇلۇشى لازىم ئىدى)

سىگىل + سى = سىگلىسى

بىر + سى = بىرسى

(بۇلارغا قائىدە بويىچە «ى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇشى لازىم ئىدى)

(5) چەت تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ جانلىق تىلىمىزغا ئۆزلەشىپ ، ئەسلىدىن پەرقلىنىپ كەتكەنلىرى :

چەيدو (خەنزۇچىدا caydaw)	كالاش (رۇسچىدا galoʃ)
لازا (خەنزۇچىدا lazi)	پەتنۇس (رۇسچىدا podnos)
مىجەز (پارسچىدا mizadʒ)	ھويلا (پارسچىدا hawli)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىملاسى تارىخىي پرىنسىپ بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغان مۇنداق سۆزلەرنىڭ سانى خېلى بار . شۇڭا ، تىلىمىزدىكى تۈپ سۆزلەرنىڭ تۇرغۇن ھالەتتىكى ئىملاسى ئاساسەن مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ بىلەن تارىخىي پرىنسىپنى ئاساس قىلغان ، دېيىشكە بولىدۇ .

3) فونېتىكىلىق پرىنسىپ

بۇ پرىنسىپ تىلنىڭ ھازىرقى ھالىتىدىكى يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرنىڭ يەككە تەلەپپۇز ھالىتىدە ياكى ئۇلارنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرگە كىرگىنىدە كۆرۈلىدىغان ، شۇنىڭدەك سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى بېزىقتا

ئىپادىلەش پرىنسىپىدۇر .

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تەدەبىي تىلى ئىملاسىدا بۇ پرىنسىپ كۆپىنە- چە پېئىللارغا يارەمچى پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن هاسىل بولغان بىر قىسىم ئاتالمىش شەكىللەرنىڭ سىنتېتىك شەكىللەرگە ئايلىنىشى ياكى يۇزلىنىشىدىن پەيدا بولىدىغان بىر قىسىم بىرىككەن سۆزلەردە ، قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان بىر قىسىم ياسالما سۆزلەردە سۆزنىڭ ئوچۇق بوغۇمىدا ئۇرغۇسىنى يوقاتقان «ئا ، ئە » تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلە- شىشىدىن ئىبارەت فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدى .

سۆزنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئاجىزلاشتۇرۇش مەسىلىسىدە فونېتىكىلىق پرىنسىپ مۇ- ھەققەلەشتۇرۇلمىدى .

سۆز تۈرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىدىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان فونېتە- كىلىق ئالاھىدىلىكى بولغان تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرا ماسلىشىش قانۇنىغا ئاساسەن چەكلىك فونېتىكىلىق پرىنسىپ بويىچە مۇقىملاشتۇرۇلدى .

4) ئايرىش (پەرقلەندۈرۈش) پرىنسىپى

بۇ پرىنسىپ كۆپىنچە بىر يىلتىز ياكى ئۆزەكتە مەلۇم فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش هاسىل قىلىش ئارقىلىق ئۇ سۆزنى ئىككىگە ئايرىش ۋە يېزىقتا ئىككى خىل قوللىنىشقا قارىتىلغان .

مۇنداق ئىككىگە ئايرىش بەزەن سىمانتىكىلىق مەنىنىڭ تەلەپ قىلە- شى سەۋەبىدىن تىلىنىڭ ئۆز تەرەققىياتىدا يۈز بەرسە ، بەزەن جانلىق تىل بىلەن يېزىق تىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن ۋە كېيىنچە هەر ئىككىسىنىڭ يېزىقتا ئوخشاش ئىپادە قىلىنىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ .

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ پرىنسىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان سۆزلەرنىڭ سانى كۆپ ئەمەس ، ئەسا مۇنداق قىلىش ئۇيغۇر تىلى سۆز بايلىقىنىڭ ئېشىشىغا مەلۇم ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن .

بۇ پرىنسىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان سۆزلەر ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىمۇ ، سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر (مەسىلەن :

دىمۇ ئوخشاش كۆرۈلىدۇ . شۇنىڭدەك ، ئۇ ئوخشاش بىر مەنىنى بىلدۈرە-
دىغان قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇش شارائىتى ئوخشاش بولغان ئورۇنلىرى-
دىمۇ كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن :

تارتۇق (سۇۋغا) ← تا (ر) تۇق (يارا ئىزى)
تىنچىق (دىمىق) ← تۇنجۇق- (ھاۋا يېتىشمەسلىك)
ئاغدۇر- (تەتۇر ئۆرۈمەك) ← ئاختۇر- (ئىزلىمەك)
ئېچىق (ئېچىلغانلىق) ← ئاچچىق (سۇپەت)
قېتىق (ئىسسىم) ← قاتتىق (سۇپەت)
ئۇلۇغ (ئالىي مەرتىۋىلىك) ← ئۇلۇق (چوڭ)
تاۋۇش (ئاۋاز) ← تىۋىش (بىلىنەر - بىلىنمەس ئاۋاز)
قورۇ (ھويلا) ← غورۇ
ئۇنتۇرا ← ئۇدۇل
دالا ← تالا (ئۇينىلىق سىرتى)
خەلق ← خەق (باشقىلار ، كىشىلەر)
دوكتور (ئۇنۋان) ← دوختۇر (كېسەل داۋالىغۇچى)
مېھنەت (ئەمگەك ، جاپا) ← مەينەت (پاسكىنا)
ۋاقىت ← ۋاخ (ۋاخ قالماق)
ئېتىبار (ئېتىبار بەرمەك) ← ئەتىۋار (سۇپەت)
قارار ← قەرەل
ئۇستاز ← ئۇستا
ئۇلاغ ← (ئات - ئۇلاغ) ← ئۇلاق
ئىشتىق ← ئۇشتۇق (مۇتتەھەم)
ئوچۇق ← ئېچىق (ئېتىزلىق ئېچىقى)
يوپۇق (ئاتلىق يوپۇقى) ← يېپىق (سۇپەت)
ئىزدە- (ئىزىنى ئىزدىمەك) ← ئىزلە ، ئىستە -
باشقۇر- (باشقۇرۇش) ← باشقارما

كېسەك ← كېسەك (سۈپەت)
كېزەك (نۆۋەت) ← كېزىك (كېسەل)
توغرىلىق (ئىسىم) ← توغرۇلۇق (تىركەلمە)
دۆلەت (مەملىكەت) ← دەۋلەت (بايلىق)
زېھىن (پاراسەت) ← زەن (زەن سالماق)
تەيىن (تەيىنلىمەك) ← تايىن (تايىنى يوق)
شان (شان ـ شەرەپ) ← شەن (شانگە ...)
شەرەم (شەرمۇھايا) ← شەم (بىشەم)

3. ئىملا قائىدىسىنىڭ مەزمۇنى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى قونېتىكـ
لىق پرىنسىپ بىلەن مورفولوگىيىلىك پرىنسىپنى مۇڭاپىق بىرلەشتۈ
رۈش ئاساسىدا ئىشلەنگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائى
دىسى ھەرپ شەكىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ يېزىلىش ئۇسۇللىرى؛ سۆزلەر
نىڭ يېزىلىش قائىدىلىرى؛ قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىش قائىدىلىرى؛ باش
قۇردىن يېزىش ۋە بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىلىرى؛ تىنىش بەلگىلىرى
ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى؛ نەشرىياتچىلىقتا ئەمەل قىلىشقا
تېگىشلىك تەرتىپ، يېزىشقا دائىر قائىدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
ھەرپ شەكىللىرى دېگەندە، ئۇيغۇر تىلىدىكى 32 قونىما ئۇچۇن بەلگە
لەنگەن 32 ھەرپنىڭ ھەربىرسىنىڭ يەككە شەكلى، باشتىن قوشۇلىدە
غان شەكلى، ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلىدىن ئىبارەت كونكرېت
شەكىللىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ ھەرپلەرنىڭ يېزىلىش ئۇسۇللىرى دېگەن
دە، بۇ ھەرپلەرنىڭ كونكرېت شەكىللىرىنىڭ قوللىنىلىشى كۆزدە تۇتۇ
لىدۇ؛ سۆزلەرنىڭ يېزىلىش قائىدىلىرى دېگەندە، جۈپ سۆزلەرنىڭ
ئىملاسى، بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، سانلارنىڭ ئىملاسى، يارەم
چى سۆزلەرنىڭ سۆزلەرگە بىرىكىش قائىدىسى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

1 . سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

(1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئاھاڭداشلىقى

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولۇشىغا قاراپ ، قوشۇمچە-لارنىڭ شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ۋاريانتى قوشۇلىدۇ . لېكىن ، ئارا سوزۇق تاۋۇش «ئى ، ئې»لارنىڭ باشقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ماسلە-شىش خۇسۇسىيىتىدە ئىككى خىللىق بولغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار تۆۋەندىكى قائىدىلەر بويىچە قوشۇلىدۇ :

① «ئى» ياكى «ئې» تاۋۇشلىرى بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر ، شۇنىڭدەك بۇ تاۋۇشلارنىڭ ھەر ئىككىسى-نىڭ قاتنىشىشى بىلەن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە «ك ، گ» تاۋۇشلىرى بولسا ، مۇنداق سۆزلەردىكى «ئې» ياكى «ئى» تاۋۇشلىرى تىل ئالدى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

يىلك+ لەر = يىللەر	ئىلگىرى+ لە= ئىلگىرىلە- ،
يىلك+ كە= يىككە	ئىلگىرىلىمەك
چىگ-+ كەن= چىققەن	گۈن+ گە= گۈنگە
چىگ-+ مەك= چىقماق	سېرىك+ چىلىك= سېرىكچىلىك
پىلىك+ لەر = پىلىكلەر	ئېلېكتر+ لىك= ئېلېكترلىك
پىلىك+ كە= پىلىككە	ئېففېكت+ كە= ئېففېكتكە
ئىچىك-+ كەن= ئىچىككەن	تېكىست+ كە= تېكىستكە
ئىچىك-+ مەك= ئىچىكمەك	گېزىت+ چىلىك= گېزىتچىلىك

لېكىن ، تەقلىد سۆزلەر بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ . مەسىلەن :

چىك+ ئىلدا= چىكىلدا- گىز+ ئىلدا= گىزىلدا-

تىك+ ئىلدا= تىكىلدا.　　تىرىك+ لا= تىرىكلا.

② تەركىبىدە «ك ،گ» تاۋۇشلىرى بولمىغان سۆزلەردىكى «ئې ، ئى» تاۋۇشلىرى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

زىق+ قا= زىققا	تىل+ غان= تىلغان
چىغ+ قا= چىغقا	سىنىپىي+ لىق= سىنىپىيلىق
سىر+ لىق= سىرلىق	رېتسېپ+ قا= رېتسېپقا
تىز+ غا= تىزغا	ئىلىمىينت+ قا= ئىلىمىينتقا
ئىت+ قا= ئىتقا	ئىنژېنېر+ غا= ئىنژېنېرغا
بېنت+ لار= بېنتلار	بېنزىن+ غا= بېنزىنغا
ھېس+ قا= ھېسقا	بېھىش+ قا= بېھىشقا
تىند+ دۇر= تىندۇرماق	قىل+ دۇر= قىلدۇرماق

لېكىن ، تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە «ك ، گ» تاۋۇشلىرى يەنىلا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

بىز	بىزگە ، بىزلەر
سىز	سىزگە ، سىزلەر
بىر	بىرگە ، بىرلەر ، بىرلەپچى
ھىم	ھىملىمەك
بىل-	بىلگەن ، بىلىمەك
سىن-	سىنگەن ، سىنىمەك
سىڭ-	سىڭگەن ، سىڭىمەك
ئىچ-	ئىچكەن ، ئىچىمەك
تېز	تېزلىك ، تېزلەشمەك
ئىلىم	ئىلىملىك ، ئىلىمگە ، ئىلىملەر

بلىم	بلىملىك ، بلىمگە ، بلىملەر
سىلى	سىلىگ
ئۈشتە-	ئۈشتكەن ، ئۈشتىمەك
يىمىر-	يىمىرگەن ، يىمىرمەك
ئىنتىل-	ئىنتىلگەن ، ئىنتىلمەك ، ئىنتىلگۈچى ، ئىنتىلمە
چىرە-	چىرىگەن ، چىرىمەك ، چىرىك ، چىرىتكۈچى
جىددىي	جىددىيلىك ، جىددىيلەشمەك
نىسپىي	نىسپىيلىك ، نىسپىيلەشتۈرۈش
بېھى	بېھىگە ، بېھىلىك ، بېھىلەر
سېھىر	سېھىرلىك ، سېھىرگەرلىك
ئېگىش-	ئېگىشكەن ، ئېگىشمەك ، ئېگىشەڭگۈ

③ «ئى» بىلەن تۈزۈلگەن تۈۋەندىكى سۆزلەرگە ئورنىغا قاراپ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئىل - ئىلمەك (ئىسىم) ، ئىلماق (ئىسمداش) ، ئىلغۇ ، ئىلغان ، ئىلسا

تىز - تىزماق (ئىسمداش) ، تىزغان ، تىزسا ، تىزىق ، تىزىلىك

ئىز ئىزلار ، ئىزغا ، ئىزدە- ، ئىزدەك .

ئىش ئىشلار ، ئىشقا ، ئىشلە- ، ئىشلىق

چىش چىشلار ، چىشقا ، چىشلە- ، چىشلىق

④ سوزۇق تاۋۇشلىرى قۇرۇلمىسى «ئە ، ئى» ، «ئۇ. ئە. ئى» ، «ئە.ئى.ئى» شەكىلدە كەلگەن ئىككى ياكى ئۈچ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇشتا ئالدىنقى بوغۇملاردىكى «ئە» تاۋۇشى ئاساس قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

سەلبىي	سەلبىيلىك	سەلبىيلەشتۈرۈش
تەنقىد	تەنقىدكە	تەنقىدتە

ئەقدىر	ئەقدىرلە-	ئەقدىردە
قەبىھ	قەبىھلىك	قەبىھلەشمەك
ھەقمىقي	ھەقمىيلەشتۈرۈش	
مۇستەقىل	مۇستەقىللەشتۈرۈش	
مۇئەللىم	مۇئەللىملىك	مۇئەللىملەر مۇئەللىمگە

ئەگەر مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا «ق ، غ»غا ئوخشاش تىل ئورنى ئارقىدىراق بولغان تاۋۇشلار كەلسە ، «لىك ، لىق» قوشۇم-چىلىرىنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

ھەقمىيلىق مۇستەقىللىق ئەقىللىق مەنتىقىلىق مەشرىقلىق

⑤ ئاخىرقى بوغۇمىدا «ئى ، ئې» تاۋۇشلىرى كەلسىمۇ ، ئالدىنقى بوغۇمىدا ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار كەلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

قازى	قازىلىق	قازىلار	قازىغا
ئالىي	ئالىيلىق		
روزى	روزىلار	روزىغا	
ئوغرى	ئوغرىلىق	ئوغرىلار	ئوغرىغا
بالىت	بالىتقا		
پارلامېنت	پارلامېنتقا		
دۇئېل	دۇئېلغا		
كۆپلەت	كۆپلەتلىق	كۆپلەتقا	
بولشېۋىك	بولشېۋىكلىق	بولشېۋىكلار	
دوتسېنت	دوتسېنتلىق	دوتسېنتلار	دوتسېنتقا

⑥ «ئا ، ئە» تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە «ئى» تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇ-لۇپ ، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ئا ، ئە» تاۋۇشلىرى «ئې»

ياكى «ئى»غا ئۆزگەرگەندىن كېيىن يەنە قوشۇمچە قوشۇشقا توغرا كەل-
سە ، شۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى ھالىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . مەسىلەن :

بار-+ئىش= بېرىش ، بېرىشقا

بەر-+ئىش= بېرىش ، بېرىشكە

ئالما+سى= ئالمىسى ، ئالمىسىغا

ئائىلە+سى= ئائىلىسى ، ئائىلىسىگە

بۇ قائىدە مۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە كىرىپ ، تارىخىي جەھەتتىن تۇراقلىشىپ كەتكەن سۆزلەرگىمۇ ئۇيغۇن . مەسىلەن :

پات-+ىق= پېتىق ، پېتىققا ، پېتىقلاپ

چەك-+ىت= چېكىت ، چېكىتكە ، چېكىتلىك

چېقىر<چاقىر چېقىرغا

بېجىر<بەجىر-بېجىرمەك

سېمىز<سەمىز سېمىزلىك

ئېر-<ئەرۋ-ئېرىمەك ، ئېرىگەن

⑦ «ئە» بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ياكى ئاخىرقى بوغۇمى «ئە» بىلەن تۇزۇلگەن ئىككى ، ئۈچ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قو-شۇمچە قوشۇشتا ئاخىرقى بوغۇمدا «ق» تاۋۇشى كەلگەنلىرىگە «لىق» قوشۇمچىسىنى قوشقاندىن باشقا ، ھەممە ئەھۋالدا مۇشۇ ئاخىرقى بوغۇ-مدىكى «ئە» ئىناۋەتكە ئېلىنىپ ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئائىلە	ئائىلىلىك	ئائىلىلەر	ئائىلىگە
ئاھالە	ئاھالىلىك	ئاھالىلەر	ئاھالىگە
پارتىيە	پارتىيىلىك	پارتىيىلەر	پارتىيىگە
ئاۋارە	ئاۋارىچىلىك	ئاۋارىلەر	
مۇتلەق	مۇتلەقلىق	مۇتلەقچىلىق	
ئەخمەق	ئەخمەقلىق	ئەخمەقلەرگە	ئەخمەققە

⑧ ئىسىملارنىڭ كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى «چە» ، تۇرغۇن سۆز-

[illegible] «چە» بىلەن ئاخىرلاشقان تۆپ سۆزلەرگە تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، «چە» بوغۇمىنىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا قانداق سوزۇق تاۋۇش كەلگەنلىكى ئىناۋەتكە ئېلىنىدۇ ، يەنى «چە» بوغۇمىنىڭ ئالدىدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇم بولسا ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن ۋارىيانتى ، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇم بولسا ، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى «چە» بىلەن كەلگەن سۆزلەر

باغچە	باغچىلار	باغچىغا	باغچىدا
كىتابچە	كىتابچىلار	كىتابچىغا	كىتابچىدا
زىخچە	زىخچىلار	زىخچىغا	زىخچىدا
ياماقچە	ياماقچىلار	ياماقچىغا	ياماقچىدا
تۆلۈمچە	تۆلۈمچىلار	تۆلۈمچىغا	تۆلۈمچىدا
ئەيچە	ئەيچىلەر	ئەيچىگە	ئەيچىدە
كۆپۈكچە	كۆپۈكچىلەر	كۆپۈكچىگە	كۆپۈكچىدە
كاتەكچە	كاتەكچىلەر	كاتەكچىگە	كاتەكچىدە
قەلەمچە	قەلەمچىلەر	قەلەمچىگە	قەلەمچىدە

«چە» بىلەن ياسالغان رەۋىشلەر ۋە ئىسىملار

يانچە	يانچىلاپ		
ئايالچە	ئايالچىلاپ		
ئارقىچە	ئاقچىلاپ		
ئوغۇلچە	ئوغۇلچىلاپ		
ئېغىزچە	ئېغىزچىلاپ		
ئۇيغۇرچە	ئۇيغۇرچىلاپ	ئۇيغۇرچىغا	ئۇيغۇرچىدا
كونىچە	كونىچىراق		

باشقىچە	باشقىچىراق
كىچىنچە	كىچىنچىرەك
ئادەتتىكىچە	ئادەتتىكىرەك

قوشۇمچە	قوشۇمچىلار	قوشۇمچىغا	قوشۇمچىدا

«چە» بىلەن ئايىغلاشقان سۆزلەر

ئۈنچە	ئۈنچىگە	ئۈنچىلەر	ئۈنچىدە
غۇنچە	غۇنچىغا	غۇنچىلار	غۇنچىدا

غۇنچىلاپ

لېكىن ، «چە» بىلەن ئايىغلاشقان بارلىق ئالماشلارغا قوشۇمچە قوشۇشتا ئاخىرقى بوغۇم ئۆلچەم قىلىنىپ ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشىنىڭ تۇزۇلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئانچە	ئانچىلىك	ئانچىگە	
قانچە	قانچىلىك	قانچىگە	قانچىلىگەن
ئۇنچە	ئۇنچىلىك	ئۇنچىگە	
شۇنچە	شۇنچىلىك	شۇنچىگە	شۇنچىلىگەن
مۇنچە	مۇنچىلىك	مۇنچىگە	مۇنچىلىگەن

(2) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

① لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ۋە ئاخىرقى بوغۇملىرىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشىنىڭ تۇزۇلگەن ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

قول	قولۇم	قولۇڭ	قوللۇق
سۆز	سۆزۈم	سۆزۈڭ	سۆزلۈك
يۈز	يۈزۈم	يۈزۈڭ	يۈزلۈك
يولۇۋ	يولۇۋۇپ	يولۇۋۇش	

② لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ياكى ئاخىرقى بوغۇمىدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

باغ+ىم= باغىم

قوللار+ىم= قوللىرىم (قوللۇرۇم ئەمەس)

ئال+ىپ= ئېلىپ

ئەن+لىك= ئەنلىك

تولا+سى= تولىسى (تولۇسى ئەمەس)

تۈگە+دى= تۈگىدى (تۈگۈدى ئەمەس)

ئۈگەن+ىش= ئۈگىنىش (ئۈگۈنۈش ئەمەس)

2) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

(1) «ئا» تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە «ئى» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قېلىپ ، بوغۇمنىڭ ئۇرغۇسى ئاياغدىكى بوغۇملارغا يۆتكەلسە ، «ئا» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ «ئې» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىدۇ ۋە ئاجىزلاشقىنى بويىچە يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

ئال+ىپ= ئېلىپ جان+ىم= جېنىم

لېكىن ، كۆپىنچە ئاھانگدار تاۋۇشلار (مەسىلەن ، ر ، ل ، ي ، ن) بىلەن ئاياغلاشقانلىرىدا گەرچە قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ ، بۇ بوغۇمدىكى «ئا» تاۋۇشى نىسبەتەن سوزۇلۇپ ئېيتىلغانلىقى ئۈچۈن ، ئۈزىنىڭ ئۇرغۇسىنى يوقاتماي ئاجىزلاشمايدۇ ۋە ئاجىزلاشمايدۇ ، يېزىقتا ئاجىزلاشتۇرماي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

سان+ى= سانى كار+ى= كارى يال+ى= يالى

تار+ى= تارى　　يار+ى= يارى　　جاي+ى= جايى

مۇنداق سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ بەزىلىرىدە «ئا» سوزۇق تاۋۇشىنى ئاجىزلاشتۇرۇش بىلەن، بەزىلىرىدە ئاجىزلاشتۇرماي ئېيتىلىدۇ، لېكىن يېزىقتا يۇقىرىدىكى قائىدە بىلەن بىرلىك كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئاجىزلاشتۇرۇلماي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

قار+ى= قارى~قېرى، يېزىلىشى: قارى
چار+ى= چارى~چېرى، يېزىلىشى: چارى
بار+ى= بارى~بېرى، يېزىلىشى: بارى
ياز+چە= يازچە~يېزچە، يېزىلىشى: يازچە

(2) «ئە» تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، بوغۇمدىكى ئۇرغۇ كۆپىنچە ئايافدىكى بوغۇمغا يۆتكىلىدۇ ھەم «ئە» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ «ئې»غا ئۆزگىرىدۇ ۋە ئاجىزلاشقىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

كەل+ەر= كېلەر　دە+مەك= دېمەك
ئەن+ى= ئېنى　بەر+سەڭ= بېرىڭ

لېكىن، «ر» بىلەن ئايافلاشقان بىر قىسىم سۆزلەردە ۋە ئەرەب-پارس تىللىدىن كىرگەن بولسىمۇ، ئەسلىدىكى تاۋۇشلىرىدىن بەزىلىرى چۈشۈپ قالغان بىر قىسىم سۆزلەردە مۇنداق ھادىسە كۆرۈلمەيدۇ، شۇڭا مۇنداق سۆزلەردىكى «ئە» تاۋۇشى ئاجىزلاشتۇرماي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تەر+ى= تەرى　زەر+ى= زەرى　تەم+ى= تەمى
پەم+ى= پەمى　چەم+ى= چەمى　سەر+ى= سەرى

(3) سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى مەزكۇر سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلۇش بىلەن ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتسا (يەنى بوغۇملاردىكى ئۇرغۇ ئايافدىكى بوغۇملارغا

يۆتكەلسە) ، ئاجىزلىشىدۇ ۋە «ئى»غا ئۆزگىرىدۇ ، ئاجىزلاشقىنى بويىچە بېزىلىدۇ . مەسىلەن :

ياسا+غان=ياسىغان	ئاسان — ئاسىنى
بالا+لار=بالىلار	ئاياغ — ئايىغى
ئاھالە+سى=ئاھالىسى	مەسلىھەت — مەسلىھىتى
سۆزلە+مەك=سۆزلىمەك	ياساڭ—ياسىنىپ
تىلە+گەن=تىلىگەن	ئاتاق—ئاتىقى

لېكىن ، ئەرەب ـ پارس تىلىدىن ، رۇس تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇملىرىدىكى (مەيلى ئوچۇق بوغۇم بولسۇن ، مەيلى يېپىق بوغۇم بولسۇن) «ئا ، ئە» تاۋۇشلىرى ، شۇنىڭدەك خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردىكى قوشما يۇنمۇ «ue, uan, ia, ian» قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق خاراكتېرىنى يوقاتمىغانلىقى ئۈچۈن ئاجىزلاشمايدۇ ۋە ئاجىزلاشتۇرماي بېزىلىدۇ . مەسىلەن :

سىماب+ى=سىمابى	تەلەت+ى=تەلەتى
سىياق+ى=سىياقى	جەمەت+ى=جەمەتى
كىسلاتا+سى=كىسلاتاسى	ئەسەب+ىي=ئەسەبىي
سېبىترا+لىق=سېبىترالىق	شائجىياڭ+ى=شائجىياڭى
ئىمزا+لا=ئىمزالا.	سىلىڭگۈەن+ى=سىلىڭگۈەنى
ئەشيا+لار=ئەشيالار	سىلىڭيۈەن+ى=سىلىڭيۈەنى

3) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

(1) بىر قىسىم ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار شۇ سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا ، ئۆز ئورنىنى يوقاتقانلىقتىن ، تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

كۆڭۈل+ى= كۆڭلى　　سىگىل+ىم= سىگلىم

ئورۇن+ا= ئورنا　　ئوغۇل +ۇم= ئوغلۇم

ھۆكۈم+ى= ھۆكمى　　ئەسىل+ى= ئەسلى

پەسىل+ى= پەسلى　　جىسىم+ى= جىسمى

قىسىم+ى= قىسمى

2 . ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1) ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئايىغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، تۈپ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشتا پەيدا بولغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يېزىقتا ئىپادىلەنمەيدۇ . مەسىلەن :

ئاتاق+لىق= ئاتاقلىق (ئاتاغلىق ئەمەس)

كېرەك+لىك= كېرەكلىك (كېرەگلىك ئەمەس)

چىرايلىق+راق= چىرايلىقراق (چىرايلىغراق ئەمەس)

ساق+لا= ساقلا (ساغلا ئەمەس)

ئاچ+قان= ئاچقان (ئاشقان ئەمەس)

2) «ق ، ك ، پ» تاۋۇشلىرى بىلەن ئايىغلاشقان بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر (جۈملىدىن ، رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان «پ» بىلەن ئايىغلاشقان سۆزلەر)گە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا ، مەزكۇر تاۋۇشلار «غ ، گ ، ۋ» تاۋۇشلىرىغا ئۆزگىرىلمەي ، «ق ، ك ، پ» ھالىتىدە يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

ياتاق+ى= ياتىقى (ياتىغى ئەمەس)

تىلەك+ىم= تىلىكىم (تىلىگىم ئەمەس)

ئەكلىپ+ىلا= ئەكلىپىلا (ئەكلىۋىلا ئەمەس)

ئارخىپ+ى= ئارخىپى (ئارخىۋى ئەمەس)

كوللېكتىپ+ى= كوللېكتىپى (كوللېكتىۋى ئەمەس)

3) «د ، ب ، ھ»دىن باشقا جارانغلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئايافلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ جارانغلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان ۋارىيانتى ھەمدە جارانغسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئايافلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ جارانغسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ . مۇنداق قوشۇمچىلارغا كېلىشلەردىن چىقىش كېلىش ، يۆنىلىش كېلىش ، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرى ، پېئىللارنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى ، ۋاستىسىز بايان رايى (ئۆتكەن زامان) قوشۇمچىلىرى ، ئىسىمداش قوشۇمچىلىرى قاتارلىقلار كىرىدۇ . مەسىلەن :

باج	باجدىن	باجغا	باجدا
كۆك	كۆكتىن	كۆككە	كۆكتە
ئال-	ئالغان	ئالدىم	ئالغۇچە ئالغىن
ئاچ-	ئاچقان	ئاچتىم	ئاچقۇچە ئاچقىن

لېكىن ، ئاخىرى «غ ، گ» تاۋۇشلىرى بىلەن ئايافلاشقان سۆزلەرگە «غ ، گ» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلارنى قوشۇش مەزگۈر سۆزلەرنى ئېيتىشقا قىيىنلىق تۇغدۇرغاچقا ، «ق ، ك» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلىدۇ . بۇ ھالدا سۆز ئاخىرىدىكى «غ ، گ» تاۋۇشلىرى «ق ، ك» تەلەپپۇز قىلىنىشىغا يېزىقتا ئىپادىلەنمەيدۇ . مەسىلەن :

باغ+قا=باغقا (باققا ئەمەس)
تۇغ-+قان=تۇققان (تۇققان ئەمەس)
ئەگ-+كەن=ئەككەن (ئەككەن ئەمەس)
بەگ+كە=بەككە (بەككە ئەمەس)

4) بىر قىسىم تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «د ، ب» تاۋۇشلىرى (جۈملىدىن ، رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «د ، ب» تاۋۇشلىرى) جانلىق تىلىمىزدا «ت ، پ» ئېيتىلىدۇ . مۇنداق سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ جارانغسىز ئۈزۈك تاۋۇشتىن باشلانغان ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئىقتىساد	ئىقتىسادقا	ئىقتىسادتىن	ئىقتىسادى	ئىقتىسادي
مۇراد	مۇرادقا	مۇرادتىن	مۇرادىم	
ھېساب	ھېسابقا	ھېسابتىن	ھېسابى	
كىتاب	كىتابقا	كىتابى	كىتابي	
ئوكسىد	ئوكسىدقا	ئوكسىدتىن	ئوكسىدى	
مىكروب	مىكروبقا	مىكروبتىن	مىكروبى	

5) ئاخىرى ئوچۇق بوغۇم بولغان بەزى سۆزلەرگە بىرىنچى ، ئىكـ
كىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا ، قوشۇمچىنىڭ ئالدىدا «ى ، ۇ ، ۈ» بوغۇملىرى كۆپىيىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ . ئۈچىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئۈچۈن ئوخشاشلا «سى» قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئىملا	ئىملايىم	ئىملايىڭ	ئىملاسى
پولۇ	پولۇيۇم	پولۇيۇڭ	پولۇسى
توخۇ	توخۇيۇم	توخۇيۇڭ	توخۇسى
چەيدو	چەيدويۇم	چەيدويۇڭ	چەيدوسى
سۇ	سۇيۇم	سۇيۇڭ	

پەقەت «سۇ» سۆزىگىلا ئۈچىنچى شەخسته «سى» قوشۇلماي «ى» قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :
سۇيى

3 . مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1) ئۆپ سۆز ۋە ياسالما سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

ئۆپ سۆزلەر ۋە ياسالما سۆزلەر بىر ـ بىرىدىن ئايرىپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى كۈندىن ـ كۈنگە جۈش

ئۇرۇپ راۋاجلانماقتا .

2) بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

(1) بىرىككەن سۆزلەر فونېتىكىلىق پرىنسىپ بويىچە قوشۇپ يېزىلىدۇ . بىرىككەن سۆزلەرنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ئاساسەن ساقلىنىپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

ئاشتاختا تاشپاقا ئاشكۆكى كۆزەينەك ئاشقازان قارسۆچ
گۈلقەنت ئەتىياز پەردىشەپ تەرجىمھال بالىياتقۇ يېڭناسقۇ

ئىككىنچى تەركىبى «ب» بىلەن باشلانغان بىر قىسىم سۆزلەردە «ب» تاۋۇشى «ۋ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە يېزىقتا ئىپادە قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

بەڭۇاش موزايۋېشى يېڭىۋاشتىن بەلۋاغ

(2) ئىككى سۆزنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەن قويۇلغان كىشى ئىسىملىرى قوشۇپ يېزىلىدۇ . ئىككى تەركىبىي قىسىم ئوتتۇرىسىدىكى سوزۇق ، ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ساقلانمايدۇ . مەسىلەن :

ئەمەتباقى تۇرسۇنمەھەمەت مەھەمەتسىدىق
قادىرئاخۇن ئەركىنباي توختىقارى

(3) ئۈچ ياكى تۆت سۆزدىن تەركىب تاپقان بىرىككەن سۆزلەردە بىرىكىش مۇناسىۋىتىگە قاراپ ئالدىنقى ياكى كېيىنكى ئىككى تەركىبلا قوشۇپ يېزىلىدۇ . ئۈچ ياكى تۆت سۆزنى بىر قىلىپ قوشۇپ يېزىشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

غازقانات ئوت دېرىلىق ئەڭلىكئوت
ئېدىر غازقانات ئوت ياۋا قامچىگۈل
ئاقۇاش ئوت كۆزەينەكلىك يىلان

3) جۈپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

(1) جۈپ سۆزلەر ۋە جۈپلەنمە بىرىكمىلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلمىدۇ . مەسىلەن :

ئاتا ـ ئانا	پارتىيە ـ گۈرۈھ	بالا ـ قازا
توي ـ تۆكۈن	خۇشال ـ خۇرام	دەككە ـ دۈككە
ئىسىق ـ سوغۇق	پال ـ پۇل	هايت ـ هۇيت
كاڭ ـ كۆڭ	ئاچ ـ توق	ئۇزۇن ـ قىسقا
كەلمە ـ كەلمەس	ئارىلاپ ـ ئارىلاپ	لەختە ـ لەختە

(2) ئىككىنچى تەركىبى «پ» ياكى «م» هەرپلىرى بىلەن باشلىنىپ ، بىرىنچى تەركىبىگە قاپىيىداش بولۇپ كەلگەن بىرىكمىلەر گەرچە جۈپ سۆز هېسابلانمىسىمۇ ، ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلمىدۇ . مەسىلەن :

ئاش ـ پاش نان ـ پان سەل ـ پەل ئاز ـ پاز ئاز ـ ماز

(3) ئىككىنچى تەركىبى كېلىشلەر بىلەن تۈزلەنگەن تەكرارلانغان جۈپ سۆزلەرمۇ ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلمىدۇ . مەسىلەن :

ئارقا ـ ئارقىدىن	ئۆز ـ ئۆزىنى	زامان ـ زاماندىن
جاي ـ جايىدا	بىر ـ بىرىنىڭ	دوقمۇش ـ دوقمۇشتا
جاي ـ جايىغا	تۆپە ـ تۆپىسىگە	

(4) بىرىگە ياكى هەر ئىككىسىگە «لاپ ، لەپ» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن جۈپ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلمىدۇ . مەسىلەن :

ئاي ـ ئايلاپ	كېچە ـ كېچىلەپ	قوشلاپ ـ قوشلاپ
ئايلاپ ـ ئايلاپ	كېچىلەپ ـ كېچىلەپ	يۈزلەپ ـ يۈزلەپ

(5) بىرىنچى تەركىبى چىقىش كېلىش بىلەن كېلىپ تەكرارلانغان سۆزەت ياكى رەۋىشلەردىن ئالدىنقى تەركىب ئاشۇرۇش رەۋىشىنىڭ رولىدا

كەلمىگەنلىرى جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ ، ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

كۆندىن - كۆنگە ھېلىدىن - ھېلىغا

بىرىنچى تەركىبى چىقىش كېلىش بىلەن كېلىپ تەكرارلانغان ئىسىملاردىن ھاسىل بولغان بىرىكمىلەر جۈپ سۆز ھېسابلانمايدۇ ۋە ئارىسىغا سىزىقچە قويماي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

شاختىن شاختا (بىر شاختىن ئىككىنچى شاختا)

ئۆيدىن ئۆيگە (بىر ئۆيدىن ئىككىنچى ئۆيگە)

ئەۋلادتىن ئەۋلادقا (بىر ئەۋلادتىن ئىككىنچى ئەۋلادقا)

مەكتەپتىن مەكتەپكە (بىر مەكتەپتىن ئىككىنچى مەكتەپكە)

(6) بىرىنچى تەركىبى ئىككىنچى تەركىبكە «مۇ» باغلىغۇچىسى ياكى «ۋە» باغلىغۇچىسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى «ئۇ» ئارقىلىق قوشۇلغان بىرىكمىلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇلماي يېقىن يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

باغۇبوستان	قولئۇقول	ئەيشۇ ئىشرەت
تۇشمۇتۇشتىن	خىلمۇخىل	دادۇپەرياد
ئۇستىمۇئۇست	قاتمۇقات	

(7) ھەر ئىككى تەركىبى ئۆچىنچى شەخس بىلەن تۈزلىنىپ ، ئاخىرقى تەركىبى باش كېلىشتىن باشقا كېلىشلەردە تەكرارلىنىپ كەلگەن جۈپ سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

جايى - جايىدا ئورنى - ئورنىدا ۋاقتى - ۋاقتىدا

جايى - جايىغا ئورنى - ئورنىغا ئىچى - ئىچىدىن

مۇنداق ھاللاردا ، ئەگەر بىر تەركىبى جۈملىدە ئىگە رولىدا كەلسە ، جۈپ سۆز ھېسابلانمايدۇ ۋە ئايرىپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

ئۇنىڭ ئۆزى ئۆزىنى قامدايدۇ

ئۇنىڭ نېمىسى نېمىسىگە يەتمەيدۇ

نومۇرنىڭ بىرى بىرىنى يۆلىمىدى
ئۆلارنىڭ بىرىگە بىرى ئىنتىزار
ئۆلارنىڭ بىرى بىرىگە يارەم قىلمىدى

4) سانلارنىڭ ئىملاسى

تېكىست ئىچىدە سانلار تۆۋەندىكىدەك يېزىلىدۇ .

(1) دەرىجە سانلار رەقەم بىلەن يېزىلسا ، كەينىدىن دەرىجە سان بەلگىسى «-» قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

12 - قېتىم «30 - سېنتەبىر» ۋەقەسى مىلادىيە 480 - يىلى

(2) ئەگەر بىرقانچە دەرىجە سان قاتار كېلىدىغان بولۇپ قالسا ، مەيلى ھەرپلىك ئىپادىسى بولسۇن ، مەيلى رەقەملىك ئىپادىسى بولسۇن ، ئاخىرىغا پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئىككىنچى ، ئۈچىنچى سىنىپلار
نويابىرنىڭ 21 - ، 22 - كۈنلىرى

(3) سانلىق مەلۇماتلاردىكى كۆپ خانىلىك ساناق سانلار ئاخىرلاش يېزىلىشىمۇ بولىدۇ . مەسىلەن :

154 مىڭ 630 سەر كۈمۈش 154,630 سەر كۈمۈش
10,783 جىڭ ئاشلىق ئون مىڭ 783 جىڭ ئاشلىق

(4) ئاددىي كەسىر ۋە ئونلۇق كەسىرلىك سانلارنى ھەرپلىك ئىپادە بىلەن يازغاندا ، تۆۋەندىكىدەك يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

سەككىزدىن بەش ($\frac{5}{8}$) تۆتتىن بىر ($\frac{1}{4}$)

ئوندىن يەتتە ($\frac{7}{10}$) بىر پۈتۈن ئوندىن ئالتە (1.6)

(5) بىر ئىش ياكى ۋەقەنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بىلەن تاماملىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدىغان سانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنمىسا ، ئوتتۇرىغا سىزىق قويۇلۇپ ، ئوڭدىن سولغا

يېزىلىدۇ . ئەگەر مىلادىيە يىللىرى ھېسابى بولۇپ قالسا ، كىچىك سان ئالدىغا ، چوڭ سان كەينىگە يېزىلىدۇ . مىلادىيىدىن بۇرۇنقىلىرىدا چوڭ سان ئالدىغا ، كىچىك سان كەينىگە يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

لى بەي (701 — 762)　　ئارىستوتېل (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 384 — 324)

تاڭ سۇلالىسى (618 — 907)　　پلاتون (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 427 — 347)

(6) رىم رەقەملىرىنى ئەسىرلەر ، سۇلالىلەر ، كىتاب بابلىرى ۋە تومىلىرىنى ئىپادىلەشتە ، دەرىجە سانلار ئورنىدا خىمىيە فورمۇلىلىرىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا رىم رەقەملىرىدىن كېيىن ھېچقاندا-داق بەلگە قويۇلمايدۇ . مەسىلەن :

I باب XX ئەسىر ئېلىكساندر Ⅱ　Ⅴ تۇم كاربون (Ⅳ) ئوكسىدى

رىم رەقەملىرى بىلەن ئەرەب رەقەملىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى تۆۋەن-دىكىچە :

رىم رەقىمى	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
ئەرەب رەقىمى	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
رىم رەقىمى	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXX	XL	L	LX	XC	C	XD	D	M	MD
ئەرەب رەقىمى	16	17	18	19	20	30	40	50	60	90	100	490	500	1000	1500

(7) مەلۇم بىر مۇددەت ئىچىدە ئۈتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان كۆرگەزمە ياكى يەرمەنكىلەردىكى يىلغا ۋەكىللىك قىلىدىغان سانلاردىن كېيىن «-يىللىق» دېگەن سۆزنى قوشماي ، خەلقئارا قائىدە بويىچە تۆگىگەن ئەسىرنىڭ بەلگىسى شۇ يىلنى بىلدۈرىدىغان سانغا باش تەرىپىگە يېزىپ قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

'94 ئۇرۇمچى چېگرا سودا يەرمەنكىسى

'94 ئاپتوموبىللارنى كۆرگەزمە قىلىپ ھېتىش يىغىنى (تەلەپپۇزدا « - يىللىق» دەپ ئوقۇلىدۇ)

(8) رەقەم بىلەن يېزىلغان سانلار ، جۈملىدىن پىرسەنت بەلگىسى بىلەن يېزىلغان سانلاردىن كېيىن ئەگەر شەخس قوشۇمچىسى قوشۇشقا

توغرا كەلسە ، شەخس قوشۇمچىسى سانلارغا بىۋاستە ئۇلاپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

بۇ دەپتەرنىڭ 14ى تۈرسۈننىڭ ، 16 سى سەھەتنىڭ .

ۋەزىپىنىڭ 90% ى ئورۇنلاندى ، 10%ى تېخى ئورۇنلانمىدى .

(9) فورمۇلىلار سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

(نيۇتوننىڭ ئىككىنچى قانۇنى) $F=ma$

(ھەرىكەت ئېنېرگىيىسى قانۇنى) $E=\frac{1}{2}mr^2$

(10) ئۇلچەم بىرلىكلىرى ئۈيغۇر يېزىقىنىڭ يېزىلىش يۇنىلىشىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

سۇنىڭ ئېقىش مىقدارى : سېكۇنتىغا 20 لىتىر .

شىنجاڭنىڭ ياڭ نىسبىتى : كىرىسىن : بىر تونىسىغا 12 يۈەن

تەبىئىي گاز : مىڭ كۇب مېتىرغا تۆت يۈەن .

(11) كۆپ خانىلىك سانلارنى ئىپادىلەشتە سانلارنىڭ ھەر ئۈچ خانىسىدىن كېيىن بىر ئوك پەش «,» قويۇلىدۇ . ئونلۇق كەسىرده پۈتۈن سان بىلەن پارچە سان ئارىسىغا چېكىت (.) قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

146,897　　1,899,374　　7.5　　10.22

(12) پاراگراف بەلگىسى ساندىن كېيىن يېزىلىدۇ ، پاراگراف بەلگىسىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ .

§1 . §2 . §3 . §4 . §5 .

4 . يارەمچى سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1) «ئال- ، قال- ، چال- ، بول- ، كەل-» پېئىللىرى ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايى فورمىسىدا كەلسە ياكى ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايى فورمىسىدا كېلىپ تۈستى بىلدۈرسە ، مەزكۇر پېئىللارنىڭ

ئاخىرىدىكى «ل» تاۋۇشى جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالمىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلمىدۇ . مەسىلەن :

ئاپتۇ ، قاپتۇ ، چاپتۇ ، ساپتۇ ، بوپتۇ ، كەپتۇ ، ئېلىۋاپتۇ ، ئېلىپ قاپتۇ ، ئېلىپ ساپتۇ ، ئېلىپ بوپتۇ ، ئېلىپ كەپتۇ ، قېلىپ قاپتۇ ، چېلىپ قاپتۇ ، چېلىپ ساپتۇ ، چېچىلىپ بوپتۇ ، چېلىپ كەپتۇ ، بولۇۋاپتۇ ، بولۇپ قاپتۇ ، بولۇپ بوپتۇ ، بولۇپ كەپتۇ ...

ئەگەر بۇ پېئىللار ئۈتكەن زامان ۋاستىسىز بايان رايى فورمىسىدا كەلسە ۋە مۇشۇ فورمىدا كېلىپ مۇشۇ پېئىللارغا تۇسلۇق مەنە ئارتقۇر-سا ، ھەر ئىككى فورمىدىكى ئەھۋالدا «ل» تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەي يېزى-لىدۇ . مەسىلەن :

ئېلىۋالدى ، ئېلىپ قالدى ، ئېلىپ سالدى ، ئېلىپ بولدى ، ئېلىپ كەلدى ، قىلىپ قالدى ، قىلىپ بولدى ، چېلىۋالدى ، چېلىپ قالدى ، چېلىپ سالدى ، چېلىپ بولدى ، چېلىپ كەلدى ، سېلىۋالدى ، سېلىپ قالدى ، سېلىپ بولدى ، سېلىپ سالدى ، بولۇۋالدى ، بولۇپ قالدى ، بولۇپ بولدى ، بولۇپ سالدى ، بولۇپ كەلدى ، كېلىۋالدى ، كېلىپ قالدى ، كېلىپ بولدى ، كېلىپ سالدى ...

بۇ پېئىللاردىن پەقەت «ئال-» پېئىلى ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا تۇسلۇق فورمىدا كەلسە ، ئالدىدىكى پېئىلغا قوشۇپ يېزىلمىدۇ . مەسى-لەن :

ئېلىۋالدى ، ئېلىۋاپتۇ ، كېلىۋاپتۇ ، كېلىۋالدى ، قويۇۋالدى ، قو-يۇۋاپتۇ ، كۆرۈۋالدى ، كۆرۈۋاپتۇ

2) «ئال-» پېئىلى سۆزۈق تاۋۇشلار بىلەن ئايافلاشقان پېئىللار-نىڭ ئاخىرىغا «ئا ، ئە ، ي» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلاردىن كېيىن كېلىپ ئىمكانىيەت تۇسىنى بىلدۈرسە ، مەزكۇر «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالمايدۇ ۋە شۇنداق يېزىلمىدۇ . مەسىلەن :

ئىشلەي + ئالا + مەن = ئىشلىيەلەيمەن

ياساي + ئالا + مەن = ياسىيالايمەن

ئوقۇي+ ئالا+ مەن= ئوقۇيالايمەن

3) «ئات-» پېئىلى «پ»لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن كېلىپ، تۈسلۈك مەنە بىلدۈرسە، جانلىق تىلدا «ئەت-»كە ئايلىنىپ كېتىدۇ ۋە ئالدىنقى پېئىلغا قوشۇپ يېزىلىدۇ، رەۋىشداشتىكى «پ» تاۋۇشى «ۋ» غا ئايلىنىدۇ. ئىملادا شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تاشلا-+ پ+ ئات= تاشلىۋەت- ئوقۇ-+ پ+ ئات= ئوقۇۋەت-

4) «بەر-» پېئىلى «ئا، ئە» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلاردىن كېيىن كېلىپ، تۈس مەنىسىنى بىلدۈرسە، مەزكۇر «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى «ئى»غا ئاجىزلىشىدۇ، «بەر-» پېئىلىدىكى «ب» تاۋۇشى «ۋ» غا ئۆزگىرىدۇ، ھەر ئىككى خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ئىملادا ساقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياز-+ ا+ بەر= يازىۋەر كۆر+ ە+ بەر= كۆرىۋەر

سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئايغاقلاشقان پېئىللارنىڭ رەۋىشداش فورمىسى «ي» بىلەن ياسىلىپ، تەلەپپۇزدا ۋە يېزىقتا چۈشۈپ قالمىغانلىقى ئۈچۈن، مۇنداق پېئىللاردا مەزكۇر «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ ۋە ئاجىزلاشمىغىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلە-+ (ي)+ بەر= ئىشلەۋەر ياسا-+ (ي)+ بەر= ياساۋەر

5) «ئىكەن، ئىدى، ئىمىش» يارەمچى پېئىللىرى تۈرغۇن سۆزلەر بىلەن كەلسە، ئالدىدىكى سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

كىتاب	كىتاب ئىدى	كىتاب ئىكەن	كىتاب ئىمىش
قىزىل	قىزىل ئىدى	قىزىل ئىكەن	قىزىل ئىمىش
ئالتە	ئالتە ئىدى	ئالتە ئىكەن	ئالتە ئىمىش
شۇنداق	شۇنداق ئىدى	شۇنداق ئىكەن	شۇنداق ئىمىش

بۇ پېئىللار سۆيەتداشلار، رەۋىشداشلار ۋە پېئىللارنىڭ شەرت ـ پەرەز رايى، ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايىدىن كېيىن كەلسە، ئالدىدىكى تەركىبلەرگە قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغان	ئوقۇغاندى	ئوقۇغانىكەن	ئوقۇغانمىش
بارماقچى	بارماقچىدى	بارماقچىكەن	بارماقچىمىش
يېزىپ	يېزىۋىدى	يېزىۋىكەن	
يېزىپتۇ	يېزىپتىكەن	يېزىپتىمىش	
يازار	يازاردى	يازماسمدى	
يازسا	يازسىدى	يازمىسىدى	
يازمىسىڭىزدى	يازمىسىڭىزكەن		

6) «مۇ ، ما ، چۇ ، غۇ/قۇ ، يۇ ، ئا ، ئە ، ز ، لا» ئۇلانمىلىرى سۆز يىلتىزلىرىغا قوشۇپ يېزىلىدۇ ، «دە ، ھە» ئۇلانمىلىرى ئالدىدىكى سۆزلەردىن سىزىقچە ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

ئالدىڭىزمۇ؟ مەنما؟

سىزچۇ؟ مەنغۇ كىلەرمەن . شۇنداققۇ دەيمەن .

كەلدىمۇ كەتتى . ئېيتىپ بېقىڭا؟ شۇنداق دېگىنە

سەنزە ... كېلىپلا شۇنداق ئويلاپسەن - دە بارداۋۇق - ھە؟

7) «بىلەن ، ۋە ، ھەم ، ھەمدە ، ئۈچۈن ، ياكى ، يا ، بەلكى ، چۈنكى ، يەنى ، ئارقىلىق ، ئارقىسىدا ، توغرۇلۇق ، توغرىسىدا ، ئەمما ، بىراق ... » قاتارلىق يارىمچى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئالدى ۋە ئارقىسىدىكى سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

مەن بىلەن سەن	مەن ۋە سەن	مەن ھەم سەن
سېنىڭ ئۈچۈن	سەن توغرۇلۇق	مەن ياكى سەن

8) سۆزىتىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ ، سۆزىتىلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان «پ» بىلەن ئايىغلاشقان تەركىبلەر سۆزىتىكە قوشۇپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

ئاپئاق	ئاپئاشكارا	كۆپكۆك	سېپىلىق
قىپقىزىل	دۆپدۆسلاق	قاپقارا	پاپپېشىل

5 . باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1) خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

(1) خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىكى تاق يۇنمۇ a ، o ، e ، i ، u ، ie ، ia يۇنمۇ قوش يۇنمۇ ang ، iu ، un ، un ، eng ، en ، ing ، in لار پۈتۈنلۈخۇا تەلەپپۇزى بويىچە ئەينەن يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

لۇيجاڭ	(luzhang)	بوخەي	(Bohai)
لىيۇجۇ	(Liu zhou)	سەنمېنشيا	(Sanmenxia)
شېڭمۇ	(shengmu)	يۈننەن	(Yunnan)
زاۋېن	(zawen)	شىڭشىڭشيا	(Xingxingxia)
جېجيانگ	(Zhejizng)	لىشي	(lishi)
جۇڭخۇا	(Zhonghuf)	ۋۇخەن	(Wuhan)
كۇنمىڭ	(Kunming)	خاڭجۇ	(Hangzhou)
جيانگشي	(Jiangxi)	شېنجېن	(Shenzhen)

(2) خەنزۇ تىلى پۈتۈنلۈخۇاسىدا an ، ian ، iang ، uan ، uang ، uan ، ai ، ei ، uai ، ui يۇنمۇلىرىدىكى «a» تاۋۇشى ئۇيغۇرچىدىكى «ئە» تاۋۇشىغا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنغىنى ئۈچۈن ، يېزىقىمىزدا «ئە» يېزىلىدۇ . بۇلاردىكى ئاخىرقى تاۋۇش ياكى ئۇنكۇنچى تاۋۇش بولۇپ كېلىدىغان «i» تاۋۇشى ئۇزۇك تاۋۇش «ي»غا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنغىنى ئۈچۈن ، ئۇيغۇرچىدا «ي» يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

تيەنجىن	TianJin	يەنئەن	Yanan
بىڭتۇەن	bingtuan	چاڭجيانگ	Changjiang

Guangzhou	گۇاڭجۇ	guowuyuan	گوۋۇيۈەن
Shanghay	شاڭخەي	Beijing	بېيجىڭ
Huaihe	خۇەيخې	Guizhou	گۇيجۇ

(3) خەنزۇ تىلى پۈتۈڭخۇاسىنىڭ «ao ، iao» قوشما يۈنمۇسىدىكى «o» ئاۋۇشى ئۈيغۇرچىدا «ۇ» ھەرپى بىلەن يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

Liaoning	لياۋنىڭ	Shaoshan	شاۋشەن
Mao Zedong	ماۋزېدۇڭ	Jiao yulu	جياۋيۈلۇ

(4) خەنزۇ تىلى پۈتۈڭخۇاسىدىكى «ue ، uo ، ou» قوشما يۈنمۇلەرى ئۈيغۇرچىدا «ئۇ ، ئو ، ئۆ» ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يۈفېي	(Yue Fei)	گوۋۇيۈەن	(guowuyuan)
جاڭ شۈلياڭ	(Zhang xueliang)	جۇ ئېنلەي	(Zhou Enlay)

(5) خەنزۇ تىلى پۈتۈڭخۇاسىدىكى «ong ، iong» يۈنمۇلىرى ئۈيغۇرچىدا «يۇڭ ، ئۇڭ» قىلىپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

چيۇڭجۇ	(qiongzhou)	گۇڭشې	(gongshe)
جۇڭيى	(zhong yi)	زۇڭلى	(zongli)

(6) خەنزۇ تىلى پۈتۈڭخۇاسىدىكى «zh ، ch ، sh ، c» ئاۋۇشلىرى ئۈيغۇرچىدا «ج ، چ ، ش ، س» ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

جۇڭگو	(Zhongguo)	شاڭخەي	(Shanghai)
جېجيياڭ	(Zhejiang)	لىيۇ شاۋچى	(Lyu shaoqi)
چۇڭچىڭ	(Chongqing)	سەنمۇ	(Canmou)
چاڭجياڭ	(Changjiang)	سەي چاڭ	(Cai Chang)

(7) خەنزۇ تىلىدىن بۇرۇن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر جانلىق تىلغا ئۆزلەشكىنى بويىچە يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

جوزا چەيدو خوشاڭ چىڭسەي خاسىڭ بەسەي پىنتوزا سالڭ

2) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

ئاسسىملىرىدىكى «ۋ، ۋ، بۋ» قوشۇمچىلىرىدىكى «ۋ» تاۋۇشى «ف» بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تۇرگېنېۋ لېۋ تولستوي ھەيدەروف نېكراسوف

6. قىسقارتىلما سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1) ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر ھەرپلەرنىڭ يەككە شەكلى بىلەن يېزىلىدۇ، ئارىسىغا چېكىت قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

س م — سانتىمېتىر ب د ت — بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى

ك م — كىلومېتىر ئا ق ش — ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى

ك ل — كىلولىتىر ج خ ج — جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى

ك ۋ — كىلوۋات ج ك پ — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى

م م — مىللىمېتىر ج خ ئى — جامائەت ھەۋپسىزلىك ئىدارىسى

م گ — مىللىگرام ش ئۇ ئا ر — شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

2) بوغۇم بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پارتكوم — پارتىيە كومىتېتى

ئوبكوم — ئوبلاستلىق كومىتېت

3) كىشى ئىسىم فامىلىلىرىنىڭ قىسقارتىلغان ھەرپىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ك. ماركس (كارل ماركس) ۋ. ئى. لېنىن (ۋىلادىمىر ئىلىچ لېنىن)

1) قوشۇمچىلار سۆز يىلتىزىغا قوشۇلۇپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن :
چىرايلىق ئۆيدىن مەكتەپكە كىتابخانا ئۈيغۇرچە باشلا

2) ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنىپ ، ھازىرچە «ئى» بىلەن ئاخىر-لاشتۇرۇپ يېزىپ كېلىنگەن بىر قىسىم تۆپ سۆزلەتلەر تىلىمىزدا «ئىي» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەتلەرگە ئوخشاش فورمىدا بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ ، «ئىي» بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇپ يېزىلىدۇ . مۇنداق سۆزلەتلەر ئۇچىنچى شەخسكە تەۋە بولۇپ كەلسە ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئايافلاشقان سۆزلەرگە ئوخشاشلا ئاخىرىغا «سى» قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئىجابىي	ئىجابىيىسى	سەلبىي	سەلبىيىسى ئاددىي
تەبىئىي	بەدىئىي	مەنپىي	ئالىي مەخپىي
ئەشەددىي	تەپسىلىي	سەمىمىي	ھەربىي ئىجتىمائىي

3) پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىچە قو-شۇلىدۇ .

(1) «ل ، م ، ن ، ز ، گ ، غ ، ڭ ، ي» بىلەن ئايافلاشقان پېئىللارغا «دۇر ، دۈر» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

چان-	چاندۇر-	قون-	قوندۇر-
بۇز-	بۇزدۇر-	ئەز-	ئەزدۇر
چىگ-	چىگدۇر-	ئەم-	ئەمدۇر
بوغ-	بوغدۇر-	تۇغ-	تۇغدۇر-
ماڭ-	ماڭدۇر	توڭ-	توڭدۇر-
كۆي-	كۆيدۇر-	قوي-	قويدۇر-
قىرچىل-	قىرچىلدۇر-	سۇن-	سۇندۇر- (ياغاچ)

ئەسكەرتىش :

① تۆۋەندىكى سۆزلەر بۇ قائىدىگە بويسۇنمايدۇ :

كەل- كەلتۈر- ئۆل- ئۆلتۈر- سۈز- سۈزگۈز- (قوشۇمچا تاماق سۈزگۈزماق)

② تۆۋەندىكى سۆزلەرگە ئورنىغا قاراپ ئىككى خىل قوشۇمچە قوشۇلىدۇ :

تام-	تېمىت-	تامدۇر-
ئەم-	ئېمىت-	ئەمدۇر-

(2) «س ، ش ، ق ، ك ، پ» بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللارغا «تۈر ، تۇر» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئالماش-	ئالماشتۇر-	قوش-	قوشتۇر
باس-	باستۇر-	كەس-	كەستۇر-
باق-	باقتۇر-	سوق-	سوقتۇر-
چەك-	چەكتۈر-	بىرىك-	بىرىكتۈر-
ياپ-	ياپتۇر-	كۆپ-	كۆپتۈر-
تاش-	تاشتۇر-	قوپ-	قوپتۇر (ئورنىدىن)

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ ، بەزىلىرىگە ئورنىغا قاراپ ئىككى خىل قوشۇمچە قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

قوپ- قوپۇر- (تام قوپۇرماق ، ئاددىي دەرىجە) چىق- چىقار- قورق- قورقۇت- قىس- قىسقۇز- (بىر نەرسىنى بىر نەرسىنىڭ ئارىسىغا قىستۇ- رۇش مەنىسىدىكى «قىستۇر-» دىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ)

پۇش- پۇشۇر- (ئىچىمنى پۇشۇرما) پىش- پىشۇر-

ئاش- ئاشۇر- چۈش- چۈشۈر- ئېقىت-~ ئاقتۇر

(3) «ر» بىلەن ئايىغلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللارنى ھەم «ت» بىلەن ئايىغلاشقان تۈپ ۋە ياسالما پېئىللارنىڭ ھەممىسىنى مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ، شۇنىڭدەك «ت ، دۇر ، تۇر ، دۈر ، تۈر»

بىلەن ئىپادىلەنگەن مەجبۇرىي دەرىجىلەرنى ئىككى ۋاستە ئارقىلىق ئىجرا قىلىنىدىغان مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ، «غۇز ، قۇز ، گۇز ، كۇز» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئات- ئاتقۇز- تارت- تارتقۇز-

ئارت- ئارتقۇز- (يۇك ئارتقۇزماق)

ئەۋەت- ئەۋەتكۇز- قات- قاتقۇز- (ئارغامچا قاتقۇزۇش)

يۇت- يۇتقۇز- يەت-يەتكۇز- پۇت-پۇتكۇز-

هار- هارغۇز- تەر- تەرگۇز-

ئىشلەت- ئىشلەتكۇز- ئۈچۇر- ئۈچۇرگۇز-

ئايلاندۇر- ئايلاندۇرغۇز- كەلتۇر- كەلتۇرگۇز-

كۆيدۇر- كۆيدۇرگۇز-

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ . مەسىلەن :

ئارت- ئارتتۇر (بىرنى ئىككىگە ئارتتۇرماق) قات- قاتۇر- (مۇز قاتۇرماق)

يەت- يەتتۇر- (يەتتۇرۇپ قويماق) قايت- قايتۇر-

(4) بارلىق سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئايافلاشقان پېئىللارغا هەم «ي ، ر» بىلەن ئايافلاشقان ئىككى بوغۇملۇق پېئىللارغا «ت» قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

ياسا-	ياسات-	جابدۇ-	جابدۇت-
دەلدەڭشە-	دەلدەڭشەت-	قىزار-	قىزارت-
ئازايت-	ئازايت-	ماكچايت-	ماكچايت-
قاپار-	قاپارت-	كۆكەر-	كۆكەرت-
چاقىر-	چاقىرت-	ئاختۇر-	ئاختۇرت-

تۆۋەندىكى سۆزلەر بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ :

دە- دېگۈز يۇ- يۇغۇز يە- يېگۈز- ئولتۇر- ئولتۇرغۇز

ئاپار- (بىرىككەن پېئىل) ئاپارغۇز-

ئەكسر- (بىرىككەن پېئىل) ئەكسرگۈز-

(5) «چ» بىلەن ئايافلاشقان پېئىللارغا «ئار ، ئۇر ، ئۇر» قوشۇمـ چىلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

قاچ-	قاچۇر-	ئاچ-	ئاچۇر-
كەچ-	كەچۇر-	ئۆچ-	ئۆچۈر-
كۆچ-	كۆچۈر-	ئۈچ-	ئۈچۈر-

«چاچ-» پېئىلى بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ «چاچتۇر-» شەكلىدە كېلىدۇ .

8 . بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى

1) قۇر ئاخىرىغا كېلىپ قالغان كۆپ بوغۇملۇق سۆزنىڭ شۇ قۇرغا سىغمايدىغان قىسمى كېيىنكى قۇرغا بوغۇم بويىچە كۆچۈرۈلىدۇ . بۆلۈنگەن بوغۇمنىڭ ئاخىرىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئىشلەپچىقىـ	تىرىشـ	ئوقۇـ	تەرەققىـ
ىرىش	چانلىق	غۇچىلار	يات

2) رەقەم بىلەن يېزىلغان سانلار قۇرنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ قالسا ، ئۇلارنى پارچىلاپ ئىككىنچى قۇرغا بۆلۈپ كۆچۈرۈشكە بولمايدۇ . مەسىلەن :

. . . . . 19. . . . . 336.

1983 ـ يىلى 83 ـ يىلى ئەمەس 336,520 جىلد 520 جىلد ئەمەس

3) ھەربىر سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئېلىنىپ قىسقارتىلغان سۆزـ لەرنى ئىككىنچى قۇرغا بۆلۈپ يېزىشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

خاتاسى	توغرىسى
ش ئۇـ	ش ئۇ ئا ر-
ئارنىڭ ھاۋا رايى	نىڭ ھاۋا رايى

【مۇھاكىمە سوئاللىرى】

1 . ئىملا قائىدىسى دېگەن نېمە؟
2 . ئىملا قائىدىسى قانداق پرىنسىپلار ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ؟
3 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

§ 4 . تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى

يېزىق تىلىدا ئوي ـ پىكىرنى توغرا ۋە ئېنىق ئىپادىلەش ئۈچۈن يېزىقنىڭ قوشۇمچە ۋاستىسى مۇيەسسەر ئىشلىتىلىدىغان شەرتلىك بەلگىلەر تىنىش بەلگىلىرى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

تىنىش بەلگىلىرى يېزىق تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا بارلىققا كېلىدۇ . ئۇ تەپەككۇرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ ، مۇكەممەللىشىدۇ .

مەلۇم بىر تىلنىڭ تىنىش بەلگىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشىنى بېكىتىشتە مۇئەييەن ئۇلچەم بولۇشى كېرەك . تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشىنى بېكىتىشتىكى مۇشۇ ئۇلچەم تىنىش بەلگىلىرىنى بەلگىلەش پرىنسىپى ، دەپ ئاتىلىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرىنى بەلگىلەشتە تۆۋەندىكى ئىككى پرىنسىپ ئاساس قىلىنغان :

1 . قۇرۇلما پرىنسىپى . بۇ پرىنسىپ مەلۇم بىر تىنىش بەلگىسىنىڭ قويۇلۇش ـ قويۇلماسلىقىنى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ بەلگىلەشنى كۆرسىتىدۇ ، يەنى جانلىق تىلدىكى تىنىش بەلگىلىرىنىڭ قۇرۇلما بىلەن مەنە جەھەتتە مۇناسىۋىتى بار ياكى يوقلۇقىغا قاراپ

بەلگىلەشنى كۆرسىتىدۇ ، شۇڭا بۇ پرىنسىپ سىنتاكسىسلىق پرىنسىپ ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : جۈملىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا تەۋە بولغان تەڭداش تەركىبلەرنىڭ ئارلىشىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ، ئەڭ ئۈستۈنكى قاتلامدىكى تەڭداش تەركىبلەرنىڭ ئارىسىغا چېكىتلىك پەش (：) قويۇش ؛ ئۈنىگىدىن تۆۋەن قاتلامدىكى تەڭداش تەركىبلەر ئارىسىغا پەش (，) قويۇش مۇشۇ پرىنسىپقا ئاساسەن بەلگىلەنگەن .

2 . مەنە پرىنسىپى . بۇ پرىنسىپ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ ياكى مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدا ئىشلىتىلگەن ئايرىم سۆزـ ئىبارىلەرنىڭ مەنە ۋە رولى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆزدە تۇتۇشقا قارىتىلغان . مەسىلەن : بايان جۈملىدىن كېيىن چېكىت (.) قويۇش ؛ سوئال جۈملىدىن كېيىن سوئال (؟) بەلگىسى قويۇش ؛ ئۈندەش جۈملىدىن كېيىن ئۈندەش (!) بەلگىسى قويۇش ؛ ئايرىم سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىدە ئەمەس ، ئالاھىدە قوللىنىلىشىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوش تىرناق («») ئىچىگە ئېلىش مۇشۇ پرىنسىپقا ئاساسەن بەلگىلەنگەن .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى يۇقىرىقى ئىككى پرىنسىپ ئاساسىدا ، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىنى تولۇقلاش پرىنسىپى ئاساسىدا بەلگىلەنگەن .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى تۆۋەندىكىدەك :

چېكىت (.)

1 . بايان جۈملىدىن كېيىن قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① بىر يېزىدا بىر بەگ ئۆتكەنمىكەن .

② سىرلىق كېچە .

2 . بايان ئىنتوناتسىيىسىدە ئېيتىلغان ئۈندەش جۈملە ۋە بۇيرۇق جۈملىلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما .

② ۋاي ئېسىت ... بىر ژىرزۇود ئاتلىق ئەسكىرىم بولسا ، قويماي

قىرىپ تاشلايتتىم ـ دە .

3 . رەت ـ تەرتىپنى بىلدۈرىدىغان سانلار ياكى ماۋزۇ بىلەن تارماق ماۋزۇغا ۋەكىللىك قىلىدىغان سانلار رەقەم بىلەن يېزىلسا ، چېكىت قويۇلمىدۇ . مەسىلەن :

1 . ئالماش ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

2 . ئالماشنىڭ تۈرلىرى

4 . قىسقارتىپ يېزىلغان ئىسىم بىلەن فامىلە ئوتتۇرىسىغا قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

ل . مۇتەللىپ ئا . ئۆتكۈر

5 . يىل ، ئاي ، كۈنلەر رەقەم بىلەن ئىپادىلەنسە ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا چېكىت قويۇلمىدۇ . مەسىلەن :

1994.10.18

6 . ئونلۇق كەسىرىدىكى پۈتۈن سان بىلەن كەسىر سان ئارىسىغا ، سائەت بىلەن مىنۇت تەڭ كۆرسىتىلگەندە ، سائەت بىلەن مىنۇت ئارىسىغا چېكىت قويۇلمىدۇ . مەسىلەن :

4.3 سائەت 7.20 دە

سوئال (؟) بەلگىسى

1 . سوئال جۈملىلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① سەن بۇ ئۆيدە نېمە قىلىپ يۈرىسەن ؟

② ماڭا خىزمەت قىلامسەن ؟

2 . كەينى ـ كەينىدىن ئۇلىنىپ كەلگەن سوئاللارنىڭ پەقەت كەينىدىكىسىگە سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ ، ئالدىنقىسىغا پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ ئىشتىن ئۇنىڭ خەۋىرى بارمۇ ، يوقمۇ ؟

② بايا ئېتىڭىز بارلىقىنى دېگەندەك قىلىۋىدىڭىز ، باغلاقتىمۇ ، قويۇقلۇقمۇ ؟

3 . جۈملىدە ئاپتورغا نامەلۇم بولغان ياكى ئاپتور گۇمان بىلەن

قارىغان تەركىبلەردىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① مەلەي چاققان (؟ — 1905) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق لەتىپە-چىلىرىدىن بىرى .

ئەگەر جۈملىدە ھەم سوئال ، ھەم ئۈندەش مەنىلىرى بىرلىكتە كېلىپ قالسا ، ئاۋۋال سوئال بەلگىسى ، ئاندىن ئۈندەش بەلگىسى قويۇ-لىدۇ . مەسىلەن :

① نېمە قىلىق بۇ ؟ !

② بۇنداق بولۇشنى كىم ئويلىغان ؟ !

ئۈندەش (!) بەلگىسى

1 . ئۈندەش جۈملىلەر ۋە مۇتلەق بۇيرۇق جۈملىلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① پاھ ، نېمىدېگەن كەلگە كوچا بۇ !

② يىراق تۇر ، يېقىن كەلگۈچى بولما !

2 . ئۈندەش ئاھاڭىدا ئېيتىلغان ئۈندەش سۆزلەر ۋە قاراتما سۆز-لەردىن كېيىن قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① تۇۋا ! بۇلارنىڭ سېتىۋالغان قۇلىمىدىك .

② بالام ! خۇداغا ئامانەت .

چېكىتلىك پەش (؛)

كۆپ قاتلاملىق تەڭداش تەركىبلەردىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلاردا ئەڭ ئۈستۈنكى تەڭداش تەركىبلەر ئارىسىغا قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ئەنە شۇلارنىڭ بەدىلىگە توپلانغان تاغ - تاغ ئالتۇن ، كۈمۈش ، ئۇنچە - مارجان ، ياقۇتلار ؛ ئامبارلاردا چىرىپ يانقان توپ - توپ ئېسىل مويى ۋە مۇڭگۈزلەر ؛ تاغ - جىرالارغا پاتماي يانقان مىڭ - سانا-قسىز پادا ۋە يىلقىلار ...

② كىمىكى مېنى چېلىشىپ يېگەنسە ، شۇ كىشىگە قىزىمنى بېرىمەن ؛ ئەگەر يېگەنمىسە ، جېنىمنى تېنىمدىن جۇدا قىلىمەن .

پەش (،)

1 . ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى تەڭداش بۆلەكلەر ئارىسىغا ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش تارماق جۈملىلەر ئارىسىغا قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① شەھەرنىڭ ئانچە راۋۇرۇس بولمىغان تۆت چاسا سېپىلى ، ئۇ-
گىز- ئېگىز پەشتاق مۇنارلىرى ، توغرىسىغا ۋە ئۇزۇنىسىغا ئۇزۇتارا
گىرەلەشمە ھالەتتە سوزۇلغان كوچىلىرى ئېنىق كۆرۈنۈشكە باشلىدى .

② نادىرە خېلى ئۇزاق ئويلاندى ، ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئاكىسى كەلدى .

2 . بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرى ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① سېلىمجان شۇنچىلىك خۇشال بولدىكى ، مەن ئۇنىڭ كۆزلىرى-
دىن ياش ئەگمەنلىكىنى بايقىدىم .

② ئۇلۇپ كەتسەك ، كۆكسىمىزدىكى ئوردىنلار قالىدۇ .

3 . «پ»لىق رەۋىشداشتىن تۈزۈلگەن بىرىكمىلەر ۋە «ماس - // مەس»لىك سۆيەتداشتىن تۈزۈلگەن بىرىكمىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئېگىسى بولغاندا ياكى ئارقا - ئارقىدىن پەيدا بولغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەنگەندە ياكى شۇ بىرىكمىلەردىن كېيىن باغلىغۇچىلار ئىشلىتىلگەندە ، شۇ بى-
رىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① شىمالدىكى قۇرۇق تاغ تەرەپتىن سوققان غۇر - غۇر شامال ئەينەكتەك سۈزۈك كۆل سۈيىنى تىنىمسىز چايقاپ ، شەھەرگە ئارا-
مبەخش نەم ھاۋانى ئۇچۇرۇپ كېلەتتى .

② تىنىق ئاسمان بارغانسېرى روشەنلىشىپ ، يۇلتۇزلار جىمىرلاشقا باشلىدى .

③ دەجورنى گايىت قاراۋۇللىرىنى ئارىلاپ كېلىپ ، ئاكوپقا چۈ-
شۈپ ، ئۇنىڭ قىرىغا يۆلىنىپ خىيال سۈرۈپ تۇرۇپ قالدى .

④ جەڭچىلەر ئېتىلىۋاتقان ئوققا قارىماستىن ، ئالغا ئىلگىرىلەپ

كېتىۋەردى .

⑤ زىيۇزننەت بۇيۇملىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماي . بەلكى ھەر خىل كىيىم - كېچەكلەرنى كۆرگەزمە قىلىپ ساتىدۇ .

«-ۋې» بىلەن تۈرلەنگەن «بول-» يارەمچى پېئىلى تۈرغۇن سۆز-لەر بىلەن بىرىكىپ كېيىنكى بىرىكمە بىلەن باغلانغاندا ، «بولۇپ» سۆزىدىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ يەردە بىر كۆتەرمە ئېرىق بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىككى يېقىنى ئۆسكىلەك ئوت - چۆپلەر ، قومۇشلار قاپلاپ تۇرىدۇ .

4 . «-غاچقا// -قاچقا// -گەچكە// -كەچكە» ، «-غۇچە// -قۇچە // -گۇچە// -كۇچە» قاتارلىق مورفېمىلارنىڭ بىرىكىشى بىلەن ھاسىل بولغان بىرىكمىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت بېجىرگۈچىسى بولغاندا ، بۇ بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ قول ئىلكىدە خېلى بىر نەرسىلىرى بولغاچقا ، ھاللىق تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن .

② مەلىكىنىڭ بېشىدىن ئىلگىرى بۇنداق ئېغىر كۈنلەر ئۆتمىگەچ-كە ، ھېرىپ - چارچاشتىن غۇنچىدەك چىرايى سولىشىپ كېتىپتۇ .

③ يەنە ئېلىپ ساتمەن دەپ يۈرگۈچە ، يانغىنىڭ ئۆزىنىلا تەرمەيمەن-جۇ .

④ پالتا چۈشكۈچە ، كۆتەك دەم ئاپتۇ .

5 . «غان»لىق سۆپەتداشلار «بىلەن» ، «بۇيان» ، «بېرى» ، «ھا-مان» ، «ئەھۋال» قاتارلىق سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە ياكى «چاغ» ، «ۋاقىت» ، «ئەھۋال» قاتارلىق سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ ئو-رۇن كېلىش بىلەن تۈرلەنگەندە ، ياكى بۇ خىل سۆپەتداش چىقىش كېلىش بىلەن تۈرلەنگەندە ياكى بۇ خىل سۆپەتداشلار «-لىق// -لىك // -لۇق// -لۈك» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئىسىملىشىپ ، ئاندىن «ئۇچۇن» ، «سەۋەبلىك» ، «تۈپەيلى» قاتارلىق سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە ، بۇ بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ . مەسە-لەن :

① عوتتۇرا يېغىنلاپ قالغان چاغدا ، ئۇ ئەمۇ سوندۇق دېگەندى .
② بىز شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن ، بۇنداقلارغا قارشى ئوق چىقارمۇق .
③ ناگان ـ ناگاندا ئېتىلىپ قالمىغان ئوقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، تىنچ ، جىمجىت جەڭچىلىك ھايات يەنە باشلاندى .
④ ئەتتەر بۇۋى ئاتا ـ ئانىسى قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەن چاغدا ، ئاستا باغقا چىقمۇ .
⑤ كۆيۈنچانلىقى ۋە ھېچنەرسىدىن ئېرىنمىگەنلىكى ئۈچۈن ، جەڭ-چىلەر ئۇنى ئەڭ شەپقەتلىك ، مېھرىبان ھەمشىرىمىز دەپ ھۆرمەت قىلاتتى .
6 . مۇستەقىل تەركىبلەر جۈملىنىڭ بېشىدا بولسا ، ئاخىرىدىن ، ئوتتۇرىسىدىن بولسا ، ئىككى چېتىدىن ، ئاخىرىدا بولسا ، ئالدىدىن پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :
① ھە ، بىرىمىز ھامال ، بىرىمىز باققال بولدۇق .
② قېنى ، ئاغىنىلەر ، بۇ گەپلەرنى ئەمدى قويايلى .
③ ئېيتىپ بەرسىڭىزا ، ئەسلىت ئاكا !
7 . «بىراق» ، «ئەمما» ، «لېكىن» ، «ئەكسىچە» ، «ۋەھالەنكى» ، «شۇنداقتىمۇ» ، «شۇڭا» ، «شۇنىڭ ئۈچۈن» ، «شۇڭلاشقا» ، «چۈنكى» ، «يەنى» قاتارلىق باغلىغۇچىلار چېكىت بىلەن ئايرىلىدىغان جۈملىدىن كېيىن كەلسە ياكى ئابزاسنىڭ بېشىدا كەلسە ، بۇ باغلىغۇچىلاردىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :
① ئاتا دېگەن بالا غېمى بىلەن ئۆلىدىغان گەپ . لېكىنزە ، زەرىپە-خانىنى خورلىغىنىغا چىدىمىدىم .
② بىز پىئونېرلار قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ناھايىتى كۆپ . مەسىلەن : نام گېزىتى ، قىزىلگۈل باھالاش سەھنىسى لايىھىلەش دېگەندەك . شۇڭا ، ۋاقتىدا كېلەيلى !
③ ئادىلمۇ ، ھېلىقى تازىلىق ئىشچىسىنىڭ قىزىمۇ ئۆزىگە بولغان كۆز قارىشىنى بىردىنلا ئۆزگەرتىپ ، ئۆزىنى ھۆرمەتلەيدىغان ، ئىززەت-

لەيدىغان بولاتتى .

④ شۇنداق قىلىپ ، ئەسقەر كۆتكەن تاڭمۇ ئاخىر يورۇدى .

8 . بىر تۇتاش ئېلىنماي ، بۆلۈپ ئېلىنغان دىئالوگلاردا بۆلۈنگەن قىسىم بىلەن ئاپتور سۆزىنىڭ ئارىسىغا پەش ، سىزىق (، —) قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① — ھەي بولداش ، — دېدى ھېلىم دېھقانغا قاراپ ، — ئاكوجاڭ مۇشۇ مەھەللىلىكمۇ ؟

② — بىلمىمىز ! — دېدى يىغۋېلىش پونكىتىنىڭ ياش خادىمى قولىنى سىلكىپ ، — سەندەك سەيگۈيۈەن تولۇپ يېتىپتۇ .

9 . كۆپ خانىلىق سانلار تۇركۈمگە ئايرىلغاندا ، ھەرقايسى تۇركۈملەر ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

17 ,600　　8 ,720 ,000　　9 ,640 ,000

10 . تەكرار كەلگەن سوئال خەۋەرلەرنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

— ھەي كۆسەي ! — روسۇل ئاچچىقلاندى ، — قىلامسەن ، قىلمامسەن ؟

قوش تىرناق (« »)

كۆچۈرمە تەركىبلەرنى ئاپتور سۆزىدىن ئايرىپ كۆرسىتىدىغان بەلگە . جۈملە تەركىبىدىكى كۆچۈرمە تەركىبلەر (كىتاب ، گېزىت ، ژۇرنال ناملىرى ، ماۋزۇ قاتارلىقلار) قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ . مەسىلەن :

① «ئوقۇتقۇچىلار بايرىمى» مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن «مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى»لارنى تەقدىرلەش يىغىنىدا شەھەرلىك مېيىپلار مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى رازىيەنىڭ ئىسمى ئوقۇلۇۋىدى ، ھەيران قالدىم : «رازىيە ! شۇ چاغدىكى رازىيە شۇمىدۇ ؟»

② ئاياللار «ۋاپاغا جاپا قىلغان يۈزسىز !» دەپ تىللايدۇ ، ھەتتا

ياشلار ، بالىلارمۇ «ئاتا بولماي قالسۇن ، قەدىرسىز !» دەپ تىللايدۇ .

يالاڭ تىرناق (،)

قوش تىرناققا نىسبەتەن رولى كىچىكرەك بولغان تىنىش بەلگىسى . جۈملىدە قوش تىرناق تەركىبىگە كىرگەن كۆچۈرمە تەركىبلەر يالاڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ . مەسىلەن :

① «توۋا ،— دەپ ئويلىدى زەرىپخان مۇغا قاراپ ئولتۇرۇپ ،— جاھانىنىڭ ھەممە غېمىنى مەنلا يىغىۋالغان ئوخشايمەن . ئانام رەھمىتى : «بايلارنىڭ خوتۇنلىرى يالغان كۆلىدۇ ، دەيدىغان ، راست ئوخشايدۇ . ئېچىلاي دېسەم ، يىغا يامىشىپلا تۇرىدۇ . كۆلۈمسىرەي دېسەم ، كۆزلىرىمدىن ياش ئەگمەيدۇ ··· »

② «ئەسكەت ئاكا ، ··· سىزنىڭ كىچىكىمىز دېيىلگەن سۆيەتلىرىڭىز ئاخىرىدا خىسلىتىڭىز بولۇپ چىقتى : سىزنى «ئەخمەق» دېگۈچىلەر ئەمدى «تالانت ئىگىسى» دېيىشتى ؛ «كاج» دېگۈچىلەر «ئادىل» دېيىشتى ؛ «كۆك قۇرت» دېگۈچىلەر «بۇركۇت» دېيىشتى ··· »

تىرناق ( )

تىرناق ئىزاھ بەلگىسى .

1 . مەلۇم جۈملە بۆلىكىنى تولۇقلاش ، ئىزاھلاش ياكى شەرھلەش مەنىسىدە كەلگەن تەركىبلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ . مەسىلەن :

قىزنىڭ سەپرا مىجەز ئاتىسى (كېيىن بىلدىم ، ئۆگەي ئاتىسى ئىكەن) مېنى كۆرۈپلا قولىدىكى تېۋىلغا سۆيۈرگىنىڭ سەۋەبى بىلەن دولامغا بىرنى ئۇردى .

2 . سەھنە ئەسەرلىرىدە ئاپتورنىڭ پىرسونازلار ھەرىكىتى ، كەيپىياتى ھەققىدە بەرگەن ئىلاۋىلىرى تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئارزىگۈل : (يالكۇنىنىڭ ئالدىغا كېلىپ) ۋاي - ۋۇي ، بۇ يەردىن پۈتۈن ئۈرۈمچىنى كۆرگىلى بولىدىكەنە ! ··· ئەنە قىزىلتاغ ! ··· ئاۋۇ

بافچە ! ... تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى ! ... (خۇشاللىقىدا ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپ كېتىدۇ)

3 . نەقىل ئېلىنغان مىسالنىڭ ئورنى كۆرسىتىلگەندە ، ئاپتور ۋە كىتاب نامى تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ . مەسىلەن :

شېئىر — مارجان ئەمەس ، پىپقا تىزىپ قويسا تۇرۇۋېرىدىغان ياكى ئەزان ئەمەس ، قۇلاقنى تۇتۇپ ئېيتسا بولۇۋېرىدىغان .

(ئا . ئۇنكۇر : «ئۆمۈر مەنزىللىرى»)

سىزىقچە (-)

ئاساسەن ، يېرىم قوشۇپ يېزىش بەلگىسى ، جۈپ سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا ۋە بىر قىسىم ئۇلانمىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① قىزنى ئۆگەي ئانىسى دەھشەتلىك تىل - ئاھانەت بىلەن كۈتۈۋالدى .

② ياھ ، نېمىدېگەن قۇرۇق - ھە !

2 . سۆزلەرنى قۇر كۆچۈرۈشكە توغرا كەلگەندە ، ئايرىلغان بوغۇمدىن كېيىن سىزىقچە قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئۇنىڭ چىرايىدىكى بۇ تۇيۇقسىز ئۆزگىرىش ئەسكەتتىمۇ ، ئاۋامنى-مۇ ھەيران قالدۇردى .

3 . رەقەم بىلەن ئىپادىلەنگەن دەرىجە سانلاردىن كېيىن سىزىقچە قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

1980 - يىل 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى

4 . پېئىلنىڭ يىلتىز ياكى ئۆزەك شەكىلدىن كېيىن ، قوشۇمچىلار ئايرىپ كۆرسىتىلگەندە ، ئۇلاردىن بۇرۇن سىزىقچە قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئال - ئالدۇر - -خانا -لە -قىرا

سىزىق (—)

سىزىق رولى جەھەتتىن تىرناققا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل

ئىزاھ بەلگىسى .

1 . ئىزاھلانغۇچى بىلەن ئىزاھلىنىۋاتقان بۆلەكنىڭ ئارىسىغا قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن ھەممىنى — قىرىق نەچچە يىلدىن بېرىقى تارتىۋاتقان ئازابلىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئۇنتۇشقا ، پۈتۈنلەي يېڭىچە ھايات باشلاشقا تىرىشىمەن .

② سىز يەنە پەزىلىتىڭىز ۋە روھىڭىزنىڭ ۋارىسى — سۆيۈملۈك قىزىڭىز سۈيىمنى تاپتىڭىز .

2 . زامان ۋە ماكان مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى سۆز ئارىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① 1811 ـ — 1816 ـ يىللىرى بۇ جاي ئەنگلىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان .

② ئۆرۈمچى — كورلا تۆمۈريولى

3 . ئەدەبىي ئەسەرلەردە دىئالوگلارنىڭ ئالدىغا سىزىق قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

— بالام ، نەچچە تونۇر نان ياقتىلا ؟

— ئوچ تونۇر ، ئاتا ، — كېلىن تەر قۇيۇلۇۋاتقان يۈزىنى لۆڭگە بىلەن سۈرتۈپ تۇرۇپ ، كۈلۈمسىرەپ جاۋاب بەردى .

قوش چېكىت (:)

ئاساسەن بايان بەلگىسى .

1 . ئومۇملاشتۇرغۇچى تەركىبتىن كېيىن قويۇلىدۇ . بۇ خىل ئەھۋالدا ، كېيىنكى بۆلەك ئالدىنقى بۆلەكنى مەزمۇن جەھەتتىن تولۇقلاپ ، شەرھلەپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئۇنىڭ ئالدىدا ئىككىلا يول قالغانىدى : بىرى ، ئۆلۈش ؛ بىرى ، ھېلىقى شەھەرلىك تەمبۇرچى يىگىتنى ئىزدەپ ـ سوراپ تېپىش .

2 . خەت ـ ئالاقىلەردە ھۆرمەت تەرىقىسىدە ئېيتىلغان قاراتما سۆزدىن كېيىن قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

سىزنى ئەتە كەچتە بىزنىڭ ئۆيگە چاپغا تەكلىپ قىلىمىز .

ھۆرمەت بىلەن :

ئادالەت

3 . سەھنە ئەسەرلىرىدە پېرسوناژلارنىڭ ئىسمىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

خانقىز : بۇ ئېسىل خاتىرىنى نەدىن ئالدىڭ ؟

يالقۇن : (ماختىنىپ) بازاردىن ئالمايچۇ !

خانقىز : (گۇمانلىنىپ) قايسى پۇلغا ئالدىڭ ؟

يالقۇن : ئۆزۈمنىڭ پۇلىغا ئالدىم .

4 . مىسال كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن «مەسىلەن» سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

5 . ئاپتورنىڭ ئىسىم فامىلىسى بىلەن ئەسەر نامى بىللە كۆرسىتىلگەندە ، ئاپتورنىڭ ئىسىم فامىلىسىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

زوردۇن سابىر : «ئارچا يايرىقى»

6 . ئاپتورنىڭ پېرسوناژ ھەرىكىتى توغرىسىدىكى تەسۋىرىدىن كېيىن ئىشلىتىلگەن دىئالوگدا ، ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

ئۇ سول ئالمىنى بىلەن يالاڭئۇاشتاق بېشىنى سىلاپ قويدى ـ دە ، كۈلۈمسىرەپ :

— ئېلى ، ئاغىنەڭ نېمە قىلىپ يۈرۈۋاتىدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

كۆپ چېكىت (...)

قىسقارتىش بەلگىسى . ئۈچ چېكىت بىلەن چەكلىنىدۇ .

1 . قىسقارتىلغان تەركىبلەر ئورنىغا ، نۇتۇقتا سۆكۈنۈت ئىپادىلىنىدىغان ئورۇنغا كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① مانا بۇگۈن ئۇ ئۆچكەن غەزەپ ئوتلىرى بىردىنلا قايتا يانىدى ...

2 . سۆزنىڭ ئۆزۈلۈپ ـ ئۆزۈلۈپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى ئىپادە-لىگەندە، كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① — يا ... ياق ...

② — كەلدىلىمۇ زە ...زەربىم ...

【مۇھاكىمە سوئاللىرى】

1 . تىنىش بەلگىسى دېگەن نېمە ؟ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى قايسى پرىنسىپلار ئاساسىدا بەلگىلەنگەن ؟

2 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى قانچە خىل ؟ قايسىلار ؟

3 ـ باب لېكسىكولوگىيە

1 §. لېكسىكولوگىيە ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

«لېكسىكولوگىيە» دېگەن بۇ ئاتالغۇ گرېك تىلىدىكى «lexikos» (سۆز) ۋە «logos» (تەلىمات، ئىلىم ـ پەن) دېگەن ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى بولۇپ، «سۆز ھەققىدىكى تەلىمات»، «لۇغەت تەركىبى ھەققىدىكى پەن» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. دېمەك، لېكسىكولوگىيە تىلنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان سۆز ۋە لۇغەت تەركىبىي سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.

كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، لېكسىكولوگىيە سۆز ۋە ئۇنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرى، سۆز مەنىسى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى، سۆز مەنىسىنىڭ تۈزۈلۈشى (ئىدراكىي مەنە، ئوبراز مەنىسى، لېكسىكىلىق مەنە)، سۆز مەنىلىرىنىڭ تۈرى، سۆز مەنىلىرىنىڭ ھەرخىل تۈركۈملىنىشى (سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى بىلەن سۆزلەرنىڭ ئامالىق ۋە شەكىل جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى)، سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرى، ئىدىئوملار ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى، سۆزلۈك، ئۇنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى ۋە تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى، لۇغەت تۈزۈش نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتىگە ئالاقىدار مەسىلىلەر قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

لېكسىكولوگىيە سۆزلەرنى تەتقىق قىلغاندا، ئاساسلىقى تىلدىكى مۇستەقىل سۆزلەرنى تەتقىق قىلىدۇ.

لېكسىكولوگىيە تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە ۋە كونكرېت تىللار لېكسىكولوگىيىسى (مەخ-

سۇس لېكسكولوگىيە يانى تايىرىم تىللار لېكسكولوگىيىسى ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ . ئىنسانلار تىلىنىڭ سۆزلۈكىگە دائىر ئومۇمىي نەزەرىيە ھەققىدىكى پەن ئومۇمىي لېكسكولوگىيە ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ كونكرېت تىللار لېكسكولوگىيىسى ئاساسىدا ئىنسان تىلىدىكى سۆز ۋە سۆزلۈككە دائىر ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلەر ۋە ئاساسىي قانۇنىيەتلەرنى ئۇنىۋېرسال تەتقىق قىلىدىغان بولغاچقا ، ئادەتتە ئومۇمىي تىلشۇناسلىق كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ . كونكرېت بىر تىلدىكى سۆز ۋە سۆزلۈكنى تەتقىق قىلىدىغان پەن كونكرېت تىللار لېكسكولوگىيىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ ئومۇمىي نەزەرىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ، مەلۇم بىر تىلدىكى سۆز ۋە سۆزلۈكنىڭ ئالاھىدىلىكى ، قانۇنىيىتى قاتارلىقلارنى كونكرېت تەتقىق قىلىدىغان بولغاچقا ، ئادەتتە كونكرېت تىلشۇناسلىق كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ .

ئومۇمىي لېكسكولوگىيە بىلەن كونكرېت تىللار لېكسكولوگىيىسى ئۆزئارا زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ ، ئۇلار بىر - بىرىگە تايانغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ . ئومۇمىي لېكسكولوگىيە كونكرېت تىللار لېكسكولوگىيىسى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ ھەم تەرەققىي قىلىدۇ . لېكسىن ، ئۇ ئۆزىنىڭ نەزەرىيىۋى سىستېمىسىنى تۈرغۇزۇپ بولغاندىن كېيىن ، يەنە كونكرېت تىللار لېكسكولوگىيىسىگە يېتەكچىلىك قىلىش رولىنى ئويناپدۇ .

كونكرېت تىللار لېكسكولوگىيىسى يەنە ئۆز ئىچىدىن تارىخىي لېكسكولوگىيە ۋە تەسۋىرىي لېكسكولوگىيە دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

سۆز ۋە سۆزلۈك سىستېمىسىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى تەتقىق قىلىنسا ، بۇنداق لېكسكولوگىيە تارىخىي لېكسكولوگىيە ، دەپ ئاتىلىدۇ . كونكرېت بىر تىلدىكى سۆز ۋە سۆزلۈك سىستېمىسىنىڭ مەلۇم بىر دەۋردىكى (ئاساسەن ھازىرقى دەۋردىكى) تۈزۈلۈك قانۇنىيەتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى تەتقىق قىلىنسا ، بۇنداق لېكسكولوگىيە تەسۋىرىي لېكسكولوگىيە ، دەپ

ئانىلىدۇ .

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ئۆز نۆۋىتىدە ھەم كونكرېت تىللار لېكسىكولوگىيىسىگە ، ھەم تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە-گە كىرىدۇ .

سۆز ۋە سۆزلۈك تىلنىڭ باشقا تەركىبىي قىسىملىرى بولغان تىل تاۋۇشلىرى ۋە گراماتىكىلىق قانۇنىيەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا ، لېكسىكولوگىيە ئالدى بىلەن فونېتىكا ۋە گراماتىكا بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ . ئۇ يەنە تىلنى قېلىپلاشتۇرۇشتىمۇ مۇھىم رول ئويناپىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا لېكسىكولوگىيە تىل ئوقۇتۇشى ، ئەدەبىيات ، ئىستىلىستىكا ، جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى ، لوگىكا ، مىللەتشۇناسلىق ، تارىخشۇناسلىق ، جۇغراپىيە ، مەدەنىيەتشۇناسلىق قاتارلىق پەن-لەر بىلەنمۇ ئالاقىدار بولىدۇ . شۇڭا ، تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولغان لېكسىكولوگىيىنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . لېكسىكولوگىيە دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ ؟

2 . ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە دېگەن نېمە ؟ كونكرېت تىللار لېكسىكولوگىيىسى دېگەنچۇ ؟

3 . تارىخىي لېكسىكولوگىيە دېگەن نېمە ؟ تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە دېگەنچۇ ؟

§ 2 . سۆز ۋە ئۇنىڭ ياسىلىشى

1 . سۆز ئۇقۇمى توغرىسىدا

سۆز ئەڭ ئاساسلىق لېكسىكىلىق بىرلىك ، دېمەك ، سۆز تىلنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي بىرلىك ، شۇنداقلا لېكسىكولوگىيىدىكى ئا-

غان ، مۇقىم قۇرۇلمىغا ئىگە بولغان ، جۈملىدە ئەركىن قوللىنىشتا بولىدىغان ئالاھىدىلىك بىرلىك .

سۆز تىلنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي بىرلىك دېگەندە ، سۆزنىڭ تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيال بىرلىكى ئىكەنلىكى ، سۆز بولمىسا ، تىلنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى قىياس قىلغىلى بولمايدىغانلىقى نەزەرگە ئېلىنىدۇ . سۆز بولمىسا ، ئادەتتە جۈملە تۈزگىلى بولمايدۇ ، ئۇي - پىكىرنى قارشى تەرەپكە ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ ، ئالاقىلىشىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ ، سۆز تىلدا قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئويناپدۇ .

سۆز ئاساسلىق لېكسىكىلىق بىرلىك دېگەندە ، سۆزنىڭ لېكسىكولوگىيىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئاساسلىق تەتقىقات ئوبيېكتى ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

سۆز تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرلىكى دېگەندە ، تاۋۇش سۆزنىڭ ماتېرىيالىق پوستى ئىكەنلىكى ، مەنە بولسا سۆزنىڭ ماددىي ئاساسى ئىكەنلىكى ، تاۋۇشسىز سۆز بولمايدىغانلىقى ، شۇنداقلا مۇئەييەن مەنىگە ئىگە بولمىغان تاۋۇش توپىنىڭمۇ سۆز بولالمايدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . مەسىلەن : «ۋەتەن» دېگەن سۆزنى مىسالغا ئالساق ، بۇ سۆزدىكى «ۋ» ، «ئە» ، «ت» ، «ئە» ، «ن» لار شۇ سۆزنىڭ تاۋۇشى ھېسابلانسا ، «ۋەتەن» نى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ، كىندىك قېنى تۆكۈلگەن جاي ، يۇرت ، دىيار » دېگىنى شۇ سۆزنىڭ مەنىسى ھېسابلىنىدۇ . «شاما» دېگەن سۆزدە «ش» ، «ئا» ، «م» ، «ئا» لار ئۇ سۆزنىڭ تاۋۇشى ھېسابلانسا ، «قاينىق سۇغا سېلىنغان چاينىڭ تەمى چىقىپ بولۇپ ، قېلىپ قالغان قالدۇقى» دېگىنى ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى ھېسابلىنىدۇ . خۇددى شۇنىڭدەك ، «ياكى» دېگەن سۆزدە «ي» ، «ئا» ، «ك» ، «ى» دېگەنلەر ئۇ سۆزنىڭ تاۋۇشى ھېسابلىنىدۇ . ئەمدى «تاللانما مۇناسىۋەت» نىڭ ئىپادىلىنىشى شۇ سۆزنىڭ مەنىسى بولىدۇ . «دائىر» دېگەن سۆزدە «د» ، «ئا» ، «ئى» ، «ر» لار ئۇ سۆزنىڭ تاۋۇشى ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن

ئىككى بۇزىكە ئوخشىتىلىدۇ .

سۆز مۇقىم قۇرۇلمىغا ئىگە دېگەندە ، سۆز تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرلىكى بولغاچقا ، ئەينى بىر تىل شارائىتىدا پارچىلاپ قوللىنىشقا بولمايدىغان ، تەركىبىي قىسىملىرى ئوتتۇرىسىغا باشقا تىل تەركىبلىرى قوشۇشقا بولمايدىغان بىر پۈتۈن لېكسىكىلىق بىرلىك ئىكەنلىكى تەزەرگە ئېلىنىدۇ . ئەگەر سۆزنى پارچىلايدىغان بولساق ، مەنە جەھەتتە كى بىر پۈتۈنلۈكىگە تەسىر يېتىپ سۆز بولمايۋ قالىدۇ ، ياكى ئەسلىدە كى بىر پۈتۈن مەنىسى يوقايدۇ . مەسىلەن : «كىتاب» ، «ئوتتۇز» ، «ناھايىتى» ، «ئوقۇ-» ، «توغرۇلۇق» ، «چۈنكى» دېگەن سۆزلەرنى پارچىلايدىغان بولساق ، ئۇلار سۆز بولماي قالىدۇ . ئەمدى «خىزمەت-داش» ، «ئىشچى» ، «سۆلۈق» ، «سانا-» دېگەندەك سۆزلەرنى گەرچە سۆزنىڭ قۇرۇلمىسى نۇقتىسىدىن پارچىلاشقا بولسىمۇ ھەمدە پارچىلاغاندىن كېيىن ئالدىنقى تەركىبلەر («خىزمەت» ، «ئىش» ، «سۆ» ، «سان») نى يەككە ئىشلىتىشكە بولسىمۇ ، لېكىن «خىزمەتداش» ، «ئىشچى» ، «سۆلۈق» ، «سانا-» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىگە تەسىر يېتىپ ، ئۇلاردىن ئەسلىدە ئىپادىلىنىدىغان مەنە ئىپادىلەنمەي قالىدۇ ، مۇنداقچە ئېيتقاندا ، «خىزمەت ، ئىش ، سۆ ، سان» دېگەن سۆزلەردىن «خىزمەتداش ، ئىشچى ، سۆلۈق ، سانا -» دېگەن سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان مەنە ئىپادىلەنمەيدۇ .

ئەمدى «ئەتىياز» ، «ئاشكۆكى» ، «ئاشناختا» دېگەندەك سۆزلەرنى پارچىلاشقا بولسىمۇ ھەمدە پارچىلانغاندىن كېيىن كېلىپ چىققان تەركىبلەرنى يەككە ئىشلىتىشكە ياكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكتۈرۈپ سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە ھاسىل قىلىشقا بولسىمۇ ، لېكىن پارچىلاشتىن كېلىپ چىققان تەركىبلەردىن «ئەتىياز ، ئاشكۆكى ، ئاشناختا» دېگەن سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان مەنىلەر ئىپادىلەنمەيدۇ . ئۇ تۈردىكى سۆزلەر-مۇ ئادەتتە لېكسىكولوگىيە نۇقتىسىدىن يەنىلا بىر پۈتۈن لېكسىكىلىق بىرلىك ، دەپ قارىلىدۇ . چۈنكى :

بىرىنچىدىن ، ئۇ تۈردىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسى شۇ سۆزلەرنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبلەر (مۇستەقىل مورفېمىلار) نىڭ مەنىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسى بولماستىن ، بەلكى ئۇلار مەنە جەھەتتىن ناھايىتى زىچ بىرىككەن بىر پۈتۈنلۈك ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن : «ئەتىياز» دېگەن سۆز قانداقتۇر «ئەتىلا ياز» ياكى «ئەتە ۋە ياز» بولماستىن ، بەلكى «تۆت پەسىلنىڭ بىرىنچىسى ، قىشتىن كېيىنكى ، يازنىڭ ئالدىدىكى پەسىل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . «ئاشكۆكى» دېگەن سۆز قانداقتۇر «ئاشنىڭ كۆكى» ياكى «ئاش ۋە كۆك» بولماستىن ، بەلكى «كۆنلۈك-سىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسىگە كىرىدىغان بىر يىللىق ، سامان غوللۇق بىر خىل ئۆسۈملۈك» نى بىلدۈرىدۇ . «ئاشتاختا» سۆزى قانداقتۇر «ئاش ۋە تاختا» ياكى «ئاشتىن ياسالغان تاختا» بولماستىن ، بەلكى «خېمىر يۇغۇرۇش ، يېيىش ۋە تۈرلۈك ئۇن ئاماقلىرىنى ئېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇس تاختا» نى بىلدۈرىدۇ .

ئىككىنچىدىن ، ئۇ تۈردىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىغا باشقا تىل تەركىبلىرىنى قوشۇشقا بولمايدۇ . ئۇلار بىر پۈتۈن لېكسىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدىلا باشقا سۆزلەر بىلەن تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەردە بىرىكىپ ، جۈملىدە بىرلا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . شۇڭا ، ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل مورفېمىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان يۇنداق سۆزلەرمۇ لېكسىكىلىق بىرلىك نۇقتىسىدىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولۇپ ، ئۇلارنى پارچىلاشقا بولمايدۇ .

سۆزنى ئەركىن قوللىنىشقا بولىدۇ دېگەندە ، ھەرگىزمۇ سۆزنى تىل ئادىتىگە ، گرامماتىكىلىق قائىدىلەرگە خىلاپ ھالدا قالايمىقان قوللىنىشقا بولىدۇ ، دېگەنلىك بولماستىن ، بەلكى ئۇنى مۇستەقىل ، ئەڭ كىچىك بىرلىك سۈپىتىدە خالىغان ئورۇن ياكى خالىغان ۋاقىتتا ، ئېھتىياجغا قاراپ ، ئايرىم (يەككە) ھالدا جۈملە قىلىپ ئىشلىتىشكىمۇ ياكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكتۈرۈپ سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە ھاسىل قىلىپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلغان .

سۆزلەر مۇقىم قۇرۇلمىغا ئىگە بولىدۇ دېگەندە ، يەنە سۆزنىڭ

بوغۇملىرى ئوتتۇرىسىدا تىنىشقا بولمايدىغانلىقىمۇ ئەرەرگە ئېلىنىدۇ .

2 . سۆزنىڭ قۇرۇلمىسى

سۆز مورفېمىدىن تۈزۈلىدۇ . سۆزنىڭ قۇرۇلمىسى دېگەندە ، سۆزنىڭ قانداق مورفېمىلاردىن تۈزۈلگەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . بەزى سۆزلەر بىرلا مۇستەقىل مورفېمدىن تەشكىل تاپسا ، بەزى سۆزلەر بىر مۇستەقىل مورفېما ۋە بىر ياسىغۇچى مورفېمدىن تۈزۈلىدۇ . يەنە بەزى سۆزلەر ئىككى مۇستەقىل مورفېمنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن تەركىب تاپسا ، يەنە بەزىلىرى بىر مۇستەقىل مورفېما بىلەن بىر ياندىش مورفېمنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ . سۆزلەر تەركىبىدىكى مورفېمىلارنىڭ بىرىكىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئاۋۋال تۈپ سۆز ۋە ياسالما سۆز ، دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ .

1) تۈپ سۆز

بىرلا مۇستەقىل مورفېمدىن تۈزۈلگەن سۆزلەر تۈپ سۆز ، دەپ ئاتىلىدۇ . تۈپ سۆز دېگەندە ، ئۇنىڭ ياسىغۇچى مورفېمىلار ياكى تۈرلەنگۈچى مورفېمىلار ۋە ياكى باشقا مۇستەقىل مورفېمىلار بىلەن بىرىكمىگەن شەكلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . مەسىلەن :

باش ، كىشى ، ئالتە ، يەتمىش ، ئىنتايىن ، مەكتەپ ، ئوقۇ ، دانە ، تونۇ ، ۋار ، مۇ ، قىزىل ، ئاق ...

تۈپ سۆز ئادەتتە «سۆز يىلتىزى» ياكى قىسقارتىلىپ «يىلتىز» ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

2) ياسالما سۆز

پەقەت ئىككىلا مورفېمنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىك ياسالما سۆز ، دەپ ئاتىلىدۇ . چۈنكى ، ياسالما سۆز مەيلى قانچە مورفېمدىن تەركىب تېپىشىدىن قەتئىينەزەر ئۇ پەقەت ئىككىلا بۆلۈمتە تەركىبتىن تۈزۈلىدۇ . مەسىلەن : «كۆزەينەك» دېگەن ياسالما سۆز «كۆز» ۋە «ئەينەك» تىن ئىبارەت ئىككى بۆلۈمتە تەركىب (ئىككى مۇستەقىل مورفېما) تىن تۈزۈلگەن . ئەمدى «كۆزەينەكلىك»

دېگەن سۆز گەرچە ئۇيغۇر مورفېمىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بىۋاستە تەركىبى پەقەت «كۆز+ىنەك» (مۇستەقىل مورفېما) بىلەن «لىك» (ياسىغۇچى مورفېما) تۈر . مۇددىي شۇنىڭدەك «ساناـ» دېگەن سۆز «سان» ۋە «ـا» دىن ئىبارەت ئىككى بىۋاستە تەركىب (بىرى مۇستەقىل مورفېما ، يەنە بىرى ياسىغۇچى مورفېما) تىن تەركىب تاپقان . «ساناق» دېگەن سۆز گەرچە ئۇيغۇر مورفېمىدىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بىۋاستە تەركىبلىرى پەقەت ئىككى . ئۇ بولىمۇ . «ساناـ» بىلەن «ـ ق» دۈر . ئەمدى «سانىقسىز» دېگەن سۆز گەرچە تۆت مورفېمىدىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ سۆز ئوخشاشلا پەقەت «ساناق» بىلەن «ـ سىز» دىن ئىبارەت ئىككىلا بىۋاستە تەركىبتىن تۈزۈلگەن .

ياسالما سۆزلەر ، بىرىنچىدىن ، بىر مۇستەقىل مورفېما بىلەن بىر ياسىغۇچى مورفېمىنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەن ياسىلىدۇ ؛ ئىككىنچىدىن ، بىر مۇستەقىل مورفېما بىلەن بىر ياندىش مورفېمىنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەن ياسىلىدۇ ؛ ئۈچىنچىدىن ، ئىككى مۇستەقىل مورفېمىنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەن ياسىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياساش ئۇسۇلى ئاساسەن ئىككى خىل بولۇپ ، بىرى ، قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى (بۇ ئۇسۇل مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل ياكى سىنتېتىك ئۇسۇل دەپمۇ ئاتىلىدۇ) . قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى دېگىنىمىز ، بىر مۇستەقىل مورفېمغا بىر ياسىغۇچى مورفېمىنى قوشۇش ئارقىلىق يېڭى سۆز ھاسىل قىلىش ئۇسۇلىغا قارىتىلىدۇ . يەنە بىرى ، بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى (بۇ ئۇسۇل سىنتاكسىلىق ئۇسۇل ياكى ئانالىتىك ئۇسۇل دەپمۇ ئاتىلىدۇ) . بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى دېگىنىمىز ، مۇستەقىل مورفېما بىلەن مۇستەقىل مورفېمىنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق يېڭى سۆز ياساش ئۇسۇلىغا قارىتىلىدۇ . شۇڭا ، ئۇيغۇر تىلىدىكى ياسالما سۆزلەر ياسىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن يەنە ئۆز ئىچىدىن قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان ياسالما سۆز ۋە بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان ياسالما سۆز دەپ ، ئىككى تۈرگە

بولىدۇ .

بىر مۇستەقىل مورفېمغا بىر ياسىغۇچى مورفېمنى قوشۇش ئار-قىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەر ئادەتتە قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان ياسالما سۆز ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل ياسالما سۆزلەر مۇستە-قىل مورفېمنىڭ خاراكتېرى ۋە ياسىغۇچى مورفېمنىڭ مەنىسىگە ئاسا-سەن بىرىكىشى ئارقىلىق ياسالغان بولغاچقا ، ياسىغۇچى مورفېملار تۈۋەندىكىدەك ياسىغۇچى مورفېملار تۈركۈمىنى ھاسىل قىلىدۇ :

(1) تۈرغۇن سۆزلەردىن تۈرغۇن سۆز ياسىغۇچى مورفېملار :

ۋەتەن-پەرۋەر ، ئاش-پەز ، قىل ـ تاق ، شور-تالاق ،

قۇلاق-چا ، ئۈيغۇر-چە ، ئىش-چان ، ئەينەك-چى ،

كەم ـ چىل ، ئاش ـ خانا ، قاز ـ خور ، ئەمەل ـ دار ، ئاھانە ـ داش ، چاي ـ دان ، ئەقىل ـ سىز ، نۇر ـ سىمان .

تىل ـ شۇناس ، كۆز ـ گى ، تەخسە-كەش ، ئاچ ـ لىق ،

بايان ـ نامە ، گۈل ـ دەستە ، تۈرك ـ چە ، ياز ـ چە ،

(2) تۈرغۇن سۆزلەردىن پېئىل ياسىغۇچى مورفېملار :

بوش ـ ا ، تۇز ـ ە ، ئاق ـ ار ، ھاۋا ـ را ، كەم ـ سىت ـ ،

قاز ـ سىرا ، خۇدۇك ـ سىنە ، كاۋا ـ شە ، ۋار ـ قىرا ،

سۆز-لە ، تىنچ ـ شا ، پاراڭ ـ لاش ، قورال ـ لان ، يول ـ ۇق ،

تاقە ـ لىدا ، ئاز ـ لى ، چۈش ـ ەكە ، سۇ ـ غار ، باش ـ قۇر ـ .

(3) پېئىللاردىن تۈرغۇن سۆز ياسىغۇچى مورفېملار

سارقە ـ ت ، تۇغ ـ ۇت ، چۈشەد ـ سىچە ، بوغ ـ چا ، قوز ـ داق

قال ـ دۇق ، ئاسرا ـ سىندى ، ئۆگەد ـ مش ، سۈپۈر ـ گە ،

سەز ـ گۈ ، تۇغ ـ قان ، ئوتا ـ غۇچ ، ئوقۇ ـ غۇچى ،

ئۆد ـ كۈر ، كەل ـ كۈن ، ئاقما ـ ق ، سۈز ـ ۇق ، كەس ـ ەك ،

پاد ـ قاق ، ئۆد ـ ەك ، بۇلا ـ لاق ، ئالدىرا ـ ڭغۇ ، قوز ـ الغۇ ،

باغلا ـ م ، ئۆد ـ ۇم ، ئۈيۈش ـ ما ، ئەگ ـ مەچ ، تۇغ ـ ماس ،

باس ـ ماق ، تۇر ـ مۇش ، ئۆد ـ مۇش ، تۇگ ـ ۇن .

(4) پېئىل ۋە تۈرغۇن سۆزلەردىن تۈرغۇن سۆز ياسىغۇچى مورفې-

مىلار :

قال - دۇق ، هار - دۇق ، كەت - تۇك ، ئۆيۈ - ل ، ئوت - تان ، دەرد - مەن ، باق - ماۋۇل ، قارا - ۋۇل ، تارتىش - چاق .

(5) پېئىللىدىن پېئىل ياسىغۇچى مورفېمىلار :

تاتىلا - شتۇر ، تۇزەش - تۇر ، قىزار - ق ، كۆز - لۈك ،

بىر مۇستەقىل مورفېما بىلەن بىر يانداش مورفېمىنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەر پېئىل خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . بۇ خىل ياسالما سۆزلەردە مۇستەقىل مورفېما ئاساسەن ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر بولۇپ ، بۇ خىل سۆزلەر (مورفېمىلار) يانداش مورفېمىلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق پېئىللىشىدۇ . بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەرنى قىستۇرۇشقا بولمايدۇ ، جۈملىدە بىر سۆز ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ . پېئىلغا خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن تولۇق تۇرلىنىدۇ . مەسىلەن :

يۆز بەرمەك ، يول قويماق ، كەچ بولماق ، ئازار بەرمەك ، ئارام ئالماق ، ئەپۇ قىلماق ، ئايان بولماق ، ئانىي تاپماق ، ئەل بولماق ، ئەسىر بولماق ، ئارام تاپماق ، ئەۋج ئالماق ، ئەن سالماق ، ئەي بولماق ، بەخش ئەتمەك ، بەرداشلىق بەرمەك ، تىن تارتماق ، بەخشەندە قىلماق ، ياخشى كۆرمەك ...

ئىككى مۇستەقىل مورفېمىنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەر ئادەتتە بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان ياسالما سۆز ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ياسالغان ياسالما سۆزلەر تەركىبىدىكى مۇستەقىل مورفېمىلارنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئۆز ئىچىدىن يەنە جۈپ سۆز ۋە بىرىككەن سۆز ، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

(1) جۈپ سۆز

ئىككى مۇستەقىل مورفېمىنىڭ تەڭ دەرىجىدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىك جۈپ سۆز ، دەپ ئاتىلىدۇ . جۈپ سۆزلەر تۈۋەندىكى يوللار ئارقىلىق ياسىلىدۇ :

① مەنىلىرى ئوخشاش ياكى ئوخشاپراق كېتىدىغان ئىككى مۇستە-
قىل مورفېمنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :
نام - ئاتاق ، ئوت - چۆپ ، دوست - بۇرادەر ، قايغۇ - ئەلەم ،
ئويۇن - تاماشا ، جاپا - مۇشەققەت
② مەنىلىرى ئۆزئارا ئالاقىدار بولغان ئىككى مۇستەقىل مورفېمە-
نىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :
ئورۇن - كۆرپە ، يوتقان - كۆرپە ، دەپتەر - قەلەم ، ئوق - دورا ،
قوغۇن - تاۋۇز ، ئاچ - يالىڭاچ .
③ مەنىلىرى ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولغان ئىككى مۇستەقىل مور-
فېمنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :
ئاستىن - ئۈستۈن ، ئاق - قارا ، ئېگىز - پەس ، ئەر - ئايال ،
ياش - قېرى ، ئېلىم - بېرىم ، ئالدى - ئارقا .
④ ئەينى بىر مۇستەقىل مورفېمنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل
بولىدۇ . بۇ تۈردىكى جۈپ سۆزلەر تەقلىد سۆزلەردە كۆپ كۆرۈلىدۇ .
باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەردە ئاز كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن :
تەقلىد سۆزلەر : دىر - دىر ، گۈپ - گۈپ ، مىس - مىس ، لۆم-
لۆم ، مىش - مىش ، ۋېچىر - ۋېچىر ، غۇر - غۇر
باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەردە : بول - بول ، چېكىم-
چېكىم ، قاچ - قاچ ، كۆچ - كۆچ ، باس - باس ، ئۇر - ئۇر ...
⑤ ئالدىنقى تەركىبى ھازىرقى ئىستېمالدا بار بىر مۇستەقىل
مورفېما بىلەن كېيىنكى تەركىبى ئىستېمالدىن قالغان ياكى كۆپ ئىش-
لىتىلمەيدىغان بىر مورفېمنىڭ (مەنىسىز تەركىبنىڭ) ئۆزئارا بىرە-
كىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :
تەلۋ - تۈش ، ئامان - ئېسەن ، بالا - چاقا ، توي - تۆكۈن ،
ئاغرىق - سىلاق ، ئەگرى - بۈگرى ، ئوزۇق - تۈلۈك ...
⑥ كېيىنكى تەركىبى ھازىرقى ئىستېمالدا بار بىر مۇستەقىل
مورفېما بىلەن ئالدىنقى تەركىبى ھازىر ئىستېمالدىن قالغان ياكى كۆپ
ئىشلىتىلمەيدىغان بىر مورفېمنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولە-

ىدۇ . مەسىلەن :

ئىنس ـ جىن ، ئىسا ـ ئىشارەت ، قولۇم ـ قوشنا ، داقا ـ دۇمباق

⑦ ھەر ئىككى تەركىبى ھازىرقى ئىستېمالدىن قالغان ياكى كۆپ قوللىنىلمايدىغان ئىككى مورفېمنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بو-لىدۇ . مەسىلەن :

ئۆجۈر ـ بۇجۇر ، ھاپىلا ـ شاپىلا ، ھەشەم ـ دەرەم ، ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل ، ئوڭتەي ـ توڭتەپ ، ناققا ـ نۇقما ، ئالمان ـ تالمان ، ئاپاق-چاپاق ، ئەلەڭ ـ سەلەڭ ...

⑧ ئومۇمەن ، ئىسىم خاراكتېرلىك مۇستەقىل مورفېمىلارغا كۆپ ھاللاردا «پ» ، ئايرىم ھاللاردا «م» ناۋۇشى بىلەن باشلانغان بىر قاپىيىداش بۆلەكنىڭ ئۆزئارا جۈپلىشىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ . بۇ تۈردىكى جۈپ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى قاپىيىداش بۆلەك ئالدىنقى بۆ-لەك بىلەن بىرىكىپ ، ئۇ بۆلەكتە ئىپادىلەنگەن مەنىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش ، سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە غەيرىي رەسمىيلىك ياكى يافتۇر-ماسلىق تۇسىنى كىرگۈزۈش رولىنى ئويناىدۇ . مەسىلەن : نان ـ پان ، ئۆي ـ پۆي ، سۇ ـ پۇ ، ئادەم ـ پادەم ، قەغەز ـ پەغەز ، پارتا ـ مارتا ، پالتا ـ مالتا ...

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ①②③ تۈردىكى جۈپ سۆزلەردە ، ئەگەر ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىغا جانلىق تىلدا باغلا-غۇچىلار ئىشلىتىلسە ياكى ھەر ئىككى تەركىبكە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئەينى بىر تۇرلىگۈچى قوشۇمچە ئۇلىنىپ كەلسە ۋە ياكى ئۇ ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىدا تىنىش (توختاش) كۆرۈلسە ، يېزىق تىلىدا بولسا يەنە ياكى باغلىغۇچىلار ئىشلىتىلسە ، ئۇ ھالدا ئۇ خىل بىرلىك جۈپ سۆز ئەمەس ، بەلكى تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئەگەر ئۇ ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىغا جانلىق تىلدا باغلىغۇچىلار ئىشلىتىلمەي ياكى ئەينى بىر تۇرلىگۈچى قوشۇمچە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئۇلانماي ۋە ياكى ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىدا تىنىش (توختاش) بولماي ، بەلكى بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيە ئېيتىلسا ، ياكى

ئېغىز تىلى بىلەن يېزىق تىلىدا توختاشلا «ۋە» دېگەن تۇرغۇچىلەرنى سەنى «ئۇ» ئارقىلىق ئۇلىنىپ ئىپادىلەنسە ، ئۇ ھالدا ئۇ جۈپ سۆز ھېسابلىنىدۇ .

(2) بىرىككەن سۆز

ئىككى مۇستەقىل مورفېمنىڭ ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىك بىرىككەن سۆز ، دەپ ئاتىلىدۇ . بىرىككەن سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

① بىرىككەن سۆزنىڭ مەنىسى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى مورفېمىلارنىڭ مەنىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسى بولماستىن ، بەلكى بىر پۈتۈن بىرلىك سۈپىتىدە بىر ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ . مەسىلەن : «تەلۈتال» دېگەن بىرىككەن سۆز بىر خىل ئۆسۈملۈكنى ، «ئاشقازان» دېگەن بىرىككەن سۆز بەزى جانلىقلار ئورگانىزمىنىڭ بىرىنى ، «ئاشمانتا» دېگەن بىرىككەن سۆز ئۇيغۇر تاماق تۈرىنىڭ بىرىنى بىلدۈرىدۇ .

② بىرىككەن سۆز تەركىبىدىكى مۇستەقىل مورفېمىلار ئەسلىي مۇئەييەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشتا بولسىمۇ ، لېكىن بۇ خىل گرامماتىكىلىق باغلىنىش ھازىرقى دەۋردە پۈتۈنلەي يوقالغان بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇلارنى لېكسىكا نۇقتىسىدىن پارچىلاشقا ، تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەرنى قوشۇشقا بولمايدۇ . مەسىلەن : «سۈيۈقئاش» ، «ئاچچىقسۇ» ، «تۆگىتاپان» دېگەندەك بىرىككەن سۆزلەر پارچىلانسا ياكى تەركىبلەر ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەر قوشۇلسا ، ئۇ سۆزلەر ئەسلىدىكى بىر پۈتۈن لېكسىكىلىق بىرلىك سالاھىيىتىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ .

③ بىرىككەن سۆزلەر تىلدا بىر سۆز سۈپىتىدە تۇرلىنىدۇ . جۈملىدە بىرلا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن : «ئاشقازانىنىڭ ئاغرىقى بارلار ئاشمانتىنى ئازراق يېيىشى كېرەك» دېگەن جۈملىدە «ئاشقازان» ، «ئاشمانتا» دېگەن سۆزلەر بىر سۆز سۈپىتىدە تۇرلەنگەن ھەم ئالدىنقىسى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ، كېيىنكىسى تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن .

بەزىدە ئەينى بىر مۇستەقىل مورفېمغا ئوخشىمىغان ياسىغۇچى

مورفېمىلارنى قوشۇش ياكى باشقا مۇستەقىل مورفېمىلارنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئۇلاردىن تۈرغۇن سۆز ياسىلىدۇ . بۇ خىل ياسالما سۆزلەر ئادەتتە يىلتىزداش سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «باشچى ، باش- ئارما ، باشلا ، باشقۇر ، باشلام ، باشلامچى ، باشلانما ، باشلىق ، باشلىق- سىز ، باشاق ، باساقسىز ، باشاقسىمان ، باشاقلا ، باشاقلىق ، باشقۇرغۇ- چى ، باشلانغۇچ ، باش - ئاخىر ، باش - ئاياغ ، باش - بۇرۇن ، باش - كۆز ، باش - ئۆچ ، باشپاناھ ، باشكېسىم ، باشپىياز ، باشۇاغ (باشياغ) ، باشياغلىق كۆكۈاش (كۆكباش) ، ئونبېشى» دېگەندەك سۆزلەر بىر - بىرىگە نىسبەتەن يىلتىزداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا بەزى دەرسلىكلەردە قاتما سۆز ۋە قىسقارتىلما سۆزلەرمۇ ئايرىم تۈر قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ .

قاتما سۆز : بىر قىسىم مورفېمىلارنىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ ، مۇئەيـ يەن گرامماتىكىلىق شەكىلدە تۈراقلىشىپ قېلىشىدىن ھاسىل بولغان بىرلىك قاتما سۆز ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : دېگەنبىلەن ، ئىشقىلىپ ، توغرىسىدا ، ھەققىدە ، قارىتا ، شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئىشلەپچىقىرىش ، كۆز- ياناپ ، تۈرسۈن ، تىلىۋالدى ، خۇدابەردى ، ئۈستام ، ئاخۇنۇم ، بىردىن ، تارتىپ ...

قاتما سۆزلەر كۆپىنچە بىر قىسىم مۇستەقىل مورفېمىلار بىلەن بىر قىسىم تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ ۋە ئۇزاق مۇددەت ئەينى بىر گرامماتىكىلىق شەكىلدە ئىشلىتـ لىش جەريانىدا تۈراقلىشىپ بىر سۆز شەكلىگە كېلىدۇ . شۇڭا ، بۇ تۈردىكى سۆزلەرنى مورفېمىلارغا پارچىلاشقا بولمايدۇ . يەنە بىر جەھەتـ تىن ، قاتما سۆزلەر يارىمچى سۆزلەردە كۆپرەك كۆرۈلىدۇ .

قىسقارتىلما سۆز : ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل مور- فېمىلاردىن تەركىب تاپقان خاس ئىسىملاردا ھەربىر مۇستەقىل مورفېـ مىنىڭ بىرىنچى تاۋۇشىنى (بەزىدىتا ھەرپىنى) ، ياكى بوغۇمنى ئېلىش يولى بىلەن ياسالغان سۆزلەر قىسقارتىلما سۆز ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسـ لەن :

ب د ت (بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى)
ش ئۇ ئا ر (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى)
چ خ ئى (جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى)
ز . قادىر (زۇنۇن قادىر)
ئا . ئۆتكۈر (ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر)
پارتكوم (پارتىيە كومىتېتى)
رايكوم (رايونلۇق كومىتېت)

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . سۆز دېگەن نېمە؟
2 . تۈپ سۆز دېگەن نېمە؟ ياسالما سۆز دېگەنچۇ؟
3 . ئۇيغۇر تىلىدىكى ياسالما سۆزلەرنىڭ ئاساسلىق تىپلىرى نەچچە خىل؟ ئۇلار قايسىلار؟
4 . ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسلىق سۆز ياساش ئۇسۇللىرى قايسىلار؟
5 . بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەر ئۆز ئىچىدىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
6 . جۈپ سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق يوللار ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ؟
7 . بىرىككەن سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

§ 3. سۆز مەنىسى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى

1 . سۆز مەنىسىنىڭ خاراكتېرى

سۆز مەنىسىنىڭ خاراكتېرى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولىدۇ . سۆز مەنىسىنىڭ تۈرلۈك خاراكتېرلىرى يەنە ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولۇپ ، ئۇلار دائىم قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ . تۆۋەندە ئاساسلىقى سۆز مەنىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە رولى ،

سۆز مەنىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى ۋە چۈشىنىلىشى قانارلىق جەھەتلەردىن سۆز مەنىسىنىڭ بىر قانچە خىل ئاساسلىق خاراكتېرى ئوستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز .

(1) سۆز مەنىسىنىڭ ئوبيېكتىپلىقى ۋە سۇبيېكتىپلىقى

سۆز مەنىسىنىڭ شەكىللىنىشى (كېلىش مەنبەسى) دىن قارىغاندا ، سۆز مەنىسى ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئادەم ئېڭىدىكى ئىنكاسىدىن ئىبارەت . شۇڭا ، ئۇ ئوبيېكتىپلىققا ئىگە . ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ئەكس ئېتىشى نەتىجىسىدە ، كىشىلەردە شۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەرگە نىسبەتەن بىلىش شەكىللىنىدۇ . بۇ خىل بىلىش نەتىجىلىرى مۇئەييەن تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ سۆز مەنىسىگە ئايلىنىدۇ . مەسىلەن : كىشىلەر ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى قۇشلارغا نىسبەتەن «قانىتى بار ، پەي ـ تۇكلىرى بار ، ئومۇمەن ئۇچالايدىغان بىر خىل ئومۇرتقىلىق ھايۋان» دېگەندەك مۇئەييەن بىلىشكە ئىگە بولىدۇ . بۇ خىل بىلىش نەتىجىسى مۇئەييەن تاۋۇشلار بىلەن ، يەنى «ق» ، «ئۇ» ، «ش» تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىككەندە ، «قۇش» دېگەن بۇ سۆزنىڭ مەنىسىگە ئايلىنىدۇ .

ئويدۇرما ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان سۆز مەنىلىرىمۇ ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئادەم ئېڭىدا بۇرمىلانغان ھالدا ئەكس ئېتىشى بولۇپ ، ئۇلارمۇ مۇئەييەن ئوبيېكتىپلىققا ئىگە بولىدۇ . يەنى ، ئۇلارمۇ بەزىبىر ھەقىقىي تەركىبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، مۇئەييەن ئوبيېكتىپ ئاساسقا ئىگە بولغان بولىدۇ . مەسىلەن : «ئەجدىھا» ، «تەڭرى» ، «جىن» ، «پەرىشتە» دېگەندەك سۆزلەردىن ئىپادىلىنىدىغان ئوبيېكت ئوبيېكتىپ دۇنيادا مەۋجۇت ئەمەس . لېكىن ، ئۇلار يەنىلا ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ كىشىلەر ئېڭىدا بۇرمىلانغان ، بوق نەرسىنى بار قىلغان ھالدا ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئالايلۇق ، «ئەجدىھا» سۆزى «چوڭ يىلانغان ئوخشايدىغان ، قاسراقلىق ، مۇڭگۈزى ۋە پۇتلىرى بار ، ماڭالايدىغان ، ئۇچالايدىغان ، سۇغا كىرەلەيدىغان ، بۇلۇت پەيدا قىلىپ ، يامغۇر يافدۇرالايدىغان ، گەپ قىلالايدۇ

غان ، بالايىتايەت كەلتۈرىدىغان غەلىتە مەخلۇق» نى بىلدۈرىدۇ . «ئەجـ
ـدىھا» دىن ئىبارەت بۇ ئويدۇرما مەخلۇق ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى تۈرلۈك
جانلىقلار ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئوبرازلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىدا توقۇپ
چىقىلغان . ئەگەر ئوبيېكتىپ دۇنيادا يىلان ، مۈڭگۈزلۈك ھايۋانلار ،
پۈتلىرى بار ھايۋانلار ، ئۇچالايدىغان ھايۋانلار ، سۇ ۋە سۇدا ياشايدىغان
ھايۋانلار ، بۇلۇت ، يامغۇر ۋە بۇلۇتنىڭ پەيدا بولۇشى ، يامغۇرنىڭ يېغـ
ـىشى ، گەپ قىلالايدىغان جانلىق دېگەندەك ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسـ
ـىلەر ھەم ئۇلارنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرى بولسىغان بولسا ، «ئەجدـ
ـىھا» دېگەن بۇ ھايۋان ۋە ئۇنى ئىپادىلەيدىغان «ئەجدىھا» دېگەن سۆز
ھەم ئۇ سۆزدىن ئىپادىلىنىدىغان يۇقىرىدىكى مەنە بولىسىغان بولاتتى .

لېكىن ، يەنە بىر جەھەتتىن ، سۆز مەنىسى شۇ سۆز كۆرسەتكەن
ئوبيېكتنىڭ دەل ئۆزى بولماستىن ، بەلكى پەقەت كىشىلەرنىڭ شۇ
ئوبيېكتنى ئومۇملاشتۇرغان ھالدا ئەكس ئېتىشىدىن ھاسىل بولغان
بىلىشىدىن ئىبارەت . كىشىلەرنىڭ بىلىشى ئەسلىي سۈبيېكتىپ دۇنياغا
مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇنىڭدا ھامان مۇئەييەن سۈبيېكتىپلىق بولىدۇ . شۇـ
ـڭا ، سۆز مەنىسى يەنە سۈبيېكتىپلىققا ئىگە بولىدۇ . سۆز مەنىسىنىڭ
سۈبيېكتىپلىقى كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەرگە بولغان تونۇشىنىڭ
پەرقلىق بولىدىغانلىقىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . ئوخشىمىغان تارىخـ
ـىي دەۋرلەردىكى كىشىلەرنىڭ بىلىش ئىقتىدارى ، بىلىش نۇقتىسى ، بىلىشـ
ـىنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغاچقا ، ئوبيېكتىپ شەيئـ
ـىلەرگە بولغان تونۇشمۇ ئوخشاش بولمايدۇ . مەسىلەن : «قۇياش (كۈن)» ،
«ئاي» ، «يۇلتۇز» ، «كۈن تۇتۇلۇش» ، «يەر تەۋرەش» دېگەندەك شەيـ
ـئى ۋە ھادىسىلەرگە نىسبەتەن قەدىمكى كىشىلەر بىلەن ھازىرقى كىشـ
ـىلەرنىڭ ، ئوقۇغانلار بىلەن ئوقۇمىغانلارنىڭ ، ھەتتا تەبىئىي پەندىكىلەر
بىلەن ئىجتىمائىي پەندە ئوقۇغانلارنىڭ بىلىشى ئوخشاشمايدۇ . خىمىيە
تەتقىقاتچىلىرى بىلەن ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ «سۇ» ، «تۇز» ، «كەـ
ـچۈت» ، «ھاراق» قاتارلىقلارغا بولغان بىلىشىمۇ ئوخشاشمايدۇ . تەـ
ـبىئىزمچىلار بىلەن ئاتېئىزمچىلارنىڭ «خۇدا» ، «جىن» ، «جەننەت» ،

«دوزاخ» دېگەنلەرگە بولغان بىلىشىمىز روشەن پەرقلىنىدۇ .

(2) سۆز مەنىسىنىڭ ئومۇمىيلىقى ۋە كونكرېتلىقى

ھەرقانداق بىر سۆز مەنىسى ئومۇمىيلىققا ۋە كونكرېتلىققا ئىگە بولىدۇ . كىشىلەرنىڭ ئېڭىدىكى ياكى لۇغەتلەردىكى سۆز مەنىسى ئومۇمىيلىققا ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن : «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆزنىڭ لۇغەتلەردىكى مەنىسى «ھەرخىل مەكتەپلەردە ئىلىم تەھسىل قىلىدىغان كىشى ، ئۆگەنگۈچى» دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنىڭدا تۇرلۇك ئوقۇغۇچىلار (تۇرلۇك دەۋر ، تۇرلۇك دۆلەت ، تۇرلۇك مەكتەپ ، تۇرلۇك جىنىس ، تۇرلۇك ياش ۋە تۇرلۇك سىنىپ تەۋەلىكىدىكى ئوقۇغۇچىلار) نىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى ئومۇملاشتۇرۇلغان . ئوخشىمىغان تۇردىكى ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر نەزەردىن سىرقىت قىلىنغان . خاس ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىمۇ ئومۇمىيلىققا ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن : «ئۇرۇمچى» دېگەن بۇ سۆز ھازىرقى ئۇرۇمچىنىلا ئەمەس ، بەلكى بۇنىڭدىن 50 يىل ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى ئۇرۇمچىنى كۆرسىتىدۇ . تۇرلۇك دەۋردىكى ئۇرۇمچى تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق بىر - بىرىدىن زور پەرقلەنسىمۇ ، لېكىن ئۇ يەنىلا مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە . دېمەك ، «ئۇرۇمچى» دېگەن بۇ سۆزدە ئۇرۇمچىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئورتاقلىقى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ، پەرقلىرى نەزەردىن ساقىت قىلىنغان .

لېكىن ، يەنە بىر جەھەتتىن ، كونكرېت نۇقتىنا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان سۆز يەنە كونكرېتلىققا ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن : «بۇ ئادەم ھەقىقەتەن ئادەم ئەمەس ئىكەن» دېگەن جۈملىدىكى ئىككى «ئادەم» سۆزىنىڭ مەنىلىرى ئوخشاشمايدۇ . ئەگەر ئۇنداق بولمىغان بولسا ، ئۇ جۈملە لوگىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان بولاتتى . «ئوقۇغۇچىلار ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشى كېرەك . سىزمۇ ئوقۇغۇچى - دە !» دېگەن جۈملىدىكى ئىككى «ئوقۇغۇچى» نىڭ مەنىلىرىمۇ ئوخشاشمايدۇ . ئالدىنقى «ئوقۇغۇچى» لۇغەتلەردە ئىزاھلانغان ، يەنى ئومۇملاشتۇرۇلغان ئوقۇغۇچىنى كۆرسەتسە ، كېيىنكى ئوقۇغۇچى كونكرېت بىر ئوقۇغۇچىنى كۆرسىتە-

دۇ . بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، سۆزلەر كونكرېت ئىشلىتىل-
گەندە ، ئۇلارنىڭ مەنىسى بىلەن مەنە دائىرىسى لۇغەتلەردىكى مەنىسى
ۋە دائىرىسىدىن پەرقلىق بولىدۇ .

سۆز مەنىسىدىكى ئومۇمىيلىق بىلەن كونكرېتلىق ئۆزئارا بېقىنە-
دۇ ، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ . سۆزنىڭ كونكرېت مەنىسى سۆزنىڭ
ئومۇملاشتۇرۇلغان مەنىسىنى ئۆزىگە مەنبە ۋە ئاساس قىلىدۇ . سۆزنىڭ
ئومۇملاشتۇرۇلغان مەنىسى (لۇغەتلەردىكى مەنىسى) كونكرېت نۇتۇقتە-
دىكى كونكرېت سۆز مەنىلىرىدىن ئومۇملاشتۇرۇپ ئېلىنغان بولىدۇ .

(3) سۆز مەنىسىنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئۆزگىرىشچانلىقى

سۆزنىڭ مەنىسى بىلەن تاۋۇش شەكلى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق
تەبىئىي ياكى مۇقەررەر باغلىنىش بولمايدۇ . مەنە بىلەن تاۋۇشنىڭ
مۇناسىۋىتى شۇ ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ئەزالىرىنىڭ ئۆزئارا كېلىشىۋە-
لىشىدىن بەلگىلىنىدۇ . كېلىشىۋېلىنغان ھامان ئۇ ئىجتىمائىي ئادەتكە
ئايلىنىدۇ - دە ، سۆز مەنىسى نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ . شەخ-
سىدىر خالىغانچە ئۆزگەرتىۋېتەلمەيدۇ . سۆز مەنىسى نىسپىي مۇقىم بولما-
سا ، ئۆزئارا ئالاقىلىشىشتا قالايمىقانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . ئومۇ-
مەن قىلىپ ئېيتقاندا ، سۆز مەنىسى مۇئەييەن بىر دەۋرگە نىسبەتەن
مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ .

لېكىن ، يەنە بىر جەھەتتىن ، سۆز مەنىسى يەنە ئۆزگىرىشچانلىققا
ئىگە بولىدۇ . بەزى سۆزلەرنىڭ قەدىمكى مەنىسى بىلەن ھازىرقى مەنە-
سىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرساق ، كۆپلىگەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدە ئۆز-
گىرىش بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز .

سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقى سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى ،
تارىيىشى ۋە كۆچۈشى قاتارلىق جەھەتلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ .

سۆز مەنىسىدە تارىخىي ئۆزگىرىشمۇ ۋە ۋاقىتلىق ئۆزگىرىشمۇ
بولىدۇ . سۆز مەنىسىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى سۆز مەنىسىنىڭ ۋاقىت-
لىق ئۆزگىرىشىنىڭ بارا - بارا نۇراقلىشىپ قېلىشىنىڭ مەھسۇلىدۇر .

(4) سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىقلىقى ۋە نۇتۇقلۇقى

سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىقلىقى سۆز مەنىسىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئوبيېكتنىڭ چېگرىسىنىڭ ئېنىق بولۇشىغا قارىتىلغان بولسا ، سۆز مەنىسىنىڭ تۈتۈقلۇقى سۆز مەنىسىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئوبيېكتنىڭ چېگرىسىنىڭ ئېنىق بولماسلىقىغا قارىتىلىدۇ . بەزى سۆزلەرنىڭ مەنە-سىدە كۆرسىتىلگەن ئوبيېكتنىڭ دائىرىسى بىر قەدەر ئېنىق بولىدۇ . مەسىلەن : «ئادەم» ، «كالا» ، «كىتاب» ، «سۇ» ، «نان» دېگەندەك . چۈنكى ، ئادەتتىكى ئەھۋالدا بۇ سۆزلەردە كۆرسىتىلگەن ئوبيېكتلار باشقا تۈردىكى ئوبيېكتلاردىن ئاسان پەرقلىنىدۇ . يەنە بەزى سۆزلەردىن ئىپادىلىنىدىغان ئوبيېكتنىڭ دائىرىسى بىرقەدەر تۈتۈق بولىدۇ . مەسىلەن : «ئۆسمۈر ، ياش ، قېرى» ، «سوغۇق ، ئىلمان ، ئىسسىق ، قىزىق» ، «ئېگىز ، پاكار» ، «يىراق ، يېقىن» ، «سېمىز ، ئورۇق» دېگەن بەش گۇرۇپپا سۆزنى ئالساق ، ھەربىر گۇرۇپپا ئىچىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلە-رى ئوتتۇرىسىغا ئېنىق بىر چېگرا بېكىتىش قىيىنغا چۈشىدۇ .

سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىقلىقى بىلەن تۈتۈقلۇقى تىلدا ئوخشاشلا مۇ-ھىم رول ئويناپدۇ . ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرى بار . ئۇلارنى قانداق قوللىنىش ئالاقە ئېھتىياجى تەرىپىدىن بەلگىلىنە-دۇ . يەن - ئېختىكىدا ، قانۇن - ئىنتىزاملاردا سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىق-لىقى مۇھىم رول ئويناپدۇ . كۈندىلىك تۇرمۇشتا ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە بولسا سۆز مەنىسىنىڭ تۈتۈقلۇقى مۇھىم رول ئويناپدۇ .

2 . بىر مەنىلىك سۆز ۋە كۆپ مەنىلىك سۆز

تىلدىكى بەزى سۆزلەر بىرلا مەنە ئۆزىكىدىن تەركىب تاپسا ، يەنە بەزى سۆزلەر ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنە ئۆزىكىدىن تەركىب تاپىدۇ .

سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى دېگىنىمىز ، مۇئەييەن سۆز شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ، مۇستەقىل قوللىنىشقا بولىدىغان ، ئابستراكتلاشتۇ-رۇلغان ، تۇراقلىق بولغان سېمانتىكىلىق بىرلىككە قارىتىلىدۇ .

سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى تۆۋەندىكىدەك ئاساسلىق خاراكتېرگە ئىگە :

(1) سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى مۇئەييەن سۆز شەكلى ئارقىلىق ئىپادە-
لىنىدىغان سىمانتىكىلىق بىرلىك . بىر خىل مەنە بىر سۆزنىڭ شەكلى
ئارقىلىق ئىپادىلەنسە ، ئۇ خىل مەنە بىر مەنە ئۆزىكى بولۇپ ھېسابلىنى-
دۇ . مەسىلەن : «ئازگال» دېگەن سۆز «ئويۇلۇپ ئورا بولۇپ قالغان
جاي ؛ ئويمان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . «ئازگال» دېگەن بۇ سۆز
شەكلىدىن ئىپادىلەنگەن ئۇ خىل مەنە «ئازگال» دېگەن بۇ سۆزنىڭ بىر
مەنە ئۆزىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

(2) سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى مۇستەقىل (يەككە) قوللىنىشقا بولىدە-
غان سىمانتىكىلىق بىرلىك . بەزى سۆزلەر پەقەت بىرلا خىل مەنىگە
ئىگە بولسا ، يەنە بەزى سۆزلەر كۆپ مەنىگە ئىگە بولىدۇ . لېكىن ، كۆپ
مەنىگە ئىگە سۆزلەر ئەمەلىي قوللىنىلغاندا ، ئۇ مەنىلەر ئىچىدىكى پەقەت
بىرلا قوللىنىلىدۇ . مۇستەقىل قوللىنىشقا بولىدىغان بىر خىل مەنە-
نىڭ ئۆزى بىر مەنە ئۆزىكى بولىدۇ . مەسىلەن : «پەشۋا» دېگەن بۇ سۆز
ئۈچ خىل مەنىگە ئىگە : ① پۈت پەنجىسىنىڭ دۈمبىسى ، ئالدى تەرىپى
(مەسىلەن : پەشۋا ئاتماق ، پەشۋا بىلەن تەپمەك) ؛ ② تېپىك (مەسە-
لەن : ئۇ بىر پەشۋاغا يارىماي موللاق ئېتىپ چۈشتى) ؛ ③ زەربە ،
دەشنەم ؛ دەككە (مەسىلەن : ئۆزۈمنى چاغلىماي گەپ قىستۇرۇپ ، ئۇ-
نىڭدىن پەشۋا يېدىم) . بۇ ئۈچ خىل مەنىنىڭ ھەممىسىنى مۇستەقىل
قوللىنىشقا بولىدۇ . شۇڭا ، «پەشۋا» دېگەن بۇ سۆز ئۈچ خىل مەنە
ئۆزىكىگە ئىگە .

(3) سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى ئابستراكتلاشتۇرۇلغان ، تۇراقلاشقان
سىمانتىكىلىق بىرلىك . بىر سۆز ئوخشاش بولمىغان كونتېكستتا تۇر-
لۇك كونكرېت مەنە ، ۋاقتىلىق مەنە ياكى ئالاھىدە مەنىگە ئىگە قىلىنىشى
مۇمكىن . سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى بولسا پەقەت ھەرخىل مەنىلەردىن ئابست-
راكتلاشتۇرۇپ ئېلىنغان ئومۇمىي ۋە تۇراقلىق مەنە بولۇپ ، ئۇ ھەر-
گىزمۇ مۇئەييەن كونتېكستتا بارلىققا كەلگەن ۋاقتىلىق مەنە ياكى ئالا-
ھىدە مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ .

سۆزلەر مەنە ئۆزىكىنىڭ بىر ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بولۇشىغا

ئاساسەن بىر مەنىلىك سۆز ۋە كۆپ مەنىلىك سۆز دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) بىر مەنىلىك سۆز

پەقەت بىرلا مەنە ئۇزىكىگە ئىگە سۆز بىر مەنىلىك سۆز ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «قونالغۇ» دېگەن سۆز «يولۇچىلار ، سەپەرگە چىققانلار قونۇپ ئۆتىدىغان جاي» دېگەن مەنىدىن باشقا مەنىگە ئىگە ئەمەس ؛ «ئاشپەز» دېگەن سۆز «ئاش ئېتىدىغان ئۇستا» دېگەن مەنىدىن باشقا مەنىگە ئىگە ئەمەس . «قوليازما» دېگەن سۆز «بەزىر ئەسەرنىڭ قول بىلەن يېزىلغان ئەسلي نۇسخىسى» دېگەن مەنىدىن باشقا مەنىگە ئىگە ئەمەس . دېمەك ، بۇ ئۇچ سۆز بىر مەنىلىك سۆز . ئومۇمەن ، پەن-تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ، خاس ئىسىملار ، باشقا تىللاردىن يېڭى كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر بىر مەنىلىك بولىدۇ . مەسىلەن :

ئاتوم ، مولېكۇلا ، تەڭلىمە ، قەشقەر ، زوردۇن سايىر ، پارتىيە ، سوتسىيالىزم ، زۇڭلى ...

2) كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

ئەگەر بىر سۆز ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنە ئۇزىكىگە ئىگە بولسا ، بۇنداق سۆز كۆپ مەنىلىك سۆز ، دەپ ئاتىلىدۇ .

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تەرەققي قىلىشى-نىڭ مەھسۇلى بولۇپ ، ئۇ تەدرىجي شەكىللىنىدۇ . بىر سۆز تىلدا يېڭى پەيدا بولغاندا ، ئۇ بىرلا مەنە ئۇزىكىگە ئىگە بولىدۇ . كىشىلەر ئۇ سۆزنىڭ شۇ ئەسلي مەنە ئۇزىكىنى قوللىنىش جەريانىدا ، شۇ مەنە ئۇزىكىگە تەقلىد قىلىش ، ماسلاشتۇرۇش ئاساسىدا ئۇ مەنە ئۇزىكىگە مۇناسىۋەتلىك باشقا مەنە ئۇزەكلىرىنىمۇ شەكىللەندۈرىدۇ . كېيىن ، شەكىللەنگەن بۇنداق مەنە ئۇزەكلىرى ئەسلىدىكى مەنە ئۇزىكى بىلەن ئۇزاق مۇددەت تەڭ قوللىنىش ۋە كەڭ ئومۇملىشىش نەتىجىسىدە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . مەسىلەن : «يالىڭاچ» دېگەن سۆز ① ئۇستۇبېشىغا كىيىم كىيمىگەن ، كىيىمسىز (ياغ يەپ يالىڭاچ يات) ؛

② يوپۇرماقسىز ، قاقشال (گۈللەرمۇ شۇ چاغ بولۇپ يالىڭاچ ، نومۇس-چان قىزەك ئۆيۈلۈپ قالدى) ؛ ③ گىياھسىز ، گىياھ ئۇنمىگەن (يالىڭاچ يەر) ؛ ④ كەمبەغەل ، يوقسۇل (بۇ ئوردا بىزەك يالىڭاچلارنىڭ قان ـ تەرى بىلەن پۈتكەن) ؛ ⑤ ئوچۇق ـ ئاشكارا ، ئېنىق ؛ روشەن (گەپنى ئەجەب يالىڭاچلا قىلىۋەتتىڭغۇ ؟) ؛ ⑥ قىن ، غىلاپلاردىن سۇغۇرۇۋېلىنغان ، غىلاپقا سېلىنمىغان (ئىشىك ئەمەس) ؛ ئېچىلغاندىن كېيىن مەنزۇر بىلەن يېگىرمە كىشى قىلىچلىرىنى يالىڭاچ ھالدا تۇتۇپ كىرىپ ، شەمسۇننىڭ ھارغا سالام بېرىپتۇ) ⑦ قۇپقۇرۇق ، ھېچ نەرسە يوق (ئۆي ئىچى يايپالىڭاچ ئىدى) دېگەندەك يەتتە خىل مەنە ئۆزىكىگە ئىگە بولۇپ ، كېيىنكى ئالتە خىل مەنە ئۆزىكى بىرىنچى خىل مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن .

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر كونتېكستتا ئومۇمەن بىر مەنىلىك بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ . يەنى ، بىرلا مەنە ئۆزىكى رول ئويناپدۇ . چۈنكى ، كونتېكست بىر قانچە مەنىدىن پەقەت بىرىنى ئاشكارا ئورۇنغا ئۆتكۈزۈپ ، قالغان مەنىلەرنى چەتكە قاقىدۇ . شۇڭا ، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ئۆزئارا ئالاھىدە قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلمايدۇ .

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ھەرقايسى مەنە ئۆزەكلىرى ئوتتۇرىسىدا چوقۇم بىرى يەنە بىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ئىچكى باغلىنىش بولۇشى كېرەك . ئەگەر بىر خىل سۆز شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بىر قانچە خىل مەنە ئۆزەكلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇ خىل ئىچكى باغلىنىش بولمايدىكەن ، ئۇ كۆپ مەنىلىك سۆز ئەمەس ، بەلكى ئايرىم ـ ئايرىم بىرقانچە سۆز بولۇپ قالىدۇ .

3 . سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى

ھەرقانداق بىر تىلدىكى سۆز مەنىسى ئورلۇك ئاساللاردىن تەركىب تاپقان مۇرەككەپ بىر سىستېما . مەلۇم بىر سۆز ئۇ مۇستەقىل سۆزلا بولسىدىكەن ، ئۇ ئادەتتە ئۇقۇم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان يادرولۇق مەنە—ئىدراكىي مەنىگە ئىگە بولغاندىن سىرت يەنە بەزىبىر قوشۇمچە مەنىلەر ،

ئوبيېكتىپ شەيئى ، ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كىشىلەر ئېڭىدا ئومۇملاشتۇرۇلغان ھالدا ئەكس ئېتىشىدىن ھاسىل بولغان مەنە سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، سۆز مەنىسىنىڭ ئۇقۇم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان قىسمى سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ھېسابلىنىدۇ . سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى سۆز مەنىسىنىڭ يادرو قىسمى بولۇپ ، ئادەتتە لۇغەتلەردە سۆز ئۈچۈن بېرىلگەن ئىزاھ ئومۇمەن سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . مەسىلەن : «قاش» سۆزىنىڭ «كۆز قاپقىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىدىكى تۈكلەردىن تەركىب تاپقان يايسىمان سىزىق» دېگەن مەنىسى ؛ «قازى» سۆزىنىڭ «دەۋا ئىشلىرىنى سورايدىغان ئەمەلدار» دېگەن مەنىسى ؛ «كەمتەر» سۆزىنىڭ «ماختىنىشنى خالىمايدىغان ، ئۆزىنى باشقىلاردىن تۆۋەن تۇتىدىغان ، تەكەببۇر ئەمەس» دېگەن مەنىسى ؛ «كوتۇلداق» ، «تەرىپلىمەك» سۆزلىرىنىڭ ئوخشاشلا «سۆزلىمەك ، گەپ قىلماق» دېگەن مەنىسى ئەنە شۇ سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

بىر سۆز قانچە خىل مەنە ئۆزىكىگە ئىگە بولسا ، ئۇ سۆز شۇنچە خىل ئىدراكىي مەنىگە ئىگە بولىدۇ . ئەگەر سۆزنىڭ مەنە ئۆزەكلىرىدە ئۆزگىرىش بولسا ، ئۇ سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ .

سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئۇقۇمنى ئۆزىگە ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا ، ئۇ يەردە سۆزنىڭ ئۇقۇم مەنىسى ، سۆزنىڭ لوگىكىلىق مەنىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

2) سۆزنىڭ تۈس مەنىسى

سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەر ، يەنى سۆز مەنىسىنىڭ غەيرىي ئىدراكىي قىسمى سۆزنىڭ تۈس مەنىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . سۆزنىڭ تۈس مەنىسى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

(1) سۆزنىڭ تۈس مەنىسى سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئاساسىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ . ئۇ سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىدىن ئايرىلسا ، ئۇزىنىڭ مەۋجۇدىيەت شەكلىنى يوقىتىدۇ .

(2) سۆزنىڭ تۈس مەنىسى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسىگە ئوخشاش ئابستراكتلىققا ئىگە بولىدۇ .

(3) سۆزنىڭ تۈس مەنىسى ئومۇمەن شۇ جەمئىيەت ئەزالىرى تەرىپىدىن ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان بولىدۇ .

سۆزنىڭ تۈس مەنىسى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ :

(1) ھېسسىي تۈسى

سۆزنىڭ ھېسسىي تۈس مەنىسى دېگەندە ، سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئۈستىگە يۈكلەنگەن ياكى سىڭدۈرۈلگەن تۈرلۈك ھېسسىياتلار ، يەنى كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەرگە بولغان تۈرلۈك سۈبيېكتىپ باھالىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . چۈنكى ، سۆزلەردە ئوبيېكتىپ شەيئى ، ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرى ئىپادىلىنىش جەريانىدا ئۇلارغا كىشىلەرنىڭ شۇ شەيئى ، ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىگە بولغان تۈرلۈك سۈبيېكتىپ باھالىرىمۇ سىڭگەن بولىدۇ . بۇنىڭ بىلەن كۆپلىگەن سۆزلەر كىشىلەرنىڭ ماختاش ، ياقتۇرۇش ، مۇئەييەنلەشتۈرۈش ، قايىل بولۇش قاتارلىق ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەپ ، ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرسە ، يەنە بىر قىسىم سۆزلەر كىشىلەرنىڭ كەمسىتىش ، يىرگىنىش ، ئىنكار قىلىش ، بىزار بولۇش ، ئۆچ كۆرۈش ، ئازابلىنىش ، قورقۇش قاتارلىق ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەپ سەلبىي مەنىلىك سۆز بولۇپ شەكىللىنىدۇ . مەسىلەن : «قەھرىمان» دېگەن سۆزدىن «باتۇر ، يۈرەكلىك ، قورقماس» دېگەن ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، يەنە سۆزلىگۈچىنىڭ قايىل بولۇش ، ئاپىرىن ئوقۇشتەك ھېس - تۇيغۇسىمۇ قوشۇمچە ئىپادىلەنگەن . «ئانا» سۆزىدىن ئۆزىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، يەنە سۆيۈنۈش ھېس - تۇيغۇسىمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ . «داپشاق» دېگەن سۆزدىن بولسا «يۈزى قېلىن ، ھاياسىز ، بېزەك ، بېشەم» دېگەن ئىدراكىي مەنە

ئىپادىلىنىدۇ . «خائىن» دېگەن سۆزدىن ئۆزىگە خاس ئىدىيىنى مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، كىشىلەرنىڭ شۇ سۆزدىن ئىپادىلەنگەن شەيئى ئۈچۈن كۆرۈش ، ئۇنىڭدىن يىرگىنىش ھېس - تۇيغۇسىنىمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ .

(2) ئوبراز تۈسى

سۆزنىڭ ئوبراز تۈسى دېگەندە ، كىشىلەردە مەلۇم سۆزدىن قوزغىتىلغان مۇئەييەن ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر كۆزدە تۇتۇلىدۇ . ئۇ كونكرېت شەيئىلەرنىڭ شەكلى ، رەڭگى ، ئاۋازى ، پۇرىقى ، تەمى ، سېزىش - خۇلۇقى ، سۈپىتى ، خاراكتېرى ، رولى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ كىشىلەر ئېڭىدا قايتا ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . سۆزنىڭ ئىدىيىۋى مەنىسىگە بېقىنغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بۇ خىل ئوبراز تۈيغۇسى ، سۆزنىڭ ئوبراز تۈسى بولۇپ ، ئۇ ئاساسەن ئوخشىتىش ، تەقلىد قىلىش ، كۆچۈرۈپ ئېلىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئاساسىدا ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن : «دېگىز بوغۇزى» دېگەن بىر بىرىكمىدىكى «بوغۇز» دىن ئىپادىلىنىدىغان «ئىككى قۇرۇقلۇق ئارىسىدىكى ئىككى دېگىزنى تۇتاشتۇرىدىغان دېگىز يولى» دېگەن ئىدىيىۋى مەنە ئادەم ياكى ھايۋانلارنىڭ «ئېغىز بوشلۇقىنىڭ قىزىلئۆڭگەچ ۋە كېكىردەك باشلانغان يېرى ؛ يۇتقۇنچاق ، گال» دېگەن ئىدىيىۋى مەنە ئاساسىدا كۆچۈرۈپ ئېلىنغان بولغاچقا ، ئۇ سۆزدە يەنە ئادەم ياكى ھايۋانلارنىڭ بوغۇزىدىن ئىبارەت بۇ ئەزانىڭ كونكرېت ئوبرازى توغرىسىدىكى تۈيغۇمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ . «دېگىز قولتۇقى» دېگەن بىرىكمىدىكى «قولتۇق» سۆزىدىن ئىپادىلىنىدىغان «دېگىزنىڭ قۇرۇقلۇققا سوزۇلۇپ كىرگەن قىسمى» دېگەن ئىدىيىۋى مەنە ئادەمنىڭ «قول بىلەن مۇرە تۇتاشقان جايىنىڭ ئاستىنقى ئويمان قىسمى» دىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن بولغاچقا ، ئۇ سۆزدە يەنە ئادەمنىڭ قولتۇقىدىن ئىبارەت بۇ ئورۇننىڭ كونكرېت ئوبرازىمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ .

(3) ژانىر تۈسى

سۆزنىڭ ژانىر تۈسى دېگەندە ، سۆزنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى ، يەنى تۇرلۇك ژانىر ، تۇرلۇك شارائىت ياكى ئوبيېكتقا ماسلىشىش نەزەردە تۇتۇلىدۇ . سۆزنىڭ ژانىر تۈسى سۆزنىڭ ئىشلىتىلىش جەھەتتە مەلۇم ژانىر بىلەن چەكلىنىپ ، مۇئەييەن دائىرىدە كۆپ قوللىنىلىپ ، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شەكىللىنىدىغان بىر خىل تۈستۇر . سۆزنىڭ ژانىر تۈسى ئاۋۋال ئېغىز تىلى ژانىرى ۋە يېزىق تىلى ژانىرى ، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ . ئېغىز تىلى ژانىرى ئادەتتىكى دىئالوگ ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىيات - سەنئىتىنى ئاساس قىلغان بىر خىل ژانىر بولسا ، يېزىق تىلى ژانىرى ئادەتتە يازما شەكىلنى ئاساس قىلغان بىر خىل ژانىر شەكىلىدۇر .

ئادەتتە ئېغىز تىلى ژانىرىغا خاس سۆزلەر يېزىق تىلى ژانىرىدا ئاز ئىشلىتىلىدۇ ياكى ئىشلىتىلمەيدۇ . يېزىق تىلى ژانىرىغا خاس سۆزلەر ئېغىز تىلى ژانىرىدا ئاز ئىشلىتىلىدۇ ياكى پەقەت ئىشلىتىلمەيدۇ . مەسىلەن : «ئۇچماق ، خۇشال بولماق ، يېمەك ، ئەتىياز ، چاغان» دېگەن- دەك سۆزلەر ئېغىز تىلى ژانىرىدا كۆپرەك ئىشلىتىلسە ، «پەرۋاز قىل- ماق ، خۇرسەن بولماق ، ئىستېمال قىلماق ، باھار ، باھار بايرىمى» دېگەندەك سۆزلەر يېزىق تىلى ژانىرىدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ . «ئاپا (سۇ) ، «ئاشىپتە (ئاشىق)» ، «يەتكەرە (كېرەكسىز)» ، «باد (شا- مال)» دېگەندەك بىر قىسىم سۆزلەر بولسا پەقەت يېزىق تىلى ژانىرىغىلا خاس سۆزلەر بولۇپ ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېغىز تىلى ژانىرىدا پەقەت قوللىنىلمايدۇ .

(4) دەۋر تۈسى

سۆزنىڭ دەۋر تۈسى يەنە زامان تۈسى ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇ مەلۇم بىر سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئاساسىدا ئىپادىلىنىدىغان مۇئەييەن بىر تارىخىي دەۋرگە خاس تۇيغۇغا قارىتىلىدۇ . سۆزنىڭ دەۋر تۈسى جەمئى- يەت تارىخى تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ سۆزلۈكتە قالدۇرغان تامغىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن : «بودۇن ، بالىق ، تېكىن ،

ياغى ، قۇد » دېگەندەك سۆزلەردىن تۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپا-
دىلىنىش بىلەن بىللە ، يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئىج-
تىمائىي مۇھىتىغا خاس بىر خىل تۇيغۇ ياكى پۇراق ئىپادىلەنسە ،
« چېرىك ، ئامبال ، دورغا ، سەركەردە ، تۆمچى ، تالىپ » دېگەندەك سۆز-
لەردىن تۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، يەنە
ئۇيغۇر تىلىنىڭ 10 ـ ئەسىرلەردىن كېيىنكى دەۋرلەردىن 20 ـ ئەسىر-
لىك 30 ـ — 40 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئارلىقتىكى سۆزلۈكىگە خاس
سۆزلەر ئىكەنلىكى ھەققىدىكى تۇيغۇمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ . « كوپە-
راتسىيە ، كوپېراتسىيىلىشىش ، پومېشچىك ، باي دېھقان ، كەمبەغەل
دېھقان » دېگەندەك سۆزلەردىن تۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلە-
نىش بىلەن بىللە ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن
70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارلىقتىكى سۆزلۈكىگە خاس
سۆزلەر ئىكەنلىكى ھەققىدىكى تۇيغۇمۇ ئىپادىلەنسە ، « كىملىك ، تىزگە-
نەك ، يانفون ، چاقىرغۇ ، كەلگۈسىشۇناسلىق ، قويمىچى » دېگەندەك
سۆزلەردىن تۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ،
يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن بۇيانقى دەۋرگە
خاس تۇيغۇمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ .

(5) يەرلىك تۇس

سۆزنىڭ يەرلىك تۇسى يەنە ماكان تۇسى ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇ
مەلۇم بىر تىلىنىڭ ھەرقايسى يەرلىك دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىگە خاس
سۆزلەردىن ئىپادىلىنىدىغان يەرلىك پۇراقنا قارىتىلىدۇ . مەسىلەن :
« خارەت » ، « سەگ » ، « لاپخۇ » ، « ئازما » دېگەندەك سۆزلەردىن ئايرىم
ـ ئايرىم « ياغاچچى » ، « ئىت » ، « پوچى » ، « شارقىراتما » دېگەندەك
ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، يەنە ئۇلاردىن خوتەن دىئالېك-
تىكىغا خاس بىر خىل تۇيغۇ ياكى پۇراقمۇ قوشۇمچە ئىپادىلەنگەن . « جارا
(كىرپە) ، گۆكۈ (بېلىق تۇتىدىغان قارماق) » ، گۈن (چوڭقۇر) ، گۈل-
جە (ئىشىك تەخ) ، سات (بەت ، ياخشى بەت) ، تۇغما ـ (ئازما) ، ئەمىد

سۆزلەردىن ئۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، ئۇلاردىن يەنە لوپنۇر دىئالېكتىكىغا خاس تۈيغۇ ياكى پۈراقنۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ . «كانتۇ (ئوغرى) ، تېپىنە ، (ئالدىرا) ، چامچا (ئەرلەر كۆڭلىكى) ، ياياق (پىيادە) ، ئەيلە (ئاچا ، ھەدە)» دېگەندەك سۆزلەر. دىن ئۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، يەنە ئۇلاردىن مەركىزىي دىئالېكتنىڭ تۇرپان شېۋىسىگە خاس تۈيغۇ ياكى پۈراقنۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ .

(6) دەنىي تۈس

سۆزنىڭ دىنىي تۈسى دېگەندە ، سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئۈستىگە سىڭدۈرۈلگەن تۈرلۈك دىنىي تۈيغۇ ياكى پۈراققا قارىتىلىدۇ . مەسىلەن : «باخشى (① دۇرت ئوقۇپ ، دەم سېلىپ كېسەل داۋالىغۇچى . ② تۇغ باغلاپ پېرە ئوقۇغۇچى)» ، «داخان (دۇئا ئوقۇش ، ئىسىق ئۆتكۈزۈش يولى بىلەن كېسەل داۋالاشنى كەسىپ قىلغان كىشى)» ، «پېرىخون (باخشى)» دېگەندەك سۆزلەر يۇقىرىقىدەك ئىدراكىي مەنە ئىپادىلەش بىلەن بىللە ، يەنە ئۇلاردىن ئىپتىدائىي دىن (شامان دىنى) غا ئائىت بىر خىل تۈيغۇ ئىپادىلىنىدۇ . «تالىپ (مەدرىسەردە ئوقۇيدىغان كىشى) ، تەرەت (ئىبادەت قىلىش ، نامار ئوقۇش ، قۇرئان ئوقۇش ئالدىدا كى يۇز - كۆز ، پۇت - قول ۋە باشقا ئەزالارنى يۇيۇپ پاكلىنىش) ، روزا - رامىزان (روزا تۇتىدىغان ئاي - كۈنلەر ، رامىزان مەزگىلى) ، نامار (مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللاغا سېغىنىپ كۈندە بەش قېتىم بېجىرىشى زۆرۈر بولغان ئىبادەتنىڭ نامى)» دېگەندەك سۆزلەردىن يۇقىرىقىدەك ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، يەنە ئىسلام دىنىغا خاس بىر خىل تۈيغۇمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ . «بۇت (بۇددا دىنى مۇرتلىرىنىڭ ئۈدا دەپ بىلىپ ، سەجدە قىلىش ئۈچۈن تاش ، يالغاچ ، لاي ، گەچ ، مېتال قاتارلىقلاردىن ئادەم شەكلىدە ياسىۋالغان ھەيكەل) ، راھىب (بۇددا دىنىدا تەركىدۇنيا بولۇپ ، ئۆمرىنى ئىبادەتخانىلاردا ئىبادەت قىلىش بىلەن ئۆتكۈزىدىغان كىشى) ، بۇتخانا (ئىبادەتخانا)» دېگەندەك سۆزلەردىن ئۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ،

يەنە ئۇلاردىن بۇددا دىنىغا خاس بىر خىل تۈيغۇنى قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ .

دىنىي ئاتالغۇلارنىڭ تۈس مەنىلىرىدە پەرق بولغاچقا ، ئەينى بىر ئىدىراكنى مەنە ئەينى بىر تىلدا ئوخشىمىغان سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئەھۋاللارنى بايان قىلىدۇ . مەسىلەن : «دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن» دېگەن ئىدىراكنى مەنە ئىسلام دىنىغا قارىتىلغاندا ، «مەسچىت» سۆزى بىلەن ، بۇددا دىنىغا قارىتىلغاندا ، «بۇتخانا» سۆزى بىلەن ، خرىستىئان دىنىغا قارىتىلغاندا «چېركاۋ» سۆزى بىلەن ، كاتولىك دىنى ياكى پراۋوسلاۋىيە دىنىغا قارىتىلغاندا بولسا ، «موناستىر» سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدىغانلىقىغا ئوخشاش .

(7) چەت تىل تۈسى

سۆزنىڭ چەت تىل تۈسى ئومۇمەن ، سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان تۈس بولۇپ ، ئۇ مەلۇم بىر تىلغا ياشقا تىللار . دىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن ئىپادىلىنىدىغان يات تىللارغا خاس پۇراق ياكى تۈيغۇغا قارىتىلىدۇ . چۈنكى ، ھەرقانداق بىر تىلنىڭ ئۆزىگە خاس تاۋۇش سىستېمىسى بولىدۇ ، تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىش ئۇسۇللىرىدۇ . مۇ ئۆزگىچىلىكلەر بولىدۇ . مەلۇم بىر تىلدىكى سۆزلەر شۇ تىلدىكى تاۋۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ بىرىكىش ئالاھىدىلىكى ئارقىلىق ياشقا تىلدىكى سۆزلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . ياشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر ئاغلىنىش ھامان كىشىلەرگە يات تىلغا خاس بىر خىل تۈيغۇ بېرىدۇ . مەسىلەن : «ئاكادېمىيە ، رومانتىك ، رېستوران ، مېتافىزىكا ، دىئالېكتىك» دېگەندەك سۆزلەردىن ئۆزلىرىگە خاس ئىدىراكنى مەنە ئىپادىلەنگەن بىلەن بىللە ، يەنە ئۇلاردىن ياۋروپا تىللىرىغا خاس بىر خىل پۇراق ، بىر خىل تۈيغۇنى قوشۇمچە ئىپادىلەنسە ، «زۇڭلى ، شۇجى ، لۇشېن ، ۋېيۋەنجاڭ ، زۇڭتۇڭ» دېگەندەك سۆزلەردىن ئۆزلىرىگە خاس ئىدىراكنى مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، يەنە خەنزۇ تىلىغا خاس پۇراق ياكى تۈيغۇنى قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ .

سۆزنىڭ مىللىي تۈسى كەڭ مەنىدە قوللىنىلغاندا ، سۆزنىڭ تاشقى پوستى بولغان تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان تۈسكە قارىتىدۇ . تار مەنىدە قوللىنىلغاندا ، ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزلىرىگە خاس مەدەنىيىتى ، ئۆرپ ـ ئادىتى ، تارىخى ، جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ، مەنىۋى ھاياتى قاتارلىقلاردىن شەكىللەنگەن ئالاھىدىلىكىنىڭ سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىدە قوشۇمچە ئەكس ئېتىلىشىگە قارىتىلىدۇ . ئادەتتە ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىدىلا بولىدىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر تار مەنىدىكى مىللىي تۈسكە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن : «مۇقام ، سامسا ، سەندۇر ، كارىز ، كېمىر ئۆي ، سوقماق ، كەتمەن ، بادامدوپپا ، چىمەندوپپا» دېگەندەك سۆزلەردىن ئۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، يەنە ئۇلاردىن ئۇيغۇرلارغا خاس ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ھەققىدىكى پۈراق ياكى تۇيغۇمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ .

(9) جىنسىي تۈس

سۆزنىڭ جىنسىي تۈس مەنىسى دېگەندە ، سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئۇستىگە سىڭدۈرۈلگەن تۇرلۇك جىنسقا خاس پۈراق ياكى تۇيغۇ كۆزدە تۇتۇلىدۇ . تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەر بىر خىل جىنستىكىلەر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىش نەتىجىسىدە ، شۇ جىنستىكىلەرگە خاس بىر خىل پۈراقنا ئىگە بولۇپ قالسا ، يەنە بىر قىسىم سۆزلەر يەنە بىر جىنستىكىلەر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىپ ، شۇ جىنستىكىلەرگە خاس پۈراقنا ئىگە بولۇپ قالىدۇ . مانا مۇشۇ تۇردىكى سۆزلەر جىنسىي تۈسكە ئىگە سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن : «ۋىيىەي ، دوست ، ئاداش ، ياتلىق بولماق ، تۇرمۇشقا چىقماق» دېگەندەك سۆزلەر ئۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلەش بىلەن بىللە ، يەنە ئۇلاردىن ئايالىلار تىلىدا كۆپ قوللىنىلىشتەك بىر خىل تۇيغۇ ياكى پۈراقمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ . «ئۇيلەنمەك ، ئاغىنە ، ئۇلگۈر ، گۈي» دېگەندەك سۆزلەردىن ئۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە ، يەنە ئۇلاردىن ئەرلەر تىلىغا خاس بىر خىل پۈراقمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ . ھەرقانداق بىر مۇستەقىل سۆز ئىدراكىي مەنىگە ئىگە بولىدۇ .

لېكسن ، بىر قىسىم مۇستەقىل سۆزلەر تۈس مەنىسىگە ئىگە بولمايدۇ . دېمەك ، ئىدراكىي مەنىگىلا ئىگە بولۇپ ، ھېچقانداق تۈس مەنىسىگە ئىگە بولمىغان سۆزلەر بىتەرەپ سۆزلەر ياكى نانۇرال سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «سۇ ، ياساش ، يازماق ، ساندۇق ، ئىشتان ، يېشىل ، ئوتتۇز ، بۇگۈن» دېگەندەك .

تۈس مەنىسىگە ئىگە سۆزلەر پەقەت بىرلا خىل تۈس بىلەن چەكلەنمەيدۇ . ئۇلاردىن بىر نەچچە خىل تۈس مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغانلىرىمۇ بولىدۇ . مەسىلەن : «شېكەر شىرىنى دېگەن توغگۇز ، ھارۋىكەشنى «خو» دەيدۇ ، ئاغزىدا دېگەنبىلەن ، ئۇچ كۈن تۇرسا «رو» دەيدۇ» دېگەن مىسرالاردىكى «توغگۇز» سۆزى ھەم ئوبراز تۈسىگە ، ھەم ھېسسىي تۈسىگە ئىگە بولسا ، «ئارخائىزم» دېگەن سۆز ھەم ژانىر تۈسى ، ھەم چەت ئەل تۈسىگە ئىگە . «قازى» سۆزى ھەم دىنىي تۈسكە ، ھەم دەۋر تۈسىگە ئىگە .

سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۈس مەنىلىرىنىڭ يىغىندىسى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . بەزى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى پەقەت ئۇ سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىدىنلا ھاسىل بولسا ، يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۈس مەنىلىرىدىن ھاسىل بولىدۇ .

4 . سۆز مەنىسىنىڭ تۈرى

سۆز مەنىسى سۆزنىڭ مەنە ئۆزەكلىرىنىڭ پەيدا بولۇش ۋاقتىنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىنلىكىگە ئاساسەن ئەسلىي مەنە ۋە كۆچمە مەنە دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ .

1) سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنە ئۆزىكى سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئۇنىڭ باشقا مەنە ئۆزەكلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ ئاساسى . شۇڭا ، ئۇ ئادەتتە سۆزنىڭ تۈپ مەنىسى ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «باش» سۆزى نىڭ

«ئادەم بەدىنىنىڭ بويۇندىن يۇقىرى ، ھايۋان بەدىنىنىڭ بويۇندىن ئالدىنـ
ئى قىسمى ، يەنى كۆز ، قۇلاق ، ئېغىز ، بۇرۇن قاتارلىق ئەزالار ئورۇنـ
لاشقان قىسمى » دېگەن مەنىنى ، «ئاچقۇچ » سۆزىنىڭ «قۇلۇپنى ئېچىش
ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مېتال ئەسۋاب » دېگەن مەنىنى شۇ سۆزلەرنىڭ
ئەسلىي مەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

2) سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى

سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن كېيىنكى مەنـ
ئۇزەكلىرى سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . سۆزنىڭ كۆچمە
مەنىسى شۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ (ئۇقۇمـ
نىڭ) بەلگىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۇزىگە ئاساس قىلغان ھالدا شەكىلـ
لىنىدۇ . مەسىلەن : «باش » سۆزىنىڭ «تېنىڭ ، ئۈزە ئەزىسىنىڭ يۇقـ
رى تەرىپى ؛ چوققىسى (تونۇر بېشى ، تاغ بېشى) » ، «باشلىق ، رەھبەر
(سىزنى ئۇلارغا باش قىلىپ ماڭدۇرىمىز) » ، «بىرەر ساھە ياكى كەـ
سىپتە باشقىلارغا رەھبەرلىك قىلىدىغان ، ئورنى باشقىلاردىن يۇقىرى
(باش كاتىپ) » ، «ئەقىل مۇھىم ، ئاساسىي (باش ۋەزىپە) » ، «مېڭە ،
ئەقىل ، ھوش (ئۇنىڭ بېشى جايىدا ئەمەس ، بولمىسا ئاشۇنداق گەپ
قىلامدۇ) » ، «كىشى ، ئادەم ، جان ، ئۆز (بېشىگىنى ئېلىپ بۇ يەردىن
چىقىپ كەت) » ، «ئاۋۋال ، بۇرۇن ، دەسلەپ ، ئىلگىرى (ئۇنداق بولـ
سا ، باشتا نېمىشقا شۇنداق دېمەيسەن؟) » ، «بىرىنچى (باش كۆزۈرۈك) » ،
«تال (بىر باش چامغۇر) » ، «ئەسىر ، يىل ، يەسىل ، ئاي ، كۈن ،
گەپـ سۆز قاتارلىقلار ياكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بىلەن ئۆلچىنىدىغان
نەرسىلەرنىڭ باشلانغان جايى ، قىسمى ؛ يۇقىرى تەرىپى (يىلنىڭ بېشى ،
گەپنىڭ بېشى ، دەريانىڭ بېشى) » ، «بەزى زىرائەت ۋە كۆكتاتلارنىڭ
كاللىك بولىدىغان مېۋىسى ، ھوسۇلى ، باشاق (باش تەرەك ، باش
پىياز) » ، «چاج (باش ئاقارماق) » دېگەندەك مەنىلىرى ؛ «ئاچقۇچ »
سۆزىنىڭ «بىرەر مېخانىزمنى بۇراپ يۈرگۈزۈش ، ھەرىكەتلەندۈرۈش ،
ئىشقا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مېتال ئەسۋاب (ئاپتوموبىلـ
نىڭ ئاچقۇچى ، تام ساقلىنىڭ ئاچقۇچى) » ، «بىرەر ئىشنى بىر تەرەپ

قىلىشتا ، ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئىجابىي ئامىل ؛ چارە ، تەدبىر (تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى — پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا)» ، «لۇغەتلەردە زۆرۈر تېپىلغان سۆزلەرنى ئىزدەشتە قوللىنىلىدىغان جەدۋەل ، گىرافا (لۇغەتنىڭ ئاچقۇچى)» دېگەندەك مەنىلىرى «باش» ، «ئاچقۇچ» سۆزلىرىنىڭ كۆچمە مەنىلىرى ھېسابلىنىدۇ .

سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى ئاساسەن ئىككى خىل ئۇسۇل ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ .

بىرى ، كېڭەيتىش . كېڭەيتىش دېگەندە ، سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسىنى كېڭەيتىپ ، سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسىدە ئىپادىلەنگەن شەيئى ۋە ھادىسىلەرگە مۇناسىۋەتلىك باشقا بىر شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىمۇ شۇ سۆز ئارقىلىق ئىپادىلەش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن باشقا مەنىلەرگە قارىتىلىدۇ . مەسىلەن : «كىر» دېگەن سۆز ئەسلىي «نەرسىلەرنىڭ ئۈستىگە ، بەدەنگە قونغان ، چاپلاشقان ، يۇققان چاڭ - توزان قاتارلىق مەنىنى ، پاسكىنا نەرسىلەر (ئۇ خۇددى ياش يىگىتلەردەك ئاق كۆڭلەك ، ئىنىڭ ياقىسىغا كىر يۇقتۇرماي يۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ)» دېگەن مەنىدە ئىشلىدى . ئۇ سۆزنىڭ «يۇيۇلىدىغان ياكى يۇيۇلغان ، كىرلەشكەن كىيىم-كېچەك قاتارلىق نەرسىلەر (ئەتىسى ساتادەت كېلىپ كىرلىرىنى ئېلىپ كەتتى)» ، «يامانلىق ، ئاداۋەت ، غۇم (كۆڭلىدە كىر ساقلاپ نېمە قىلىسىز ؟ ھەممىسىز ئۆز ئادەم)» دېگەن مەنىلىرى بولسا «كىر» سۆزىنىڭ ئالدىنقى مەنە ئۆزىكى (ئەسلىي مەنىسى) دە ئىپادىلەنگەن شەيئىنىڭ خاراكتېرى نەزەرگە ئېلىنغان ئاساستا كېڭەيتىلىپ بارلىققا كەلگەن .

«چاي» سۆزى ئەسلىي «چاي ئائىلىسىدىكى دائىم كۆكىرىپ تۇرىدىغان چانقال» دېگەن مەنىدە ئىدى . كېيىن ، ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى كېڭىيىپ «شۇ ئۆسۈملۈكنىڭ يوپۇرمىقىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن مەھسۇلات (يىر سېلىم چاي)» دېگەن مەنە ۋە بۇ مەنە يەنە كېڭەيتىلىپ

ئىچىلىك (بىر پىيالە چاي)» دېگەن مەنە ، بۇ مەنە يەنە كېڭەيتىلىپ «بىرەر مەۋەب بىلەن باشقىلارنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن بېرىلىدىغان زىيا-پەت (ئۇ بۇگۈنكى چاينى ئۆزىنىڭ ئاجايىپ ناھشىلىرى بىلەن قىزىتىپ بەردى)» دېگەن مەنە ، بۇ مەنە يەنمۇ كېڭەيتىلىپ «قۇدا بولغان ئىككى تەرەپتىن ئوغۇل تەرەپنىڭ قىز تەرەپكە تويلۇق سوۋغىلىرىنى ئاپىرىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان زىياپەت (چولاق چاي)» دېگەن مەنە بارلىققا كەلگەن .

يەنە بىرى ، ئوخشىتىش . ئوخشىتىش دېگەندە ، تەقلىد قىلىش ، كۆچۈرۈپ كېلىش ، مىسالغا ئېلىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاسە-تىلەرنىڭ يارىمى ئارقىلىق سۆزنىڭ ئەسلى مەنە ئۆزىنى ئاساسىدا يېڭى مەنىلەرنى ھاسىل قىلىش ئەزەلدە ئۆتۈلمەيدۇ . بۇنىڭدا شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقتىن ئىبارەت باغلىنىش ئاساس قىلىنمىدۇ . مەسىلەن : «قانات» دېگەن سۆز ئەسلى «قۇش ۋە ھاشاراتلارنىڭ ئۇچۇش ئورگىنى» دېگەن مەنىدە ئىدى . كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇنىڭ ئالاھىدىلە-كى ياكى شەكلى ئاساس قىلىنىپ «ئايروپىلانىنىڭ يەردىن كۆتۈرۈلۈپ ، ھاۋادا مۇئەللەق تۇرۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قاناتسىمان بېيىق قىسمى (ئايروپىلانىنىڭ قانىتى)» مۇ قانات سۆزى بىلەن ؛ «چاقپىلەك ، شامالدۇرغۇچقا ئوخشاش تەرسىلەرنىڭ ئايلىنىشقا ياكى شامال چىقىرىشقا يارىمم بېرىدىغان قىسمى (چاقپىلەكنىڭ قانىتى ، شامالدۇرغۇچنىڭ قا-نىتى)» مۇ «قانات» سۆزى بىلەن ؛ «ئاپتوموبىل ، ۋېلىسىپىت قاتارلىق-لارنىڭ چاقلىرى ئۈستىگە لايدىن ھىمايە قىلىش مەقسىتىدە ئورنىتىلغان قىسمى (ئالدى چاقنىڭ قانىتى)» مۇ «قانات» سۆزى بىلەن ؛ «ئە-ترەك ، دېرىزە ۋە شۇ قاتارلىقلارنىڭ ئېچىلىپ ـ يېپىلىدىغان ھەربىر بۆلىكى (ئىشىكنىڭ ئولۇق قانىتى)» مۇ «قانات» سۆزى بىلەن ؛ «مەلۇم نۇقتا ياكى لىنىيىنى بويلاپ ئورۇنلاشقان تەرسىلەرنىڭ بىر تەرىپى ، يېنى (بىنانىڭ سول قانىتى)» مۇ «قانات» سۆزى بىلەن ؛ «قوشۇن ياكى مەپىنىڭ ئولۇ ياكى سول تەرىپى (قۇتلۇق مىڭبېشى مىڭ چېرىكنى

دەريا كېچىكىدىن ئىككى قانات قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى)» مۇ «قانات» سۆزى بىلەن ؛ «بىرەر تەشكىلات ، گۇرۇھ قاتارلىقلار ئىچىدىكى ئىلگىرى ئىنقىلابىي ، ئىلگىرى ئەكسىلئىنقىلابىي غايىلەرنى ئالغا سۈرگۈچى گۇرۇپپا (سول قانات يازغۇچىلار)» مۇ «قانات» سۆزى بىلەن ؛ «يارەمچى (ئات ئەركىشىگە قانات)» مۇ «قانات» سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولغان .

سۆزنىڭ ئوخشىتىشتىن ھاسىل بولغان كۆچمە مەنىسى ئادەتتە ئوخشاتما مەنە ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ . سۆزنىڭ ئوخشاتما مەنىسى بىلەن سۆزنىڭ ۋاقىتلىق ئوخشىتىپ ئىشلىتىلىشىدىن ھاسىل بولغان مەنىسى بىر نەرسە ئەمەس . سۆزنىڭ ئوخشاتما مەنىسى سۆزنىڭ تۇراقلىق مەزمۇنى ، يەنى ئومۇمەن تۇراقلاشقان مەنىسى بولۇپ ، بۇ خىل مەنە شۇ جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىغا ئومۇملاشقان ، ھەممە ئېتىراپ قىلغان مەنە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . سۆزنىڭ ۋاقىتلىق ئوخشىتىپ ئىشلىتىلىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان مەنىسى بولسا مەلۇم بىر سۆزنىڭ مۇئەييەن كونتېكىست ياكى تىل مۇھىتىدا ئوينىغان ۋاقىتلىق رولىدىنلا ئىبارەت بولۇپ ، ئۇ خىل مەنە شۇ جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولمايدۇ . ئۇ سۆز شۇ كونتېكىستتىن ئايرىلسا ، ئۇ خىل مەنىگە ئىگە بولالمايدۇ . مەسىلەن : «ماتېماتىكا — پەنلەرنىڭ خانىشىدۇر» دېگەن مىسالدا «ماتېماتىكا» سۆزى ۋاقىتلىق مەنىگە ئىگە قىلىنغان . ئۇ سۆز شۇ كونتېكىستتىن ئايرىلسا «پەنلەرنىڭ خانىشى» دىن ئىبارەت بۇنداق مەنىگە ئىگە بولالمايدۇ .

سۆزنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى تىلدا كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ .

5 . سۆز مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر

تىل ئەرەقەمياتى جەريانىدا سۆزلۈكتىكى كۆپلىگەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ . چۈنكى ، جەمئىيەت ئەرەقەمياتى داۋامىدا بەزى يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ئۇقۇملار ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كېلىپ تۇرىدۇ .

بۇ يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ئۇقۇملار تىلدا بەزىدە يېڭى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنسە ، يەنە بەزىدە يېڭى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنمەي ، تىلدا ئەسلە- دە بار سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . يەنە بەزى سۆزلەر ئىلگىرىكى دەۋرلەردە بىر تۈردىكى بىرقانچە شەيئىنى ئىپادىلىگەن بولسا ، دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شۇلار ئىچىدىكى بىرىنىلا بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالىدۇ . يەنە بەزى سۆزلەر قەدىمكى دەۋرلەردە مەلۇم بىر خىل مەنە بىلدۈرگەن بولسا ، كېيىنكى دەۋرلەردە باشقا بىر خىل مەنىگە ئىگە بولۇپ قالىدۇ . سۆز مەنىسىدە يۈز بېرىدىغان مۇشۇ خىل ئۆزگىرىشلەر سۆز مەنىسىدىكى ئۆزگىرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . دېمەك ، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا سۆز مەنىلىرىنىڭ كۆپىيىشى ، ئاز- يىشى ، كۆچۈشى قانارلىق ھادىسىلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ سۆز مەنىسىدە- كى ئۆزگىرىشلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . سۆز مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئو- مۇمەن تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ .

1) سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى

سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى دېگىنىمىز ، تىل تەرەققىياتى جەريانە- دا ، سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكىنىڭ كۆپىيىشىگە قارىتىلغان . تىلدا ئەسلىدە بىر سۆز بىرلا شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇمنى ئىپادىلىگەن بولسا ، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇ شۇ شەيئى ياكى ھادىسە بىلەن خاراكتېرى ياكى رولى ئوخشىشىپ كېتىدىغان باشقا شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇمنىمۇ ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالىدۇ . مانا بۇ خىل ھادىسە سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشىدە ، ئاز بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسى (ھەجمى) كىچىيىپ ، كۆپ قىسىم سۆزلەرنىڭ مەنە ئۆزەكلە- رىدە كۆپىيىش يۈز بېرىدۇ . مەسىلەن :

«ئۇلاغ» دېگەن سۆز ئىلگىرىكى دەۋرلەردە «خانىنىڭ بۇيرۇقىنى توشۇغۇچى پوچتىكەشلەرنىڭ مەنزىللەردە يەڭگۈشلەپ مىنىدىغان ئېتى» نىلا بىلدۈرگەن بولسا ، ھازىر «مىنىشكە ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن

ئاشلە ھايۋانلىرى» نى بىلدۈرىدۇ . دېمەك ، بۇ سۆزنىڭ مەنە دائىرىسى (ھەجمى) كېڭەيگەن .

«ئوق» سۆزى ئەسلىي «يايغا قويۇپ ئېتىلىدىغان ، ئۇچى نەيزە شەكىللىك ، ئۇزۇن ، ئىنچىكە تاياقچە» نى بىلدۈرگەن بولسا ، ھازىر «مىلتىق ، تاپانچا ، پىلىموت ، زەمبىرەك قاتارلىقلارغا جايلاشتۇرۇپ ئېتىلىدىغان ، ئېتىلغاندىن كېيىن ئۇچۇپ بېرىپ نىشانغا تېگىدىغان ۋەيران قىلىش ، ئۆلتۈرۈش كۈچىگە ئىگە نەرسە» نمۇ بىلدۈرىدۇ .

ئەسلىدە «ئىسىم» سۆزى «نام ، ئات» دېگەن مەنىنى ، «سۈپەت» دېگەن سۆز «ساپا» دېگەن مەنىنى ، «سان» دېگەن سۆز مەلۇم بىر نەرسىنىڭ سانىنى ، «ئالماش» دېگەن سۆز «بىرى بىرىنىڭ ئورنىنى ئالماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن بولسا ، ھازىر ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىسىدە ، سۆز تۈركۈملىرىنىڭ نامىنىمۇ بىلدۈرىدىغان بولدى . دېمەك ، «ئوق ، ئىسىم ، سۈپەت ، سان ، ئالماش» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنە ئۆزەكلىرى كۆپەيگەن .

2) سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى

سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى دېگىنىمىز ، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ، سۆزنىڭ مەنە ئۆزەكلىرىنىڭ ئازىيىشىغا قارىتىلغان . شۇڭا ئەسلىدە بىر سۆز خاراكتېرى ياكى رولى ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر قانچە شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگەن بولسا ، كېيىنكى دەۋر-لەردە ئۇ شەيئى ياكى ھادىسىلەرنىڭ ئۆزئارا پەرقى ئىنچىكە تونۇلغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پەقەت بىرلا شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالىدۇ . يەنى ، سۆز مەنىلىرىدە يەككىلىنىش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ . مانا بۇ خىل ئۆزگىرىش سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

«ساقلىق (ساغ - لىق)» سۆزى قەدىمكى دەۋرلەردە «سېغىشقا بولىدىغان بارلىق ھايۋان» نى بىلدۈرگەن بولسا ، ھازىر «ئىككى چىش-

لىقتىن ئاشقان چىشى قوي» نىلا بىلدۇرىدۇ .

«بېغىش (باغىش)» سۆزى قەدىمكى دەۋرلەردە «بارماق ۋە باشقا ئەزالارنىڭ بوغۇمى ، قومۇش قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭمۇ بوغۇمى» نى بىلدۈرەتتى . ھازىر بولسا پەقەت «ئالمقان بىلەن بىلەكنىڭ تۇتاشقان ئورنى» نىلا بىلدۈرىدۇ .

تىلىمىزدىكى «ئۆرۈك ، كەنت ، تېرىق ، تۆمۈر» دېگەندەك سۆزلەر . نىڭ مەنىلىرىدىمۇ تارىيىش ھادىسىسى يۈز بەرگەن .

3) سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى

تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بەزى سۆزلەرنىڭ ئاڭ دەسلەپكى مەنە ئۆزىكى بارا ـ بارا ئىستېمالدىن قېلىپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئۇ سۆزنىڭ كېيىنكى مەنە ئۆزەكلىرى ئىگىلەيدۇ . تىل تەرەققىياتىدا سۆز مەنىلىرىدە يۈز بېرىدىغان بۇ خىل ئۆزگىرىش سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

«سۇپرا» دېگەن سۆز «دىۋان» دا «يېمەكلىكلەرنىڭ ئاستىغا سالىدىغان داستىخان» دەپ ئىزاھلانغان بولسا (مەسىلەن : نامى ئۇلۇغ ، سۇپرىسى قۇرۇق) ، ھازىر «خېمىر يايغاندا ئاستىغا سالىدىغان رەخت ياكى باشقا نەرسە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان .

«ئىشىك» سۆزى «دىۋان»دا «بوسۇغا» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن بولسا ، ھازىر «ئۆي ، خانا ، بىنا ، ھويلىلارنىڭ كىرىپ چىقىدىغان يېرىگە ئورنىتىلغان ، ئېچىپ ـ يېپىپ تۇرۇشقا ماسلاشقان قۇرۇلمىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

تىلىمىزدىكى «يولداش ، ئەگەك ، خوتۇن (خانۇن) ، قاقاچ ، چىم» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدىمۇ كۆچۈش ھادىسىسى يۈز بەرگەن .

سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى ، تارىيىشى ، كۆچۈشىدىن ئىبارەت بۇ ئۈچ خىل ھادىسە ئىچىدە سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى ئومۇميۈزلۈك ھادىسىدۇر .

سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكىنى ھاسىل قىلىپ تۇرغۇچى سىمانتىكىلىق بىرلىك ، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بىر گۇرۇپپا سۆزدىن ئابستراكتلاشتۇ- رۇپ ئېلىنغان پەرقلەندۈرگۈچ سىمانتىكىلىق ئالاھىدىلىك مەنە مۆچىلە- رى ، دەپ ئاتىلىدۇ . باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، مەنە مۆچىلىرى دېگىنە- سىز ، مەنە ئۆزەكلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى ، مەنە ئۆزەكلىرىنى پارچە- لاپ تەھلىل قىلىشتىن كېلىپ چىققان ، مەنە ئۆزىكىدىن بىر قاتلام ئۆۋەن تۇرمىغان سىمانتىكىلىق بىرلىككە قارىتىلىدۇ . مەسىلەن : * «ئەر» دېگەن سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكىنى «ئادەم + بالاغەتكە يەتكەن + ئەركەك» تىن ئىبارەت ئۈچ مەنە مۆچىلىرىگە پارچىلاشقا بولىدۇ .

مەنە مۆچىلىرى ئۆۋەندىكىدەك بىر قانچە خىل ئاساسلىق ئالاھىدە- لىككەرگە ئىگە :

(1) مەنە مۆچىلىرى مەنە ئۆزىكىنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بىر مەنە ئۆزىكى بىر قانچە مەنە مۆچىلىرىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ . مەسىلەن : «ئۆتۈك» دېگەن سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى «كە- يىم + پۇتقا كىيمىغان + قونچلۇق + يەر بىلەن ئۆچرىشىپ تۇرمى- غان» دېگەندىن ئىبارەت ئۈت مەنە مۆچىسىدىن تەركىب تاپقان .

(2) مەنە مۆچىلىرى مۇئەييەن تاۋۇش شەكلىگە ئىگە بولمىغان سىمانتىكىلىق بىرلىك . مەنە مۆچىسى دېگەنلىك «مورفېمىنىڭ مەنە- سى» دېگەنلىك ئەمەس . يەنى ، ئۇلار بىر نەرسە ئەمەس . مورفېمىنىڭ مەنىسى ئۇنىڭ مۇئەييەن تاۋۇش شەكلى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . يەنى ، ئۇ مۇئەييەن تاۋۇش شەكلىگە ئىگە بولىدۇ . مەنە مۆچە- سى بولسا ئۆزىگە ماس تاۋۇش شەكلىگە ئىگە بولمايدۇ . مەسىلەن : يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن «ئۆتۈك» دېگەن سۆزنىڭ مەنە مۆچىلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۆزىگە خاس تاۋۇش شەكلىگە ئىگە ئەمەس . يەنە بىر جەھەتتىن ، مەنە مۆچىسى مەنە ئۆزىكىنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىب بولسا ، مورفېما سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىب .

(3) مەنە مۇچىسى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بىر گۇرۇپپا سۆزنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ، بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىك . مەسىلەن : «ئەر» بىلەن «ئايال» ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ «ئەركەك» ، «ئەركەك ئەمەس (ئايال)» دېگەن بۇ بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بىر گۇرۇپپا سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىك ، يەنى مەنە مۇچىسى كېلىپ چىققان .

مەنە مۇچىلىرى مەنە جەھەتتىن قوشنا كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ مەنە ئۆزەكلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئاشكارلىنىدۇ ياكى ئېنىقلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئەر	ئايال	بالا
ئايغىر	بايتال	تاي
قوشقار	ساغلىق	قوزا
بۇقا	ئىنەك	موزاي
خوراز	مېكىيان	چۈجە

بىرىنچى قۇردىكىلەرنى توغرىسىغا سېلىشتۇرساق ، ئۇلاردا ئىپادە-لەنگىنىنىڭ ھەممىسى «ئادەم» ؛ بىرىنچى تىك قۇردىكىلەرنى ئىككىنچى تىك قۇردىكىلەر بىلەن سېلىشتۇرساق ، ئۇلاردا ئىپادىلەنگىنىنىڭ ھەم-مىسى «ئەركەك» ؛ بىرىنچى تىك قۇردىكىلەرنى ئۈچىنچى تىك قۇردىكى-لەر بىلەن سېلىشتۇرساق ، بىرىنچى قۇردىكىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ «بالا-ھەتكە يەتكەن» ئىكەنلىكىنى بايقايمىز . بىز ھەربىر مەنە مۇچىسىنى تىرناق ( ) ئىچىگە ئېلىپ ، «+» ، «—» بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا مۇئەييەنلەشتۇرۇش ۋە ئىنكار قىلىشنى ئىپادىلىسەك (مەسىلەن : (+ بالاغەتكە يەتكەن) قورمىسى بالاغەتكە يەتكەننى ، (— بالاغەتكە يەتكەن) قورمىسى بالاغەتكە يەتمىگەننى بىلدۈرىدۇ) ، ئۇ چاغدا ، «ئەر ، ئايال ، بالا» دېگەن سۆزلەرنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىشكە بولىدۇ :

	«ئادەم»	«بالاغەتكە يەتكەن»	«ئەركەك»
ئەر	+	+	+
ئايال	+	+	−
بالا	+	−	±

يەنە مەسىلەن: «ئاكا، ئاچا، ئۇكا، ئىنى، سىڭىل» دېگەن بەش سۆزنى تۆۋەندىكىدەك فورمىدا كۆرسىتىش مۇمكىن:

	«قېرىندىش»	«يېشى چوڭ»	«ئەركەك»
ئاكا	+	+	+
ئاچا	+	+	−
ئۇكا	+	−	±
ئىنى	+	−	+
سىڭىل	+	−	−

مەنە مۇچىلىرىنى تەھلىل قىلىش سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى ۋە پەرقىنى ئېنىقلاشتا، سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى ئىزاھلاشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1. سۆز مەنىسىنىڭ خاراكتېرى دېگەندە نېمىلەرگە قارىتىلىدۇ؟ مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

2. سۆزنىڭ مەنە ئۆزىگى دېگەن نېمە؟ ئۇ قايسى جەھەتلەردىن خاراكتېرلىنىدۇ؟ مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

3. بىر مەنىلىك سۆز دېگەن نېمە؟ كۆپ مەنىلىك سۆز دېگەنچۇ؟ مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

4. سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى دېگەن نېمە؟

5. سۆزنىڭ تۈس مەنىسى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق تۈسلەرنى ئۆز

ئىچىگە ئالىدۇ؟ مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

6. سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى دېگەن نېمە؟

7. سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى دېگەن نېمە؟ كۆچمە مەنىسى دېگەنچۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

8. سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى قايسى خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ؟ ھەربىر ئۇسۇلنى مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

9. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى دېگەن نېمە؟ سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى قايسى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟

10. سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى دېگەن نېمە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

11. سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى دېگەن نېمە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

12. سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى دېگەن نېمە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

13. مەنە مۆچىلىرى (سېمىسم) دېگەن نېمە؟

14. مەنە مۆچىلىرى قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

§ 4. سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى

1. مەنىداش سۆزلەر

ئىدىئاكىي مەنىلىرى ئوخشاش ياكى ئوخشاپ كېتىدىغان بىر گۇرۇپپا سۆز مەنىداش سۆزلەر، دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەما، قارىغۇ، كور؛ كۆچ، قۇۋۋەت، ماغدۇر، مادار، قۇدرەت؛ ئوقۇتقۇچى، مۇئەللىم؛ دە ـ، ئېيت ـ، سۆزلە ـ، گەپ قىل ـ؛ سەن، سىز، سىلى؛ جۈپ، قوش؛ ئەتەي، قەستەن ...

مەنىداش سۆزلەر بولۇش ئۈچۈن، سۆزلەرنىڭ ئىدىئاكىي مەنىلىرى

ئوخشاش ياكى يېقىن بولغاندىن باشقا يەنە ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەينى بىر سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولۇش كېرەك . مەسىلەن : «ئەل ، ۋەتەن ، دۆلەت ، مەملىكەت» دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا مەنداش بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىسىم تۈركۈمىگە كىرسە ، «قەھرىمان ، باتۇر ، جەسۇر ، قەيسەر ، پال-ۋان» دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا مەنداش بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سۈپەت تۈركۈمىگە كىرىدۇ . «سولىماق ، قامچاق» دېگەن سۆزلەر ئۆز-ئارا مەنداش بولۇپ ، ئۇلار پېئىل سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولسا ، «سەن ، سىز ، سىلى ، ئۆزلىرى» دېگەن سۆزلەرمۇ ئۆزئارا مەنداش بولۇپ ، ئۇلار ئالماش تۈركۈمىگە كىرىدۇ .

مەنداش سۆزلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەر شۇ گۇرۇپپا (مەنداش سۆزلەر قاتارى) ئىچىدىكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىنى ئۆزلىرىگە يادرو ياكى مەركەز قىلغان ھالدا شەكىللىنىدۇ . شۇڭا ، مەنداش سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشى ئوچۇن مەركەز قىلىنغان سۆز ئادەتە شۇ مەنداش سۆزلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەرگە نىسبەتەن يادرو سۆزى ھېسابلىنىدۇ . مەنداش سۆزلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەرنىڭ يادرو سۆزى ئومۇمەن تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن بېكىتىلىدۇ :

(1) تۈرلۈك تۈس مەنىلىرىگە ئىگە سۆزلەرگە نىسبەتەن تۈس مەنىسىگە ئىگە بولمىغان سۆزلەر يادرو سۆزى بولىدۇ . مەسىلەن : «ۋاپات بولماق ، ئالەمدىن ئۆتمەك ، قازا قىلماق ، قۇربان بولماق ، تۈگەپ كەتمەك» دېگەندەك مەنداش سۆزلەرگە نىسبەتەن «ئۆلمەك» سۆزى يادرو سۆزى بولىدۇ .

(2) بىر تۈردىكى شەيئىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش دەرىجىسى تارراق بولغان مەنداش سۆزلەرگە نىسبەتەن بىر تۈردىكى شەيئىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش دەرىجىسى كەڭرەك بولغان سۆز يادرو سۆزى بولىدۇ . مەسىلەن : «جەسەت ، مۇردا ، مېيىت ، تاپ» سۆزلىرىگە نىسبەتەن «ئۆلۈك» دېگەن سۆز يادرو سۆزى بولىدۇ .

(3) باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى ئاجىز بولغان مەنە-

داش سۆزلەرگە نسبەتەن باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش نىقتىدارى كۈچلۈك بولغان سۆز يادرو سۆزى بولىدۇ . مەسىلەن : «ھۆسن ، جامال ، چىراي» سۆزلىرىگە نسبەتەن «يۈز» دېگەن سۆز يادرو سۆزى بولىدۇ .

(4) كۆچمە مەنىسى بىلەن شۇ مەنىداش سۆزلەر گۈرۈپپىسىغا كىرگەن سۆزلەرگە نسبەتەن ئەسلىي مەنىسى بىلەن كىرگەن سۆزلەر يادرو سۆزى بولىدۇ . مەسىلەن : «دۇنيا» سۆزىگە نسبەتەن «بايلىق» سۆزى ، «تۈلكە» سۆزىگە نسبەتەن «قۇرۇ» سۆزى يادرو سۆزى بولىدۇ .

(5)* باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرگە نسبەتەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆزى يادرو سۆزى بولىدۇ . مەسىلەن : «قۇرۇق ، مادار ، مافدۇر ، قۇدرەت ، ماجال» دېگەندەك ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرگە نسبەتەن ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان «كۆچ» دېگەن سۆز يادرو سۆزى بولىدۇ .

(6) ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكت ـ شىۋىلىرىگە خاس سۆزلەرگە نسبەتەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا خاس سۆز يادرو سۆزى بولىدۇ . مەسىلەن : «ھەدە ، ئايلا» سۆزلىرىگە نسبەتەن «ئاچا» سۆزى ، «بەلەن» سۆزىگە نسبەتەن «ياخشى» سۆزى يادرو سۆزى بولىدۇ .

(7) ئاز قوللىنىلىدىغان سۆزلەرگە نسبەتەن كۆپ قوللىنىلىدىغان سۆز يادرو سۆزى بولىدۇ . مەسىلەن : «كىلىت» سۆزىگە نسبەتەن «ئاچقۇچ» سۆزى ، «تېرىسن» سۆزىگە نسبەتەن «ئاتالغۇ» سۆزى يادرو سۆزى بولىدۇ .

(8) قوللىنىلىش دائىرىسى تارراق بولغان سۆزلەرگە نسبەتەن قوللىنىلىش دائىرىسى كەڭرەك بولغان سۆز يادرو سۆزى قىلىنىدۇ . مەسىلەن : «ئاربىەت ئالماق» سۆزىگە نسبەتەن «ئۆتنە ئالماق» سۆزى يادرو سۆزى بولىدۇ .

(9) ئايرىم ژانىردا يەككە قوللىنىلىدىغان سۆزلەرگە نسبەتەن ھەرقايسى ژانىرلاردا ئورتاق قوللىنىلىدىغان سۆز يادرو سۆزى بولىدۇ . مەسىلەن : «ساۋادەت» سۆزىگە نسبەتەن «بەخت» سۆزى ، «شاد» سۆزىگە نسبەتەن «خۇشال» سۆزى يادرو سۆزى بولىدۇ .

مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرى ئوخشاش ياكى ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ تۇرلۈك قوشۇمچە مەنىلىرى ، يەنى ئىدراكىي مەنىلىرىنىڭ چوڭقۇر ـ تېيىزلىكى ، مەنە دائىرىسىنىڭ كەڭ ـ تارلىقى ، تۇس مەنىلىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقى ياكى تۇس مەنىلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ، كېلىش مەنبەسىنىڭ ئوخشاشماسلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە يەنىلا بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، مەنىداش سۆزلەر تۆۋەندىكى جەھەتلەردە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ :

1) ئىدراكىي مەنىلىرىدىكى پەرق

(1) بەزى مەنىداش سۆزلەر ئىدراكىي مەنىلىرىنىڭ چوڭقۇر ـ تېيىزلىكى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن : «ئۇرماق ، دۇمبالىماق ، توقماقلىماق» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «قول ياكى باشقا ۋاستە بىلەن تەڭگە زەربە بەرمەك» دېگەن ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇلار ـ دىن «توقماقلىماق ، دۇمبالىماق» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى چوڭقۇر ـ راق ، خۇددى شۇنىڭدەك ، «قۇرۇق ، قاقشال» دېگەن مەنىداش سۆزلەر ئوخشاشلا «تەملىكى يوق ، نەملىكى تۆگىگەن» دېگەن ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن «قاقشال» سۆزىنىڭ مەنىسى چوڭقۇر ـ راق .

(2) بەزى مەنىداش سۆزلەر ئىدراكىي مەنىسىنىڭ دائىرىسىنىڭ كەڭ ـ تارلىقى جەھەتتە پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن : «بالا ، پەرزەنت» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «ئاتا ـ ئانىغا نىسبەتەن ئوغۇل ياكى قىز بالا ؛ ئەۋلاد» دېگەن ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن «بالا» سۆزىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ ، چۈنكى «پەرزەنت» سۆزى پە ـ قەت «ئادەمدىن تۇرەلگەن ئەۋلاد» قا قارىتىلسا ، «بالا» سۆزى ئۇنىڭدىن باشقا يەنە باشقا جانلىقلاردىن تۇرەلگەن ئەۋلادقىمۇ قارىتىلىدۇ .

(3) بەزى مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئۆزى قارىتىلغان ئوبيېكت جەھەتتە پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن : «بايان قىلماق ، ئىزھار

قىلماق» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «شەرھلىمەك ، چۈشەندۈرمەك» دې-
گەن ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن «بايان قىلماق»
دېگەن سۆز ئومۇمەن ۋەقە ، ھادىسە ، كۆزقاراش ، پىكىر ، مەيداني قاتار-
لىقلارنى شەرھلەشكە قارىتىلىدۇ . «ئىزھار قىلىش» دېگەن سۆز بولسا
ئومۇمەن تىلەك ، ئارزۇ - ئۇمىد قاتارلىقلارنى شەرھلەشكە قارىتىلىدۇ .

2) ئۇس مەنىلىرىدىكى پەرق

(1) بەزى مەنداش سۆزلەر ھېسسىي ئۇس جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ .
مەسىلەن : «مەدھىيىلىمەك ، مەدھىيە ئوقۇماق ، ماختىماق ، كۆككە
كۆتۈرمەك» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «بىرەر ئىش ياكى نەرسىنى ياخشى
قىلىپ كۆرسەتمەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن
«مەدھىيىلىمەك ، مەدھىيە ئوقۇماق» دېگەن سۆزلەر ئىجابىي ئۇسكە ،
«كۆككە كۆتۈرمەك» دېگەن سۆز سەلبىي ئۇسكە ئىگە . «نەتىجە ، ئاقى-
ۋەت» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «ئاخىرقى يەكۈن ، ھاسىلات» دېگەن
مەنىنى بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن «نەتىجە» سۆزى ئىجابىي ئۇسكە ،
«ئاقىۋەت» دېگەن سۆز سەلبىي ئۇسكە ئىگە .

(2) بەزى مەنداش سۆزلەر ئوبراز ئۇسى جەھەتتە پەرقلىنىدۇ .
مەسىلەن : «قۇۋ ، ھىيلىگەر ، تۈلكە» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «ھىيلە-
نەيرەڭ تولا ، باشقىلارنى گوللاشقا ئۇستا» دېگەن مەنىگە ئىگە بولسىمۇ ،
لېكىن ئۇلاردىن «تۈلكە» سۆزى ئوبراز ئۇسكە ئىگە . «دەپسەندە قىل-
ماق ، ئاياغ ئاستى قىلماق» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «زورلۇق كۈچ
ئىشلىتىپ باشقىلارنى خارلىماق ، زىيانكەشلىك قىلماق» دېگەن مەنىنى
بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن «ئاياغ ئاستى قىلماق» دېگەن سۆز ئوبراز
ئۇسكە ئىگە . «شەرق ، كۈنچىقىش» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «دۇنيا-
نىڭ ئۆت تەرىپىنىڭ بىرى ، يەنى غەربنىڭ قارشىسىدىكى تەرەپ» نى
بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن «كۈنچىقىش» دېگەن سۆز ئوبراز ئۇسكە
ئىگە .

(3) بەزى مەنداش سۆزلەر ژانىر ئۇسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ .

... «...ش - تارتش ، بەس - مۇنازىرە» دېگەن سۆزلەر ئوخ-
شاشلا «ھەركىم ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرىدىغان دەتالاش» دېگەن مەنىنى
بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن «تالاش - تارتىش» دېگەن سۆز كۆپرەك
ئېغىز تىلى ژانىرىدا ، «بەس - مۇنازىرە» دېگەن سۆز كۆپرەك يېزىق
تىلى ژانىرىدا قوللىنىلىدۇ . «تەھلىل قىلماق ، ئانالىز قىلماق» دېگەن
سۆزلەر ئوخشاشلا «بىرەر مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەر تەرەپ-
لىمە پىكىر يۈرگۈزمەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن
ئالدىنقىسى ئېغىز تىلى ژانرى بىلەن يېزىق تىلى ژانىرىدا ئورتاق
قوللىنىلىدۇ . كېيىنكىسى بولسا ئومۇمەن يېزىق تىلى ژانرى ، يەنە
كېلىپ پەن - تېخنىكا ژانىرىدا كۆپ قوللىنىلىدۇ .

(4) يەنى مەنداش سۆزلەر دەۋر تۈسى جەھەتتە پەرقلىنىدۇ .
مەسىلەن : «تۈگىچى ، تىلماچ ، تەرجىمان» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا
«بىر تىلدا ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنى يەنە بىر تىلغا ئاغدۇرۇپ
بەرگۈچى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن ئالدىنقى ئىك-
كىسى ئۆتكەن دەۋر تۈسىگە ئىگە . كېيىنكىسى ھازىرقى زامان تۈسىگە
ئىگە . «چېرىك ، لەشكەر ، ئەسكەر ، ھەربىي» سۆزلىرى ئوخشاشلا
«ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان كىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ ، لې-
كىن ئۇلاردىن ئالدىنقى ئىككىسى ئۆتكەن دەۋر تۈسىگە ئىگە بولسا ،
كېيىنكى ئىككىسى ھازىرقى زامان تۈسىگە ئىگە .

(5) يەنى مەنداش سۆزلەر يەرلىك تۈس جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ .
مەسىلەن : «ئاچا ، ھەدە ، ئايلا» سۆزلىرى ئوخشاشلا «بىر تۇغقان قې-
رىنداشلار ئىچىدىكى ئۆزىدىن چوڭ ئايال» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ ،
لېكىن ئۇلاردىن «ھەدە» دېگەن سۆز ئىلى شىۋىسى تۈسىگە ، «ئايلا»
دېگەن سۆز تۇرپان شىۋىسى تۈسىگە ئىگە ، «مانا ، شالاق ، بۆز» دېگەن
سۆزلەر ئوخشاشلا «پاختا يىپتىن يەرلىك توقۇش دۇكىنىدا توقۇلغان
رەخت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردىن «شالاق» دېگەن
سۆز خوتەن دىئالېكتى تۈسىگە ، «بۆز» دېگەن سۆز لوپنۇر دىئالېكتى
تۈسىگە ئىگە .

(6) بەزى مەنىداش سۆزلەر دىنىي تۈس جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: «قۇربان بولماق، شېھىت بولماق» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «ئومۇمىنىڭ ئىشى ئۈچۈن ئۆلمەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۆلاردىن «شېھىت بولماق» دېگەن سۆز قويۇق دىنىي تۈسكە ئىگە. «بايرام، ھېيت، ئايەم» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «مۇھىم تارىخىي ۋەقە: ھادىسە قاتارلىقلارنى تەنتەنىلىك خاتىرىلەش ئۈچۈن بېكىتىلگەن كۈن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۆلاردىن «ھېيت، ئايەم» دېگەن سۆزلەر دىنىي تۈسكە ئىگە.

(7) بەزى مەنىداش سۆزلەر چەت تىل تۈسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: «چايدان، تېرموس» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «قايناق سۇنى مەلۇم ۋاقىتقىچە ئىسسىق ساقلاپ بېرىدىغان شىشە قاچا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۆلاردىن «تېرموس» دېگەن سۆز يەرلىك تۈسكە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە چەت تىل تۈسىگىمۇ ئىگە. «تاممەش، خوچالىق» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «تامنىڭ قېتىغا ئورۇنلاش ئۈچۈن، خىش، كېسەك ياكى قاتالتىردىن ياسالغان مەش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۆلاردىن «خوچالىق» دېگەن سۆز چەت تىل تۈسىگە ئىگە.

(8) بەزى مەنىداش سۆزلەر جىنسىي تۈس جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: «توي قىلماق، ئۆيلەنمەك، ياتلىق بولماق» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «نۆرمۇش قۇرماق، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۆلاردىن «ئۆيلەنمەك» دېگەن سۆز ئوغۇلارغا، «ياتلىق بولماق» دېگەن سۆز قىزلارغا قارىتىلىدۇ. «ئاغىنە، دوست، ئاداش» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «بىر - بىرى بىلەن ئىناق ئۆتىدىغان، ئۆزئارا كۆڭلى يېقىن، قېرىنداشلاردەك ئۆتىدىغان ئادەم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۆلاردىن «ئاغىنە» دېگەن سۆز پەقەت ئەرلەر ياكى ئوغۇللارغىلا خاس بولۇپ، ئادەتتە قىزلار تىلىدا كۆرۈلمەيدۇ.

3) بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتىكى پەرق

دارىنىڭ ئوخشىماسلىقى جەھەتتىن ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ . مەنىداش سۆز-
لەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن
ئىدراكىي مەنىنىڭ چوڭقۇر - تېيىزلىكى ، كەڭ - تارلىقى ، ئۇ سۆز
قارىتىلغان ئوبيېكتنىڭ ئوخشاشماسلىقى ، تۇس مەنىلىرىنىڭ ئوخشاش-
ماسلىقى ، بىرىكىشىنىڭ تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان - كەلمەيدە-
غانلىقى قاتارلىق جەھەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا ، مەلۇم بىر
گۇرۇپپىدىكى مەنىداش سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىشى كۆپ
ھاللاردا پەرقلىق بولىدۇ . مەسىلەن : «يۈز ، چىراي ، ھۆسن ، جامال ،
رۇخسار» دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا مەنىداش بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار ئىچە-
ىدىكى «يۈز» دېگەن سۆز «ئادەم ، يەر ، قەغەز ، سۇ ، جۇزا» دېگەندەك
سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلەلمىسە ، قالغانلىرى پەقەت «ئادەم ، قىز»
دېگەندەك سۆزلەر بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ . «تۇغماق ، بوشانماق ، كۆ-
زى يورۇماق ، يەڭگىمەك» دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا مەنىداش بولسىمۇ ،
لېكىن ئۇلار ئىچىدىكى «تۇغماق» دېگەن سۆز «ئايال ، قىز ، قوي ،
كالا ، تۇخۇم ، ئاي» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلەلمىسە ،
قالغانلىرى پەقەت «قىز ، ئايال» دېگەندەك سۆزلەر بىلەنلا بىرىكىپ
كېلىدۇ . «ئانا ، ئاپا» دېگەن سۆزلەر مەنىداش سۆزلەر بولسىمۇ ، ئۇلار-
دىن «ئانا» سۆزى «ۋەتەن ، تىل ، يۇرت» دېگەن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ
كېلىدۇ . «ئاپا» دېگەن سۆز ئۇ سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلەلمەيدۇ .

مەنىداش سۆزلەر يەنە باشقا جەھەتلەردىنمۇ ئۆزئارا پەرقلىنىشى
مۇمكىن .

مەنىداش سۆزلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك يوللار ئارقىلىق بارلىققا
كېلىدۇ .

(1) ئىنسانلار ئۆز ئەمەلىيىتىدە ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنى ۋە ئۇلار-
نىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىنى چوڭقۇرلاپ تونۇش ئارقىلىق ، ئۇلار
ئوتتۇرىسىدىكى ئىنچىكە پەرقلەرنى تېپىپ چىقىدۇ ۋە ئۇ ئىنچىكە
پەرقلەرنى يېڭى - يېڭى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەيدۇ . نەتىجىدە ، بۇ يېڭى

سۆزلەر ئەسلىدە بار سۆزلەر بىلەن قوشۇلۇپ ، بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئومۇمىي خەلق تىلىدا بىر خىل چۈشەنچە ، بىر خىل ئۇقۇمنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا مەنە جەھەتتىن ئىنچىكە ۋە نازۇك پەرقلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى نەتىجىسىدە ، بەزى مەنىداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . مەسىلەن : «ئەتە- چاز ، كۆكلەم ، باھار» ، «يۇلۇق ، مويى ، تۈك ، تىۋىت» ، «ئۇزۇن قۇربان بولماق ، ۋاپات بولماق ، ئالەمدىن ئۆتمەك ، تۈگەپ كەتمەك ، قازا قىلماق ، شېھىت بولماق»...

(2) دىئالېكت - شېۋە سۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلدىكى سۆزلەر بىلەن تەڭ قوللىنىلىشى ۋە ئەدەبىي تىلدا ئومۇملىشىشى نەتىجىسىدە ، بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . مەسىلەن : «ئاچا (ئەدەبىي تىلدا) ، ھەدە (ئىلى شېۋىسىدە) ، ئايلا (تۇرپان شېۋىسىدە)» ، «ماما (ئەدەبىي تىلدا) ، شاڭ (خوتەن دىئالېكتىدا) ، بۆز (لوپنۇر دىئالېكتىدا)» ، «ياغشى ، ئوبدان ، بەلەن (قەشقەر شېۋىسىدە)» ، «جىمجىت ، تىمتاس (قەشقەر شېۋىسىدە)» ...

(3) كىرمە سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن مەنە جەھەتتە پىقىن ياكى ئوخشاش بولۇپ قېلىشى نەتىجىسىدە ، بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . مەسىلەن : «كىشى (ئۇيغۇرچە) ، ئادەم (ئەرەبچە) ، ئىنسان (پارسچە)» ، «كۈچ (ئۇيغۇرچە) ، قۇۋۋەت (ئەرەبچە) ، ماغدۇر (ئەرەبچە) ، مادار (ئەرەبچە) ، قۇدرەت (ئەرەبچە) ، ماجال (ئەرەبچە)» ، «ئوقۇتقۇچى (ئۇيغۇرچە) ، مۇئەللىم (ئەرەبچە)» ، «يۇيرۇق (ئۇيغۇرچە) ، پەرمان (پارسچە)» ...

(4) سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلىشى ۋە بۇ كۆچمە مەنىنىڭ تۇراقلىشىپ قېلىشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . مەسىلەن :

دۇنيا — جاھان ، ئالەم ، يەر يۈزى

دۇنيا — بايلىق ، مال - مۈلۈك

ئاياغ — پۇت

ئاياغ — ئاخىر ، كېيىن
ئەسكى — كونا
ئەسكى — ناچار ، يامان
مەنداش سۆزلەر نۇتۇقتا مەزمۇننى توغرا ، ئەينەن ئىپادىلەشكە ، پىكىر ـ ھېسسىياتنىكى تۈرلۈك ئىنچىكە ، نازۇك پەرقلەرنى ئېنىق ئىپادىلەشكە ، نۇتۇقنىڭ جانلىقلىقىنى ئاشۇرۇشقا ، ئىنتوناتسىيىنى كۈچەيتىپ ، مەزمۇننى گەۋدىلەندۈرۈشكە يارەملىك بېرىدۇ .

2 . قارشى مەنىلىك سۆزلەر

ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش ، پەرقلەنگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولغان سۆزلەر قارشى مەنىلىك سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلار دېگىنىمىز ، ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى (مەنە كاتېگورىيىسىنى) كۆرسىتىدۇ . پەرقلەنگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلار دېگىنىمىز ، مەلۇم بىر شەيئىنىڭ باشقا شەيئىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس بەلگىسىنى كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن : «چوڭ» ۋە «كىچىك» دېگەن سۆزلەرنى ئالساق ، ئۇلار تۆۋەندىكىدەك ئىزاھلىنىدۇ :

چوڭ : ھەجمى ، يۇزى ، سان ـ مىقدارى ، كۈچ ـ قۇۋۋىتى قاتارلىق تەرەپلىرى ئادەتتىكى ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن ئارتۇق .

كىچىك : ھەجمى ، يۇزى ، سان ـ مىقدارى ، كۈچ ـ قۇۋۋىتى قاتارلىق تەرەپلىرى ئادەتتىكى ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن كەم .

بۇ ئىزاھلارغا ئاساسەن ، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ، بىز ئۇلارنىڭ ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى ئوخشاشلا شەيئىلەرنىڭ ھەجمى ، يۇزى ، سان ـ مىقدارى ، كۈچ ـ قۇۋۋىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋالىنى بىلدۈرۈۋاتقانلىقىنى ، «چوڭ» سۆزى

نىڭ پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتى ئادەتتىكى ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكى ، «كىچىك» سۆزىنىڭ پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتى ئادەتتىكى ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن كەم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ئېنىقكى ، ئۇ ئىككى سۆزنىڭ ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ ، پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى «ئارتۇق» ۋە «كەم» لىك جەھەتتە ناھايىتى ئېنىق قارشىلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇلار قارشى مەنىلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا قارشى مەنىلىك سۆز بولۇش - بولماسلىقى ئاۋۋال سۆزلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى كۆرسىتىدىغان ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلارنىڭ ئوخشاش بولۇش - بولماسلىقى ، ئاندىن پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلارنىڭ ئۆزئارا قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلىش - قىلالماسلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىشى كېرەك .

ھەرقانداق بىر تىلنىڭ سۆزلۈكىدە قارشى مەنىلىك سۆزلەر بولىدۇ . لېكىن ، مەلۇم بىر تىلدىكى ھەرقانداق بىر سۆزنىڭ قارشى مەنىلىك سۆزى بولۇۋېرىدۇ .

قارشى مەنىلىك سۆزلەر پەقەت ئىككى سۆز بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ . مەسىلەن : «ئاستا» دېگەن سۆز بىلەن «تېز ، ئىتتىك ، ئىلدام ، چاپسان» دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا قارشى مەنىلىك سۆزلەر بولالايدۇ . «ياخشى ، ئوبدان» سۆزلىرى بىلەن «ئوسال ، ئەسكى ، ناچار» دېگەندەك سۆزلەرمۇ ئۆزئارا قارشى مەنىلىك سۆزلەر بولالايدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم قارشى مەنىلىك سۆزلەر دائىم جۈپ قوللىنىلىش ئەتىجىسىدە ، جۈپ سۆزلەرنى شەكىللەندۈرگەن . مەسىلەن :

ئاز - تولا ، باش - ئاياغ ، ئىسسىق - سوغۇق ، ئاق - قارا ، قىش - ياز ، ئېگىز - پەس ، بېرىش - كېلىش . .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى قىلچىمۇ ئوخشىمايدىغان ھەم پەرقلىگۈچى

سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى ئۆزئارا قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتىنى ھا-
سىل قىلالمايدىغان بىر قىسىم سۆزلەر ئايرىم كونتېكستلاردا بىر -
بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇلۇپ ، قارشى مەنىلىك سۆزلەر رولىدا كېلەلەي-
دۇ . مەسىلەن :

① مېۋىلىك دەرەخ ئېگىلىپ تۇرىدۇ ، كىشىلەر ئۇنىڭغا تىرەك
قويىدۇ ؛ مېۋىسىز دەرەخ غادىيىپ تۇرىدۇ ، كىشىلەر ئۇنى پۈتاپ تۇرىدۇ .

② ياخشى بىلەن دوست بولىسىڭ ، ئېچىلار چېچەكلىرىڭ ؛ يامان
بىلەن دوست بولىسىڭ ، يېرىلار يۈرەكلىرىڭ .

بۇلاردىن مىسال ① دە «تىرەك قويماق» بىلەن «پۈتاپ تۇرماق» ،
مىسال ② دە «ئېچىلماق» بىلەن «يېرىلماق» دېگەن سۆزلەر بىر-
بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇلغان . لېكىن ، ئۇلار شۇ كونتېكستىن ئايرىل-
سا ، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتە بولالمايدۇ . شۇڭا ، ئۇلار ئادەتتە لېكسىكا
نۇقتىسىدىن سۆزلىنىدىغان قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ . پە-
قەت ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

قارشى مەنىلىك سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك سەۋەبلەردىن بارلىققا كېلىدۇ :

(1) ئوبېيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشى-
لىق مۇناسىۋەت تىلدا قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ .
مەسىلەن : يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا توختىماي ئايلىنىشىدىن
ئىبارەت بۇ تەبىئي ھادىسە بولغاچقا ، تىلدا «كېچە - كۈندۈز» ، «كۈن-
تۈن» دېگەندەك قارشى مەنىلىك سۆزلەر بارلىققا كەلگەن . دۇنيادا تۇغۇ-
لۇش ۋە ئۆلۈش ھادىسىسى بولغاچقا ، تىلدا «ئۆلۈك - تىرىك» ، «ئۆ-
لۈش - تىرىلىش» دېگەندەك قارشى مەنىلىك سۆزلەر شەكىللەنگەن .
ئوبېيېكتىپ شەيئىلەردە ئېغىرلىق ۋە يېنىكلىكتىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە-
لىك بولغاچقا ، تىلدا «ئېغىر - يېنىك» دېگەندەك قارشى مەنىلىك
سۆزلەر بارلىققا كەلگەن .

(2) تىل ئادىتىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ
مۇھىم بىر ئاساسى . بۇ ، بىر قىسىم ئوبېيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەر
ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تىلدا قارشى مەنىلىك
سۆز بولۇپ شەكىللەنمەيدىغانلىقى ، ئەكسىچە ، ئەسلىدە قارىمۇ قارشىلىق

مۇناسىۋەتتى بولمىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ تىلدا قارشى مەنىلىك سۆز بولۇپ شەكىللىنىدىغانلىقىغا قارىتىلغان. مەسىلەن: «ئوت» بىلەن «سۇ»، «مۇشۇك» بىلەن «چاشقان»، «قوي» بىلەن «بۆرە» دېگەن سۆزلەردىن ئىپادىلەنگەن شەيئىلەر ئەسلىدە قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولمىسۇ، لېكىن ئۇلار تىلدا قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرەلمىگەن. سەۋەبى ئۇلار كىشىلەرنىڭ تىل ئادىتى ئاساسىغا ئىگە بولالمىغان. «ئاق» بىلەن «قارا»، «قىش» بىلەن «ياز» دېگەن سۆزلەردىن ئىپادىلىنىدىغان شەيئى پاكىز ئالاھىدە. لىك تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، ئۇ دەرىجىدە قارىمۇ قارشىلىق مۇناسە. ۋەتنىگە ئىگە ئەمەس. لېكىن، ئۇلار ئۇزاق مۇددەت ئۇزئارا سېلىشتۇرۇ. لۇپ قوللىنىلىش نەتىجىسىدە، ئىجتىمائىي تىل ئادىتى تەرىپىدىن ئېتە. راپ قىلىنىپ، تىل ئادىتى ئاساسىدا تۇرغۇزغان. شۇڭا، ئۇلار تىلدا قارشى مەنىلىك سۆز بولۇپ شەكىللەنگەن.

(3) سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىمۇ بەزى قارشى مەنە. لىك سۆزلەر شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن: «ئىتتىك» دېگەن سۆز ئەسلىي مەنىسى ئارقىلىق «ئاستا» دېگەن سۆز بىلەن قارشى مەنىلىك سۆزنى شەكىللەندۈرسە، كېڭەيگەن (كۆچمە) مەنىسى ئارقىلىق «گال» سۆزى بىلەن قارشى مەنىلىك سۆزنى شەكىللەندۈرگەن. «قېلىن» دېگەن سۆز ئەسلىي مەنىسى بىلەن «نېپىز» دېگەن سۆزگە قارشى مەنىلىك سۆز بولالىسا، كېڭەيگەن (كۆچمە) مەنىسى بىلەن «شالاڭ» دېگەن سۆزگە، يەنە بىر كېڭەيگەن مەنىسى بىلەن «تارتىنچاق» دېگەن سۆزگە، يەنە بىر كېڭەيگەن مەنىسى بىلەن «ئىنچىكە» دېگەن سۆزگە قارشى مەنىلىك سۆز بولالايدۇ.(4) باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدىمۇ بىر قىسىم قارشى مەنىلىك سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاكتىپ (رۇسچە) - پاسسىپ (رۇسچە < لاتىنچە)

كونكرېت (رۇسچە < لاتىنچە) - ئابستراكت (رۇسچە)

ئوبيېكتىپ (رۇسچە < لاتىنچە) - سۇبيېكتىپ (رۇسچە < لاتىنچە)

چېگرا (خەنزۇچە) - جا (خەنزۇچە)

قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ چېگرىسى تۆۋەندىكى ئۇلچەملەرگە ئا-
ساسەن بېكىتىلىدۇ :

(1) قارشى مەنىلىك سۆزلەر مەنە جەھەتتىن چوقۇم بىر ئورتاق مەنە كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولۇشى كېرەك . بۇ — ئورتاق مەنە كاتېگورىيىسى قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئاساسى . ئورتاق مەنە كاتېگورىيىسىز قارشى مەنىلىك سۆزلەر شەكىللەنمەيدۇ ، دېگەنلىك-تۇر . چۈنكى ، قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى قارىمۇقار-شىلىقى بىر ئورتاق مەنە كاتېگورىيەسىنىڭ قارىمۇقارشى ئىككى تەرىپى بولۇپ ، مۇناسىۋەت جەھەتتىن تەكشۈرگەندە ، ئورتاق مەنە كاتېگورىيىسى بىلەن ئۇنىڭغا تەۋە بولغان قارىمۇقارشى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇر-سىدىكى مۇناسىۋەت ئىچىگە ئېلىنىش - ئېلىنىش مۇناسىۋىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن : «تېز» بىلەن «ئاستا» دېگەن سۆزلەر «سۈر-ئەت» تىن ئىبارەت مەنە كاتېگورىيىسىگە تەۋە . «سۈرئەت» دېگەن سۆزدە ئىپادىلەنگەن مەنە «تېز» بىلەن «ئاستا» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى تولۇق ئىچىگە ئالىدۇ . يەنە بىر جەھەتتىن ، «سۈرئەت» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ئىچىگە ئېلىنىدىغان «تېز» بىلەن «ئاستا» دېگەن سۆزلەر مەنە جەھەتتە بىر - بىرىنى چەتكە قاقىدۇ .

(2) قارشى مەنىلىك سۆزلەر خاراكتېر جەھەتتىن ئەينى بىر سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك . مەسىلەن : «دوزاخ - جەننەت ، ئەر - ئايال ، مۇھەببەت - نەپرەت» دېگەن قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئىسىم ھېسابلانسا ، «قانتىق - يۇمشاق ، ئورۇق - سېمىز ، ئوچۇق - يېپىق» دېگەن قارشى مەنىلىك سۆزلەر سۈپەت ھېسابلىنىدۇ . «بارماق-كەلمەك ، ئولتۇرماق - قوپماق ، يەتمەك - يېگىلمەك» دېگەن قارشى مەنىلىك سۆزلەر پېئىل ھېسابلانسا ، «ئىلگىرى - كېيىن» دېگەن قارشى مەنىلىك سۆزلەر رەۋىش ھېسابلىنىدۇ . «ئۆز - يات» دېگەن قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئالماش ھېسابلىنىدۇ .

(3) قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھەجىم جەھەتتىن باراۋەر بولۇشى كېرەك . بۇ قائىدە مۇنداق ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ :

سۆزلەردىن تەركىب تېپىش ، ياكى بىراقلا سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تېپىشى كېرەك (گەرچە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپقانلىرى لېكىن بۇنداقلىرىدىن سۆزلىنىدىغان قازاق مەنىلىك سۆز ھېسابلانمىسىمۇ) . ئەگەر بۇنداق بولماي سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىسى بىر - بىرىگە قارىمۇ-قارشى قىلىپ قويۇلسا ، ئۇلارنىڭ ھەجمى تولۇق ماس بولماي ، بىرى چوڭ ، يەنە بىرى كىچىك بولۇپ قېلىشتەك ئەھۋالسىزلىق ھالەت شەكىللىنىدۇ ھەم ئۇلارنىڭ ئورتاق مەنە كاتېگورىيىسىنى بېكىتىشىمۇ قىيىنغا چۈشىدۇ . مەسىلەن : «خۇش پۇراق» دېگەن بىرىكمە بىلەن «سېسىق پۇراق» دېگەن بىرىكمە ئۆزئارا قازاق مەنىلىك بىرىكمە بولالايدۇ-كى ، ھەرگىزمۇ «خۇش پۇراق» بىلەن «سېسىق» ياكى «سېسىق پۇراق» بىلەن «خۇش» ئۆزئارا قازاق مەنىلىك سۆزلەرنى ھاسىل قىلالمايدۇ . شۇڭا ، قازاق مەنىلىك سۆزلەر چوقۇم سۆز بىلەن سۆزدىن تەركىب تېپىشى كېرەك .

يەنە بىرى ، قازاق مەنىلىك سۆزلەر ياكى ساپ تۈپ سۆزلەردىن ، ياكى ساپ ياسالما سۆزلەردىن تەركىب تېپىشى كېرەك . بىرى تۈپ سۆز ، يەنە بىرى ياسالما سۆز بولۇپ قالسا بولمايدۇ . مەسىلەن :

ياخشى - يامان √ ياخشىلىق - يامانلىق √

ياخشىلىق - يامان × ياخشى - يامانلىق ×

قاز - يۈزمۇ √ قانىتى - يۈزۈك √

قانىتى - يۈزمۇ × قاز - يۈزۈك ×

ئىلغار - قالاق √ ئىلغارلىق - قالاقلىق √

ئىلغارلىق - قالاق × ئىلغار - قالاقلىق ×

قانىتىقلىق - يۈزۈكلىك √ قانىتى - يۈزۈكلىك ×

(4) قازاق مەنىلىك سۆزلەر بىرى بولۇشلۇق ، يەنە بىرى شۇ سۆزنىڭ بولۇشسىز ياكى ئىنكار شەكلى بولۇپ قالماسلىقى كېرەك . بۇ ، قازاق مەنىلىك سۆزلەر تەبىئىي ھالدا قارىمۇقارشىلىقتا ئىگە بولۇشى ، قارىمۇقارشى يۈنىلىشتە بولۇشى كېرەككى ، ھەرگىزمۇ خالىغان بىر

سۆزى تىكار قىلىش ئارقىلىق يۆرىلى تۇرغانلا قارىمۇقارشى قويۇپ ، مۇنۇشي هالدا قۇراشتۇرۇلماسلىقى كېرەك ، دېگەنلىكتۇر . چۈنكى ، قار- شى مەنىلىك سۆزلەر قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ ، زىت مۇناسىۋىتنى ئەكس ئەتتۇرمەيدۇ . مەسىلەن :

ئەتىگەن - كەچ √ ئەتىگەن - ئەتىگەن ئەمەس ×

ياخشي - يامان √ ياخشي - يامان ئەمەس ×

تۆزلۈق - تۆزسىز √ تۆزلۈق - تۆزى يوق ×

توغرا - ناتوغرا √ توغرا - توغرا ئەمەس ×

باردى - كەلدى √ باردى - بارمىدى ×

بۇ مىسالىلاردىن «×» بەلگىسى قويۇلغان تەركىبلەر تۆزىنىڭ ئالدىدىكى سۆزلەرگە قارشى مەنىلىك سۆز بولالمايدۇ . چۈنكى ، ئۇلار ئالدىدىكى سۆزلەرنىڭ ئىنكار شەكلى بولۇپ ، ئۇلار ئادەتتە مۇئەييەن بەلگىگە ئىگە ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ .

لوگىكا نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە ، قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مە- نىلىرى بىر جىنس ئۇقۇم ئىچىدىكى بىر- بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى تۈر ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ . مەسىلەن : «ئاق» بىلەن «قارا» دېگەن سۆزلەر «رەڭ» دىن ئىبارەت بۇ جىنس ئۇقۇم ئىچىدىكى بىر- بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى تۈر ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ ، چۈنكى «رەڭ» سۆزىدىن ئىپادىلەنگەن ئۇقۇمنىڭ ھەجمى «ئاق» ۋە «قارا» سۆزلىرىدىن ئىپادىلەنگەن ئۇقۇملارنىڭ ھەجمىنى يۈتۈنلەي ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . يەنە بىر جەھەتتىن ، «رەڭ» دېگەن سۆزدىن ئىپادىلەن- گەن ئۇقۇمنىڭ ھەجمىنىڭ ئىچىگە ئېلىنغان «ئاق» بىلەن «قارا» سۆزلىرىدىن ئىپادىلەنگەن ئۇقۇملارنىڭ ھەجملىرى ئۆزئارا سىغمىيا- دۇ ، بىر - بىرىنى چەتكە قاقىدۇ .

قارشى مەنىلىك سۆزلەر مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولۇش بىلەن بىللە ، يەنە بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولىدۇ . بىر - بىرىگە بېقىنىدۇ ، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ . مەسىلەن : «توغرا» بىلەن «خاتا» سۆزلىرىنى مىسالغا ئالساق ، بىرىنچىدىن ، ئۇلار مەنە

بىرىنى شەرت قىلغان . يەنى ، «خاتا» دېگەن سۆز بولمىسا ، «توغرا» دېگەن سۆز ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى يوقىتىدۇ ، ئوخشاشلا «توغرا» دېگەن سۆز بولمىسا «خاتا» دېگەن سۆزنىڭ بولۇشىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ .

قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى لوگىكىدىكى ئۇقۇملارنىڭ ھەجملىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ۋە نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ .

(1) مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر

بىر جىنس ئۇقۇمىنىڭ ھەجمى ئىچىدىكى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككىلا تۈر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان قارشى مەنىلىك سۆزلەر مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، قارشى مەنىلىك سۆزلەردىكى ئىككى پەرقلىگۈچى سىمانتىكىلىق ئېلېمېنتنىڭ يىغىندىسى ئاساسىي سىمانتىكىلىق ئېلېمېنتلاردا ئىپادىلەنگەن مەنىنىڭ دائىرىسى بىلەن باباراۋەر بولسا ، يەنى پەرقلىگۈچى سىمانتىكىلىق ئېلې-مېنت + پەرقلىگۈچى سىمانتىكىلىق ئېلېمېنت = ئاساسىي سىمانتى-كىلىق ئېلېمېنت بولسا ، بۇ خىلدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەر مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ . مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر مۇنداق ئىككى تۈرلۈك ئالاھىدىلىككە ئىگە :

① مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر بىر جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەجمى ئىچىدىكى ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولغان ئىككىلا تۈر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدە-غان قارشى مەنىلىك سۆزلەر بولغاچقا ، ئۇ خىل قارشى مەنىلىك سۆز-لەردىن ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇملارنىڭ ھەجملىرىنىڭ يىغىندىسى (مەنە دائىرىسى) ئۆزى مەنسۇپ بولغان شۇ جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەجمىگە (مەنە دائىرىسىگە) باباراۋەر بولىدۇ . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۆچەنچى بىر ئۇقۇم (ئارىلىق ئۇقۇم) نى ئىپادىلەيدىغان باشقا بىر سۆز بولمايدۇ . مەسىلەن : «ئەر» بىلەن «ئايال» دېگەن سۆزلەردىن ئىپادىلەنگەن مەنىنىڭ دائىرە-سى (ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرى) نىڭ يىغىندىسى «جىنس» دېگەن سۆزدىن

ئىپادىلەنگەن مەنىسىنىڭ دائىرىسىگە (ھەجمىگە) تەڭ بولىدۇ .

② مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن مەنە ئەگەر ئۇ a بولسا ، جەزمەن b بولمايدۇ ؛ ئەگەر ئۇ a بولمىسا ، جەزمەن b بولىدۇ . ئوخشاشلا ئەگەر ئۇ b بولسا ، جەزمەن a بولمايدۇ ؛ ئەگەر ئۇ b بولمىسا ، چوقۇم a بولىدۇ . ئىشقىلىپ ئىككىسىدىن بىرى بولىدۇ ، ھەم a ، ھەم b بولمىغان ياكى a مۇ ئەمەس ، b مۇ ئەمەس ، بەلكى ئۈچىنچى بىر خىل ئەھۋال مەۋجۇت بولۇشتەك ھادىسە بولمايدۇ . مەسىلەن : «ئەر» بىلەنْ «ئايال» سۆزلىرىنى مىسالغا ئالساق ، مەلۇم بىر كىشى ئەگەر ئۇ «ئەر» بولسا ، ئۇ چوقۇم «ئايال» بولمايدۇ ؛ ئۇ كىشى ئەگەر «ئەر» بولمىسا ، جەزمەن «ئايال» بولىدۇ . ئوخشاشلا ئەگەر ئۇ كىشى «ئايال» بولسا ، ئۇ چوقۇم «ئەر» بولمايدۇ ؛ ئەگەر ئۇ كىشى «ئايال» بولمىسا ، چوقۇم «ئەر» بولىدۇ . ئىشقىلىپ ئۇ كىشى يا «ئەر» ، يا «ئايال» . ئۇ كىشىنىڭ ھەم «ئەر» ، ھەم «ئايال» بولۇشى ياكى «ئەر» مۇ ئەمەس ، «ئايال» مۇ ئەمەس ، بەلكى ئۈچىنچى بىر خىل جىنسلىق ئادەم بولۇشى مۇمكىن ئەمەس .

(2) نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر

بىر جىنس ئۇقۇم ئىچىدىكى بىر قانچە (ئاز بولغاندا ئۈچ ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق) تۈر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردىن پەقەت ئىككىسىلا مەنە جەھەتتە بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇلۇشى نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، قارشى مەنىلىك سۆزلەردىكى ئىككى پەرقلىگۈچى سىمانتىكىلىق ئېلېمېنتنىڭ بىغىندىسى ئاساسىي سىمانتىكىلىق ئېلېمېنتلاردا ئىپادىلەنگەن مەنىنىڭ دائىرىسىدىن كىچىك بولسا ، يەنى «پەرقلىگۈچى سىمانتىكىلىق ئېلېمېنت + پەرقلىگۈچى سىمانتىكىلىق ئېلېمېنت < ئاساسىي سىمانتىكىلىق ئېلېمېنت» بولسا ، بۇ خىلدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەر نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ . نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر مۇنداق ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە :

دىكى ئۇچ ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تۈر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان شۇ سۆزلەردىن پەقەت ئىككىسىلا مەنە جەھەتتىن قارىمۇقارشى قويۇلغاچقا، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئۇقۇملارنىڭ ھەجىملىرىنىڭ يىغىندىسى ئۆزى مەنسۇپ بولغان جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەجمىدىن كىچىك بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئارىلىق ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرمۇ بولىدۇ. مەسىلەن: «ئاق» بىلەن «قارا» نى مىسالغا ئالساق، ئۇ ئىككى سۆزدە ئىپادىلەنگەن ئۇقۇملارنىڭ ھەجىملىرىنىڭ يىغىندىسى «رەڭ» دېگەن سۆزدىن ئىپادىلەنگەن ئۇقۇمنىڭ ھەجمىدىن كىچىك بولىدۇ. چۈنكى، «رەڭ» نىڭ ھەممىسى «ئاق» بىلەن «قارا» نىڭ يىغىندىسى ئەمەس، ئۇلاردىن باشقا يەنە نۇرغۇن رەڭ تۇرلىرى بار.

② نىسپىي قارىشى مەنىلىك سۆزلەردە، ئەگەر a بولسا، جەزمەن b بولمايدۇ، لېكىن a بولمىسا، b جەزمەن بولىدۇ، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمايدۇ، چۈنكى a بولمىسا، b بولۇشمۇ مۇمكىن، بولماسلىقمۇ مۇمكىن. شۇڭا، a بولمىسا، b نىڭ بولۇش - بولماسلىقى ناتايىن بولىدۇ. ئوخشاشلا ئەگەر b بولسا، ئۇ چوقۇم a بولمايدۇ، لېكىن b بولمىسا، ئۇنى جەزمەن a بولىدۇ، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇ b بولمىسا، a بولۇشمۇ مۇمكىن، بولماسلىقمۇ مۇمكىن. شۇڭا، b بولمىسا، a نىڭ بولۇش - بولماسلىقى ناتايىن بولىدۇ. مەسىلەن: «قىش» بىلەن «ياز» دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، بۇ پەسىل «قىش» بولسا، ئۇ جەزمەن «ياز» بولمايدۇ، لېكىن ئۇ پەسىل «قىش» بولمىسا، ئۇ پەسىلنى جەزمەن «ياز» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇ پەسىل «ياز» بولۇشمۇ مۇمكىن. «ياز» بولماي، بەلكى «كۈز» ياكى «ئەتىياز» بولۇشمۇ مۇمكىن. ئوخشاشلا، ئۇ پەسىل «ياز» بولسا، ئۇ چوقۇم «قىش» بولمايدۇ. لېكىن، ئۇ پەسىل «ياز» بولمىسا، ئۇ پەسىلنى چوقۇم «قىش» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇ پەسىل ئېھتىمال «قىش»

بولۇشىمۇ مۇمكىن ، «قىش» بولماي ، بەلكى «كۆز» ياكى «ئەتىياز» بولۇشىمۇ مۇمكىن .

قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تىلدىكى رولى جەھەتتىن ئالغاندا ، ئۇلار جايىدا قوللىنىلسا ، شەيئى ۋە ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت لەرنى ئېچىپ بەرگىلى ، قارىمۇقارشىلىقنى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ . ئۇلار تىلدا روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىپ ، پىكىرنىڭ جانلىق ، ئېنىق ، تەسىرلىك بولۇشىغا يارەم بېرىدۇ ، نۇتۇقنى ئاھاڭدارلىققا ئىگە قىلىدۇ .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . مەنىداش سۆزلەر دېگەن نېمە ؟

2 . مەنىداش سۆزلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەرنىڭ يادرو سۆزى قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن بېكىتىلىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

3 . مەنىداش سۆزلەر گۇرۇپپىسى ئىچىدىكى سۆزلەر قايسى جەھەتلەردە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

4 . مەنىداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرىنى مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ .

5 . قارشى مەنىلىك سۆز دېگەن نېمە ؟

6 . قارشى مەنىلىك سۆزلەر قانداق سەۋەبلەردىن بارلىققا كېلىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

7 . قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى بېكىتىشنىڭ ئۇلچىمى نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

8 . قارشى مەنىلىك سۆزلەر قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

5 §. سۆزلەرنىڭ ئاھاڭ ۋە شەكىل جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى

1 . ئاھاڭداش سۆزلەر

تەلەپپۇز قىلىنىشى ۋە يېزىلىشى پۈتۈنلەي ئوخشايدىغان ، ئەمما ئىپادىلىگەن مەنىلىرى ئۆزئارا باغلىنىشقا ئىگە بولمىغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز ئاھاڭداش سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

ئات I . بىر تۈرلۈك ئۆي ھايۋىنى (ئاتقا مىنمەك) .

ئات II . نام ، ئىسىم (ئات قويماق) .

ئات III . تاشلا ، (سۈغا تاش ئات) .

يان I . تەرەپ (ئوڭ يان) .

يان II . قايت (ئارقاڭغا يان) .

يان III . ئۆتاش ، كۆيۈشكە باشلا (ئوت ياندى)

ئاھاڭداش سۆزلەر تۈۋەندىكى ئۆلچەملەرگە ئاساسەن بېكىتىلىشى كېرەك :

1) ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىكى ئۆلچىمىنى بېكىتىشتە ، سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق شەكلى ئۆلچەم قىلىنىشى كېرەككى ، ھەرگىزمۇ لېكسىكىلىق شەكلى بىلەن گرامماتىكىلىق شەكلى ياكى بىر تەچچە خىل گرامماتىكىلىق شەكىللەر بىرلا ۋاقىتتا ئۆلچەم قىلىنماسلىقى كېرەك . بۇ قائىدە تۈۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ :

(1) مەلۇم بىر تۈپ سۆز بىلەن يەنە بىر تۈپ سۆزنىڭ تۈرلەنگەن شەكلى تەلەپپۇز ۋە يېزىلىش جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشاپ قالسا ، ئۇلار ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ . مەسىلەن : «پۇت ، قول پەيجىلىرىنىڭ ھەربىرى» نى بىلدۈرىدىغان «بارماق» دېگەن تۈپ سۆز بىلەن «بار» پېئىلىنىڭ ئىسىمداش شەكلى بولغان «بارماق» دېگەن گرامماتىكىلىق شەكىل : مېۋىنىڭ بىر تۈرىنى بىلدۈرىدىغان «ئالما» دېگەن تۈپ سۆز بىلەن «ئال» پېئىلىنىڭ بولۇشسىزلىق شەكلى بولغان

«ئالما» دېگەن گرامماتىكىلىق شەكىل ئۆزگۈرۈشى سۆزلەر بولالايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بىرى لېكسىكىلىق شەكىل، يەنە بىرى گرامماتىكىلىق شەكىل.

(2) ئاھاڭداش مۇستەقىل مورفېمىلارغا ئاھاڭداش قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن، ئۇلار تەلەپپۇز ۋە يېزىلىش جەھەتتە ئۆزگۈرۈشكە قالسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن: «ئاق» دېگەن سۈپەت خاراكتېرلىك مۇستەقىل مورفېمىغا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە «-ار» نىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان «ئاقار-(چاچ ئاقارماق)» دېگەن ياسالما پېئىل بىلەن «ئاق-» دېگەن پېئىل خاراكتېرلىك مۇستەقىل مورفېمىغا سۈپەتداش قوشۇمچىسى «-ار» نىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان «ئاقار (ئاقار يۈلتۈز)» دېگەن گرامماتىكىلىق شەكىل؛ «مەلۇم بىر خىل كۆچ، ئۈسۈل، چارە ياكى ئامال، مەۋھۇم پەيدا قىلغان ئىجابىي نەتىجە» دېگەن مەنىدىكى «ئۇنۇم» دېگەن ياسالما سۆز بىلەن ئاۋاز مەنىسىدىكى «ئۈن» سۆزىنىڭ I شەخس، بىرلىك شەكلى بولغان «ئۇنۇم» دېگەن گرامماتىكىلىق شەكىل ئۆزگۈرۈشى ئاھاڭداش سۆزلەر بولالايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بىرى لېكسىكىلىق شەكىل، يەنە بىرى گرامماتىكىلىق شەكىل.

(3) ئەينى بىر مۇستەقىل مورفېمىغا ئاھاڭداش قوشۇمچىلار ئۇلاغاندىن كېيىن، ئۇلار تەلەپپۇز ۋە يېزىلىش جەھەتتە ئۆزگۈرۈشكە قالسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن: «يازما يادىكارلىقلارنى رەتلىمەك، قۇيماقنى كۆپ پىمەك، تاماكىنى چاقماقتا تۇتاشتۇرماق» دېگەن بىرىكمىلەر تەركىبىدىكى «يازما، قۇيماق، چاقماق» دېگەن سۆزلەر بىلەن «تامغا خەت يازما، گۈلگە سۇ قۇيماق، ياڭاق چاقماق» دېگەن بىرىكمىلەر تەركىبىدىكى «يازما، قۇيماق، چاقماق» دېگەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئۆزگۈرۈشى ئاھاڭداش سۆزلەر بولالمايدۇ. چۈنكى، ئۇلاردىن ئالدىنقىلىرى لېكسىكىلىق شەكىل بولسا، كېيىنكىلىرى گرامماتىكىلىق شەكىل.

(4) باشقا ـ باشقا مۇستەقىل مورفېمىلارغا ئەينى بىر تۈرلىگۈچى

لەن : ئىسىمداش قوشۇمچىسى «-ش» نىڭ «بار - ، تاپ - ، يات -» دېگەن مۇستەقىل مورفېمىلارغا ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان «بېرىش ، تېپىش ، يېتىش» دېگەن شەكىللەر بىلەن «بەر - ، تەپ - ، يەت -» دېگەن مۇستەقىل مورفېمىلارغا ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان «بېرىش ، تەپىش ، يېتىش» دېگەن شەكىللەر ئاساسداش سۆزلەر بولالمايدۇ . چۈنكى ، بىرىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى گرامماتىكىلىق شەكىل ، شۇڭا ئۇلار گرامماتىكىلىق تەركىبلەردىكى ئاساسداشلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ، ئىككىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق شەكىللىرى بىر - بىرىگە تۇپتىن ئوخشاشمايدۇ .

2) دەۋر نۇقتىسىدىن ئالغاندا ، پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر تەلەپپۇز ۋە يېزىلىش جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشاش بولسا ئۇلار ئاساسداش سۆزلەر بولالايدۇكى ، ھەرگىزمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن قەدىمكى سۆزلەر ، يەنى ھازىر پۈتۈنلەي ئىستېمالدىن قالغان سۆزلەر تەلەپپۇز ۋە يېزىلىش جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشاپ قالسا ، ئۇلار ئاساسداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ . مەسىلەن : قەدىمكى ياكى يېقىنقى دەۋرلەردە «داۋان ، بەل» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدىغان «ئارت» دېگەن سۆز بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئارت - (يۈك ئارتماق)» دېگەن سۆز ؛ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئېغىل ، قوتان» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «ئاران» دېگەن سۆز بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «تەستە» دېگەندەك مەنىلەردە قوللىنىلىدىغان «ئاران» دېگەن سۆز ئاساسداش سۆزلەر بولالمايدۇ . چۈنكى ، ئاساسداش سۆزلەر دېگەندە ، مەلۇم بىر تىلنىڭ يۈتكۈل دەۋرىدىكى سۆزلەرگە ئەمەس ، بەلكى مۇئەييەن بىر دەۋردىكى سۆزلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ .

3) ئەدەبىي تىل نورمىسىدىن قارىغاندا ، پەقەت ئەدەبىي تىلغا خاس سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە

مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ :

(1) ئەدەبىي تىلغا خاس سۆزلەر بىلەن دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى تەلەپپۇز ۋە يېزىلىش جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشاپ قالسا ، ئۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا نىسبەتەن ئاھاڭداش سۆزلەر بولالمايدۇ . مەسىلەن : ئەدەبىي تىلدا سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلارنىڭ بىر تۈرىنى بىلدۈرىدىغان «بۆكەن» دېگەن سۆز بىلەن دىئالېكت ـ شېۋىلەردە ئەدەبىي تىلدىكى «لوكا» نى بىلدۈرىدىغان «بۆكەن» دېگەن سۆز ؛ ئەدەبىي تىلدىكى تېخى ئېچىلمىغان گۈلنى بىلدۈرىدىغان «پورەك» دېگەن سۆز بىلەن دىئالېكت ـ شېۋىلەردە ئەدەبىي تىلدىكى «زاغرا» نى بىلدۈرىدىغان «پورەك» دېگەن سۆز ؛ ئەدەبىي تىلدا پەلەمپەيگە ھەربىر پەللىسىنى بىلدۈرىدىغان «باسقۇچ» دېگەن سۆز بىلەن دىئالېكت ـ شېۋىلەردە ئەدەبىي تىلدىكى «شوتا» نى بىلدۈرىدىغان «باسقۇچ» دېگەن سۆز ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ . چۈنكى ، بىرىنچىدىن ، ئۇ تۈردىكى دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئۆزلىرىگە مۇناسىپ تەڭداش سۆزلىرى بار . ئىككىنچىدىن ، ئۇ تۈردىكى سۆزلەر رايون چەكلىمىلىكـ گە ئىگە ، يەنى تولىمۇ تار دائىرىدە قوللىنىلىدۇ . شۇڭا ، ئۇلار ئەدەبىي تىلغا نىسبەتەن ئاھاڭداش سۆزلەر بولالمايدۇ . ئەگەر ئۇلارنى ئاھاڭداش سۆزلەر دېيىشكە توغرا كەلسە ، ئۇلار پەقەت شۇ دىئالېكت ياكى شۇ شېۋە رايونىغا نىسبەتەنلا ئاھاڭداش بولالايدۇ .

(2) ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرى ياكى ھەممىسى ئۇتۇقتا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ، تەلەپپۇزلا ئۆزئارا ئوخشاپ قالسا ، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر بولالمايدۇ . مەسىلەن : «ئازادلىقتىن بۇرۇن ئىشلىتىلگەن ، ئونتۈرىسى تۆشۈك ، مىس ياكى تۆچتىن ياسالغان ، قىممىتى تۆۋەن بولغان پۇل» نى بىلدۈرىدىغان «يا، ماق<يارماق» بىلەن «بىر، ر نەرسىنىڭ يىرتىلغان ، تەـ شىلگەن ياكى ئۆزۈلگەن جايىنى ياماش ئۈچۈن تەييارلانغان بۇيۇم» نى بىلدۈرىدىغان «ياماق» دېگەن سۆز ئۆزئارا ئاھاڭـ

خاس سۆزلەر بولمايدۇ . چۈنكى ، بۇ خىل سۆز تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالغىنى بىلەن (ئەمەلىيەتتە ، «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان ھالەتتىمۇ ، ئۇلار ئاھانگداش سۆزلەر بولالمايدۇ . پەقەت شەكىلداشلا بولالايدۇ . چۈنكى ، «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن ، ئۇ سۆزنىڭ ئالدىنقى بوغۇمىدىكى «ئا» تاۋۇشى ئۆزۈن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىدۇ) ئىملادا «يارماق» دەپ بېكىتىلگەن .

(3) سۆزلەرنىڭ يەرلىك شېۋىلەردە ئۇلچەمسىز تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن تۇراقلىشىپ قالغان شەكىللىرى ئۆزئارا ئوخشاپ قالسا ياكى ئۇلاردىن بىرى ئەدەبىي تىلدىكى بەزى سۆزلەر بىلەن ئوخشاپ قالسا ، ئۇلارنى ئاھانگداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ . مەسىلەن : ئەدەبىي تىلدىكى «بوسۇغا» دېگەن سۆزنىڭ يەرلىك شېۋىلەردە خاتا تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن تۇراقلىشىپ قالغان «بوسۇق» دېگەن سۆز بىلەن ئەدەبىي تىلدىكى «بوغۇرساق» دېگەن سۆزنىڭ يەرلىك شېۋىلەردە خاتا تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن تۇراقلىشىپ قالغان «بوسۇق» دېگەن سۆز ؛ ئەدەبىي تىلدىكى كۆرسىتىش ئالمىشى «ئەنە» نىڭ بەزى جايلاردا «ئاينا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن قىسقىرىپ شەكىللەنگەن «ئانا» بىلەن ئەدەبىي تىلدىكى «پەرزەنتلىك ئايال كىشى» نى بىلدۈرىدىغان «ئانا» دېگەن سۆز ئۆزئارا ئاھانگداش سۆزلەر بولالمايدۇ . چۈنكى ، ئاھايىتى ئاز بىر قىسىم رايونلاردىكى بۇ خىل خاتا تەلەپپۇز بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ . ئەڭ مۇھىمى ، ئۇلار خاتا تەلەپپۇز قىلىنىشتىن تۇراقلىشىپ قالغان شەكىللەر-دۇر .

(4) بالىلار تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەر تەلەپپۇز ۋە يېزىلىش جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشاش قالسا ، ئۇلارنى ئاھانگداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ .

مەسىلەن : ئەدەبىي تىلدا ئاچچىق بىلەن تاتلىق ئوتتۇرىسىدىكى بىر خىل تەمنى بىلدۈرىدىغان «چۈچۈك» دېگەن سۆز بىلەن بالىلار تىلىغا خاس بولغان ۋە پېشى كىچىك ئوغۇل بالىلارنىڭ تاناسىل ئەزاسىنى بىلدۈرىدىغان «چۈچۈك (چۈچاق)» دېگەن سۆز ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر بولالمايدۇ . چۈنكى ، بالىلار تىل ئۆگىنىش باسقۇچىدا تۈرۈۋاتقان بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ تىلىنى ئۆلچەملىك تەلەپپۇز بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويغىلى بولمايدۇ .

4) سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسىدىن قارىغاندا ، ئېغىز تىلى ۋە يېزىق تىلىغا ئورتاق بولغان سۆزلەر تەلەپپۇز ۋە يېزىلىش جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشاش بولسا ، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر بولالايدۇكى ، ئېغىز تىلى ۋە يېزىق تىلىغا ئورتاق بولغان سۆزلەر بىلەن پەقەت يېزىق تىلىغىلا خاس سۆزلەر تەلەپپۇز ۋە يېزىلىش جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشاپ قالسا ، ئۇلارنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ . مەسىلەن : ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەر ئىككى ژانىرىدا ئورتاق قوللىنىلىدىغان «يېگەن تاماق ھەزىم بولماي ، قورساقنى كۆپتۈرمەك» دېگەن مەنىدىكى «ئەس -» دېگەن سۆز بىلەن «ئۇر .. ، ئۆت ، چىق .. ، يالپۇ .» دېگەندەك مەنىلەردىكى پەقەت يېزىق تىلىغىلا خاس بولغان «ئەس .» دېگەن سۆز : ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەر ئىككى ژانىرىدا ئورتاق قوللىنىلىدىغان «كۆڭلىنى ئايماق» تىكى «ئايا -» دېگەن سۆز بىلەن پەقەت يېزىق تىلى ژانىرىدا «ھەي» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدىغان «ئايا» دېگەن سۆز ئاھاڭداش سۆزلەر بولالمايدۇ . چۈنكى ، بىرىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۇتقان ئورنى ئوخشاشمايدۇ . بىرى ھەر ئىككى ژانىردا كەڭ قوللىنىلسا ، يەنە بىرى پەقەت يېزىق تىلىدا ، يەنە كېلىپ ، شېئىرىي ئەسەرلەردىلا قوللىنىلىدۇ . ئىككىنچىدىن ، پەقەت يېزىق تىلىغا خاسلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزلىرىگە مۇناسىپ تەڭداش

سۆزلىرى بار . ئەك مۇھىمى ، ئۇلارنىڭ بىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن ئىستېمالدىن قېلىشقا يۈزلەنگەن (توغرىسى ، ئاساسەن ئىستېمالدىن قالغان) سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

5) تەلەپپۇزى ۋە يېزىلىشى ئوخشاش ، ئەمما مەنىلىرى ئۆزئارا باغلىنىشقا ئىگە بولمىغان سۆزلەرلا ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر بولالايدۇ . كى ، پەقەت يېزىلىشىلا ئوخشاش ، لېكىن تەلەپپۇزى ئوخشىمايدىغان سۆزلەر ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر بولالمايدۇ . مەسىلەن : «ئارىغا چۈش . مەك» تىكى «ئارا [ara] » بىلەن «ياغاچ ئارا» دىكى «ئارا [a:ra]» نى : «ئاچا بول» دىكى «ئاچا [aʧa] » بىلەن «ئاچا ـ سىڭىل» دىكى «ئاچا [a:tra] » دېگەن سۆزنى : «بولاق مانتا» دىكى «بولاق [bolaq] » بىلەن «بىر بولاق دورا» دىكى «بولاق [bo:laq] » دېگەن سۆزنى ئاھاڭ . داش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ . چۈنكى ، ئۇلاردىن ئالدىنقى سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىردەك قىسقا سوزۇق تاۋۇش بولسا ، كېيىنكى سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىرى ئۇزۇن سو . زۇق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ . ئەمەلىيەتتە ، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ئە . مەس ، بەلكى شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

6) مەنىلىرى بىر ئاساسىي مەنىدىن كېلىپ چىققانلىقتىن ئىبارەت ئىچكى باغلىنىشقا ئىگە بولمىغان ياكى قەدىمكى دەۋرلەردە ئىچكى باغلە . نىشقا ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن ھازىرقى دەۋردە بۇ خىل باغلىنىش مۇس . لىشىپ ياكى ئاجىزلىشىپ كەتكەن سۆزلەرلا تەلەپپۇز ۋە يېزىلىش جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشاش بولسا ، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر بولالايدۇكى ، ھازىرقى دەۋردىمۇ ئىچكى باغلىنىشقا ئېنىق ئىگە بولغان سۆزلەر ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ . بۇ قائىدە تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ :

(1) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئۆزئارا باغلىنىشقا ئىگە بولغان سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ . مە . سىلەن : «نەرسىلەرنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ ئۆزئارا تۇتاشقان جا . يى» نى بىلدۈرىدىغان «بوغۇم» سۆزى بىلەن «ئوچۇق بوغۇم» دىكى

«بوغۇم» سۆزى : «يۈتكۈنچاق ، گال» دېگەن مەنىدىكى «بوغۇز» سۆزى بىلەن «تەيۈەن بوغۇزى» دىكى «بوغۇز» سۆزى : «قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتمەك» تىكى «ئەلچى» سۆزى بىلەن «جۇڭگونىڭ كانادادا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى» دىكى «ئەلچى» سۆزى ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ . چۈنكى ، ئۇلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن ئېنىق ئېچكى باغلىنىشقا ئىگە بولغان كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

(2) مەلۇم بىر سۆزنىڭ مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە ، ئۇ سۆز ھەم لېكسىكىلىق مەنە ، ھەم گرامماتىكىق مەنە ئىپادىلىسە ، ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىگەن شەكلى بىلەن گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىگەن شەكلى ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ . مەسىلەن : «ئال - » دېگەن مۇستەقىل پېئىل بىلەن ئۇنىڭدىن بۆلۈنۈپ چىققان ۋە مۇستەقىل مورفېمىلارغا بىرىكىپ كېلىپ ئۇلارنى پېئىللاشتۇرىدىغان «ئال - » (ئەۋج ئال - ، نەپەس ئال -) دېگەن يارەمچى پېئىل ؛ «ئەت - » دېگەن مۇستەقىل پېئىل بىلەن ئۇنىڭدىن بۆلۈنۈپ چىققان ۋە مۇستەقىل مورفېمىلارغا بىرىكىپ كېلىپ ئۇلارنى پېئىللاشتۇرىدىغان «ئەت - » (داۋام ئەت - ، بەخش ئەت -) دېگەن يارەمچى پېئىل ؛ «ناشقى ، سىرتقى تەرەپكە ئورۇنلاشقان ، سىرتتىكى» دېگەن مەنىلەردىكى «ناشقىرى» (ئالمىخانغا سەپ سېلىڭلار ، ئۇتتۇر چىشى ناشقىرى) دېگەن مۇستەقىل سۆز بىلەن ئۇنىڭدىن بۆلۈنۈپ چىققان ۋە «باشقا ، سىرت» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدىغان «ناشقىرى» (سەپەرۋەل «سېغىزخان» نىڭ ھەربىر قەدىمنى ئۆزى كۆزىتىپ تۇرغاندىن ناشقىرى ، ئەھۋالنى شەرھىلا بۇيرۇيمۇ ئۇقتۇرۇپ قويغانىدى) دېگەن تىركەلمە ؛ «ئاساسىي جەھەتتىن» دېگەن مەنىدىكى «ئاساسەن» (ئەييارلىقلار ئاساسەن يۈتۈپ بولدى) دېگەن مۇستەقىل سۆز بىلەن «بىنائەن ، بويىچە» دېگەن گرامماتىكىلىق مەنىدە قوللىنىلىدىغان «ئاساسەن» (ئۇنىڭ دېگىنىگە ئاساسەن قىلايلى) دېگەن تىركەلمە ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ . چۈنكى ، بىرىنچىدىن ، ئۇ مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن يارەمچى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا مۇستەقىل سۆز ئۆزىدىن بۆلۈنۈپ چىققان يارەمچى سۆز-

باغلىنىش هازىرقى دەۋردىكى ئاھايىتى ئېنىق . ئىككىنچىدىن ، ئاھانگداش سۆزلەر لېكسىكا نۇقتىسىدىن ئايرىغان بىر تۈر بولغاچقا ، ئۇلاردا لېكسىكىلىق مەنە ئۇلچەم قىلىنمىدۇ . ئۈچىنچىدىن ، ئۇ گرامماتىكىلىق مەنىلەر شۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئاساسىدا ئابستراكتلاشتۇرۇلغان بىر خىل مەنە هېسابلىنمىدۇ .

(3) مەلۇم بىر سۆزنىڭ مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە ، ئۇ سۆز باشقا - باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس خاراكتېرىدىكى لېكسىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرسە ، ئۇلار ئۆزئارا ئاھانگداش سۆزلەر هېسابلانمايدۇ . مەسىلەن : «بىرى بىرنىڭ ئورنىنى ئالماق ، ئىگىلىمەك» دېگەن مەنىدىكى «ئالماش -» دېگەن پېئىل بىلەن سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى بولغان «ئالماش» دېگەن ئىسىم : «نەپەس يولىنىڭ غىدىقلىنىشى ، قەۋىشى ياكى كېسەللىنىشى تۈپەيلىدىن خىرىلداق ۋە شاۋقۇن ئارىلاش قېقىلىپ - قېقىلىپ كۆچلۈك زەرب بىلەن نەپەس چىقارماق» دېگەن مەنىدىكى «يۆتەل -» دېگەن پېئىل بىلەن «كانايچىلار ياللۇغلاندا ، يات نەرسىلەر ، فىزىكىلىق ياكى خىمىيىلىك نەرسىلەر غىدىقلىغاندا پەيدا بولىدىغان مۇداپىئە رېفلېكسى» دېگەن مەنىدىكى «يۆتەل» دېگەن ئىسىم : «هېچ نەرسىگە موهتاجلىقى يوق ؛ تۈرغۇن مال - دۇنيا» دېگەن مەنىدىكى «باي» دېگەن سۈپەت بىلەن «مال - دۇنيا يىغقۇچى ، دۆلەتمەن كىشى» دېگەن مەنىدىكى «باي» دېگەن ئىسىم : «ئادەم بەدىنىنىڭ بويۇندىن يۇقىرى ، هايۋان بەدىنىنىڭ بويۇندىن ئالدىنقى ، يەنى كۆز ، قۇلاق ، ئېغىز ، بۇرۇن قاتارلىق ئەزالار ئورۇنلاشقان قىسمى : «كاللا» دېگەن مەنىدىكى «باش» دېگەن ئىسىم بىلەن «بىرنەرسىنىڭ» دېگەن مەنىدىكى «باش» (باش بارماق ، باش كۆۋرۈك) دېگەن سۈپەت ۋە «ئاۋۋال ، بۇرۇن ، دەسلەپ ، ئىلگىرى» دېگەن مەنىدىكى «باش» (ئوندىق بولسا ، باشتا نېمىشقا دېمەيسەن ؟) دېگەن رەۋىش ئۆزئارا ئاھانگداش سۆزلەر هېسابلانمايدۇ . چۈنكى ، ئۇلار هەرقايسى لېكسىكىلىق مەنىلىرىدە باشقا - باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ خاراكتېرىنى

نى ئالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى يەنىلا بىرى يەنە بىرى ئاساسىدا كېڭەيگەنلىكتىن ئىبارەت ئىچكى باغلىنىشقا ئىگە . شۇ- ڭا ، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ئەمەس ، بەلكى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

ئاھاڭداش سۆزلەرنى ئوخشىمىغان ئۆلچەملەرگە ئاساسەن ئوخشىمىغان تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ .

بىرى ، ئاھاڭداش سۆزلەرنى بىرلا سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولۇش ياكى باشقا - باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولۇشقا ئاساسەن ، تار مەنىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە كەڭ مەنىدىكى ئاھاڭداش ، سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ .

بىرلا سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولغان ئاھاڭداش سۆزلەر تار مەنىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

تاماق I ئىسىم — ئېغىز بوشلۇقىنىڭ ئۈستۈنكى چىشتىن تارتىپ بوغۇزغىچە بولغان قىسمى ، قاتتىق تاملاي .

تاماق II ئىسىم — غىزا ، تائام ، يېمەكلىك .

تارت - I پېئىل — كۆپەي - ، ئاش -

تارت - II پېئىل — يۆكلە.

بىر قانچە سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولغان ئاھاڭداش سۆزلەر كەڭ مەنىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

تالا I ئىسىم — كۆن چىقىشنىڭ ئالدىدىكى پەيت ، سۈبھى ، سەھەر .

تالا II يۆكلىمە — بىلمەسلىك .

تالا III پېئىل — ئوراپ ، يۆگەپ چىگ - ، باغلا .

تالا IV رەۋىش — ھەيران .

تالا V تەقلىد سۆز — قاتتىق جىسىملارنىڭ ئۇرۇلۇشىدىن چىققان ئاۋاز .

تال I ئىسىم — ئادەم ياكى يۇقىرى دەرىجىلىك ھايۋانلارنىڭ ئىچكى ئەزالىرىنىڭ بىرى .

تال I ئىسىم — تال ـ تېرەكلەر ئائىلىسىدىكى يوپۇرماق تاشلايدە-
غان دەرەخ ياكى چاتقال
تال II مىقدار سۆز — دانە .
تال IV پېئىل — هار ـ ، چارچا ـ .
ئاھاڭداش سۆزلەرنى قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن تۆپ سۆزلۈك ئاھاڭ-
داش سۆزلەر ، ياسالما سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە تۆپ سۆز ـ ياسالما
سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر دېگەندەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .
(1) تۆپ سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر : بىرلا مۇستەقىل مورفېمە-
دىن تۈزۈلگەن ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق ئاھاڭداش سۆزلەر تۆپ
سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :
ماددا I قانۇن ، نىزام ، بەلگىلىمە ، توختام ، رەسمىي هۆججەت
قاتارلىقلارنىڭ رەقەم ياكى هەرپ بىلەن ئايرىلغان مۇستەقىل بۆلىكى ؛
تارماق .
ماددا II جىسىملارنى تەشكىل قىلغۇچى نەرسە .
پالاق I دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارنى ئۇرىدىغان ياكى سوراق-
خانىلاردا گۇناھكارنى ئۇرىدىغان جازا قورالى ؛ يېسى تاياق .
پالاق II بىخسىغان ، بۆزۈلغان ، سېسىپ قالغان (تۆخۈم هەققىدە)
.
پالاق III يىقىلىش ، ئۇرۇلۇش ۋە تېز هەم تاسادىپىي هەرىكەتتىن
چىقىدىغان ئاۋاز .
(2) ياسالما سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر : ئومۇمەن ، ئاھاڭداش
مۇستەقىل مورفېمىلارغا ئەينى بىر سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىنىڭ ئۇلە-
نىشىدىن هاسىل بولغان ئاھاڭداش سۆزلەر ياسالما سۆزلۈك ئاھاڭداش
سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :
سازلىق I «ساز» سۆزىنىڭ ئىسىم شەكلى (ئاۋازنىڭ سازلىقى) .
سازلىق I سۈيى ، ئوت ـ چۆپلىرى بار بولغان پاتقاق جاي .
توپچى I داۋاملىق توپ ئويناشقا بېرىلگەن ياكى مەلۇم توپ كومان-
دىسىغا قاتناشقان كىشى .

توپچى I توپ ئاتقۇچى ، توپ بىلەن قوراللانغان قىسىمدا ئىشلىگۈچى .

(3) تۇپ سۆز ـ ياسالما سۆزلۈك ئاساسداش سۆزلەر : مەلۇم بىر مۇستەقىل مورفېمغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىنىلاش ئۇلىنىشى بىلەن ئۇ سۆز باشقا بىر تۇپ سۆزگە ئاساسداش بولۇپ كەلسە ، بۇ خىل ئاساسداش سۆزلەر تۇپ سۆز ـ ياسالما سۆزلۈك ئاساسداش سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

ئاشلا I يەرگە قارىتىپ ئات .

ئاش + لا I سۇغارما ـ

قاشلا I ئاتىلا .

قاش + لا I قىرلا ـ ، ئېگىزلە ـ .

ئوتلا I ئىچ .

ئوت+لا II ئوت ـ چۆپ ، يە ـ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسداش سۆزلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بوللار ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن :

1) ئاسادىپىي ئاساسداش بولۇپ قېلىش ھادىسىسىدىن بىر قىسىم ئاساسداش سۆزلەر پەيدا بولىدۇ . ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى شەيئىلەر چەكسىز بولىدۇ . تىل ئاۋۇشلىرىنىڭ سانى بولسا تولىمۇ چەكلىك بولىدۇ . يەنە كېلىپ ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇقەررەر باغلىنىش بولمايدۇ . ئەنە شۇ سەۋەبلىك ، تىلىمىزدىكى چەكلىك تىل ئاۋۇشلىرى بىلەن چەكسىز شەيئىلەرنى ئىپادىلەش زۆرۈرىيىتىدىن بەزى ئاساسداش سۆزلەر تەبىئىي ھالدا ئاسادىپىي پەيدا بولىدۇ . مەسىلەن :

پەش I مۇشۇكنى قوغلاش ـ ھەيدەشتە ئىشلىتىلىدىغان سۆز .

پەش I جۆملىدىكى تەڭداش تەركىبلەر ۋە قوشما جۆملىدىكى تارماق جۆملىلەرنى ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان تىنىش بەلگىسى .

پەش II پەش قىلماق

پەش IV چاناق ، كۆڭلەك قاتارلىق كىيىملەرنىڭ ئالدى تەرىپى ؛ ئېتەك قىسمى .

ياق . I تۆتاشتۇر . .

ياق . I دىلغا ، خاھىشقا ماس كەل . ، ماقۇل كۆر ، كۆڭۈلگە يارا . .

ياق II بىر نەرسىنى يەنە بىر نەرسىگە تەگكۈز . ، چاپلا . .

ياق IV تەرەپ .

ياق V بولماسلىق ، رەت قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ .

2) كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى نەتىجىسىدە ، بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . كۆپ مەنىلىك سۆزلەر . نىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بولىدۇ . لېكىن ، زامانلار . نىڭ ئۆتۈشى بىلەن بەزى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇر . سىدىكى بۇ خىل ئىچكى باغلىنىش كىشىلەر پەرق ئېتەلمەيدىغان دەرە . جىدە سۇسلىشىپ كېتىدۇ ياكى ئۇزۇلۇپ قالىدۇ . لېكىن ، ئۇ سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ . نەتىجىدە ، بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئاي I يەر شارىنى ئايلىنىدىغان سەييارە .

ئاي II يىلنىڭ ئون ئىككىدىن بىرى .

كۆك I ئاسمان .

كۆك I رەڭنىڭ بىر تۈرى .

كۆك II يوغان ئاتلاپ تىكىلگەن تىكىچ .

3) سۆزلەردە تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بېرىش نەتىجىسىدە ، بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . مەسىلەن : قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئايىت .» (سۆزلە . ، گەپ قىل .) دېگەن سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «ئا» تاۋۇشى كېيىنكى دەۋرلەردە «ئې» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىپ ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئېيىت .» شەكلىدە تۇراق . لاشقان . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئارت .» (پاكىزلا . ، تازىلا .) دېگەن سۆز تەركىبىدىكى «ئا» تاۋۇشىمۇ «ئې» تاۋۇشىغا ئاجىزلاشقان ۋە «ر» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىپ ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئېيىت .» شەكلىدە تۇراقلاشقان . نەتىجىدە ، ئۇلار ئاھاڭ .

داش سۆزلەر بولۇپ شەكىللەنگەن .

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۆرت» (يانغىن) دېگەن سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى «ئو» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىشكەن ۋە «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئوت» شەكلىدە ئۆزگىرىلگەن . ئەتىجىدە ، ئۇ سۆز «گىياھ ، چۆپ» دېگەن مەنىدىكى «ئوت» دېگەن سۆز بىلەن ئاھاڭداش سۆزلەر بولۇپ شەكىللەنگەن .

4) يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى ئەتىجىدە بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . بۇنىڭدا مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋال مەۋجۇت :

بىرى ، يېڭى ياسالغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ تەركىبىدىكى مۇستەقىل مورفېمىلار ئەسلىدىن ئاھاڭداش بولۇپ ، ئۇلار- غا ئەينى بىر ياسىغۇچى قوشۇمچە ئۇلانغاندىن كېيىن ، ئۇلاردىن يېڭى ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئاتلىق I ئېتى بار ، ئاتقا ئىگە ، ئات قوشۇلغان .

ئاتلىق II ئىسمىلىك ، ناملىق .

بوغۇزلۇق I ھايۋانلارغا يەم - خەشەك قىلىشقا مۇۋاپىق ئاشلىق ، ئوزۇقلۇق .

بوغۇزلۇق I چارۋا مالىلارنىڭ پىچاق سۈرىدىغان ، بوغۇزلىنىدىغان جايى .

يەنە بىرى ، يېڭى ياسالغان مەلۇم بىر سۆز بىلەن بەزى تۈپ سۆز- لەرنىڭ ئۆزئارا ئاھاڭداش بولۇپ قېلىشىدىن بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . مەسىلەن :

سانا I بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى .

ساز + ا I بىر - بىرىدىن ، دانىمۇ دانە ئۆتكۈزۈپ سانىنى ئېلىپ چىقە - .

توقلا I چىشىمەلدىن ئۆتۈپ ئىككى ياشقا تولۇش ئارىلىقىدىكى بارقا .

توق + لا II تويدۇر - ، توق قىل - .

تىللا I ساپ ئالتۇندىن سوقۇلغان پۇل ، ئالتۇن تەڭگە .

تىل + لا I قوپال ، سەت گەپ - سۆزلەر بىلەن ھاقارەتلە - .

5) چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە بىر قىسىم ئاھانگداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . بۇنىڭدا مۇنداق ئۈچ خىل ئەھۋال مەۋجۇت :

(1) چەت تىلدىن كىرگەن مەلۇم بىر سۆز ئەسلىي شەكلىدە تۇرۇپ ئۇيغۇر تىلىغا خاس بەزى سۆزلەر بىلەن ئۆزئارا ئاھانگداش بولۇپ قالىدۇ . مەسىلەن :

باغ I (ئۇيغۇرچە) ، باغلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان نەرسە .

باغ II (پارسچە) ، مېۋىزارلىق .

ماي I (ئۇيغۇرچە) ، ھايۋان ۋە ئادەملەرنىڭ تېرە ئاستىدىكى توقۇلمىلىرى ھەمدە ئۆسۈملۈكلەر تېنىدە بولىدىغان ئورگانىك ماددا .

ماي II (رۇسچە < لاتىنچە) . سىلادىيە يىل ھېسابى بويىچە بەشىنچى ئاي .

(2) چەت تىلدىن كىرگەن سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە ، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن ئاھانگداش بولۇپ قالىدۇ . مەسىلەن :

چەك I (ئۇيغۇرچە) ، داۋاملىشىۋاتقان نەرسە ياكى ھادىسىلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرى ، توختاش نۇقتىسى ؛ چېگرىسى ، بەلگىسى .

چەك - II (ئۇيغۇرچە) ، بارماق ، زەخمەك قاتارلىقلار بىلەن ئۇر-

چەك - II (ئۇيغۇرچە) تارت - ، سۈرە - .

چەك N (رۇسچە ، ئەسلىسى : [tʃlek] . بانكىنىڭ پۇل ئېلىش ، پۇل بېرىش مۇئامىلىسىدە ئىشلىتىلىدىغان ھۆججەت .

خالى I (ئۇيغۇرچە) ، ئۇلنى چىگداش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سايمان .

خالى I (خەنزۇچە ، ئەسلىسى [kuang] . كۆمۈر قېزىلىدىغان ، كۆمۈر قېزىش ئۈچۈن مەخسۇس تەييارلانغان ئورۇن ؛ كان .

(3) باشقا - باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر ئەسلىي شەكلىدە تۇرۇپ ياكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇ-

لۇشى ئەتىجىسىدە ئۆزئارا ئاھاڭداش بولۇپ قالمىدۇ . مەسىلەن :

پەي I (پارسچە) ، قۇش تېنىنى قاپلاپ تۇرىدىغان مۇڭگۈزسىمان ئەپچىلەر ۋە شۇ ئەپچىلەرنىڭ ئىككى يېنىدىن ئۆسۈپ چىقىدىغان يۇمشاق تۈك : موي .

پەي II (پارسچە) ، بەدەندىكى مۇسكۇللارنى سۆڭەككە بىرلەشتۈرۈپ تۇرىدىغان ئاق رەڭلىك مۇستەھكەم ، ئەۋرىشىم توقۇلما : سىنىر .

پەي III (خەنزۇچە) ، لىيەندىن تۆۋەن ، بەندىن يۇقىرى بولغان ، ئارىسىيە قۇرۇلمىسىنىڭ شتات بىرلىكى .

پۇت I (پارسچە) ، ئادەم ، ھايۋان ۋە باشقا جانلىقلارنىڭ گەۋدىسىنىڭ يەرنى تايىنىپ تۇرۇشى ، يۈرۈشى ياكى ئۆسلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قىسمى : ئاياغ .

پۇت (رۇسچە ، ئەسلىسى : [fud] . ئىنگىلىز ئۇلچەم بىرلىكى . بىر پۇت 16.38 سىلوگرامغا تەڭ بولىدۇ .

پەن I (ئەرەبچە ، ئەسلىسى : [fɛn] . تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىدىغان ھەمدە ئەتراپتىكى مۇھىتقا تەسىر كۆرسىتىدىغان بىلىملەر سىستېمىسى .

پەن II (خەنزۇچە ، ئەسلىسى : [ban] . تاختاي .

6) سۆز ئىخچاملىنىش ۋاستە قىلىنغان مەنە كۆچۈش ھادىسىسى سەۋەبىدىن بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ . بۇنىڭدا ئەسلى بىر سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى بىر سۆز قىسقارتىلىدۇ ۋە شۇ قىسقارتىلغان سۆزگە خاس مەنە يەنە بىر سۆز ئۈستىگە كۆچۈپ تۇراقلىشىپ قالىدۇ . ئەتىجىدە ، ئۇ سۆز باشقا سۆزلەر بىلەن ئاھاڭداش سۆز بولۇپ شەكىللىنىدۇ . مەسىلەن :

ساپلىق (ساپلىق + قازان) I سېپى بار كىچىك قازان .

ساپلىق II سېپى بار ، ساپ بېكىتىلگەن .

ساپلىق III پاكىزلىق ، ئارىلاشمىلاردىن خالىيلىق ، پاكلىق .

تاماق (تاماق + يولى) I گال .

تاماق II ئىزا ، ئائىلە .

2 . شەكىلداش سۆزلەر

يېزىلىشىلا ئوخشايدىغان ، ئەمما تەلەپپۇز قىلىنىشى ئوخشىمايدىغان هەم مەنىلىرى ئۆزئارا باغلىنىشقا ئىگە بولىدىغان ئىككى ياكى ئۈچتىن ئارتۇق سۆز شەكىلداش سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

ئاچا [atʃa] I بىر گەۋدىدىن ئاجرىلىپ چىققان ، بۆلۈنگەن .

ئاچا [a:tʃa] II بىر تۇغقان قېرىنداشلار ئىچىدىكى ئۆزىدىن چوڭ ئايال تۇغقان ؛ هەدە .

ئارا [ara] I ئىككى نەرسە ياكى ئىككى نۇقتا ئوتتۇرىسىدىكى مۇساپە ، ئارىلىق .

ئارا [a:ra] I دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ، تۆمۈر ياكى ياغاچ-تىن ياسالغان چىشلىق سايمان .

تۆشۈك [tøʃyk] I تېشىلگەن جاي ، يېرىق ؛ كامار ، ئويۇقچە .

تۆشۈك ① [tø:ʃyk] I ئۆينىڭ تاماق سايمانلىرى ئورۇنلاشقان جايى ② ئاش - تاماق ئېتىش ئىشى ۋە ماهىرى .

يېزىلىشى ئوخشاش بولغان سۆزلەرنىڭ شەكىلداش سۆزلەر ياكى ئاهاڭداش سۆزلەر ئىكەنلىكى مەزكۇر سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق ئاۋازلارنىڭ ئۇزۇن سوزۇق ئاۋازى ياكى قىسقا سوزۇق ئاۋازى ئىكەنلە-كى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ . ئەگەر يېزىلىشى ئوخشاش بولغان سۆزلەر-نىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق ئاۋازلارنىڭ هەممىسى بىردەك قىسقا سوزۇق ئاۋازى ياكى هەممىسى بىردەك ئۇزۇن سوزۇق ئاۋازلاردىن بولسا ، بۇنداق سۆزلەر ئۆزئارا ئاهاڭداش سۆزلەر بولۇپ هېسابلىنىدۇ . مەسە-لەن :

چۆچەك [tʃø:tʃɛk] I ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت هادىسىلىرى توغرى-سىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى ، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ۋە هەرخىل ئىجتىمائىي هادىسىلەرنى فانتازىيىلىك ئاساستا كۆلكىلىك ۋە قىزىقارلىق هالدا ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئاغزاكى هېكايە .

چۆچەك [tʃø:tʃɛk] II ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان چىنە .

توپىلاڭ [topilaŋ] I قالايمىقان ۋاراڭ - چۇرۇك ، ئۇرۇش - ماجرا .

توپىلاڭ [topilaŋ] I يۆمشاق توپا بىلەن قاپلانغان ھالەت ۋە ئاشۇنداق جاي .

مانا بۇلار ئاھانگداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىر خىل ، يەنى ئالدىنقى ئىككى سۆزنىڭ باش بوغۇمىدا بىردىن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ، ئاخىرقى بوغۇمىدا بىردىن قىسقا سوزۇق تاۋۇش بار . كېيىنكى ئىككى سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىردەك قىسقا سوزۇق تاۋۇشلاردۇر .

ئەگەر يېزىلىشى ئوخشاش بولغان سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئىككى خىل بولسا ، يەنى بىرى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆز ، يەنە بىرى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆز بولسا ، بۇنداق سۆزلەر ئەكسىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

چاتاق [tʃa:taq] I دەرەخ غولىدىن ئايرىلىپ چىققان شاخ ؛ پۇتاق .

چاتاق [tʃa:taq] II بىرەر ئىش - ھەرىكەت تۈپەيلىدىن يۈز بەرگەن ئوڭۇشسىزلىق ؛ يامان ئاقىۋەت ، پىشكەللىك .

پاچاق [pa:tʃaq] I پۇتنىڭ تىزدىن تۆۋەنكى قىسمى ؛ شىراق .

پاچاق [patʃaq] II ئېزىلىپ ، پۈكۈلۈپ سۇنغان ، پارچىلانغان .

مانا بۇلار ئەكسىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، «چاتاق I » ، «پاچاق I » لەرنىڭ ئالدىنقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولسا ، «چاتاق II » ، «پاچاق II » لەرنىڭ ئالدىنقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش قىسقا سوزۇق تاۋۇشتۇر .

جازا [dʒa:za] I ياغاچ ۋە تۇرلۈك مېتاللارنىڭ بىر - بىرىگە چېتىلىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلما .

جازا [dʒaza:] II ئەيىب ياكى جىنايىتى ئۈچۈن كۆرۈلىدىغان چارە .

بۇنىڭدا «جازا I » نىڭ ئالدىنقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش

ئۆزۈن سوزۇق تاۋۇش بولسا ، «جازا II » نىڭ كېيىنكى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئۆزۈن سوزۇق تاۋۇشتۇر . شۇڭا ، ئۇلارمۇ شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

ئاتا [ata] I بالىلىق ياكى بالىسى بار ئەر كىشى .

ئاتا [ata:] II («ئاتا قىل -» دېكى ئاتا) .

ئاتا [ata] III ئات قوي - ، نام بەر - .

ئاتا [ata] IV بېغىشلا - ، تەقدىم قىل - .

چازا [tʃa:za] I چېگرىدىكى تەكشۈرۈش ئورنى ، قاراۋۇلخانا ؛ توسۇق .

چازا [tʃa:za] II چاچ قاتارلىقلارنى قىسىپ قويىدىغان ئۆمۈر ياكى سۇلياۋ بۇيۇم ، قىسقۇچ .

چازا [tfaza:] III باداشقان .

بالا [bala] I يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق .

بالا [bala:] II باشقا كەلگەن ئاپەت ، پالاكەت ، خەۋپ - خەتەر .

بالا [bala:] III ئۆينىڭ ئۆستىنى يېپىشقا سىنجى ياغاچ ئۆستىگە توغرىسىغا قويۇلىدىغان ۋە ئۆستىگە ۋاسا ئورنىتىلىدىغان ياغاچ ؛ جەگە .

بۇ مىسالاردا «ئاتا I » ، «ئاتا III » ، «ئاتا IV » لەر ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر بولسا ، «ئاتا II » گە نىسبەتەن شەكىلداش سۆزلەر بولىدۇ . «چازا I » ۋە «چازا II » لەر ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانسا ، ئۇلار «چازا III » كە نىسبەتەن شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ . «بالا II » ۋە «بالا III » لەر ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانسا ، ئۇ ئىككىسى «بالا I » گە نىسبەتەن شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

شەكىلداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن شەكىلداش سۆزلەرنىڭ سانى ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ سانىدىن تولىمۇ ئاز .

3 . كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئاھانگداش سۆزلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئۇسۇلى

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئاھانگداش سۆزلەرنى پەرقلەندۈرۈش. ئىنساننىڭ ئەقلى ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى ئۇلارنى مەنە مۇناسىۋىتى جەھەتتىن تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەتتۇر . مەنە مۇناسىۋىتى جەھەتتىن تەھلىل قىلىش دېگىنىمىز ، تاۋۇشى ئوخشاش سۆزلەر ئىپادىلىگەن لېكسىكىلىق مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا ئېچىكى باغلىنىشنىڭ بار - يوقلۇقىغا ، يەنى بىر ئاساسىي مەنىدىن كېلىپ چىققانلىقتىن ئىبارەت مۇناسىۋەتنىڭ بار - يوقلۇقىغا ، ئەگەر ئېچىكى باغلىنىش بولسا ، ئۇ ئېچىكى باغلىنىشنىڭ تېلىمىزنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئېنىقلىق دەرىجىسىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىگە قاراش ، دېمەكتۇر .

ئەگەر تاۋۇشى ئوخشاش سۆزدىن ئىپادىلەنگەن ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا ئېچىكى باغلىنىش بولسا ، يەنى ئۇ مەنىلەر بىر ئاساسىي مەنىدىن كېلىپ چىققان بولسا ، يەنە كېلىپ ، بۇ مەنىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئېچىكى باغلىنىش ھازىرقى ۋاقىتتىمۇ ئېنىق بولۇپ ، كىشىلەر تەرىپىدىن ئاسان بايقىۋېلىنسا ، بۇنداق سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن : «بۇلاق» دېگەن سۆز ① يەر ئاستىدىن چىققان سۇ مەنبەسى ۋە ئۇنىڭ ئېغىزى (سۇ ئانىسى— بۇلاق ، سۆز ئانىسى — قۇلاق ، ② باي ، بۇتمەس - تۇغمەس مەنبە (كىتابنى سۆي ، ئۇ ئىلىم بۇلىقى) دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . بۇ مەنىلەر گەرچە پەرقلىق بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بىر ئاساسىي مەنىدىن كېلىپ چىققانلىقتىن ئىبارەت ئېچىكى باغلىنىش مەۋجۇت ۋە بۇ خىل ئېچىكى باغلىنىش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات باسقۇچىدىمۇ ئېنىق بولۇپ ، كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇ سۆزنىڭ كېيىنكى مەنىسى ئۇنىڭ ئالدىنقى مەنىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن دەپ بايقىلىدۇ . شۇڭا ، «بۇلاق» دېگەن سۆز بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىككى خىل مەنىگە

تىكە قوپ مەسىلىك سورەيدۇ .

«تۆۋەنلىمەك» دېگەن سۆزنى ئالساق ، ئۇ سۆز ① پەس تەرەپكە قاراپ چۈشمەك ، پەسلىمەك (سۇ تۆۋەنلەۋاتىدۇ) ، ② پەس ، تۆۋەن تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىمەك ، يۈرۈش قىلماق (بىز بۇ ۋايىغا ئەگىشىپ ، بىر دەم يۇقىرىلاپ ، بىردەم تۆۋەنلەپ دېگۈدەك مېڭىپ ، قارا ئاغۇ چۈشكەندە داۋانغا چىقىپ بولدۇق) . ③ يول ، دەريانىڭ ئاخىرلىشىش تەرىپىگە ، ئايىغىغا قاراپ ماڭماق (ئۇ ئات بىلەن قوغان يېزىسىدىن تۆمەن دەريانىڭ بويلاپ تۆۋەنلىمەكتە) ، ④ نەتىجىسى ، مىقدارى ئازايماق ، كەملىمەك (ئىمتىھان نەتىجىسى تۆۋەنلەپ كەتمەك) ، ⑤ خىزمەت ، ئىش ئورنى ، ئەمەل دەرىجىسى كىچىكلىمەك ، پەسلىمەك (ئۇنىڭدەك ئادەملەرنىڭ ئورنى تۆۋەنلەپ كەتتى ، ئەمىلى تۆۋەنلىمەك) ، ⑥ سۈپىتى ، ئۇنۇمى يامان تەرەپكە قاراپ يۈزلەنمەك ، ناچارلاشماق (ئۇگىنىش ئۇنۇمى تۆۋەنلىمەك ، مالنىڭ سۈپىتى تۆۋەنلىمەك) ، ⑦ ئاجىزلاشماق ، كۈچسىزلەشمەك ، پەسلىمەك (ئاۋازى تۆۋەنلىمەك) دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرسىمۇ ، ئۇ مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ئىچكى باغلىنىش بار . ئۇ بولسىمۇ ، كېيىنكى ئالتە خىل مەنە ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي مەنىسى بولغان «پەس تەرەپكە قاراپ چۈشمەك ، پەسلەمەك» دېگەن بىرىنچى مەنىنىڭ كېڭەيتىلىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكىدۇر .

ئەگەر تاۋۇشى ئوخشاش سۆزدىن ئىپادىلەنگەن مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بولمىسا ، يەنى بىر ئاساسىي مەنىدىن كېلىپ چىقمىغان بولسا ، بۇنداق سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىمىدۇ . مەسىلەن :

تۇپ I ئاساسىي : نېگىزلىك .

تۇپ II ئۆسۈملۈك ياكى دەرەخلەرنىڭ ھەربىر دانىسى .

ياز I تۆت پەسىلنىڭ ئىككىنچىسى ، ئەتىيازدىن كېيىنكى ، كۈزنىڭ ئالدىدىكى پەسىل .

ياز II قەغەز ياكى باشقا نەرسە يۈزىگە ھەرپ ، رەقەم قاتارلىق

بۇ ئىككى گۇرۇپپا سۆزلەردىن ئىپادىلەنگەن مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا بىرى يەنە بىرىدىن كېلىپ چىققانلىقتىن ئىبارەت ئىچكى باغلىنىش بولۇق . شۇڭا ، ئۇلار ئىككى گۇرۇپپا ئاھانگداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

ئەگەر تاۋۇشى ئوخشاش سۆزدىن ئىپادىلەنگەن مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا قەدىمكى ياكى يېقىنقى دەۋرلەردە ئىچكى باغلىنىش بار بولسىمۇ ، لېكىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچىدا ئۇ خىل ئىچكى باغلىنىش ئاساسەن ئۆزۈلۈپ قېلىپ ، كىشىلەر تەرىپىدىن بايقىيالمىغۇدەك دەرىجىگە يەتكەن بولسا ، بۇنداق سۆزلەر ئاھانگداش سۆزلەر دەپ قارىلىشى كېرەك . مەسىلەن : «ئاي I ، ئاي II » ، «كۆك I ، كۆك II » ، «بۇرۇن I ، بۇرۇن II » لەر مانا مۇشۇ تۈردىكى ئاھانگداش سۆزلەر تۈرىگە كىرىدۇ .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . ئاھانگداش سۆزلەر دېگەن نېمە ؟

2 . ئاھانگداش سۆزلەر قانداق ئۆلچەملەرگە ئاساسەن بېكىتىلىدۇ ؟ ھەربىر ئۆلچىمىنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

3 . ئاھانگداش سۆزلەر نېمىلەرگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

4 . ئاھانگداش سۆزلەر قانداق يوللار ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

5 . شەكىلداش سۆز دېگەن نېمە ؟

6 . ئاھانگداش سۆزلەر بىلەن شەكىلداش سۆزلەرنىڭ پەرقى نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

7 . ئاھانگداش سۆزلەر بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ پەرقى نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

§6. سۆزلۈكنىڭ تۈزۈلۈشى

تىلدىكى بارلىق سۆزلەر بىلەن مەنىسى ۋە رولى سۆزگە باراۋەر بولغان ئىدىئوملارنىڭ يىغىندىسى سۆزلۈك ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالىدۇر . شۇ جۈملىدىن ، ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق سۆزلەر بىلەن ئىدىئوملارنىڭ يىغىندىسى ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ھەرقانداق بىر تىلدا كونكرېت سۆز ۋە ئىدىئوملارنىڭ سانى ئىنتا-يىن كۆپ بولىدۇ . ئەمما ، ھەرقانداق بىر تىلدا سۆزلۈك پەقەت بىرلا بولىدۇ . مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، تىلدىكى سۆز ۋە ئىدىئوملار بىلەن سۆزلۈكنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايرىمىلىق بىلەن ئومۇمىيلىقنىڭ مۇناسىۋە-تى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . ئەنە شۇ ئايرىمىلىققا ئىگە بولغان ، تىلنىڭ سۆزلۈكىنى ھاسىل قىلغۇچى بىرلىك سۆز بىلەن ئىدىئوملار ئۆزلىرە-نىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە بىر - بىرى بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق تىلنىڭ سۆزلۈك سىستېمىسىنى ھاسىل قە-لىپ تۇرىدۇ .

سۆزلۈك تىلدا تۇتقان ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ، ئاسا-سىي سۆزلۈك ۋە ئادەتتىكى سۆزلۈك دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1 . ئاساسىي سۆزلۈك

سۆزلۈكتىكى ئومۇمىي خەلقە بىردەك چۈشىنىشلىك بولغان ، دا-ئىم قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى ئاساسىي سۆزلۈك ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ سۆزلۈكنىڭ يادروسى ۋە ئەڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇنداقلا تىل ئالاھىدىلىكىنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈ-رۈپ بېرىدىغان ئاساسىي ئامىللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش قېتىم سانى كۆپ ،

هاياتي كۆچى زور بولىدۇ .

ئاساسي سۆزلۈك ئادەتتىكى سۆزلۈككە نىسبەتەن تۆۋەندىكىدەك روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە :

1) زور دەرىجىدە تۇراقلىق بولىدۇ . ئاساسى سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۇز هاياتىدىكى ئەڭ ئاساسى ، ئەڭ مۇهىم ، ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان شەيئى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلۈك مۇناسىۋەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بولغاچقا ، ئۇلار زور دەرىجىدە تۇراقلىققا ئىگە بولىدۇ . ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قوللىنىلىدۇ ، ئۇزگىرىش ئىنتايىن ئاستا بولىدۇ . ئۇلارنىڭ هاياتي كۆچى زور بولىدۇ . مەسىلەن : 7 — 8 ـ ئەسىرلەردىكى مانى دىنىغا ئائىت ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا «كۆن ، كىشى ، ئاي ، يۇت ، تەڭرى ، ئىككى ، ئالتە ، تۆرت ، ئاداق ، بىز ، بۇ ، بول ـ ، بىل ـ ، قورقۇ ـ» دېگەندەك سۆزلەر ، 10 ـ ئەسىرلەردە يېزىلغان «ئالتۇن يارۇق»تا «ئات ، ئاش ، بەگ ، ئەرتە ، ئىچ ـ ، كەل ـ ، قىز ، قوي ، ئۇل ـ ، ئۇردەك ، توڭگۇز» دېگەندەك سۆزلەر ؛ «قۇتادغۇبىلىك» تە «ئادەم ، كىتاب ، ئاي ، كۆن ، ئالسم ، بار ، باش ، كەل ـ ، كۆپ ، پادىشاھ ، ئوغۇل ، ئۆز ، بىلەن ، يۇلتۇز» دېگەندەك سۆزلەر ؛ «تۇركىي تىللار دىۋانى»تا «ئاغىز< ئېغىز ، ئۇرۇش ، ئاداش ، ئوچۇق ، ئۇزاق ، ئاشۇق ، ئوشۇق ، ئەتۈك< ئۇتۇك ، ئوغۇل ، ئۇلۇم ، ئۇچۇن ، ئۇزۇن ، ئاچ ، بوغ ، كىر ـ ، قوي ـ» دېگەندەك سۆزلەر ئۇچرايدۇ . مانا بۇ سۆزلەر تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ئۇيغۇر تىلىدا كەڭ قوللىنىلماقتا .

«تۇراقلىق بولىدۇ» دېگەنلىك هەرگىزمۇ ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەر مۇتلەق ئۆزگەرمەيدۇ ، دېگەنلىك ئەمەس . ئۇمۇ ئۆزگىرىدۇ ، تەرەققىي قىلىدۇ ، ئەمما بۇ خىل ئۆزگىرىش ئادەتتىكى سۆزلۈككە نىسبەتەن تولىمۇ ئاستا ، بەكمۇ ئاز بولىدۇ .

2) ئومۇمىي خەلقە چۈشىنىشلىك بولىدۇ . ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنى كىشىلەر ياش ، كەسىپ ، رايون ، مەدەنىيەت سەۋ-

يىسى قاتارلىق جەھەتلەردىكى پەرقلەرنىڭ قانداق بولۇشىغا قارىماي ، ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىدۇ . ھەممىگە چۈشىنىشلىك بولىدۇ . ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەر كىشىلەر تەپەككۇرىدىكى ئەڭ ئاساسلىق ئۇقۇملارنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بولغاچقا ، ھەرقانداق بىر ئادەم مەيلى ئۇ قايسى سىنىپ ، قايسى قاتلام ، قانداق كەسىپ ، قانداق ياشتا بولسۇن ياكى مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ قانداق بولۇشى ۋە قايسى دىئالېكت - شېۋىگە تەۋە بولۇشتىن قەتئىينەزەر ، پەقەت ئالاقىلەشمەكچى ، پىكىر ئالماشتۇرماقچىلا بولسىكەن ، مەيلى ئېغىز تىلىدا بولسۇن ياكى يېزىق تىلىدا بولسۇن ، ئاساسىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەرگە تايانماي قالمايدۇ .

3) سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولىدۇ . بۇ ، ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەر دائىم يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ ، دېگەنلىكتۇر .

جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى ، يېڭى ھادىسە ۋە يېڭى مۇناسىۋەتلەرنى يېڭى سۆز - ئاتالغۇلار بىلەن ئاتاشقا توغرا كېلىدۇ . بۇنى ھەل قىلىشنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئۇسۇللىرىدىن بىرى سۆز ياساش بولۇپ ، ئۇ تىلىمىزدىكى تىل ماتېرىياللىرى ، جۈملىدىن ئاساسىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەر ماتېرىيال قىلىنىپ يېڭى ئۇقۇملار ئىپادىلەنسە ، ئۇنى ھەممە كىشى چۈشىنەلەيدۇ . ئاسان قوبۇل قىلالايدۇ ۋە ئاسان ئۆزلەشتۈرۈۋالالايدۇ . مەسىلەن : «تىلەك ، تىلەكداش ، تىلەكداشلىق ، تىلەم ، تىلەمچى ، تىلەمچىلىك» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا «تىلە -» دېگەن سۆز ؛ «تىلچى ، تىلشۇناس ، تىلشۇناسلىق ، تىلداش ، تىللا - ، تىللىق ، تىلتۇمار ، تىلخەت ، تىل - ئەدەبىيات ، تىل - يېزىق ، تىل - ئايال ، تىل - ھاقارەت ، تىل ئۆزارماق ، تىل قىسقا ، تىلى ئۆزۈن» دېگەندەك سۆز ۋە ئىدىئوملارنىڭ ياسىلىشىغا «تىل» دېگەن سۆز ئاساس بولغان .

«سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولىدۇ» دېگەنلىك ، ھەرگىزمۇ «[illegible] ئاساسىي سۆزلۈككىدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ سۆز ياساش

ئىقتىسادى كۆچلۈك بولىدۇ ، دېگەنلىك ئەمەس ، ئومۇمىي جەھەتتىن شۇنداق بولسىمۇ ، لېكىن كونكرېت سۆزلەردە ئوخشاش ئەمەس . يەنى ، بەزىلىرىنىڭ كۆچلۈكرەك ، يەنە بەزىلىرىنىڭ ئاجىزراق بولىدۇ ، ھەتتا بەزىلىرىدىن بىرمۇ يېڭى سۆز ياسالماسلىقى مۇمكىن .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئاساسىي سۆزلۈكنىڭ تۇراقلىق بولۇش ، ئومۇمىي خەلقە ئورتاق بولۇش ، سۆز ياساش ئىقتىدارى كۆچلۈك بولۇشتىن ئىبارەت بۇ ئۈچ خىل ئالاھىدىلىكى ئاساسىي سۆزلۈكنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە قارىتىپ ئېيتىلغان ؛ ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان ھەممە سۆزنىڭ يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل ئالاھىدىلىكنى بىرلا ۋاقىتتا ھازىرلىشى ناتايىن .

ئاساسىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەرنىڭ سانى ئادەتتىكى سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ سانىدىن ھامان ئاز بولىدۇ .

2 . ئادەتتىكى سۆزلۈك

ئومۇمىي خەلق بىرەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغان ، قوللىنىش دائىرىسى تارراق بولغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى ئادەتتىكى سۆزلۈك ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئادەتتىكى سۆزلۈك تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

1) ئۆزگىرىشچان بولىدۇ . ئادەتتىكى سۆزلۈك ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇرىدۇ . چۈنكى ، ئۇ جەمئىيەتتىكى ئۆزگىرىشلەر بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق بولىدۇ . جەمئىيەتتىكى بارلىق ئۆزگىرىشلەرنى دەل ۋاقتىدا ئىپادىلەش بىلەن جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت ، پەن ـ تېخنىكا ، تۇرمۇش قاتارلىق ساھەلىرىنىڭ ئۆزگىرىشلىرىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ .

2) ئومۇمىي خەلقە ئورتاق بولمايدۇ . ئادەتتىكى سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنى ئومۇمىي خەلق بىرەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ . چۈنكى ، بىرىنچىدىن ، ئادەتتىكى سۆزلۈك ئۆزگىرىشچان ، تۇراقسىز بولىدۇ . ئىككىنچىدىن ، ئادەتتىكى سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنى قوللى-

ىمىتتا ، مىسىپ ، مەسىپ ، زايون (...
سى ، مەدەنىيەت مەۋبۇسى قاتارلىق جەھەتلەردە پەرق بولمدۇ . شۇڭا ، ئادەتتىكى سۆزلۈك ئومۇمىي خەلقە ئورتاق بولمايدۇ .

3) سۆز ياساش ئىقتىدارى ئاجىز بولمدۇ . ئادەتتىكى سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئىقتىدارى ئاجىز بولمدۇ . يەنى ، يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولالمايدۇ . بۇنىڭ ئۈنداق بولۇشىنى ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ ئۆزگىرىشچان بولۇشى ، ئومۇمىي خەلقە ئورتاق بولماسلىقى بەلگىلىگەن .

4) ئادەتتىكى سۆزلۈكتىكى سۆزلەرنىڭ سانى ئاساسىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەرنىڭ سانىدىن ھامان كۆپ بولمدۇ . تەركىبىمۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ بولمدۇ .

ئادەتتىكى سۆزلۈككە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرلۈك سۆزلەر كىرىدۇ :

1) كونا سۆزلەر

كونا سۆزلەر ئۆز ئىچىدىن قەدىمكى سۆزلەر ۋە تارىخىي سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

(1) قەدىمكى سۆزلەر : قەدىمكى دەۋرلەردە كىشىلىك قوللىنىلغان ، ئەمما ھازىرقى دەۋردە ئىستېمالدىن قالغان سۆزلەر قەدىمكى سۆزلەر ، دەپ ئاتىلمدۇ . مەسىلەن :

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا	ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
بودۇن	خەلق
بالىق	شەھەر
تېكىن	شاھزادە
ياغي	دۈشمەن
ساب	سۆز
پەچقۇچ	قايچا

ئۆگۈز	دەريا ، ئېقىن
ساران	پىخسىق ، بېخىل

(2) تارىخىي سۆزلەر : قەدىمكى ۋە يېقىنقى دەۋرلەردە كەڭ قوللىنىلغان ، ھازىرمۇ ئايرىم ژانىرلاردا قىسمەن قوللىنىلىدىغان سۆزلەر تارىخىي سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

ئامبال ، بەگ ، باخشى ، تالىپ ، دورغا ، مەپە ، قازى ، چېرىك ، لەشكەر ، تۆرچى ، تىلماچ ، ئونبېشى ، مەشقاۋۇل ، ياساۋۇل ، باقاۋۇل ، شائىيۇ ، ئونتاش ، يارماق ، دوتەي ، گۈرزە ، يايى...

2) يېڭى سۆزلەر : ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن بارلىققا كەلگەن ، يېڭى شەيئى ۋە ھادىسىلەر ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر يېڭى سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : كىملىك ، يانفون ، كۆزنەك ، يېتۈك ، كۆرەك ، سېلىنما ، بۇلغانما ، قارالما ، قويمىچى ، ئاققۇن ، ئالەمقاراش ، تەبىئەتقاراش ، جەمئىيەتشۇناسلىق ، كەلگۈسىشۇناس ، ئارخېئولوگىيە ، لىغەت

3) دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى :

مەلۇم رايوندا قوللىنىلىدىغان ، باشقا رايوندىكى كىشىلەر ئانچە چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغان سۆزلەر دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

خوتەن دىئالېكتىدا	ئەدەبىي تىلدا
سەگ	ئىت
دۈمەك	ئەقىلسىز
خارەت	يالغاچچى
زىرىپ	ئەستايىدىل
كاتو	كارۋات

دونمو	بەسىق بۇرى
ساقاق	ئېچكەك
قاراشقۇ	بۆرە
جارا	كىرپە
سونۇن	يىڭ
چايقاق	دولقۇن
تۆرپان شېۋىسىدە	ئەدەبىي تىلدا
زور	چېلىشچى
چامچا	كۆڭلەك
جۇجەم	ئۇجمە
ئايلا	ئاچا ، ھەدە
كانتۇ	ئوغرى
قۇمۇل شېۋىسىدە	ئەدەبىي تىلدا
سۇمال	تاغار
يامداغ	سۇيۇرگە
ئالۇۋۇن	ئېزىتقۇ
قىقۇ - ماچۇ	ئولاش - چولاش
سىرتىق	خەۋەر
ئىلى شېۋىسىدە	ئەدەبىي تىلدا
گاجالاق	ماڭغا
پاڭقۇش	دۆت ، ھاڭۋاقتى
پىتىراڭغۇ	تارقاق

چۈجىل	ئەچىل
قەشقەر شىۋىسىدە	ئەدەبىي تىلدا
پوزنەك	دۆڭە
پوملاق	يۆمىلاق
پىژغىرىم	قاتتىق ئىسسىق
تاراڭغا	تاياق ، توقماق
چارسۇ	تۆت كوچا ئېغىزى

4) كىرمە سۆزلەر :

مەلۇم بىر تىلغا باشقا تىلدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر كىرمە سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بىر ـ بىرىدىن سۆز قوبۇل قىلىش بىر خىل نورمال ھادىسە ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن كىرمە سۆزلەر دېگەندە ، ئاساسەن ئەرەب تىلى ، پارس تىلى ، ھەنزۇ تىلى ، رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپادىكى باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

كىرمە سۆزلەر ئىچىدە ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ئۇستۇنلۈكنى ئىگىلەيدۇ . بۇنىڭ ئۇنداق بولۇشى ئىسلام دىنى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر . ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ئىچىدە ئابستراكت مەنە بىلدۈرىدىغان ئىسىملار كۆپ ، ئاندىن قالسا ، سۈپەت ، رەۋىش ھەتتا بەزى باغلىغۇچى ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارمۇ بار . مەسىلەن : «ئادەم ، ئاساس ، ئاخىر ، ئەدەبىيات ، ئەرباب ، ئەسۋاب ، ئەتراپ ، دەرىجە ، ئابىدە ، جەمئىيەت ، جازا ، جۈملە ، غەيرەت ، ئىمارەت ، دىققەت ، داۋام ، ئېھتىياج ، ئېھتىيات ، غالىبىيەت ، ئاپەت ، ئابىدال ، ئەبەد ، ئايال ، ئاھالە ، پىكىر ، پۇراق ، پېئىل» دېگەندەك نۇرغۇن ئىلغان ئىسىملار ؛ «يىدائى ، ئاساسىي ، ئەدەبىي ، ئەمەلىي ، ئالىي ، ئىلمىي ، ئاددىي ، تارىخىي» دېگەندەك سۈپەتلەر ؛ «ئاۋۋال ، ئەينەن ،

ئاساسەن ، بەزەن ، شەخسەن ، ئاتايىن» دېگەندەك رەۋىشلەر ؛ «ئەسما ، ۋە ، يەنى ، لېكىن» دېگەندەك باغلىغۇچىلار ؛ «ئائىت ، نىسبەتەن ، قەدەر ، ئىبارەت» دېگەندەك تىركەلمىلەر ؛ «- ئىي// -ۋي// -بى» (ئەسكەرىي ، ئامىۋي ، ياۋايى) دېگەندەك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن .

ئۇيغۇرلار تارىختا قەدىمكى يېپەك يولىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق پارسلار بىلەنمۇ تۇرلۇك مۇناسىۋەتتە بولغان ھەم ئىسلام دىنىنى پارسلار ئارقىلىق قوبۇل قىلغان . ئەنە شۇ جەرياندا پارس تىلىدىنمۇ نۇرغۇنلىغان سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن . پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ئىچىدە ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرلا بولۇپ قالماستىن ، يەنە تۇرمۇشقا ئائىت سۆزلەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن : «گەدەن ، پېشانە ، ساتىراش ، موزدۇز ، نان ، مېۋە ، نەشپۈت ، نامرات ، خۇدا ، گۈناھ ، كاناي ، نەي ، چىنە ، زەدەك ، گۈل ، گۈش ، پادىشاھ ، پادا ، ئانار ، ئاشخانا ، ئاسمان ، مېھمان ، باھار ، بازار ، شەھەر ، دەريا ، سەۋزە ، بەختسىيار ، پىنھان ، بىچارە ، نامرات» دېگەندەك ئىسىم ۋە سۈپەتلەر ؛ «بى - ، نا - ، بەد - ، - داش ، - كەش ، - پەرۋەر ، - پەز ، نامە ، - ۋەن (بان) ، - سىمان ، - خانا < خانە ، - خور> » دېگەندەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۈنۈملۈك قوشۇمچىلار دەپ قارىلىۋاتقان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارمۇ پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن . ئەسلىي گرېك تىلىغا خاس بولغان «پىيالە ، پۇل» دېگەندەك سۆزلەرمۇ پارس تىلى ئارقىلىق كىرىپ ئۆزلەشكەن .

ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا خەنزۇ خەلقى بىلەن تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەردە بولغان ۋە بولۇپ كەلمەكتە . مانا بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىنمۇ خېلى كۆپ سۆزلەر كىرىپ ئۆزلەشكەن . مەسىلەن : «گاڭپەن ، گاڭزا ، گازىر ، لازا ، لەڭپۇڭ ، لوبى ، لۇشيەن ، ماجالڭ ، گوبى ، گوجەي ، گۈمپا ، سەي ، چەيزە ، دادۇر ، جوزا ، چەيدو ، بەندىڭ ، ۋالڭ ، يامۇل ، لىمە ، ياڭزا ، سالڭ ، خەي ، خاسىلڭ ، چاي ، چەنزە ، پىنتوزا ، پىنتالڭ ، مەنپەر ، مەنتالڭ ، پىنتالڭ ، مومۇ ، مو ،

كوي ، ياڭيۇ ، موگو ، موچەن ، كويزا ، سوگوزا ، پەي ، پەيجاڭ ، بەن ، بەنجاڭ ، تۆەن ، تۆەنجاڭ ، زۇڭلى ، زۇڭتۇڭ ، شۇجى ، گوۋۇيۇەن » دېگەندەك سۆزلەر خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن .

ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىدە يەنە رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپادىكى باشقا تىللار (ئاساسەن يۇنان ، لاتىن ، نېمىس ، فرانسۇز ، ئىنگلىز ، ئىتالىيان تىللىرى) دىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرمۇ خېلى كۆپ ، بۇ تۈردىكى سۆزلەرنىڭ ئاز بىر قىسمى بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن بولۇپ ، ئۇلار ئىچىدە پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ئاز ياكى يوق دېيەرلىك . مەسىلەن : «ساماۋەر ، مەرەڭگە ، كالاچ ، لامپا ، پەتنۇس ، بەتتىكە ، چەينەك» قاتارلىقلار . كۆپ قىسمى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ — 40 ـ يىللىرى ، بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىن ، تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تۈرلۈك ساھەلەر بويىچە تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ كىرىپ ئۆزلەشكەن . مەسىلەن : «پىيما ، پۇڭا ، پىلە-مىوت ، پېراۋا ، پىشكا ، پېچەت ، پۇۋېست ، پومپىچمېك ، پولېك ، پوسۇلكا ، پورتوچكا ، پوچپېركا ، پوپايكا ، پلاستىنكا ، پرىستان ، پەيتۇن ، بالنىست ، باسنۇشكا ، تاموژنا ، تانسا ، توك ، توچكا ، تومپۇچكا ، داچا ، چوتكا» دېگەندەك سۆزلەر رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن .

رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپادىكى باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ئىچىدە پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن : يۇنان (قەدىمكى گرېك) تىلىدىكى «پىرامىدا ، پېداگوگىكا ، پلانېتا ، پسىخولوگىيە ، لوگىكا ، پراكتىكا ، فونېتىكا ، باكتېرىيە ، تاكتىكا ، تراگېدىيە ، تروپىك ، پوپ ، توم (1 توم) ، تالانت» دېگەندەك سۆزلەر : لاتىن تىلىدىكى «پىلان ، پوزىتسىيە ، پرىنسىپ ، پروفېسسور ، تانگېنس ، ترانسپورت ، ترانسكرىپسىيە ، ئاپتور ، كانىكول ، فورمۇلا ، مىنۇس ، مىنىستىر ، دىكتاتورا» دېگەندەك سۆزلەر ؛ نېمىس تىلىدىكى «تاكىت ، شتاب ، ئوفېتسىر ، كۇنۇپكا ، بوغالتىر ، كاسسىر ، لاگېر ، كىران ، گالىستۇك» دېگەندەك سۆزلەر ؛ فرانسۇز تىلىدىكى :

«پىئونېر ، پىستان ، پىدال ، پورت ، بانكا ، بامبۇك ، بالون ، بالللادا ، بال (3 بال شامال) ، باتارېيە ، تاكسى ، تالون ، پەلتو ، كاستۇم ، پارتە- زان ، بالت ، ئاۋانگارت ، رېژىسسور ، بيۇروكرات» دېگەندەك سۆزلەر : ئىنگلىز تىلىدىكى : «كومبايىن ، تراكتور ، تراموۋاي ، بايقوت ، تانكا ، رېلىس ، ۋوگزال ، ئىمپورت ، چېمپيون ، پۇتبول ، كۇلۇب» دېگەندەك سۆزلەر ؛ ئىتالىيان تىلىدىكى : «تورت ، پەسدۇر ، بالكون ، گۇرۇپپا ، ئوپېرا» دېگەندەك سۆزلەر ؛ پولەك تىلىدىكى : «كوپتا ، يوپكا» ؛ ئىسپان تىلىدىكى «گىتار ، كاراب ، لىمون» دېگەندەك سۆزلەرە رۇس تىلى ئارقىلىق كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ . بۇ تۈردىكى سۆزلەر ياۋروپا تىللىرىدا ئومۇمەن ئورتاق قوللىنىلىدىغان بولغاچقا ، ئىنتېرناتسىئونال سۆزلەر ، دەپمۇ ئېلىنىۋاتىدۇ .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسىدە كىرمە سۆزلەر ئادەتتىكى سۆزلۈككە كىرىدۇ ، دەپ قارالسىمۇ ، لېكىن ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن خېلى كۆپ بىر بۆلەك سۆزلەر كىرگەن ۋاقىتتا- نىلا ئۆزافلىقى ياكى ئومۇملىشىش دەرىجىسىنىلا كەڭلىكى نۇقتىسىدىن قارىغاندا ، ئۇيغۇر تىلىنىلا ئاساسىي سۆزلۈكىدىن ئورۇن ئېلىپ بولغان . مەسىلەن : «ئادەم ، ئاخىر ، ئايال ، ئاپتاپ ، ئەتراپ ، جازا ، غەيرەت ، دىققەت ، ئاددىي ، ئاۋۇال ، ئاتايىن ، گەدەن ، پېشانە ، ساتىراش ، نان ، گۆش ، گۈل ، مېۋە ، خۇدا ، گۈناھ ، چىنە ، ئاسمان ، مېھمان ، بازار ، دەريا ، سەۋزە ، لازا ، چەيزە ، چاي ، گازىر ، دادۇر ، جوزا ، مەنتالە ، مومىا ، كوي ، ياڭيۇ ، موچەن ، سەرەڭگە ، كالاچ ، پىيالە ، پۇل ، تېلېفون ، تېلېۋىزور» دېگەندەك سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن ئاساسىي سۆزلۈككە خاس سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

5 . كەسپىي سۆزلەر : تۈرلۈك كەسىپ ، تۈرلۈك ساھەلەرنىلا ئۆز دائىرىسىدە قوللىنىلىدىغان ، ئومۇمىي خەلق بىردەك چۈشىنىپ كېتەل- مەيدىغان سۆز ـ ئاتالغۇلار كەسپىي سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى كەسپىي سۆزلەرنى چوڭ جەھەتتىن پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلە- رى ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرى دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە ئاي-

رش مۇمكىن .

(1) پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى : ھەرقايسى پەنلەرنىڭ ئۆز دائىرە-سىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەر پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «فونېتىكا ، فونېما ، بوغۇم ، ئىنتوناتسىيە ، ئاسسىمىلياتسىيە ، سوزۇق تاۋۇش ، ئۈزۈك تاۋۇش ، سۆز ، سۆزلۈك ، لېكسىكا ، فرازېئولوگىيە ، ئىدىئوم ، لۇغەت ، گرامماتىكا ، مورفولوگىيە ، سىنتاكسىس ، ئىسىم ، پېئىل ، رەۋىش ، باغلىغۇچى ، تىركەلمە جۈملە ، ئاددىي جۈملە ، قوشما جۈملە » دېگەندەك سۆزلەر تىلشۇناسلىق ئاتالغۇلىرى ھېسابلانسا ، «مىكالېكتىكا ، ماتېماتىكا ، مەدداھ ، ئالگ ، ماكان ، زامان ، كاتېگورىيە » دېگەندەك سۆزلەر پەلسەپە ئاتالغۇلىرى ھېسابلىنىدۇ . «تەپەككۇر ، ئۇقۇم ، ھۆكۈم ، خۇلاسە ، ئېنىقلىما ، ئىسپات ، رەددىيە ، مەپسەتە ، ھۆكۈملەنگۈچى ، ھۆكۈملىگۈچى ، ئۇچ ھۆكۈملۈك ، يەشمە خۇلاسە ، يىغما خۇلاسە » دېگەندەك سۆزلەر لوگىكىغا ئائىت ئاتالغۇلار ھېسابلانسا ، «پۇقرا ، ئاساسىي قانۇن ، جىنايەتچى ، ئاقلىغۇچى ، قارىلىغۇچى ، سوتچى ، سوت ، ئوچۇق سوت ، گۇماندار ، ئادۋوكات ، ئاقلىماق ، قارىلىماق ، دەۋاگەر ، سىراسخور » دېگەندەك سۆزلەر قانۇنشۇناسلىققا ئائىت ئاتالغۇلار ھېسابلىنىدۇ .

ماتېماتىكا ، خىمىيە ، فىزىكا ، بىئولوگىيە ، دوختۇرلۇق ، جۇغراپىيە ۋە باشقا تەبىئىي پەن ھەم سانائەت پەنلىرىنىڭ ئۆز دائىرىسىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان سۆزلىرىمۇ پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ھېسابلىنىدۇ .

(2) قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرى : ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرلۇك قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ ئۆز دائىرىسىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەر قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرى ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇرلاردا كىگىزچىلىك ، ناۋايچىلىق ، توقۇمىچىلىك ، كۆنچىلىك ، جۇۋازچىلىق ، بىناكارلىق ، باپكارچىلىق ، تىككۈچىلىك ، موزدۇزلۇق ، دوپپىچىلىق ، بوياقچىلىق ، زەرگەرلىك ، مىسكەرلىك ، تۆمۈرچىلىك ، ياغاچچىلىق ، پىچاقچىلىق ، كەشتىچىلىك ، گىلەمچىلىك قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپى خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، بۇ كەسىپلەرنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ

ئۆز دائىرىسىدە ئىشلىتىلىدىغان نۇرغۇن سۆزلىرى بار . مەسىلەن . «ئويماق ، موكا ، قېلىپ ، چۈيۈق ، پەشمەت ، تونچە ، يەكتەك ، ياقا ، پۇچقاق ، پۇرمە ، قاتلاق ، قاتلاق يوپكا» دېگەندەك سۆزلەر تىككۈچىلىككە خاس سۆزلەر ھېسابلانسا ، «ھەرە ، ئىسكىنە ، ئۇشكە ، رەندە ، چوت ، كەكە ، شىنا ، پۈزەك ، رەندىلە- ، قول ھەرىسى ، جادۇ ، ھەرە ، ھەرىدە-» قاتارلىق سۆزلەر يافاچىلىققا خاس ئاتالغۇلار ھېسابلىنىدۇ . «دەرەچ ، بىرەندە ، بەلچە ، دۇفى ، بىگىز ، باشلىق ، ئاپىۋت ، رۇيچالاق ، سىرەچ ، موم ، شاۋرۇن ، بۇرەندە» دېگەندەك سۆزلەر موزدۇزلۇققا خاس ئاتالغۇلار ھېسابلانسا ، «سەندەل ، بازغان ، بولقا ، قىسقۇچ ، قەلەم ، قەلەمقىسـ قۇچ ، چاتمابولقا ، چاسابولقا ، بىس ، تىخ ، بازغانلا- ، بولقىلا-» دېگەندەك سۆزلەر تۈمۈرچىلىككە ئائىت سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

6) ئىدىئوملار : تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ يەككە لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئاساسىدا شەكىللىنىپ ، بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە مۇئەييەن بىر كۆچمە مەنە ئىپادىلەيدىغان ، سىنتاكسىلىق قۇرۇلمىسى تۇراقلاشقان لېكسىكىلىق بىرلىك ئىدىئوم ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئىدىئوملار تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ :

(1) ئىدىئوملار مەنە جەھەتتە بىر پۈتۈنلۈككە ، تۇراقلىققا ، مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ . ئىدىئوملارنىڭ مەنىسى شۇ ئىدىئومنى ھاسىل قىلىشقا قاتناشقان ھەربىر تەركىبىي قىسمىنىڭ يەككە تۇرغاندىكى مەنىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسى بولماستىن ، بەلكى شۇ ھەربىر تەركىبىي قىسمىنىڭ يەككە مەنىلىرى ئاساسىدا ھاسىل قىلىنغان ۋە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان كۆچمە مەنىدۇر . مەسىلەن : «ئاغزىنى بۇزماق» دېگەن ئىدىئوم «تىللىماق» دېگەن مەنىنى ، «تومۇرىنى تۇتۇپ باقماق» دېگەن ئىدىئوم «سىنىماق» دېگەن مەنىنى ، «تۇلۇمدىن توقماق چىققاندەك» دېگەن ئىدىئوم «تۇيۇقسىز ، ئۇشتۇمتۇت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگىنىگە ئوخشاش .

(2) ئىدىئوملار قۇرۇلما جەھەتتە تۇراقلىققا ، مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ . بۇ تۈۋەندىكى نۇقتىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

1 ئىدئوم تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئاساسەن خالىغانچە ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ . مەسىلەن : «دوپپىسىغا جىگدە سالماق» نى «جىگدىنى دوپپىسىغا سالماق» دەپ ، «پۇتى كۆيگەن توخۇدەك» نى «توخۇنىڭ پۇتى كۆيگەندەك» دەپ ، «قورسىقىغا جىن كىرىۋالماق» نى «جىن قورسىقىغا كىرىۋالماق» دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ . ئەگەر ئالماشتۇرۇلسا ، ئىدئوملۇق سالاھىيىتىدىن ئايرىلىپ قېلىپ ، ئادەتتىكى سۆز بىرىكمىسى بولۇپ قالىدۇ .

② ئىدھوم تەركىبىدىكى مەلۇم بىر سۆزنى شۇ ئىدئوم تەركىبىدە بولمىغان باشقا بىر سۆزگە ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ . ئەگەر ئالماشتۇرۇلسا ، يەنىلا ئىدئوملۇق سالاھىيىتىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ . مەسىلەن : «ئارپىسىنى خام ئورماق» نى «بۇغدىيىنى خام ئورماق» ياكى «ئارپە-سىنى پىششىق ئورماق» دەپ ، «بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقماق» نى «بىر چالمىدا ئىككى قاغىنى سوقماق» دەپ ، «چۈچۈرىنى خام ساناق»نى «جۇۋاۋنى خام ساناق» دەپ ئالماشتۇرۇپ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ .

③ ئىدئوملار تەركىبىدىكى بەزى سۆزلەرنى شۇ سۆزنىڭ مەنداش-لىرى بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ . ئەگەر ئالماشتۇرۇلسا ئوخشاشلا ئىدئوملۇق ئالاھىدىلىكىنى يوقىتىپ قويىدۇ . مەسىلەن : «تۆخۈمدىن تۈك ئۈندۈرمەك» نى «تۆخۈمدىن موي ئۈندۈرمەك» دەپ ، «قولى ئەگرى» نى «قولى مايماق» دەپ ، «قولى قىسقا» نى «قولى كالتە» دەپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ .

(3) ئىدئوملارنىڭ بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان مەنىسى پەقەت مۇئەييەن كونتېكستتا روشەنلىشىدۇ . كونتېكست ئىدئوملارنى ئىد-ئوملۇق سالاھىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن : «تومۇرنى تۈتۈپ باقماق» دېگەن بىرىكمىنى ئالساق ، ئۇ بە-رىكمە «تېۋىپ نېمەتنىڭ تومۇرىنى تۈتۈپ كۆرۈپ ... ئۇنىڭ يۈزىگە قاراپ كۆلۈپتۇ ـ دە . — يۇ ئوغلىنىڭ كېسىلى ئىچىدە . — دەپتۇ» دېگەن كونتېكستتا ئەركىن (تۈراقسىز) سۆز بىرىكمىسى سالاھىيىتى

بىلەن «تومۇرلىرىغا بارماقلىرىنى تەككۈزۈپ ، يۈرەك ۋە قان ھەرىكىتى ئېنىقلىماق» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىسە ، ئۇ «ئۇ ئاخىر بۇنىڭ تېگىگىمۇ يەتتى ، بىر كۈنى ئاخشىمى ئىككىسى يالغۇز قالغان چاغدا ، ئۇ يەر ، بۇ يەردىن گەپ ئېلىپ ، خۇمارلىنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىپ ، كىچىك ئاخۇنغا مەيلى بارلىقىنى بىلمۇالدى» دېگەن كونتېكستتا «يۈرىكىنى ، رايىنى سىناپ كۆرمەك» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەپ ، ئىدىئوملۇق سالاھىيىتىگە ئىگە بولغان .

(4) ئىدىئوملار سۆزگە ئوخشاش مۇئەييەن بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن : «قورساق كۆپمەك» دېگەن ئىدىئوم «رەنجىمەك» دېگەن مەنىنى ، «شور پېشانە» دېگەن ئىدىئوم «تەلەيسىز ، بەختسىز» دېگەن مەنىنى ، «ئورا كولىماق» دېگەن ئىدىئوم «زىيانكەشلىك قىلماق ، قەست قىلماق» دېگەن مەنىنى ، «كۆزى كىچىك» دېگەن ئىدىئوم «پەخسىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەنگە ئوخشاش .

(5) ئىدىئوملار سۆزگە ئوخشاش مۇئەييەن بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان بولغاچقا ، جۈملىدە پەقەت سۆزگە ئوخشاش جۈملىنىڭ بىرلا بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . سۆزگە ئوخشاش ياسىلىش ، تۈزۈلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ .

(6) ئىدىئوملار تۈزۈلۈش تۈس مەنىلىرىگە ئىگە بولىدۇ . ئىدىئوملارنىڭ تۈس مەنىلىرى سۆزنىڭ تۈس مەنىلىرىگە نىسبەتەن تېخىمۇ روشەن بولىدۇ .

(7) ئىدىئوملار قويۇق مىللىي ئالاھىدىككە ، مىللىي مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە بولىدۇ . شۇڭا ، ئىدىئوملارنى باشقا بىر تىلغا ، بولۇپمۇ باشقا بىر تىل سىستېمىسىدىكى تىلغا سۆزمۇسۆز تەرجىمە قىلىشقا بولمايدۇ .

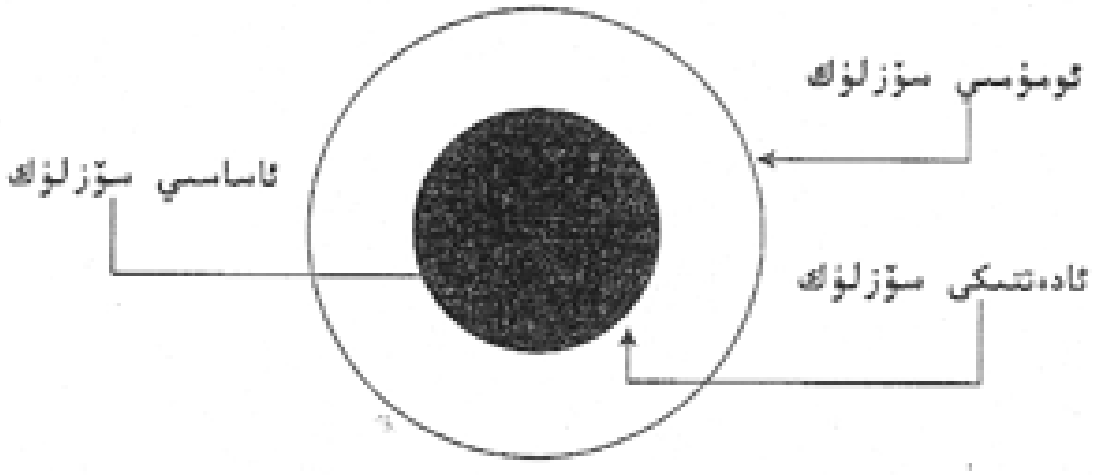
7) يېزىق تىلى سۆزلىرى : پەقەت ئۇيغۇر كلاسسىك يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەر يېزىق تىلى سۆزلىرى ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى سۆزلەر پەقەت كلاسسىك ئەدەبىياتتا كۆپ قوللىنىلىدۇ ، باشقا ژانىرلاردا قوللىنىلمايدۇ . مەسىلەن : «ئابىچەشمە ، ئابىراۋان ، ئابىكەۋسەر ، ئابىزەم-

ئاغۇ ، ئاھۇ پەرياد ، ئاھۇ پىغان ، ئاھۇ زار ، ئاھۇ نادامەت ، ئايا ، ئەبەد ، ئەبەدىلئەبەد ، ئەبەدىيەت ، ئەبەدىلەش ـ ، ئەبجەت ، ئەپغان ، ئەپكار ، ئەتـ تار ، ئەجىن ، ئەختەر ، ئەجەم ، ئەردەم ، ئەرسات ، ئەركان ، ئەزەم ، ئەشئار ، ئاقرىبا ، ئەكابىر ، ئەلەمزادە ، ئەللامە ، ئەلھاسىل ، ئەلھال ، ئەلھايا ، ئەلھەزەل ، ئەلھەق ، ئەلۋىدا ، ئەمرىمەرۇپ ، ئەمرىمەھەل ، ئەمـ بىميا ، ئەنجام ، ئەندۇ ، ئەنقا ، ئەھكام ، ئەھيا ، ئەھيان » دېگەندەك سۆزـ لەر پەقەت ئۇيغۇر يېزىق تىلى ژانىرىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات تۈرىدىلا قوللىنىلىدۇ . باشقا ژانىرلاردا قوللىنىلمايدۇ .

3 . ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ مۇناسىۋىتى

ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈك گەرچە ئومۇمىي سۆزلۈكتىكى ئوخشاش بولمىغان ئىككى تۈر بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار بىر بىرىنى شەرت قىلىپ تۇرۇشتىن ئىبارەت زىچ باغلىنىشقا ئىگە بولىدۇ . چۈنكى ، ئاساسىي سۆزلۈك ئومۇمىي سۆزلۈكنىڭ يادروسى ، ئەڭ مۇھىم قىسمى ، نېگىزى بولۇپ ، ئۇ ئاسان ئۆزگەرمەيدۇ . ئاساسىي سۆزلۈك تىلنى ئەۋلادمۇئەۋلاد قالدۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىدىغان مۇھىم ئامىللارـ نىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . ئادەتتىكى سۆزلۈك بولسا تىلنىڭ ئۆزگىرىشـ چان قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئومۇمىي سۆزلۈكنى داۋاملىق تۇرده تولۇقلاپ ، بېيىتىپ تۇرىدۇ . بۇ ئارقىلىق تىلدا جەمئىيەت تەرەققىياتىنى تېزدىن ئەكس ئەتتۈرۈشكە شارائىت يارىتىلىدۇ . ئادەتتىكى سۆزلۈك ئاساسىي سۆزـ لۈكنى ھەرقايسى جەھەتلەردىن تولۇقلاش رولىنى ئويناىدۇ . ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈكتىكى ئورنىنى تۆۋەندىكى سخېما ئارقىلىق كۆرسىتىشكە بولىدۇ :

گەرچە ئاساسىي سۆزلۈك ئومۇمىي سۆزلۈكنىڭ يادرو قىسمى ، ئادەتتىكى سۆزلۈك ئاساسىي سۆزلۈكنى ھەرقايسى جەھەتلەردىن تولۇقـ

لايىدىغان قىسمى بولسىمۇ ، لېكىن ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈك مۇتلەق بولمايدۇ ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئېنىق چېگرا يوق . يەنى ، ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەر مەلۇم ئاساسىي سۆزلۈكتە تۇرۇ- ۋېرىدىغان ، ئادەتتىكى سۆزلۈككە تەۋە سۆزلەر مەلۇم ئادەتتىكى سۆز- لۈكتە تۇرۇۋېرىدىغان ئىش يوق . چۈنكى ، سۆزنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈكتە- كى ئورنى مۇتلەق بولمايدۇ . تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ئاساسىي سۆز- لۈكتىكى بەزى سۆزلەر تۇرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئادەتتىكى سۆزلۈك- كە ئۆتۈپ قېلىشى مۇمكىن ، خۇددى شۇنىڭدەك ئادەتتىكى سۆزلۈكتىكى بەزى سۆزلەر كۆپ قوللىنىش ۋە ئومۇملىشىش نەتىجىسىدە ، ئاساسىي سۆزلۈكتىن ئورۇن ئېلىشىمۇ مۇمكىن . مەسىلەن : 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ ، 40 ـ يىللىرىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكىگە خاس دەپ قارالغان «دورىغا ، ۋالاق ، بەگ ، دوتەي ، يارماق ، ئامبال ، يامۇل ، يايى ، مەدرىس ، تالىپ ، قازى» دېگەندەك سۆزلەر ھازىرقى زامانداا ئادەتتىكى سۆزلۈككە ئۆتكەن سۆزلەر ھېسابلانسا ، دەسلەپ بارلىققا كەل- گەندە ئادەتتىكى سۆزلۈككە تەۋە بولغان «كىرئالغۇ ، ئۆنئالغۇ ، سىنئال- غۇ ، توڭلاتقۇ ، تېلېفون ، چاقىرغۇ ، يانفون ، تېلېۋىزور» قاتارلىق سۆز- لەر ھازىر ئاساسىي سۆزلۈكتىن ئورۇن ئالغان سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، ئاساسىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەر بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكتىكى سۆزلەر ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ ، بىر ـ بىرىنى تولۇقلاپ تۇرىدۇ .

سوت ، ئاساسي سوزلوك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆزئارا ئۆتۈشۈش ، بىر - بىرىنى تولۇقلاش مۇناسىۋىتى دەپ قاراشقا بولىدۇ .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . سۆزلۈك دېگەن نېمە ؟
2 . ئاساسي سۆزلۈك دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە ؟
3 . ئادەتتىكى سۆزلۈك دېگەن نېمە ؟ ئادەتتىكى سۆزلۈككە قانداق سۆزلەر كىرىدۇ ؟
4 . ئاساسي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ پەرقى نېمە ؟
5 . ئىدىئوم دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە ؟
6 . ئاساسي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

§ 7. سۆزلۈكنى بېيىتىش يوللىرى

سۆزلۈكنى بېيىتىش يوللىرى دېگەندە ، ئومۇمەن ياساش ، قېزىش ۋە قوبۇل قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق سۆزلۈكنى بېيىتىشنى كۆرسىتىدۇ .

1 . ياساش

ياساش دېگەندە ، جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى ، ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا خاس تەييار تىل ماتېرىيالىدىن پايدىلىنىپ يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئارقىلىق ئىپادىلەشكە قارىتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئاساسەن قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى (مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل ياكى سىنتىتىك ئۇسۇل) ۋە بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى (سىنتاك-

سىنتاكسىس ئۇسۇل ياكى ئاناليتىك ئۇسۇل)دىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ .

1) قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى

مۇستەقىل مورفېمىلارغا تۇرلۈك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئۇسۇلى قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل ئۇسۇل قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر تىلىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ، ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىنى بېيىتىشتا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قارىماققا تۆپ سۆزدەك كۆرۈنىدىغان بىر قىسىم سۆزلەرگە ئىنچىكىلەپ قارايدىغان بولساق ، ئۇلارنىڭ ئەسلىي تۆپ سۆز بولماسىتىن ، بەلكى قوشۇمچە قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆز ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز . مەسىلەن : «كۆمەچ ، پىچاق ، سوراق ، ئېقىن ، سوزۇق ، بېزەك ، سۈپۈرگە < سۈپۈرگۈ ، ئورۇندۇق ، تۇرگە < تۇرگۇ ، ئوتۇن ، توزان ، يۇلۇن ، باغاق < بارغاق ، ئورغاق ، توزغاق < توزۇغاق ، يامغۇر < ياغمۇر ، قوماچ < قورۇماچ ، ئېمىزگە < ئېمىزگۈ ، سۈرگە < سۈرگۈ ، يىغىن ، ئۇنۇملۇك ۋە باشقىلار» . قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن ئەڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇل بولغاچقا ، ھازىرقى دەۋردىمۇ بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان يېڭى سۆزلەر ياسالغان ھەم ياسىلىۋاتىدۇ . مەسىلەن : «توڭلاتقۇ ، تېتىتقۇ ، چاقىرغۇ ، ئوقۇرمەن ، كۆرۈرمەن ، ئاققۇن ، شامىلىق ، كىملىك ، خىزمەتچى ، باشقارما ، كۆرسەتكۈچ ، ئۈيۈشما ، كۆرگەزمە ، كۆرەك ، تەرمە ، بىرىكمە ، توقۇلما ، كېسىم ، ئۇقۇم ، ئۆچۈرگۈچ ، ئەمگەكچان ، شامالدۇرغۇچ ، ئوڭچىل ، خەلقچىل ، كىنوخانا ، بايراقدار ، چايدان ، زامانىۋىلاش ، ئادەمسىمان ، ئىنسانشۇناس ، ئىنسانشۇناسلىق ، شەرتنامە» ۋە باشقىلار .

2) بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى

مۇستەقىل مورفېمىغا مۇستەقىل مورفېمىنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق يېڭى سۆز ياساش ئۇسۇلى بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

بۇ ئۇسۇلمۇ ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن يېڭى سۆزلەرنى ياساشتىكى تارىخى ئۇزاق ۋە ئۇنۇملۇك ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۆپ سۆزلۈك شەكلىنى ئالغان بىر قىسىم سۆزلەر ئەسلىي بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەردۇر . مەسىلەن : «بۈگۈن < بۈ+گۈن ، چېگرا < چەك+ئارا ، ئافتاب < ئاغا+ئتى ، توقسان< توققۇز+ئون ، سەكسەن < سەككىز — ئون ، غۇلاچ < قول + ئاچ ، كۆكتات < كۆك+ئوت ، ئاراچ < ئارا+ئاچ ، بويتاق < بوي+تاق ، ئەتىياز < ئەتە+ياز » دېگەندەك ، بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى ھازىرقى دەۋر-دىمۇ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ ، ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى ئۇچۇن ئاكتىپ خىزمەت قىلماقتا . مەسىلەن : «ئۇنئالغۇ ، سىنئالغۇ ، كىرئالغۇ ، چاپئالغۇ ، ساقالئالغۇ ، بىرلىك سەپ ، ئۇمۇر-بول ، ئاشيول ، ئەمگەكقاراش ، ئالەمقاراش ، تارىخقاراش ، ئەبىئەتقاراش ، دۇنياقاراش ، كۆزقاراش ، ئۇستۇقۇرۇلما ، ئومۇمىي يىغىن ، ئاساسىي قانۇن ، قالدۇرۇق يەر ، ئومۇميۈزلۈك ، ئىشلەپچىقىرىش ، ئاشكۆمۇر ، ئاشپاختا ، كۆزەينەك ، كۆزەينەكلىك يىلان» قاتارلىقلار .

ھەرقانداق بىر تىلغا نىسبەتەن ئۆز تىلىدىكى تىل ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ يېڭى سۆزلەر ياسالسا ، بىرىنچىدىن ، چۈشىنىشلىك بولىدۇ ، سىڭىشلىك بولىدۇ ، كىشى خەلق ئامىسى ئاسان قوبۇل قىلالايدۇ ؛ ئىككىنچىدىن ، تىلنىڭ ساپلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ . شۇڭا ، ياساش سۆزلۈكىنى بېيىتىشتىكى ئاساسلىق ۋە مۇھىم ئۇسۇللار-نىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ .

2 . قېزىش

قېزىش دېگەندە ، جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەر ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئارقىلىق ئەمەس ، بەلكى تىلدا ئەسلىدە بار بولغان سۆزلەرگە تايىنىپلا ئىپادىلەشنى كۆرسىتىدۇ . بۇ خىل ئۇسۇل ئۇۋەندىكى ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ :

1) سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش . سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش دېگىنىمىز ، تىلدا ئەسلىدە بار بولغان سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئۆستىگە يېڭى مەنىلەرنى يۈكلەش ئارقىلىق يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەر ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشكە قارىتىلىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەرنى تىلدا ئەسلىدە بار سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەش ئۈسۈلى سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش ، دەپ ئاتىلىدۇ . ھەرقانداق بىر تىلدىكى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر مانا مۇشۇ ئۈسۈل ئارقىلىق شەكىللەنگەن دېيىشكە بولىدۇ .

2) كونا سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىش . كونا سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىش دېگىنىمىز ، ئىستېمالدىن قالغان ياكى قېلىش ئېھتىمالى بولغان سۆزگە يېڭى مەنە بېرىپ ، يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەر ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشكە قارىتىلىدۇ . مەسىلەن : «ئوخۇت» دېگەن سۆز «دۇئا» دەۋرىدە «بوزا تەييارلاشتىكى ئېچىتقۇ» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان ، ھازىر بولسا «تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن يەرلەرگە چېچىلىدىغان مال ـ ۋارانلارنىڭ قىغى ۋە خىمىيىلىك ئۈسۈلدا ياسالغان شۇنداق رولغا ئىگە ئەرسىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ . «قۇرۇلتاي (موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن)» دېگەن سۆز ئەسلىي «مەلۇم قەبىلە ياكى ئۇرۇقنىڭ كېڭەشمىسى» دېگەن مەنىدە ئىدى . ھازىر بولسا «دۆلەتنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئورگانلىرى تەرىپىدىن تەچچە يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان ئومۇمىي چوڭ يىغىن» نى بىلدۈرىدۇ . «ئەمگەك» سۆزى ئەسلىي «جاپا ـ مۇشەققەت ، قىينىچىلىق ، ئېغىرچىلىق» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن بولسا (بۇ سۆزنىڭ بۇ خىل مەنىسى قۇمۇل شېۋىسىدە ھازىرمۇ ساقلانغان) ، ھازىر «ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتتە قىلىنغان ئىش ، پائالىيەت ؛ سىگدۈرگەن ئەجىر ، مېھنەت» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە . «خوتۇن < خاتۇن» دېگەن سۆز ئەسلىي «خان ياكى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ړەپىقىسى» دېگەن مەنىدە بولسا ، ھازىر «جىنسىي جەھەتتىن ئەرلەرنىڭ ئەكسى بولغان ، تۇغۇش ، ئېمىتىش قابىلىيىتىگە ئىگە ئادەم ؛

ئايال . ② بىرەر ئەرنىڭ نىكاھلىشىدىكى ئايال . ③ تۇرمۇشتا چىققان ، توي قىلغان قىز ، جۈپان » دېگەندەك مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ . «ناھىيە » سۆزى بۇرۇن «ئورۇن ، جاي » دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان بولسا ، ھازىر «ۋىلايەتتىن كىچىك ، يېزىدىن چوڭ مەمۇرىي رايون » دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ . مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى كونا سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىش ؛ يەنى ، قەدىمكى سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەشكە تىپىك مىسال بولالايدۇ .

سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش ياكى كونا سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىش ئارقىلىق يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەر ھەققىدىكى ئۇقۇملار ئىپادىلەنگەندە ، تىلنىڭ تېجەشلىك ۋە ئىخچام بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ . سۆزلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتمەي تۇرۇپلا ، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ . تېجەشلىك بولۇش يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى يارىتىشتىكى مۇھىم بىر پرىنسىپ ، تىلىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان كۆپ مەنىلىك سۆزلەر مۇشۇ زۆرۈرىيەتتىن بارلىققا كەلگەن ، كونا سۆزلەرگە يېڭى مەنە بېرىپ ئىشلىتىشىمۇ مۇشۇ زۆرۈرىيەتتىن شەكىللەنگەن ، ئىخچام بولۇشىمۇ يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى يارىتىشتىكى يەنە بىر مۇھىم ئۇسۇل . چۈنكى ، تىلنى قوللانغۇچىلار ھامان سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئىخچام بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ .

3 .قوبۇل قىلىش

جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى ياساش ۋە قېزىش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق توغرا ئىپادىلەپ بېرىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغان ئەھۋالدا ، باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىقمۇ ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ ، قايسى تىلدىن سۆز قوبۇل قىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك ، ئۇ پۈتۈنلەي ئىجتىمائىي شەرت - شارائىت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ . ئومۇمەن ، ياكى ئۆزى بىلەن مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن ، ياكى ئەينى بىر زاماندا بىرقەدەر تەسىرلىك ، پەن - مەدەنىيەتتە تەرەققىي

قىلغان مىللەتلەرنىڭ تىللىرىدىن سۆز قوبۇل قىلىنىدۇ . مەسىلەن : قەدىمكى ياكى يېقىنقى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنى ۋە يېپەك يولى ۋاستىسى ئارقىلىق ئەرەبلەر ۋە پارسلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان . بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار ئەرەب - پارس تىللىرىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىنى بېيىتقان . ھازىرقى دەۋرلەر- دە بولسا ، ئاساسەن ئىنگلىز تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكى بېيىتىلىۋاتىدۇ .

دېمەك ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلۈكىنى بېيىتىشتا ئەڭ مۇھىم ئۇيغۇر تىلىدىكى تەييار تىل ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ يېڭى سۆزلەر- نى ياساش ئۇسۇلىنى ، ئاندىن قالسا ، سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش ۋە كونا سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىش ئۇسۇلىنى ئىشلىتىش كېرەك . بۇ ئىككى مۇمكىنچىلىك ئاقمىغان ئەھۋالدا ئاندىن سۆز قوبۇل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك . مانا مۇشۇنداق قىلغاندىلا ، ئاندىن ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىنى ھەقىقىي رەۋىشتە بېيىتقىلى بولىدۇ .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . سۆزلۈكنى بېيىتىشنىڭ ئاساسىي يوللىرى قايسىلار ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

2 . ياساش نېمىگە قارىتىلىدۇ ؟ ياساش قانچە تۈرلۈك بولىدۇ ؟ ھەربىر تۈرنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

§ 8. لۇغەتچىلىك

لۇغەت قورال مۇپىتىدە قوللىنىلىدىغان كىتاب . باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، كىشىلەرنىڭ ئۆگىنىشى ۋە پايدىلىنىشى ئۈچۈن مەلۇم تىل ، مەلۇم دىئالېكت ياكى مەلۇم پەندىكى سۆز - ئىبارىلەرنى يىغىپ ، رەتلەپ ، ئىزاھلاپ ياكى تەرجىمە قىلىپ تۈزۈپ چىقىلغان قوللانما

نى ، يەنى تۈزمەكچى بولغان لۇغەتنىڭ مەزمۇنى ، تۈرى ۋە ئالاھىدىلىكى-
گە ئاساسەن قايسى دائىرىدىكى (قايسى كەسىپ ، قايسى تىلدىكى)سۆز-
لەرنى تاللاش ، سۆزلەرنى قايسى پرىنسىپلارغا ئاساسەن ئىزاھلاش ،
لۇغەتنى قانداق مەقسەت ، قانداق مۇددىئادا تۈزۈش ، قايسى ئۇسۇلدا
تۈزۈش قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان پەن لۇغەتشۇناسلىق ،
دەپ ئاتىلىدۇ .

لۇغەت كىشىلەرنى مول بىلىملەر بىلەن تەمىنلەيدۇ . كىشىلەرنىڭ
تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆگىنىشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ . مەلۇم
نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، لۇغەتنىڭ تۈرى ، سانى ، ھەجمى ۋە سۈپىتى
بىرەر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى ئەكس
ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەينەك ، دەپ قارالغا بولىدۇ .

1 .لۇغەتنىڭ مەزمۇنى

لۇغەت ئاساسەن تۆۋەندىكى مەزمۇنلاردىن تەركىب تاپىدۇ :

(1) تۈزگۈچى . تۈزگۈچى دېگەندە ، لۇغەتنىڭ شەكىل تەرىپىدىن
تۈزۈلىدىغانلىقى ياكى كوللېكتىپ تەرىپىدىن تۈزۈلىدىغانلىقى كۆزدە
تۇتۇلىدۇ . ئادەتتە ، ئوتتۇرا ياكى كىچىك تىپتىكى لۇغەتلەر شەخسلەر
تەرىپىدىن ، چوڭ تىپلىق لۇغەتلەر كوللېكتىپ تەرىپىدىن تۈزۈلىدۇ .

(2) نۇسخىسى . بۇ ، قەدىمكى لۇغەتلەرگە نىسبەتەن ئەسلى نۇس-
خىسۇ ياكى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسۇ ، ھازىرقى لۇغەتلەرگە نىسبەتەن
سىناق نۇسخىسۇ ياكى رەسمىي نۇسخىسۇ دېگەنلەرگە قارىتىلىدۇ .

(3) كىرىش سۆز ياكى مۇقەددىمە . بۇنىڭدا ئاساسەن لۇغەتنىڭ
تۈزۈلۈش مەقسىتى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ .

(4) ئىشلىتىش ئۇسۇلى . بۇنىڭدا ئاساسەن لۇغەتكە تاللانغان سۆز-
لەرنىڭ دائىرىسى ، سانى ، تىزىلىش ئۇسۇلى ، پايدىلىنىش ئۇسۇللىرى ،
قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ، ئاھاڭداش سۆزلەر ، كۆپ مەنىلىك
[illegible] قاتارلىقلار ھەققىدە قىلىنىش ، ئۇسۇللىرى قاتارلىقلار

(5) لۇغەتنىڭ تېكىستى . بۇنىڭدا لۇغەتكە تاللاپ ئېلىنغان سۆز-لەرنىڭ مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ ياكى تەرجىمىسى بېرىلىدۇ ۋە ياكى ئىملا ، تەلەپپۇز نورمىلىرى كۆرسىتىلىدۇ . لۇغەت تېكىستى لۇغەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ ، لۇغەتنىڭ سۆيىتى ، قىممىتى مانا مۇشۇ قىسىمدا ئىپادىلىنىدۇ .

(6) تولۇقلانما تېكىست . بۇ ، لۇغەت تۈزۈلۈپ ، نەشر قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن تولۇقلانغان مەزمۇن بولۇپ ، كۆپ ھاللاردا ئايرىم نەشر قىلىنىدۇ .

(7) قوشۇمچە . بۇ ، لۇغەتنىڭ ئالدى - كەينىگە بېرىلىدىغان بىر قىسىم جەدۋەللەرگە قارىتىلىدۇ . مەسىلەن : ئېلىببە تەرتىپى ، سۆز تېپىش ئاپقۇچى ، تۈرلۈك ئۇلچەم بىرلىكلىرى ، يىلنامىلەر ، خىمىيىۋى ئېلېمېنتلار جەدۋىلى ، مەۋسۈملار جەدۋىلى قاتارلىقلار . بۇلارمۇ ئۆز نۆۋىتىدە كىشىلەرنى نۇرغۇن قىممەتلىك بىلىم بىلەن تەمىن ئېتىدۇ .

2 . لۇغەت تۈزۈشتىكى باسقۇچلار

لۇغەتنىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ بولغاچقا ، لۇغەت تۈزۈشتىكى باس-قۇچلارمۇ ھەرخىل بولىدۇ . تۆۋەندە تۈرلۈك لۇغەتلەردە كۆپ ئۇچرايدى-غان بىر قانچە باسقۇچنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز .

(1) سۆزنىڭ تېمىلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش . بۇ ، لۇغەت تۈ-زۈشتىكى ھالقىلىق مەسىلە ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭدا ئەڭ مۇھىم مەسىلە بىرىككەن سۆزلەر بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ پەرقى ۋە چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىش مەسىلىسى بولۇپ ، ئەگەر بۇ مەسىلە ئىلمىي بىر تەرەپ قىلىنسا ، لۇغەتنىڭ سۈپىتىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ ھەمدە سۆز دەپ مۇقىملاشتۇرۇلغانلىرى بىرىنچى سۆزلەم قاتاردا ئىزاھلىنىدۇ ، سۆز بىرىكمىسىگە مايىللىرى تاللانمايدۇ ياكى تاللانسىمۇ ئىككىنچى سۆزلەم قاتارغا قويۇپ ئىزاھلىنىدۇ .

(2) سۆز تاللاش . بۇ ، لۇغەتنىڭ مەقسىتى تەرىپىدىن تاللىنىدۇ .

مەسىلەن : ئىزاھلىق لۇغەت ياكى ئىملا لۇغىتى تۈزۈلمەكچى بولسا ، شۇ تىلدىكى بارلىق سۆزلەر كىرگۈزۈلۈپ ئىزاھلىنىدۇ ياكى ئىملا نورمىلە- رى بەلگىلىنىدۇ . ئەگەر يېڭى سۆزلەر لۇغىتى تۈزۈلمەكچى بولسا ، شۇ تىلدىكى يېڭى سۆزلەر ؛ ئەگەر كىرمە سۆزلەر لۇغىتى تۈزۈلمەكچى بولسا ، شۇ تىلغا باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ؛ ئەگەر دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى لۇغىتى تۈزۈلمەكچى بولسا ، شۇ تىلنىڭ ھەرقايسى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىدىكى سۆزلەر تاللاپ ئېلىنىپ ئىزاھلە- نىدۇ .

(3) سۆز شەكلىنى مۇقىملاشتۇرۇش . بۇ ، ئاساسەن مورفولوگىيە- لىك تۈرلىنىشكە ئىگە تىللاردىكى سۆزلەرگە قارىتىلىدۇ . مورفولوگە- يىلىك تۈرلىنىشكە ئىگە تىللاردا بىر سۆزنىڭ تۈرغۇن مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى بولىدۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسىنى لۇغەتكە كىرگۈزۈش ھاجەت- سىز . شۇڭا ، مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشكە ئىگە تىللاردا لۇغەتكە سۆز- لەرنىڭ ئايرىم ئېيتىشقا بولىدىغان ، گرامماتىكىلىق شەكىللىرىنىڭ ھا- سىل بولۇشىغا ئاساس بولىدىغان شەكىلىلا تاللىنىدۇ .

(4) كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئاھاڭداش سۆزلەرنى مۇقىملاشـ- تۇرۇش مەسىلىسى . لۇغەت تۈزۈشتە بۇمۇ مۇھىم ھالقا ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، مۇئەييەن بىر فونېتىكىلىق شەكىلدىن ئىپادىلەنگەن مەنىلەر كۆپ بولۇپ ، ئەگەر ئۇ مەنىلەر ئۆزئارا باغلىنىشقا ئىگە بولسا ، ئۇ خىل فونېتىكىلىق شەكىل كۆپ مەنىلىك بىر سۆز دەپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ- دە ، ئىزاھلانغاندا ياكى تەرجىمىسى بېرىلگەندە ، ئاۋۋال ئۇ سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى ، ئاندىن شۇ ئاساسىي مەنە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن كېيىنكى مەنىلىرى ئىزاھلىنىدۇ ياكى تەرجىمىسى بېرىلىدۇ . ئەگەر ئەينى بىر فونېتىكىلىق شەكىلدىن ئىپادىلەنگەن ھەرقايسى مەنىلەر ئوت- تۇرىسىدا ھېچقانداق باغلىنىش بوق دەپ قارالسا ، ئۇ ھالدا ئۇلار ئاھاڭ- داش سۆزلەر دەپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ ـ دە ، ئىزاھلانغاندا ياكى تەرجـ- مىسى بېرىلگەندە ، ئايرىم ـ ئايرىم سۆزلەم قاتارىدا ئىزاھلىنىدۇ ياكى تەرجىمىسى بېرىلىدۇ .

(5) ترانسكرىپسىيە بېرىش . ترانسكرىپسىيە لۇغەتكە تاللانغان سۆزلەرنىڭ قانداق تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى توغرا كۆرسىتىپ بېرىدۇ . فونېمىلىق يېزىق سىستېمىسىغا ئىگە تىللارغا خاس لۇغەتلەردە ترانسكرىپسىيە بېرىش ئانچە قىيىن ئەمەس . چۈنكى ، بۇنداق تىللاردا ھەرپلەر ئىپادىلەنگەن تاۋۇش بىلەن ئەمەلىيەتتىكى تەلەپپۇزدا ئانچە چوڭ پەرق بولمايدۇ . يېزىلىشى بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىشىدا پەرق بار تىللار (مەسىلەن : ئىنگلىز تىلى) دا ياكى يېزىق شەكلى سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىنى بىۋاسىتە كۆرسىتىپ بېرىلمەيدىغان يېزىقلار (مەسىلەن : خەنزۇ يېزىقى) دا سۆزلەرگە ترانسكرىپسىيە بېرىش ئاسان ئەمەس ، لېكىن ئۇنى بەرمەيمۇ بولمايدۇ .

(6) ئىزاھلاش (تەرجىمىسىنى بېرىش) . بۇ باسقۇچتا لۇغەتكە تاللاپ ئېلىنغان سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئىزاھلىنىدۇ ياكى تەرجىمىسى بېرىلىدۇ . سۆز مەنىسى ئىزاھلانغاندا ، چۈشىنىشلىك بولۇش ، ئىلمىي بولۇش ، ئىخچام بولۇش ، ئىدىيىۋىلىككە دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا سۆز مەنىسى ئىزاھلانغاندا ، مىسال كەلتۈرۈش ، كەلتۈرۈلگەن مىسالار شۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان بولۇش ، ئىككى بىسلىق بولۇپ قالماسلىق ، زۆرۈر تېپىلىسا ، سىزما رەسىملەر ياكى فوتو سۈرەتلەر بېرىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ .

(7) تىزىش . تىزىش لۇغەتكە تاللانغان سۆزلەرنى مۇئەييەن رەتتەرتىپتە ئورۇنلاشتۇرۇش دېگەنلىكتۇر . لۇغەتلەردە سۆزلەرنىڭ تىزىلىشى ھەرخىل بولىدۇ . ئادەتتە ، ئېلىپبەلىك يېزىقتا ئىگە تىللاردا ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ . بۇ خىل ئۇسۇل بىرقەدەر ئىلمىي ۋە ئومۇمىراق ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن قالسا ، بەزى تىللاردا ، مەسىلەن : خەنزۇ تىلىدا سۆزلەر خەت سىزىقىنىڭ تار - كۆپلۈكى بويىچمۇ تىزىلىدۇ .

3 . لۇغەت تۈرى

1) لۇغەت ئاۋۇال بىلىم لۇغىتى ۋە تىل لۇغىتى دەپ ئىككى چوڭ

تۈرگە ئايرىلىدۇ .

بىلىم لۇغىتىدە سۆز ۋەكىللىك قىلغان شەيئى ۋە ئۇقۇملار ئىزاھ-لىنىپ ، ئالاقىدار پەننىي بىلىملەر چۈشەندۈرۈلىدۇ . بىلىم لۇغىتى يەنە ئۆز ئىچىدىن ئېنىسكلوپېدىيە ۋە كەسپىي لۇغەتلەر ، دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ . كەسپىي لۇغەتلەر كەسىپ ئايرىمىسىغا ئاساسەن كىشى ئىسىملىرى لۇغىتى ، يەر ـ جاي ناملىرى لۇغىتى ، مىللەت لۇغىتى ، ماتېماتىكا لۇغىتى ، پەلسەپە لۇغىتى ، ئەسەرلەر لۇغىتى دېگەندەك نۇر-غۇن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ .

تىل لۇغىتىدە بولسا ، سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى ۋە ئۇنىڭ فونېتىكىلىق ، گرامماتىكىلىق ، ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى شەرھلىنىدۇ .

تىل لۇغىتىنى ئوخشىغان ئۆلچەملەرگە ئاساسەن ئوخشىغان تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ :

(1) تىل لۇغىتى ئىزاھلىنىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاسا-سەن ئىزاھلىق لۇغەت ، مىسال بىلەن ئىزاھلانغان لۇغەت ، رەسىم بىلەن ئىزاھلانغان لۇغەت (رەسىملىك ئىزاھلىق لۇغەت) دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ .

(2) سۆزلەرنىڭ تاللىنىش دائىرىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن تىل لۇغىتى يەنە ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەت ، دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى لۇغىتى ، ئادەت سۆزلىرى لۇغىتى ، كىرمە سۆزلەر لۇغىتى ، قەدىمكى سۆزلەر لۇغىتى ، يېڭى سۆزلەر لۇغىتى ، مەنداش سۆزلەر لۇغىتى ، ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغىتى ، قارشى مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتى ، ئىدىئوم-لار لۇغىتى ، ماقال ـ تەمسىللەر لۇغىتى دېگەندەك نۇرغۇن تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ .

(3) قېلىپلاشتۇرۇش ئۇلچىمىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن تىل لۇغىتىنى يەنە ئىملا لۇغىتى ، تەلەپپۇز لۇغىتى ، قېلىپلاشتۇرۇلغان سۆزلەر لۇغىتى دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ .

2) لۇغەت ئۆز ئىچىگە ئالغان سۆزلەرنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە ئاسا-

سەن چوڭ تېپلىق لۇغەت ، ئوتتۇرا تېپلىق لۇغەت ۋە قىسقىچە لۇغەت دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ . ئادەتتە چوڭ تېپلىق لۇغەتلەرگە 100 مىڭدىن ئارتۇق سۆز ، ئوتتۇرا تېپلىق لۇغەتلەرگە 70 ـ 80 مىڭ سۆز ، كىچىك تېپلىق لۇغەتلەرگە 30 ـ 40 مىڭ سۆز تاللىنىدۇ .

3) لۇغەت لۇغەتتە قانچە خىل تىل قوللىنىلىدىغانلىقىغا ئاساسەن يەنە بىر تىللىق لۇغەت ، قوش تىللىق لۇغەت ۋە كۆپ تىللىق لۇغەت دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

4 .ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ لۇغەتچىلىكى 1000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە . بۇنىڭغا خاقانىيە دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ تىلشۇناس ، دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ پىرى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تېپىك مىسال بولالايدۇ . بۇ لۇغەت مىلادىيە 1075 ـ يىلى تۈزۈلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدا 300 گە يېقىن ماقال ـ تەمسىل ، 242 كۆپلەت شېئىرىي پارچە كىرگۈزۈلگەن . 8000 گە يېقىن سۆزلەم ئىزاھلانغان . بۇ لۇغەت تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى تىلىنى ، قەدىمكى تارىخىنى ، جۇغراپىيەسىنى ئۆگىنىش ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى يېمەك ـ ئىچمەك ، كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىدىن تارتىپ تاكى يېزا ئىگىلىك ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ، دورىگەرلىك ، مېتالچىلىق ، بىناكارلىق ، ھەربىي ئىشلار تېخنىكىسى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئىتى قاتارلىقلارغىچە بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى تۈرمۇشلىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا تەڭداشسىز ئەسەر بولۇپ كەلمەكتە .

ئۇنىڭدىن قالسا ، چاغاتاي خانلىقى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق تىلشۇناس جەمال قارىشىنىڭ مىلادىيە 1282 ـ يىلى تۈزگەن «سۇراھ لۇغىتى» مۇ ئۇيغۇر كلاسسىك لۇغەتچىلىكىدىكى مۇھىم ئەسەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

14 ـ ئەسىردە تۈزۈلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» تۈرپان ، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېخى ئومۇميۈزلۈك مۇسۇلمان بولمىغان

[illegible] بولوپ هېسابلىنىدۇ . پۈتۈن كىتابتىكى سۆز ـ ئىبارىلەر مەزمۇن ئورامىغا قاراپ ، «ئاسمان قىسمى ، يەر قىسمى ، ۋاقىت قىسمى ، جاندارلار قىسمى ، كىشىلەر قىسمى ، ئوردا قىسمى ... » دېگەندەك 17 قىسمىغا بۆلۈنگەن . «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» جۇڭگونىڭ مىڭ سۇلالىسى (1368 — 1644ـ يىللار) دەۋرىدە تۈزۈلگەن سېلىشتۇرما لۇغەت ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرچە سۆزلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان . 716 سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلانغان . بۇ لۇغەت 14ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنى ، خۇسۇسەن ئەينى زامانىدىكى تۈرپان ۋە قۇمۇل شېۋىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ۋە يۇقىرى قىممەتكە ئىگە لۇغەتتۇر .

15 ـ ئەسىردە ، يەنى 1438 ـ يىلى تالىي ئىمانى (يەزى مەنبەلەردە تالىي ھىراتى دەپمۇ ئۇچرايدۇ) تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «بەدائىي ئۇل لۇغەت» (تىلىنىڭ بەدىئىيلىكى) نامىلىق بىر لۇغەت دۇنياغا كەلگەن . بۇ لۇغەت چاغاتاي تىلى ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولۇپ ، لۇغەتتە ئەلىشىر نەۋائى شېئىرلىرىدىكى سۆزلەرگە ئىزاھ بېرىلگەن .

16 ـ ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن «ئابۇشقە» نامىلىق چاغاتايچە ـ تۈركچە لۇغەت تۈزۈلگەن .

17 ـ ئەسىردە «لەتائىفۇل لۇغەت» (تىللاردىكى گۈزەللىكلەر) نامىلىق لۇغەت دۇنياغا كەلگەن . لۇغەتتە پارسچە سۆزلەر تۈركچە ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈلگەن . بۇ لۇغەتنىڭ ئاپتورى نامەلۇم ، ھەجمى 552 بەتلىك بولۇپ ، ئۇ مىلادىيە 1695 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئۆز زامانىسىدىكى ئەدەبىيلەر (يۇگۇنكى ئاقسۇ) دە تۈزۈلگەن .

18 ـ ئەسىردە دۇنياغا كەلگەن «بەش تىللىق لۇغەت» ئۇيغۇر تىلى تارىخى ۋە لۇغەتچىلىكىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان نادىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ . بۇ لۇغەت 18 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يېيجىڭدا تۈزۈلگەن . لۇغەتنىڭ قولىيازمىسى ئالتە جىلد ، 36 دەپتەر ، جەمئىي 4973 بەتلىك بولۇپ ، 18 مىڭ 600 سۆز ، سۆز بىرىكمىسى ۋە ماقالىنى ئۆز

بويىچە ئىشلەنگەن سىلىشتۇرما لۇغەت بولۇپ ، مانجۇ تىلى سۆزلىرى قالغان تۆت تىلغا تەرجىمە قىلىنغان . بۇ لۇغەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ، خۇسۇسەن 17 ـ ، 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلۈك بايلىقىنى ، ئۇنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن ئۆزگىچىلىكلىرىنى ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىگە نىسبەتەن ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىش ، ئۆگىنىش ، تەتقىق قىلىش ۋە پايدىلىنىشتا تېپىلغۇسىز مۇھىم مەنبە ھېسابلىنىدۇ .

19 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكى ساھە جەھەتتىن بۈرۈنقىغا قارىغاندا يەنە بىرقەدەم تەرەققىي قىلغان ، دېيىشكە بولىدۇ . بۇ مەزگىلدە تۈزۈلگەن لۇغەتلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ ، 1825 ـ يىلى ھەيرۇللاخان تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ كالكۇتتا شەھىرىدە نەشر قىلىنغان «چاغاتايچە ـ پارسچە لۇغەت» ، 1870ـ يىلى ئاۋست كۆرتىيلى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «چاغاتايچە ـ پارسچە لۇغەت» ، 1881 ـ يىلى شەيخ سۇلەيمان بۇخارى تەرىپىدىن تۈزۈپ نەشر قىلدۇرغان «چاغاتايچە ـ تۈركچە لۇغەت» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ . بۇ لۇغەتلەردە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامانىدىكى سۆزلۈك بايلىقى ، مورفولوگىيىلىك ئۆزگىچىلىكلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن .

ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكى 1949 ـ يىلىدىن باشلاپ ، بولۇپمۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن باشلاپ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى . تولۇقسىز مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، 1949 ـ يىللاردىن 2000ـ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا ھەرخىل تېپتىكى لۇغەتلەر بولۇپ 150 خىلدىن ئارتۇق لۇغەت نەشر قىلىنغان .

20 ـ ئەسىر كىرگەندىن بۇيان ، چەت ئەللەردىمۇ ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت لۇغەتلەر خېلى كۆپ نەشر قىلىنغان . مەسىلەن : 1939 ـ يىلى رۇس تىلشۇناسلىرىدىن ن . ئا . باسكاكوۋ «لەن ۋ . م . ناسلوۋ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن 12 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت» نەشر

قىلدۇرۇلغان . قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن 21 مىڭ سۆزلۈك «رۇسچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» 1955 - يىلى نەشر قىلىنغان ؛ ئەسىرنەچچە تۈزگەن 33 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە - رۇسچە لۇغەت» 1960 - يىلى نەشر قىلىنغان ؛ 1961 - يىلى قازاقستانداش . كېيىروف قاتارلىقلار تەھرىرلىكىدە تۈزۈلگەن 16 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە - رۇسچە لۇغەت» نەشر قىلىنغان ۋە باشقىلار .

20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت لۇغەتلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ :

«ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە - رۇسچە لۇغەت» بۇرھان شەھىدى تۈزگەن ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1953 - يىلى نەشر قىلغان ، 12 مىڭ سۆزلۈك كىرگۈزۈلگەن .

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى لۇغەت تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈزۈپ 1963 - يىلى نەشر قىلغان ، 12 مىڭ سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن .

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» (سىناق نۇسخا) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1974 - يىلى نەشر قىلغان ، 47 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«ئۇيغۇر تىلى ئىملا سۆزلۈكى» (سىناق لايىھىسى) ، سابىق ش ئۇ ئا ر يېزىق تۈزگەرتىش كومىتېتى تۈزگەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1976 - يىلى نەشر قىلغان ، 8000 دەك سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«تۈركىي تىللار دىۋانى» ، مەھمۇت قەشقەرى تۈزگەن . ئۈچ تۇم ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - ، 1983 - ۋە 1984 - يىللىرى نەشر قىلغان .

«ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتى تۈزگەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىلى نەشر قىلغان ، 30 مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«خەنزۇچە ـ ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە تېببىي لۇغەت» (سىناق نۇسخا) ، ئىنايەتۇللا قاتارلىقلار تۈزگەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىلى نەشر قىلغان ، 45 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر سۆزلۈكى» رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا تۈزگەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984ـ يىلى نەشر قىلغان ، 1700 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن .

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» مىرسۇلتان ئوسمانوف باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985ـ يىلى نەشر قىلغان ، 30 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن .

«ئۇيغۇر شېئىرلىرى سۆزلۈكى» ، غۇلام غوپۇر تۈزگەن ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشر قىلغان ، 4000 دەك سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك» غۇلام غوپۇر قاتارلىقلار تۈزگەن ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشر قىلغان ، 15 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە پەن ـ تېخنىكا لۇغىتى» ش ئۇ ئا ر تىل-يېزىق كومىتېتى لۇغەتچىلىك باشقارمىسى تۈزگەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 ـ يىلى نەشر قىلغان ، 18 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەلەيپۇز لۇغىتى» ئامىنە غاپپار ، مىرسۇلتان ئوسمانوف قاتارلىقلار تۈزگەن ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى نەشر قىلغان ، 25 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» ، ئابلىمىت ئەھەت ، دىلدار مەمـ-تىمىنلار تۈزگەن ، شىنجاڭ ياش ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى ، 1989 ـ يىلى نەشر قىلغان ، 12 مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت» (2 توم) ، شىنجاڭ خەلق نەشر-ياتى ، 1989 ـ يىل نەشر قىلغان ، 70 مىڭغا يېقىن سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«تۇركچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» مۇمىن ئابدۇللا تۈزگەن ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1989 - يىلى نەشر قىلغان ، 30 مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (6 توم) ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - ، 1991 - ، 1992 - ، 1994 - ، 1996 - ، 1999 - يىللار نەشر قىلغان ، 60 مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«خەنزۇچە - ئىنگلىزچە - ئۇيغۇرچە تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى» قادىر قاۋۇز تۈزگەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىلى نەشر قىلغان ، 10 مىڭ 600 دەك تۇراقلىق ئىبارە كىرگۈزۈلگەن .

«قىسقىچە تىلشۇناسلىق لۇغىتى» ، مىرسۇلتان ئوسمانوف ، مۇ- ھەممەترېھىم سايىت تۈزگەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 - يىلى نەشر قىلغان ، 335 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن .

«ئۇيغۇر تىلى فرازىئولوگىيىسىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» ئابدۇسالام ئابباس تۈزگەن ، شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1991 - يىلى نەشر قىلغان ، 6000 دەك فرازىئولوگىيىلىك بىرىكمە كىرگۈزۈلگەن .

«ئۇيغۇرچە - ئىنگلىزچە لۇغەت» ، دانىيال سىنىجون تۈزگەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى نەشر قىلغان ، 12 مىڭ 500 دەك سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغە- تى» ، مىرسۇلتان ئوسمانوف باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 - يىلى نەشر قىلغان ، 57 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن .

«ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت» ، لياۋزېيۇ ، ماجۇنمىن تۈزگەن ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى نەشر قىلغان ، 30 مىڭدىن ئارتۇق ياش سۆزلەم ، 27 مىڭدىن ئارتۇق بېقىندى سۆزلەم كىرگۈزۈ- لگەن .

2000 - يىلدىن كېيىن نەشر قىلىنغان مۇھىم لۇغەتلەردىن «خەن- زۇچە - ئۇيغۇرچە چوڭ لۇغەت» (شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 2001 - يىلى نەشر قىلغان ، 14 مىڭدەك تاق خەت ، 300 مىڭدەك

[illegible] تى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 - يىلى نەشرى، 21 سەھىپە ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن) نى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1. لۇغەت دېگەن نېمە؟ لۇغەتشۇناسلىق دېگەنچۇ؟
2. لۇغەت قانداق مەزمۇنلاردىن تەركىب تاپىدۇ؟
3. لۇغەت قانداق باسقۇچلار بويىچە تۈزۈلىدۇ؟
4. لۇغەت قانداق ئۇلچەملەرگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
5. ئۇيغۇرلارنىڭ لۇغەتچىلىك تارىخىنى قىسقىچە بايان قىلىڭ.

4 - باب گراماتىكا

1§. گراماتىكا ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

1. گراماتىكا ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

گراماتىكا دېگىنىمىز ، سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ، تۈرلىنىش قائىدە-لىرى ۋە سۆزلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت .

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى بەلگىلىك قائىدە بويىچە بولـ-ىدۇ . مەسىلەن : «-چى ، -داش ، -دان» دېگەن قوشۇمچىلار ئىسىملارغا قوشۇلۇپ ، «تۈمۈرچى ، تراكتورچى ، بوياقچى ، ماركسىزمچى ، يولـ-داش ، مەسلەكداش ، قېرىنداش ، كۆلدان ، كاۋاپدان» دېگەندەك يېڭى ئىسىملارنى ياسىسا : «- سىز ، - چان ، - چىل» دېگەن قوشۇمچىلار ئىسىملاردىن «سۆسىز ، ساۋاتسىز ، كۆچسىز ، ئەمگەكچان ، خىيالچان ، ئىشچان ، خەلقچىل ، ئەپچىل...» دېگەندەك سۆپەتلەرنى ياسايدۇ . «-لا // - لە ، - سىرا // - سىرە» قوشۇمچىلىرى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ ، «ئىشلە ، غۇلاچلا ، قانسىرا ، ھالسىرا» پېئىللىرىنى ياسايدۇ . دېمەك ، قايسى خىلدىكى قوشۇمچىلارنىڭ قايسى خىلدىكى يىلتىزلارغا قوشۇلۇپ سۆز ياسىشى مەلۇم قائىدە ئاساسىدا بولىدۇ . يالغۇز يىلتىزلارغا قوشۇلـ-چە قوشۇپ سۆز ھاسىل قىلىشتىلا ئەمەس ، بەلكى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق باش مورفېمىلارنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق سۆز ياساشمۇ مەلۇم قائىدە بويىچە بولىدۇ . مەسىلەن : بەشئاتار ، قوشباش ئېگەر ، ئاشتاختا ، تۆگىتاپان ...

سۆزنىڭ جۈملىگە كىرگەن ۋاقتىتىكى ئۆزگىرىشى سۆزنىڭ تۈرلـ-ىنىشى ، دەپ ئاتىلىدۇ . سۆزنىڭ ياسىلىشىلا قانۇنىيەتلىك بولۇپ قالماس-

قوشۇمچىلىرى مۇنداق قائىدە بويىچە قوشۇلىدۇ: ① سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن ئىسىملارغا I شەخس، بىرلىك ئۈچۈن «-م»، كۆپلۈك ئۈچۈن «-مىز»؛ II شەخس، بىرلىك ئۈچۈن «-ڭ، -ڭىز»، كۆپلۈك ئۈچۈن «-ڭلار» قوشۇلىدۇ؛ III شەخس، بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئۈچۈن بىردەك «-سى»، قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. ② ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق ياكى كۆپ بوغۇملۇق ئىسىملارغا I شەخس بىرلىك ئۈچۈن «-ىم»، كۆپلۈك ئۈچۈن «-ىمىز»؛ II شەخس بىرلىك ئۈچۈن «-ىڭ، -ىڭىز»، كۆپلۈك ئۈچۈن «-ىڭلار» قوشۇلىدۇ؛ ھۆرمەت تۈرىنىڭ بىرلىك شەكلىلا بولۇپ، «-لىرى» قوشۇلىدۇ؛ III شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئۈچۈن بىردەك «-ى» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. ③ ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق ياكى كۆپ بوغۇملۇق ئىسىملارغا I شەخس بىرلىك ئۈچۈن «-ۇم// -ۈم»، كۆپلۈك ئۈچۈن «-ىمىز» قوشۇلسا؛ II شەخس بىرلىك ئۈچۈن «-ۇڭ// -ۈڭ// -ىڭىز»، كۆپلۈك ئۈچۈن «-ۇڭلار// -ۈڭلار» قوشۇلىدۇ؛ ھۆرمەت تۈرىنىڭ بىرلىك شەكلىلا بولۇپ، «-لىرى» قوشۇلىدۇ؛ III شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئۈچۈن بىردەك «-ى» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۆزنىڭ ياسىلىشى بولسۇن، تۈرلىنىشى بولسۇن، ئۇ مەلۇم قائىدە ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەر ئۆزئارا بىرىككەندە، ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆز ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئەقىللىق بالا، بىزنىڭ مەكتەپ، يېزا بازىرى، ئوقۇغۇچىلاردىن بىرى ...؛ بايان قىلغۇچىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بايان قىلغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆزنى شەخس، سان جەھەتتىن ئۆزىگە قارىتىپ،

ئومۇمەن ئۇنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن : بىز بارمىز . ئوقۇش باشلاندى . ئۇلار كەلدى . مەن يازمەن . مانا بۇلار ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىمۇ مەلۇم قائىدە ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى مانا شۇنداق سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ، تۈرلىنىش قائىدىسى بىلەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىسىدىن ئىبارەت ئىككى بۆرۈش قائىدىدىن تەركىب تاپقان .

گرامماتىكا تىلنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر ئاساسلى . تىل — تىل تاۋۇشى ، سۆزلۈك ۋە گرامماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ ئاساسدىن تەركىب تاپقان ، بۇ ئۈچ ئاساسلى بىر - بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ ، بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ . تىل تاۋۇشى تىلنىڭ ماددىي پوستى . سۆزلۈك بىلەن گرامماتىكا پەقەت تىل تاۋۇشى ئارقىلىقلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ . تىل تاۋۇشىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە پەقەت سۆزلۈك ۋە گرامماتىكا ئاساسىدىلا تىل تاۋۇشى بولۇپ ، باشقا تاۋۇشلاردىن پەرقلىنىدۇ . سۆزلۈك تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ، خۇددى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولمىسا ، ئىمارەت سېلىش مۇمكىن بولمىغاندەك ، سۆزلۈك بولمىسا تىلنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس . لېكىن ، سۆزلۈكنىڭ ئۆزىلا تىل بولالمايدۇ . چۈنكى ، يەككە سۆزلەر بىلەن ياكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپسىز ھالدا بىر يەرگە يىغىپ قويۇلۇشى بىلەن ئېنىق بىر پىكىرنى ئىپادىلەپ ، ئالاقىلىشىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ . پەقەت سۆزلەر گرامماتىكىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتۈپ ، جۈملە بولۇپ تەشكىللەنگەندىلا ، ئاندىن مەلۇم بىر ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ . دېمەك ، گرامماتىكا تىلنى تەرتىپلىك ، چۈشىنىشلىك خاراكتېرگە ئىگە قىلىدۇ .

گرامماتىكا دېگەن ئاتالغۇ يەنە سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ، تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆزلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنىڭ يىغىندىسىنى تەنقىد قىلىدىغان ئىلىم — گرامماتىكا ئىلمى دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ .

گرامماتىكا بىرخىل ئوبېكتىپ قانۇنىيەت ، ئۇنى ھېچكىم ئىجاد

قىلالمايدۇ ، ئۆزگەرتەلمەيدۇ ، يوقىتالمايدۇ . بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ، بىر تىلنىڭ بىرلا گرامماتىكىسى بولىدۇ . تىلشۇناسلار ئاشۇ ئوبيېكتىپ گرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلەرنى تۇرلۈك نۇقتىدىن رەتلەپ ، تۇرلۈك ئۇسۇل بىلەن چۈشەندۈرۈشى مۇمكىن . شۇڭلاشقا ، تۇرلۈك گرامماتىكا تەلىماتلىرى ، تۇرلۈك گرامماتىكا نەزەريىلىرى ۋە ئەسەرلىرى بارلىققا كېلىدۇ . ھەرخىل گرامماتىكا ئەسەرلىرى گرامماتىكا ئىلمى كاتېگورىسىگە كىرىدۇ . دېمەك ، گرامماتىكا ئىلمى ئۆزىنىڭ تەتقىقات نۇقتىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ، تەسۋىرىي گرامماتىكا ، تارىخىي گرامماتىكا ، سېلىشتۇرما گرامماتىكا دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى تەسۋىرىي گرامماتىكىدۇر . مەلۇم بىر نۇقتىدا تۇرۇپ يېزىلغان گرامماتىكا ئەسەرلىرى ئۆزى ئوبيېكت قىلغان تىلنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان گرامماتىكىلىق سىستېمىسىنى قانچىلىك دەرىجىدە توغرا ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ . شۇڭا ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى كىتابلاردىن بىرنەچچىسى بار .

گرامماتىكا تۈۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە :

1) گرامماتىكا ئابستراكتلىققا ئىگە بولىدۇ . ھەرقانداق گرامماتىكىلىق قائىدە مەلۇم كونكرېت سۆزنىڭ ياسىلىشى ياكى مەلۇم كونكرېت سۆزنىڭ تۈرلىنىشى ۋەياكى مەلۇم كونكرېت سۆزنىڭ بىرىكىشىگە قارىتىلغان بولماستىن ، بەلكى مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆزنىڭ ياسىلىشى ياكى مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆزنىڭ تۈرلىنىشى ، مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆزنىڭ بىرىكىشىگە قارىتىلغان بولغاچقا ، گرامماتىكىدىكى مەلۇم بىر قائىدە بىلەن بىرمۇنچە ، ھەتتا چەكسىز بولغان تىل پاكىتلىرىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ . مەسىلەن : تىلىمىزدىكى ھەرقانداق بىر ئىسىم ئومۇمەن كېلىش كاتېگورىسىنىڭ ئون خىل گرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن تولۇق تۈرلىنەلەيدۇ (ئۆي ، ئۆينىڭ ، ئۆينى ، ئۆيگە ، ئۆيدىن ، ئۆيدىكى ، ئۆيگىچە ، ئۆيدەك ، ئۆيچىلىك) . ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ دېگەن قا-

ئىدە مەلۇم بىر كونكرېت سۆز بىلەن يەنە بىر كونكرېت سۆزنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىغا قارىتىلغان بولماستىن ، بەلكى ئىسىم تېپىغا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆز بىلەن ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ھەر قانداق سۆزنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىغا قارىتىلغان (ئەلا ئوقۇغۇچى ، ئوقۇغان بالا) . ئۇيغۇر تىلىدا يەنە «ئىگە - تولدۇرغۇچى - خەۋەر» دېگەن بىرخىل جۈملە تۈزۈش قائىدىسى بار بولۇپ ، بۇ ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي جۈملە تېپىلرىنىڭ بىرى . ئۇيغۇر تىلىدا مانا مۇشۇنداق جۈملە تۈزۈش قائىدىسى بويىچە ساناقسىز مۇشۇ تېپتىكى جۈملىلەرنى تۈزگىلى ۋە ئۇلار بىلەن ھەرخىل ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ .

دېمەك ، گرامماتىكا قائىدىلىرى كونكرېت سۆزلەر ، كونكرېت جۈملىلەردىن ئومۇملاشتۇرۇلغان ئابستراكت قائىدىلەردۇر . ئەگەر تىلدىكى ھەربىر سۆز ھەربىر جۈملىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلىتىلىش ، ياسىلىش قائىدىسى بولىدىغان بولسا ، كىشىلەر تىلنى ئىگىلىيەلمىگەن ، ئالاقىلىشەلمىگەن بولاتتى . گرامماتىكىنىڭ ئابستراكتلىقى ئارقىسىدا ، تۇمەن لىگەن سۆز ۋە سانسىز جۈملىلەر سىستېمىلاشتۇرۇلۇپ ، تەرتىپكە سېلىنىپ چىقىلغاچقا ، كىشىلەر خېلى چەكلىك گرامماتىكا قائىدىلىرى بويىچە سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈپ ئالاقىلىشەلەيدۇ .

2) گرامماتىكىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئۇ تۇراقلىق خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ . گرامماتىكىلىق قۇرۇلما نۇرغۇن دەۋرلەر ئىچىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن بولۇپ ، تىلدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ، شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشىدىنمۇ ئاستا بولىدۇ . ئەلۋەتتە ، زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ . ئۇ تەدرىجىي ياخشىلىنىپ بارىدۇ ، ئۆز قائىدىلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ۋە تۈزىتىپ بارىدۇ ، يېڭى قائىدىلەر بىلەن تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ ، لېكىن گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىنىڭ ئاساسلىرى ناھايىتى ئۇزاق زامان ئىچىدە ساقلىنىپ تۇرىدۇ . مەسىلەن : ئورخۇن-يېنىسەي يادىكارلىقلىرىدىكى ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ۋە «قۇتادغۇبىلىك»تىكى نۇرغۇنلىغان جۈملىلەرنىڭ ئايرىم سۆزلىرىگە ئىزاھات

تىلىدىكى ئاساسىي گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنىڭ شۇ دەۋردىلا شەكىللە-
نسپ بولغانلىقى ، ئۇلارنىڭ ھازىرغىچە ئاساسەن ئۆزگەرمەستىن ، ئۇ-
نۇملۇك خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . دې-
مەك ، گرامماتىكا تۇراقلىق بولىدۇ دېگىنىمىز ، گرامماتىكا مەڭگۈ ئۆز-
گەرمەيدۇ ، دېگەنلىك ئەمەس ، بەلكى ئۆزگىرىش ئاستا بولىدۇ ، ئۇنىڭ
ئاساسىي قىسمى ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ، دېگەنلىكتۇر .

3) گرامماتىكىلىق قائىدىلەر سىستېمىلىق بولىدۇ . گرامماتىكا
سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ، تۇرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆزلەرنىڭ بىرىكىش
قائىدىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسى بولماستىن ، بەلكى شۇ قائىدىلەرنىڭ
ئوخشاش بولمىغان قاتلاملار بويىچە بەلگىلىك مۇناسىۋەتتە بىرلىشىش-
دىن ھاسىل بولغان مۇكەممەل بىر سىستېمىدۇر . مەسىلەن : ئۇيغۇر
تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ، تۇرلىنىش قائىدىلىرى ئۆزئارا مۇناسە-
ۋەتلىرى بويىچە تۇر ۋە قاتلاملارغا ئايرىلىپ ، تۇرلۇك ياسىلىش ۋە
تۇرلىنىش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغان سۆز تۈركۈملىرى سىستېمە-
سىنى ھاسىل قىلىدۇ ، بۇ سۆز تۈركۈملىرى يەنە ياسىلىش ۋە تۇرلىنىش
خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولمىغان سۆز تۈركۈملىرى ، ھەم مۇستەقىل ئىش-
لەنمەيدىغان سۆز تۈركۈملىرى بىلەن قوشۇلۇپ ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مور-
فولوگىيە سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، سۆزلەر-
نىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى بىر - بىرىنى شەرت قىلغان بىرمۇنچە تۈرلەر-
گە ئايرىلىپ ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق سىستېمىسىنى ھاسىل
قىلىدۇ . كېيىن ، مورفولوگىيە سىستېمىسى بىلەن سىنتاكسىس سىس-
تېمىسىنىڭ بىر - بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا زىچ بىرىكىشى بىلەن
ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇكەممەل گرامماتىكىلىق سىستېمىسى ھاسىل بولىدۇ .

2 . گرامماتىكىنىڭ مەزمۇنى

گرامماتىكا مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىستىن ئىبارەت ئىككى چوڭ
مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ، تۈرلىنىش قائىدىسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن مورفولوگىيە ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ گرامماتىكىنىڭ مۇھىم بىر تەر-كىبىي قىسمى بولۇپ ، سۆز تۈركۈملىرى ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائە-دىلىرى ۋە سۆزلەرنىڭ ھەرخىل گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ھەم شۇلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گرامماتىكىلىق مەنىلىرى ، ئۇلارنىڭ ھەرخىل قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ ؛ شۇنىڭدەك ، ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىمۇ خۇددى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئوخشاش ، ئاساسەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېڭىدىن ياسالغان ھەرقانداق سۆز سۆز تۈركۈمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغىنى ئۈچۈن سۆز ياساش قائىدىسىمۇ مورفولوگىيىنىڭ تەكشۈرۈش ئوبيېكتى قىلىنىدۇ .

سۆزلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن تىلشۇ-ناسلىقتا سىنتاكسىس ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ گرامماتىكىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ، سۆزلەرنى تەشكىللەپ ئۇلاردىن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش ئۈسۇللىرى ۋە جۈملە تىپلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ ، كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا ، سىنتاكسىس سۆز بە-رىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى ، سۆز بىرىك-مىلىرىنىڭ تۈرى ؛ جۈملە بۆلەكلىرى ، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ مۇناسىۋە-تى ؛ ئاددىي جۈملىنىڭ تىپلىرى ؛ قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى ، قوشما جۈملىنىڭ تىپلىرى قاتار-لىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ .

مورفولوگىيە بىلەن سىنتاكسىس بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتسىز بول-غان تەركىبىي قىسىملار بولماستىن ، ئۇلار - بىر - بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ ، چۈنكى سۆزلەر گرامماتىكا قائىدىلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىلگە كىرىپ ، سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملە ھاسىل قىلىدىغان بولغاچقا ، ئۇلارنى بىر-بىرىدىن ئايرىپ تەتقىق قىلىشقا بولمايدۇ . بۇ ئىككىسى قوشۇلۇپ تىل-نىڭ مۇكەممەل گرامماتىكىلىق سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ . پەقەت

گرامماتىكا تەتقىقاتىدا ئۇلارنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتلىرىنىڭ پەرقلىق بولۇ-
شى ھەم تەتقىقاتقا ئاساسلىق تۈرتكە بولغاچقا ئۇلار نىسپىي تۇراقلىق
ھالەتتە تەتقىق قىلىنىدۇ .

3 . گرامماتىكىدىكى ئاساسىي ئۇقۇملار

1) گرامماتىكىلىق شەكىل ۋە مەنە

بەلگىلىك گرامماتىكىلىق مەنىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى تاشقى بەلگە
گرامماتىكىلىق شەكىل ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «ئوقۇغۇچىلار كەل-
دى» دېگەن جۈملىدىكى «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆزگە «- لار» قوشۇمچە-
سى قوشۇلۇپ كۆپلۈك مەنىسى ئىپادىلەنگەن . ئۇنىڭغا ياشقا كېلىش
قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلىشىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ياش كېلىش
مەنىسى ئىپادىلەنگەن ، ئۇنىڭ ياش كېلىشتە كېلىپ ، بايان قىلغۇچى
سۆزنى شەخس جەھەتتىن ئۆزىگە قارىتىپ ، ئۇنىڭ ئالدىدا كەلگەنلىكى
شۇ سۆزنىڭ جۈملىدە ئىگە بولغانلىقىنى بەلگىلىگەن . «كەلدى» دېگەن
سۆزنىڭ «ئەلىي دەرىجە» مەنىسى ئۇنىڭغا ياشقا دەرىجە قوشۇمچىلىرى-
نىڭ قوشۇلىشىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن ، بولۇشسىز
قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن بولۇشلۇق مەنىسى
ئىپادىلەنگەن ، ئۇنىڭ «بايان رايى» ، «ئېنىق ئۆتكەن زامان» مەنىلىرى
ئۇنىڭغا «- دى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلغانلىقى بىلەن ئىپادىلەنگەن ،
ئۇنىڭ خەۋەر مەنىسى ئۇنىڭ شەخس جەھەتتىن بايان قىلىنغۇچىغا ماسلە-
شىپ ، ئۇنىڭ كەينىدە كەلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلەنگەن . مانا مۇشۇ
تاشقى بەلگىلەر گرامماتىكىلىق شەكىل ھېسابلىنىدۇ . يەنە شۇنى ئېيە-
تىپ ئۆتۈش زۆرۈركى ، سۆزگە مەلۇم بىر قوشۇمچىنى قوشۇش بىرخىل
تاشقى بەلگە (گرامماتىكىلىق شەكىل) ھېسابلانسا ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق
بەلگىنىڭ قوشۇلماسلىقى (نۆل بەلگە)مۇ بىرخىل تاشقى بەلگە (گرامما-
تىكىلىق شەكىل) ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائى-
دىسىدە مەلۇم بىر قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىرخىل تۈرلىنىش قائىدە-
سى بولسا ، ئۇنىڭغا نىسپىي ھالدا ، ھېچقانداق قوشۇمچىنىڭ قوشۇلماس-

لىقمۇ بىرخىل تۈرلىنىش قائىدىسى بولىدۇ . مەسىلەن : تىلىمىزدا ئىسىملارغا «- لار// - لەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىسىم- نىڭ كۆپلۈك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ ؛ ئۇنىڭغا ئىسپىي ھالدا «- لار// - لەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلماسلىقى بىلەن ئىسىمنىڭ بىرلىك مەنە- سى ئىپادىلىنىدۇ .

گرامماتىكىلىق شەكىللەر (تەركىبلەر) ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مە- نە گرامماتىكىلىق مەنە ، دەپ ئاتىلىدۇ . يەنى ، ھەربىر سۆزنىڭ شۇ تىلدىكى بىر تۈركۈم سۆزلەر ئۈچۈن ئورتاق بولغان مۇئەييەن تۈرلىنىش قائىدىسى ياكى بىرىكىش قائىدىسى ئارقىلىق ئىپرىشكەن ئابستراكت مەنىسىدۇر . مەسىلەن : «ئوقۇغۇچىلار كەلدى» دېگەن جۈملىدىكى ئىگە- كى سۆز بىر تەرەپتىن ، ھەربىرى ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق مەنە ئىپادە- لىسە ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، «ئوقۇغۇچىلار» دېگەن سۆز «كۆپلۈك» ، «باش كېلىش» ، «ئىگە» قاتارلىق ئابستراكتلاشقان گرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ . بۇ سۆزنىڭ يۇقىرىقى گرامماتىكىلىق مەنىلىرى ئۈيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ئۈچۈن ئورتاق بولغان سان بىلەن تۈرلە- نىش ، كېلىش بىلەن تۈرلىنىش ، بايان قىلىنغۇچى سۆزنى شەخس جەھەتتىن ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ ، ئومۇمەن ئۇنىڭ ئالدىدا كېلىش قائىدە- لىرى ئارقىلىق ئىپرىشكەن . «كەلدى» دېگەن سۆز «ئەسلى دەرىجە» ، «بولۇشلۇق» ، «بىۋاستە بايان مەيلى» ، «ئاددىي ئۆتكەن زامان» ، «ئۈچىنچى شەخس» ، «خەۋەر» قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادە- لەيدۇ . بۇ مەنىلەر تىلىمىزدىكى پېئىللار ئۈچۈن ئورتاق بولغان دەرىجە بىلەن تۈرلىنىش ، شەخس بىلەن تۈرلىنىش ، بولۇشلۇق - بولۇشسىز- لىق بىلەن تۈرلىنىش ، مەيىل بىلەن تۈرلىنىش ، زامان بىلەن تۈرلە- نىش ، بايان قىلغۇچى سۆز شەخس جەھەتتىن بايان قىلىنغۇچى سۆزگە ماسلىشىپ ، ئومۇمەن ئۇنىڭ كەينىدە كېلىش قائىدىسى بويىچە ئىپرىش- كەن . مانا بۇلار يۇقىرىقى جۈملىدىكى ئىككى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسىدۇر . گرامماتىكىلىق مەنە بەلگىلىك بىر قائىدە بويىچە تۈرلەنگەن ياكى بىرىككەن ھەرقانداق سۆز ئۈچۈن ئورتاق بولىدۇ . مەسىلەن :

«قەلەمنىڭ ، مەكتەپنىڭ ، تالىبنىڭ ، دەريانىڭ ... » دېگەن سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىر - بىرىگە ئوخشىمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسى ئوخشاش . چۈنكى ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرخىل قائىدە بويىچە تۈرلەنگەن .

گرامماتىكىلىق مەنە ھەرگىز ئۆز ئالدىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالماي- دۇ . ئۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇنا- سىۋەتتە بولىدۇ . ئۇلار (لېكسىكىلىق مەنە بىلەن گرامماتىكىلىق مەنە) ھەربىر مۇستەقىل سۆزدە كەم بولسا بولمايدىغان ئىككى تەشكىلي قىسىم . يارىمچى سۆزلەر ئومۇمەن گرامماتىكىلىق مەنىگىلا ئىگە بو- لۇپ ، ئۇنى يالغۇز ئىشلەتكىلى بولمايدۇ ، پەقەت جۈملىدە مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن قوشۇپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ . گرامماتىكىلىق مەنە سۆز- لەردىن ھەم سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدىن ئايرىلالمايدۇ . چۈن- كى ، گرامماتىكىلىق مەنىنىڭ كۆپ قىسمى لېكسىكىلىق مەنىنىڭ ئابستراكتلىشىشى ۋە ئومۇملاشتۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان . لېكسىكىلىق مەنە گرامماتىكىلىق مەنىنىڭ ئاساسى .

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى ، گرامماتىكىلىق مەنە بىلەن گرامما- تىكىلىق شەكىل بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ . ئۇلار ئۆزئارا بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ . يەنى ، گرامماتىكىلىق شەكىلسىز گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەنمەيدۇ . گرامماتىكىلىق شەكىل گرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلىگۈچى تاشقى بەلگە بولسا ، گرامماتىكىلىق مەنە گرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەزمۇندۇر . دېمەك ، بۇ ئىككىسى بىر- بىرىنى شەرت قىلىدۇ .

2) گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە

سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گرامما- تىكىلىق مەنىنىڭ يىغىنچاقلىنىشى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ، دەپ ئاتا- لىدۇ . مەسىلەن :

ئادەم — ئادەملەر	قول — قوللار
ئىشىك — ئىشىكلەر	ئورۇندۇق — ئورۇندۇقلار
چېلەك — چېلەكلەر	دەريا — دەريالار

يۇقىرىدىكى ھەربىر گۇرۇپپا سۆز «نۆل» شەكىل ئارقىلىق بىر-لىك مەنىسى ، «-لار // -لەر» قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكىل ئارقىلىق كۆپلۈك مەنىسىنى ئىپادىلىگەن . مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇلغان بىرلىك ۋە كۆپلۈك مەنىلىرى يىغىنچاقلىنىش ئارقىلىق ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى ھاسىل بولغان .

«چىراغ ، چىراغنىڭ ، چىراغنى ، چىراغتىن ، چىراغتا ، چىراغقا ، چىراغتىكى ، چىراغقىچە ، چىراغتەك ، چىراغچىلىق» دېگەن سۆزلەر «چىراغ» سۆزىنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىشى بولۇپ ، مۇشۇ قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن ئىسىملار ئۆزىنىڭ جۈملە-دىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ . مانا بۇلاردا ئىپادىلەنگەن مەنىلەر يىغىنچاقلىنىش ئارقىلىق ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ھاسىل بولغان .

3) گرامماتىكىلىق ۋاستە

گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئايرىلغان تىپ بىرلىكى ، يەنى گرامماتىكىلىق شەكىللەرنى ھاسىل قىلغۇچى ئۇسۇل ۋە ۋاستىلەر گرامماتىكىلىق ۋاستە ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى گرامماتىكىلىق ۋاستىلەر تۆۋەندىكىچە :

(1) سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە

سۆز يىلتىزى ياكى ئۆزەككە ئۇلىنىپ ، ھەرخىل گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان مورفېمىلار سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما ياكى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ، دەپ ئاتىلىدۇ . سۆزلەرگە تۈرلىگۈچى قوشۇمچە-لارنى ئۇلاش ئارقىلىق ھەرخىل گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ۋە سۆز بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەش ئۇيغۇر تىلىدا كەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان ھادىسە . تىلىمىزدىكى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك ، كېلىش

كاتېگورىيىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى ھەم پېئىللارنىڭ شەخس - سان كاتېگورىيىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى گرامماتىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە رول ئويناپدىغان تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردۇر .

تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بېقىندۇرغۇچى سۆزگە ئۇلىنىپ ، بېقىندى سۆز بىلەن شەخس ۋە سان جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن : مېنىڭ جېنىم ، بىزنىڭ بەختىمىز ، سېنىڭ سۆزۈڭ ، ئىدارە باشلىقى...

كېلىش قوشۇمچىلىرى ئاساسەن ئىسىمنىڭ پېئىل بىلەن بولغان سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن : سىنىپنى تاز زىلماق ، ئوقۇشقا بارماق ، شەھەرده تۇرماق ، قەشقەردىن كەلمەك ...

پېئىلنىڭ شەخس - سان قوشۇمچىلىرى جۈملىدە ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ باغلىنىشىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق ۋاستىدۇر . مەسىلەن : مەن كەلدىم . ئۇ باردى . سىلەر كۆردۈڭلار . بىز بارمىز . ئەمەت سۆزلىدى .

(2) يارەمچى سۆزلەر (تىركەلمىلەر ۋە باغلىغۇچىلار)

تىركەلمىلەر ئىسىمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن ، بولۇپمۇ پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان بىرخىل گرامماتىكىلىق ۋاستىدۇر . مەسىلەن : مەن كەلدىم . ئۇ باردى . سىلەر كۆردۈڭلار . بىز بارمىز . ئەمەت سۆزلىدى .

(2) يارەمچى سۆزلەر (تىركەلمىلەر ۋە باغلىغۇچىلار)

تىركەلمىلەر ئىسىمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن ، بولۇپمۇ پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان بىرخىل گرامماتىكىلىق ۋاستىدۇر . مەسىلەن : مەن كەلدىم . ئۇ باردى . سىلەر كۆردۈڭلار . بىز بارمىز . ئەمەت سۆزلىدى .

(2) يارەمچى سۆزلەر (تىركەلمىلەر ۋە باغلىغۇچىلار)

تىركەلمىلەر ئىسىمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن ، بولۇپمۇ پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان بىرخىل گرامماتىكىلىق ۋاستىدۇر . مەسىلەن : مەن كەلدىم . ئۇ باردى . سىلەر كۆردۈڭلار . بىز بارمىز . ئەمەت سۆزلىدى .

(2) يارەمچى سۆزلەر (تىركەلمىلەر ۋە باغلىغۇچىلار)

تىركەلمىلەر ئىسىمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن ، بولۇپمۇ پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان بىرخىل گرامماتىكىلىق ۋاستە ئۇنىڭ كۆرسىتىشتە سۆز تەرتىپىمۇ بىرخىل گرامماتىكىلىق ۋاستە

سۆپىتىدە رول ئويناپدۇ . سۆزلەر تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ۋە يارەمچى سۆزلەرسىز بىر - بىرى بىلەن بافلانغان چاغدا سۆز تەرتىپى سىنتاك- سىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان مۇھىم ۋاستە سۆپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ . شۇڭا ، سۆزلەرنىڭ ئورۇن- تەرتىپى ئۆزگەرتىلسە ، سۆزلەر- نىڭ سىنتاكسىلىق مۇناسىۋىتى ئۆزگىرىپلا قالماي ، بەلكي جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنمۇ ئۆزگىرىدۇ . مەسىلەن : «چىرايلىق گۈل» بىلەن «گۈل چىرايلىق» دېگەن بىرىكمىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبلەر ئوخشاش بولۇپ ، ئىككىلىسىلا «گۈل» ، «چىرايلىق»لارنىڭ بىرىكىش- ىدىن ئۆزۈلگەن ، ئەمما بىرىكىش تەرتىپىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلە- ىدىن ، ئوخشىمىغان گرامماتىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلما ئىپادىلەنگەن ، ئالدىنقىسى ئېنىقلىغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىك- مىسى ، كېيىنكىسى ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى جۈملە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

(4) ئىنتوناتسىيە

ئىنتوناتسىيە دېگىنىمىز ، جۈملە ئاھاڭىنىڭ ئېگىز - پەس ئۆزگە- رىشى ھەم جۈملىنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى ئارىسىدىكى تىنىش - توختاشتىن ئىبارەت .

يۇقىرىقى تەبىرىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ئىنتوناتسىيە ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۇنىڭ بىرى ، بىر پۈتۈن جۈملە- نىڭ ئاھاڭ جەھەتتىكى ئېگىز - پەس ئۆزگىرىشى ؛ يەنە بىرى ، جۈملە بۆلەكلىرى ئارىسىدىكى تىنىش بولۇپ ، ئۇ ، ئادەتتە پائۇزا ، دەپ ئاتىلە- دۇ . جۈملە بۆلەكلىرى ئارىسىدىكى پائۇزا ئوخشىمىغانلىقتىن ، بۇ جۈم- لىلەردىكى سۆزلەرنىڭ ئۆتەيدىغان ۋەزىپىسىمۇ ئوخشىمايدۇ . مەسىلەن :

ئادىل ، مۇئەللىم سىزنى چاقىرىۋاتىدۇ .

ئادىل مۇئەللىم سىزنى چاقىرىۋاتىدۇ .

گەرچە بۇ ئىككى جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشى ئوخشاش بولسىمۇ ، لېكىن جۈملە بۆلەكلىرى ئارىسىدىكى ئىنتوناتسىيە (پائۇزا) ئوخشىمىغانلىق- تىن ، 1 - جۈملىدىكى «ئادىل» دېگەن سۆز قاراتما بۆلەك (جۈملە

بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق بۆلەكلەرنىڭ بىر تۈرى) بولۇپ كەلگەن بولسا ، 2 ـ جۈملىدىكى «ئادىل» سۆزى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن .

«غايىلىك ، ئەخلاقلىق ، مەدەنىيەتلىك ، ئىنتىزامچان» دېگەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرمۇ ئىنتوناتسىيە (پائۇزا)نىڭ ۋا-سىتىسىدە تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان .

4) گرامماتىكىلىق بىرلىك

مورفېما ، سۆز ، سۆز بىرىكمىسى ، جۈملە قاتارلىق بىرلىكلەر گرامماتىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ .

(1) مورفېما

مورفېما دېگىنىمىز ، تىلدىكى ئەڭ كىچىك مەنىلىك بىرلىك بو-لۇپ ، سۆزنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالىدۇر . مەسىلەن : «قارامايمان» دېگەن سۆز «قارا» ۋە «مايمان» دېگەن ئىككى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن . «ئاشخانا» دېگەن سۆز بولسا ، «ئاش» ۋە «-خانا» دېگەن ئىككى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن . «-خانا» دېگەن مورفېمنى يالغۇز ئىشلىتىشكە بولمىسىمۇ ، ئۇ باشقا مورفېمىلارغا قوشۇلۇپ كەلگەندە ئوخشاشلا مەنە ئاڭلىتىدۇ . مەسىلەن : «ئىشخانا ، چايخانا ، مېھمانخانا ، دوختۇرخانا ، كىنوخانا ...» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە «ئۆي» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەن . مەلۇم بىرلىكنىڭ مورفېما ياكى مورفېما ئەمەسلىكىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن نۇر-غۇن مىسالارنى ئالماشتۇرۇپ بېقىش كېرەك . مەسىلەن : «بوياق ، پۇراق ، تاقاق» دېگەن سۆزلەرنى «بويا+ق» ، «تاقا+ق» ، «پۇرا+ق» دېگەنگە ئوخشاش ئىككىدىن مورفېمىغا پارچىلاشقا بولىدۇ . ئەمما ، «ھا-راق ، تاماق» دېگەن سۆزلەرنى مورفېمىلارغا پارچىلاشقا بولمايدۇ . ئۇلار نىڭ ھەربىرى بىرلا مورفېمىدىن تۈزۈلگەن .

مورفېمنى سۆزدىكى رولىغا ئاساسەن باش مورفېما ۋە ئەگەشمە مورفېما دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ .

مۇستەقىل قوللىنىشقا بولىدىغان ۋە باشقا مورفېمىلارنىڭ بىرىكـ-شى ئۈچۈن ئاساس بولىدىغان مورفېما باش مورفېما ياكى مۇستەقىل

مورفېما ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «يازغۇچى ، ئاشپەز ، سودىگەر» دېگەن سۆزلەردىكى «ياز- ، ئاش ، سودا» دېگەن مورفېمىلار باش مورفېمىلاردۇر .

ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل قوللىنىشقا بولمايدىغان ، باش مورفېمىلار بىلەن بىرىكىپ مەلۇم مەنە ئىپادىلەيدىغان مورفېما ئەگەشمە مورفېما ياكى يارىمچى مورفېما ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئەگەشمە مورفېمىلار رولىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن سۆز ياسىغۇچى مورفېما ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ . سۆز ياسىغۇچى مورفېما دېگەنىمىز ، باش مورفېمىلار بىلەن بىرىكىپ ، ئۇنىڭغا يېڭى لېكسىكىلىق مەنە قوشىدىغان مورفېمىلار . سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار ئادەتتە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «ئەقىللىق ، ۋاپادار ، تىلشۇناس» دېگەن سۆزلەردىكى «- لىق ، - دار ، - شۇناس» دېگەن مورفېمىلار سۆز ياسىغۇچى مورفېما ياكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار- دۇر . سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار يەنە باش مورفېمىغا ئۇلىنىش ئورنىغا ئاساسەن ئالدى قوشۇمچە ۋە ئارقا قوشۇمچە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ . ياسىغۇچى قوشۇمچە باش مورفېمىنىڭ ئالدىغا قوشۇلسا ئالدى قوشۇمچە دېيىلىدۇ . بۇخىل قوشۇمچىلار ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن . مەسىلەن : «بىتەلەي ، نامۇۋاپىق ، بەتقىلىق ، بەقۇۋۋەت» دېگەن سۆزلەردىكى «بى- ، نا- ، بەت- ، بە-» قاتارلىقلار . ياسىغۇچى مورفېما باش مورفېمىنىڭ ئارقىسىغا قوشۇلسا ئارقا قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇخىل قوشۇمچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇر تىلىغا خاس قوشۇمچىلاردۇر . مەسىلەن : «سوراق ، ئىشچى ، گۈللۈك ، ياغىشلا-» دېگەن سۆزلەردىكى «- ق ، - چى ، - لۈك ، - لا» قاتارلىقلار .

ئەگەشمە مورفېمىنىڭ يەنە بىر تۈرى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما بو- لۇپ ، باش مورفېما بىلەن بىرىكىپ ، مۇئەييەن گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان مورفېمىلاردۇر . ئۇ ئادەتتە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «ئۇلار ئىشلىدى» دېگەن جۈملىنىڭ تەركىبى- دىكى ئىككى سۆزنى تۆۋەندىكىدەك مورفېمىلارغا پارچىلاش مۇمكىن :

بولسا «تىن» دېگەن باش مورفېمىدىن ۋە «- چ» دېگەن ياسىغۇچى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن سۆز . «- لار» ، «- دى»لار بولسا ، گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان تۈرلىگۈچى مورفېمىلاردۇر ، يەنى «- لار» ئىسىمنىڭ كۆپلۈك مەنىسىنى ، «- دى» پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان III شەخس ، خەۋەر رايى مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ .

سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار باش مورفېمىدىن (سۆز يىلتىزى) كېيىنلا ئۇلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن . مەسىلەن : «بالا + م» ، ياكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن كېيىن ئۇلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن . مەسىلەن : «ياز + غۇچى + نىڭ» .

سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بىلەن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىنىڭ ئۇنۇمدارلىقى پەرقلىق بولىدۇ . سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار يۈكسەك ئابستراكتلىققا ئىگە بولۇپ ، سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلىنى ھاسىل قىلغۇچى ۋاستە سۈپىتىدە بىر تۈركۈمدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك ئۇلىنىپ كېلەلەيدۇ . مەسىلەن : ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى ، تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىملارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك ئۇلىنالايدۇ . پېئىللارنىڭ شەخس - سان ، زامان ، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق قوشۇمچىلىرىمۇ پېئىللارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك ئۇلىنالايدۇ . ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بولسا ، ئۇنداق ئۇنۇملۈك ئەمەس . بۇنداق قوشۇمچىلار ئۆزىدىن ئىپادىلىنىدىغان مەنە ۋە باش مورفېمىدىن ئاڭلىنىدىغان مەنە چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئۇنۇمدارلىقى مەلۇم دائىرىدىلا چەكلىنىدۇ . مەسىلەن : تىلىمىزدا ئەڭ ئۇنۇملۈك ھېسابلىنىدىغان «- لىق // - لىك // - لۇق // - لۈك // - چى» قوشۇمچىلىرىمۇ نەچچە ئون سۆز ياساش بىلەنلا چەكلىنىدۇ .

ئەينى بىر مورفېمىنىڭ ھەرخىل ۋارىيانتى بولۇشى مۇمكىن . ئەگەر بىر مورفېمىنىڭ بىرقانچە خىل تەلەپپۇزى بولسا ، ئاشۇ تەلەپپۇز مورفېما ۋارىيانتى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : تىلىمىزدا مەيلى سۆز

ياسىغۇچى ، مەيلى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلا بولسۇن ، تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىنىڭ تەقەززاسى تۈپەيلىدىن بەزىلىرى ئىككى ، بەزىلىرى تۆت ۋە بەزىلىرى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ۋاريىانتقا ئىگە . مەسىلەن : ئورۇن كېلىشىنى يىلدۇرگۈچى مورفېما «- دا// - تا// - دە// - تە» دېگەن تۆت خىل ۋاريىانتقا ئىگە .

(2) سۆز

سۆز دېگىنىمىز ، تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە قوللىنىلمىدىغان ، جۈملە تۈزگەندە ، ئەركىن ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئەڭ كىچىك بىرلىك .

سۆزنى «ئەركىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ» دېگەنلىك ، ھەرگىز سۆزنى ئىل ئادىتىگە قارىماي ، گرامماتىكا قائىدىلىرىدىن ئايرىلغان ھالدا قالايمىقان قوللىنىشقا بولىدۇ ، دېگەنلىك ئەمەس . بۇنىڭدا سۆزنىڭ مۇستەقىل ، ئەڭ كىچىك قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بىرلىكى سۈپىتىدە ئايرىم ھالدا ياكى باشقا قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى بىلەن بىرىكىپ جۈملە تۈزەلەيدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلغان .

سۆز تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە :

① فونېتىكا جەھەتتە . سۆز مۇئەييەن بىر فونېتىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە (مۇئەييەن بوغۇم ياكى بوغۇملارنىڭ بىرىكىشى) بولغاندىن تاشقىرى ، يەنە مەلۇم ئۇرغۇغا ئىگە بولغان بولىدۇ . بوغۇملار ئوتتۇرىسىدا توختاشقا بولمايدۇ . بوغۇملار ئارىسىدا تولا چاغلاردا تاۋۇش جەھەتتە ھەرخىل ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ .

② مەنە جەھەتتە . سۆز چوقۇم مەلۇم مەنىگە ئىگە بولىدۇ . ئوبېيېكتىپ رېئاللىقتىكى مەلۇم شەيئى ، خۇسۇسىيەت ، خاراكتېر ، ھەرىكەت ياكى مۇناسىۋەت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ . قىسقىسى ، مەنىسى يوق سۆز بولمايدۇ . سۆزدە خاراكتېرى ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل مەنە ، يەنى لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنە بولىدۇ .

③ قۇرۇلما جەھەتتە . سۆز پارچىلاشقا بولمايدىغان پۈتۈنلۈككە ئىگە . شۇڭا ، ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان ئەڭ كىچىك قۇرۇلۇش

ماتېرىيالى ، دېيىلىدۇ . مەسىلەن : «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆز «ئوقۇ» ، «غۇچى» دەپ پارچىلۇۋېتىلسە ، پارچىلانغان بۆلەكلەر ئەركىن قوللـ ـنىشقا بولىدىغان ئەڭ كىچىك قۇرۇلما ماتېرىياللىق سالاھىيىتىنى يوقـ ـتىدۇ ـ دە ، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكسە سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملە ھاسىل قىلالمايدۇ .

(3) سۆز بىرىكمىسى

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ مەلۇم سىنتاكـ ـسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ، جۈملىدە بىر سۆزگە ئوخشاش رول ئويناىدىغان گرامماتىكىلىق بىرلىك سۆز بىرىكمىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : ناخشا ئېيتماق ، بىزنىڭ باشلىق ، تىرىشچان ئوقۇغۇچى ، بازارغا بارماق دېگەن سۆز بىرىكمىلىرى ئىككى سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بو. لۇپ ، ھەممىسى بەلگىلىك ئايافلاشقان ئوي ـ پىكىرنى ئەمەس ، بەلكى سۆزگە قارىغاندا مۇرەككەپ بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ .

سۆز بىرىكمىلىرى سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق مۇرەكـ ـكەپلىشىدۇ . سۆز بىرىكمىلىرى مۇرەككەپلەشكەنسېرى ، ئۇلار بىلدۇرـ ـىدىغان ئۇقۇمىمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ .

(4) جۈملە

جۈملە دېگىنىمىز ، تولۇق ئايافلاشقان ئوي ـ پىكىرنى بىلدۇرىدـ ـغان ، مۇئەييەن ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولغان ئەڭ كىچىك نۇتۇق بىرلىكى .

مەزمۇن جەھەتتىن قارىغاندا ، كىشىلەر جۈملىنى بىرلىك قىلىپ ، يا بىر ئىشنى بايان قىلىدۇ ، يا بىر ئىش توغرىسىدا ھۆكۈم چىقىرىدۇ ، يا سوئال قويىدۇ ، يا جاۋاب بېرىدۇ ، يا بىرەر ئارزۇ ـ تىلەكنى ئىپادـ ـلەيدۇ ، يا بىرەر ئىشقا ھەيرانلىقنى ئىپادىلەيدۇ ، يا بىرەر بۇيرۇق بېرىدۇ ، ئىلتىماس قىلىدۇ ، ... بۇلارنىڭ ھەممىسىدە تولۇق ئايافلاشقان بىر ئوي ـ پىكىر ئىپادىلەنگەن .

يىگە ئىگە بولىدۇ . كىشىلەر ھەمىشە باشقىلار گەپ قىلغان چاغدىكى ئىنتوناتسىيىدىن قارشى تەرەپنىڭ بىر جۈملە گەپنى قىلىپ بولغانلىقى ياكى گەپنىڭ يېرىمىدا توختاپ قالغانلىقىنى پەرەز قىلالايدۇ . شۇڭا ، مەلۇم ئۇزۇندىنىڭ جۈملە ياكى ئەمەسلىكىنى پەرق ئېتىشتە ، ئىنتوناتسىيە مۇھىم ئاساس بولىدۇ . جۈملە مۇئەييەن ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى ، يەنە شۇ تىلنىڭ گرامماتىكا قائىدىسى بويىچە تۈزۈلىدۇ . جۈملىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرخىل قۇرۇلما مۇناسىۋەتلىرى ۋە بۇ قۇرۇلما مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىمۇ جۈملىنىڭ مۇھىم گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

جۈملىنى نۇتۇق بىرلىكى دېيىشمىزدىكى سەۋەب شۇكى ، جۈملە ئوي - پىكىر ۋە ھېسسىيات ئالماشتۇرۇش زۆرۈرىيىتىدىن ئالاقە جەريانىدا ۋاقىتلىق قۇراشتۇرۇلىدىغان بىرلىك . نۇتۇق بىرلىكى يالغۇز جۈملىلا ئەمەس ، جۈملە بىرىكمىسى (توپى) ، بىر مەيدان دوكلات ، بىر پارچە ماقالە قاتارلىقلارمۇ نۇتۇق بىرلىكى بولالايدۇ . لېكىن ، جۈملە نۇتۇق بىرلىكى ئىچىدىكى ئەڭ كىچىكى ، ھەرقانداق نۇتۇق بىرلىكى جۈملىدىن تەشكىل تاپىدۇ .

دېمەك ، تىلدا مورفېما ، سۆز ، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىدىن ئىبارەت تۆت خىل گرامماتىكىلىق بىرلىك بار بولۇپ ، مورفېما سۆزنى ھاسىل قىلغۇچى ئامىل ، سۆز بولسا سۆز بىرىكمىسىنى ياكى جۈملىنى ھاسىل قىلغۇچى ئامىل ، سۆز بىرىكمىسى بولسا جۈملىنى ھاسىل قىلغۇچى ئامىل ، جۈملە بولسا ، بىر پۈتۈن ئوي - پىكىرنى تەشكىللىگۈچى ئامىل ھېسابلىنىدۇ .

5) سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت

سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمىنىڭ تەركىبلىرى (ئاساسەن بىۋاستە تەركىبلىرى) ئوتتۇرىسىدىكى گرامماتىكا جەھەتتە

【مۇھاكىمە سوئاللىرى】

1 . گرامماتىكا دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟
2 . گرامماتىكا قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟
3 . گرامماتىكىلىق شەكىل ۋە گرامماتىكىلىق مەنە دېگەن نېمە؟
4 . گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە دېگەن نېمە؟
5 . گرامماتىكىلىق ۋاستە دېگەن نېمە؟ ئۇيغۇر تىلىدىكى گرامماتىكىلىق ۋاستىلەر قايسى؟
6 . مورفېما دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .
7 . باش مورفېما ، ياسىغۇچى مورفېما ، تۈرلىگۈچى مورفېما دېگەن نېمە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
8 . سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟
9 . سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە؟
10 . جۈملە دېگەن نېمە؟
11 . سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت دېگەن نېمە؟

2 §. سۆز تۈركۈمى

1 . سۆز تۈركۈمى ۋە ئۇلارنى ئايرىشنىڭ ئۇلچىمى

تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى سۆز تۈركۈمى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : شەيئىلەرنى بىلدۈرۈپ ، سان ، تەۋەلىك ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىدىغان سۆزلەر بىر تۈركۈمگە ئاجرىتىلىپ ، «ئىسىم» دەپ ئاتالىدۇ ؛ شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرۈپ ، بولۇشلۇق ـ بولۇشسىز ، دەرىجە ، مەيىل ، شەخس ـ سان ، زامان ، تۈس كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىدىغان سۆزلەر يەنە بىر تۈركۈمگە ئاجرىتىلىپ ، «پېئىل» دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشنىڭ ئۇلچىمى تۆ-

ۋەندىكىلەردىن ئىبارەت :

سېمانتىكىلىق ئۇلچەم — سۆزلەرنىڭ شەيئى ، بەلگە ، ھەرىكەت ئوخشاش مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىشىدۇر . مەسىلەن : سۆز شەيئىنى ئىپادىلىسە ئىسىم ، شەيئىنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرسە سۈپەت ، ھەرىكەتنى بىلدۈرسە پېئىل بولىدۇ ۋە باشقىلار .

مورفولوگىيىلىك ئۇلچەم — سۆزلەرنىڭ قانداق گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەردە تۇرلىنىدىغان ياكى تۇرلەنمەيدىغانلىقى ، قانداق گرامماتىكىلىق شەكىللەرگە ئىگە ئىكەنلىكى ، قانداق قوشۇمچىلار ئارقىلىق يېڭى سۆزلەرنى ياسايدىغانلىقىدىن ئىبارەت . مەسىلەن : ئىسىملار سان ، تەۋەلىك ، كېلىش كاتېگورىيىلىرىدە تۇرلىنىدۇ ۋە بۇ كاتېگورىيىلەرنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەرگە ئىگە . «- چى ، - خانا ، - دان» قاتارلىق قوشۇمچىسى بار ياسالما سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئىسىم ، مانا بۇلار ئىسىمنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

سىنتاكسىسلىق ئۇلچەم — سۆزنىڭ جۈملىدە تۇتقان ئورنى ۋە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىغا قارىتىلغان . كونكرېتراق ئېيتقاندا ، سۆزنىڭ جۈملىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ياكى بېقىندى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى ، قانداق سۆزلەر تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كېلىدىغانلىقى ياكى ئېنىقلانمايدىغانلىقى ، جۈملىنىڭ قانداق بۆلىكى بولالايدىغانلىقى ياكى بولالمايدىغانلىقى قاتارلىقلار . مەسىلەن : ئىسىم بىلەن پېئىل جۈملىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان سۆز تۈركۈملىرى بولۇپ ، ئۇلار جۈملىدە باش بۆلەك ھېسابلانغان ئىگە ۋە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىسە ، رەۋىش ئەگەشمە بۆلەكلەرنىڭ بىرى بولغان ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ ، ئىسىم بىلەن بىرىكمەيدۇ ۋە باشقىلار .

دېمەك ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى بۇقىرىقى ئۈچ ئۇلچەمنى بىر-لەشتۈرۈش ئاساسىدا تۈركۈملەرگە ئايرىغاندا ، ئىلمىي ئاساستا تۈركۈم-لەرگە ئايرىپ چىققىلى بولىدۇ . تىلىمىزدىكى سۆزلەر مانا مۇشۇ ئۈچ-چەملەرگە ئاساسەن ئىسىم ، سۈپەت ، سان ، مىقدار ، رەۋىش ، تەقلىد ،

ئالماش ، پېئىل ، تىركەلمە ، باغلىغۇچى ، يۈكلىمە ۋە ئىملىق سۆزدىن ئىبارەت 12 سۆز تۈركۈمىگە بۆلۈنىدۇ . بۇلاردىن ئالدىنقى سەككىزى ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن ، «مۇستەقىل سۆزلەر» دەپ ئاتالسا ، كېيىنكى تىركەلمە ، باغلىغۇچى ، يۈكلىمە دېگەن-لەر باشقا مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ گرامماتە-كىلىق مەنە ياكى قوشۇمچە مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقى ۋەياكى سۆز ، جۈملە-لەرنى باغلاش رولىنى ئوينايدىغانلىقى ئۈچۈن ، «يارەمچى سۆزلەر» ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئىملىق سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەردىنمۇ ۋە يارەمچى سۆزلەردىنمۇ پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە سۆز تۈركۈمىدۇر . پېئىل-دىن باشقا مۇستەقىل سۆزلەر يەنە ئورتاق بىرمۇنچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ، «تۈرغۇن سۆزلەر» ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدە-كى سۆز تۈركۈملىرىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

سۆز تۈركۈملىرى			مىسالار
مۇستەقىل سۆزلەر	تۈرغۇن سۆزلەر	ئىسىم	كىتاب ، سىزغۇچ ، قىزىللىق ، مۇھەببەت
		سۈپەت	ياخشى ، بەختلىك ، تەبىئىي ، سېمىز
		سان	بەش ، ئىككىنچى ، ئوندەك ، بەشەيلەن
		مىقدار	چەمدەم ، تۈتام ، جىلك ، يۈتۈم
		ئورۇش	دەرھال ، ئەتەي ، قەستەن ، ئاساسەن
		تەقلىد	يالت - يالت ، جارالك - جۇرۇلك ، زىلك - زىلك
		ئالماش	مەن ، بىز ، ئاۋۇ ، ئۇ ، ئاللىقاچان ، ھېچ-كىم
	پېئىل		ئال - ، سال - ، ماڭ - ، يۈر -
يارەمچى سۆزلەر	تىركەلمە		ئۈچۈن ، تومۇرۇلۇق ، ھەققىدە ، ئائىت
	باغلىغۇچى		ۋە ، لېكىن ، شۇڭلاشقا ، ھەتتا
	يۈكلىمە		مۇ ، غۇ ، دە ، زە ، لا ، ئېھتىمال
ئىملىق سۆز			پاھ ، ئىسسىت ، ۋايجان ، ئەستاغپۇرۇللا

1) ئىسىم

(1) ئىسىم ۋە ئۇنىڭ ئالاھىلىكى

شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى ئىسىم ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : ئادەم ، سۇ ، تاغ ، خۇشاللىق ، سەزگۈ ، نەزەرىيە ، تاشقىن ، ئۇرۇمچى ، ...

ئىسىملار تۇۋەندىكىدەك گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

① ئىسىملار ئۇزۇنگە خاس سان ، نەۋەلىك ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرى. رىگە ئىگە بولۇپ ، جۈملىدە مۇشۇ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

تۇغقانلىرىمىزنىڭ ئۆيلىرى يېزىدا .

② ئىسىملار ئۇزۇنگە خاس سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە بولۇپ ، بۇ قوشۇمچىلارنىڭ بىر قىسمى ئىسىمدىن ئىسىم ياسىسا ، يەنە بىر قىسمى سۈپەت ، سان ، پېئىل قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرىدىن ئىسىم ياسايدۇ . مەسىلەن :

تۆمۈر + چى = تۆمۈرچى ، تاش + پەز = تاشپەز ، باتۇر + لۇق = باتۇرلۇق ، قىزىل + لىق = قىزىللىق ، بىرىنچى + لىك = بىرىنچىلىك ، ئوقۇ + غۇچى = ئوقۇغۇچى ، يېغ + ىن = يېغىن ، ...

③ ئىسىملار جۈملىدە كۆپرەك ئىگە بولۇپ كېلىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تولدۇرغۇچى ، خەۋەر ، ئېنىقلىغۇچى ، ھالەت قاتارلىق جۈملە بۆلىكىمۇ بولۇپ كېلەلەيدۇ . مەسىلەن :

ئىنسانلىق قەدىرى يىلىپ يىلەن ئاشۇر .

بۇ ماشىنىنى سېتىۋالدىم .

بۇ ئۆي سەردارنىڭ .

(2) خاس ئىسىم ۋە تۈردەش ئىسىم

ئىسىملار مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ خاس ئىسىم ۋە تۈردەش (ئومۇمىي) ئىسىم دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

بىر تىپتىكى شەيئىلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدىغان مەخسۇس ناملار خاس ئىسىم ، دېيىلىدۇ . مەسىلەن : قەشقەر ، تەڭرىتاغ ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ، بىرلەشكەن دۆلەتلەر

تەشكىلاتى ، ئافتو كونا شەھەر ، ...

بىر تېپتىكى شەيئى ئوخشاش ئورتاق نامنى ياكى بىرخىل ئابستراكت خۇشۇنچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار تۈرىدىش (ئومۇمىي) ئىسىم ، دېيىلىدۇ . مەسىلەن : ئادەم ، تاغ ، شەھەر ، ئۇنىۋېرسىتېت ، تەشكىلات ، بايراق ، دۆلەت ، ...

تۈرغۇنلىغان خاس ئىسىملار تۈرىدىش (ئومۇمىي) ئىسىملارنىڭ ياكى باشقا سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن : خاس ئىسىم ھېسابلىنىدىغان «باھار» ، «پولات» دېگەن ئادەم ئىسىملىرى «باھار» ، «پولات» دېگەن تۈرىدىش (ئومۇمىي) ئىسىملارنىڭ خاسلاشتۇرۇلۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان .

(3) ئىسىملارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى

① ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى

ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ سان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى ، دېيىلىدۇ . بۇ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بىرلىك ۋە كۆپلۈكتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلدە كېلىدۇ . ئىسىمنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى شۇ ئىسىمغا «-لار// -لەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇش - قوشۇلماسلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . بىرلىك شەكلى ئىسىمنىڭ نۆل شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەنسە ، كۆپلۈك شەكلى «-لار// -لەر» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

بىرلىك شەكلى	كۆپلۈك شەكلى
ئادەم	ئادەملەر
ئۆي	ئۆيلەر
چاچ	چاچلار
ساندۇق	ساندۇقلار

ھەرقانداق بىر ئىسىم ياكى بىرلىك ياكى كۆپلۈك شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ ، لېكىن تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللاردا ئىسىملارغا كۆپلۈك قوشۇلمايدۇ .

A . ئىسىملار ساناق سان ، مۆلچەر سان ۋە سان ـ مىقدار بىرىكمە-لىرى تەرىپىدىن ئېنىقلانغاندا كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ . مەسە-لەن : ئەللىك ماشىنا (ئەللىك ماشىنىلار ئەمەس) ، ئوندەك ئادەم (ئوندەك ئادەملەر ئەمەس) ، بىر دەستە گۈل (بىر دەستە گۈللەر ئەمەس) ...

B . بەزى ئابستراكت ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ . مەسىلەن : ئاق (ئاقلار ئەمەس) ، ھاياتسىز (ھاياتلىق-سىز ئەمەس) ، سوتسىيالىزم (سوتسىيالىزملار ئەمەس) ، تىنچلىق (تىنچلىقلار ئەمەس) ...

C . بەزى تۈرەش ئىسىملارغا ئادەتتە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇل-مايدۇ . قوشۇلغان ھالەتتىمۇ كۆپلۈكنى ئەمەس ، پەقەت بىر تۈردىكى شەيئىنىلا بىلدۈرىدۇ . بۇخىل ئىسىملار كۆپىنچە مانىسلىق بولمايدىغان ئىسىملاردۇر . مەسىلەن : مۇت ـ مۇتلەر ، ئۇن ـ ئۇنلار ، ماي ـ مايلار...

D . ئادەتتە خاس ئىسىملارغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ . ئەگەر قوشۇلسا ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئادەم ياكى شەيئىلەر توپىنى ۋە ياكى ئۇنىڭ مەلۇم ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

بىز قەشقەرلەرگە بارىدۇق .

ئادىللار كەتتىمۇ ؟

E . «كۆپ ، جىق ، نۇرغۇن ، تولا ، بىرنەچچە ، بىرقانچە» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەردىن كېيىن كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ . مەسە-لەن : كۆپ ئادەم (كۆپ ئادەملەر ئەمەس) ، جىق كىتاب (جىق كىتابلار ئەمەس) ، نۇرغۇن ئادەم (نۇرغۇن ئادەملەر ئەمەس) ، تولا گەپ (تولا گەپلەر ئەمەس) ، بىرنەچچە ئورۇندۇق (بىرنەچچە ئورۇن-دۇقلار ئەمەس) ...

② ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى

ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ مەلۇم شەيئىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگور-يىسى ، دېيىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ئاتېگورىيە تىسىمنىڭ بەۋەتىك قوشۇمچىسىز قوشۇلغان شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . تەۋەلىك شەكىللىرى تەۋەلەنگۈچىنىڭ شەخسىگە مۇۋاپىق ھالدا I شەخس ، II شەخس ، III شەخستىن ئىبارەت ئۈچ شەخسكە بۆلۈنىدۇ . I شەخس سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ ؛ II شەخس ئالدى بىلەن ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرقلىنىپ ئاددىي تۈر ، سىپايە تۈر ۋە ھۆرمەت تۈرى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ ، ئۇلاردىن ئاددىي تۈرى يەنە بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ ، سىپايە تۈرى بىرلىك بويىچىلا قوللىنىلىدۇ . ھۆرمەت تۈرى سان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ ؛ III شەخسۇ سان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ . تىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرىنىڭ بۇ تۈرلىرىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈشكە بولىدۇ .

	تۈرى	تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى	مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	-م // -ىم // -ۇم // -ۈم	ئانام ، كىتابىم ، يۈزۈم ، ئۆيۈم
	كۆپلۈك تۈرى	-مىز // -ىمىز	ئانىمىز ، كىتابىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	-ڭ // -ىڭ // -ۇڭ // -ۈڭ	ئاناڭ ، كىتابىڭ ، يۈزۈڭ ، ئۆيۈڭ
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	-لار // -ىلار // -ۇلار // -ۈلار	ئاناڭلار ، كىتابىڭلار ، يۈزۈڭلار ، ئۆيۈڭلار
	بىرلىك سىپايە تۈرى	-ڭىز // -ىڭىز	ئانىڭىز ، كىتابىڭىز
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	-ىلىرى	ئانىلىرى ، كىتابلىرى
III شەخس	تۈرى	-ى // -سى	ئانىسى ، كىتابى

③ تىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

تىسىمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرۈپ ، تىسىمنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان

دۇ .

بۇ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە تۈۋەندىكى جەدۋەلدىكىدەك ئون خىل كېلىش شەكىللىرىنىڭ يىغىندىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ :

كېلىش نامى	كېلىش قوشۇمچىلىرى	مىسالار
باش كېلىش	—	بازار ، باتاق ، ئۆي ، مەكتەپ
ئىگىلىك كېلىش	ـ نىڭ	بازارنىڭ ، باتاقنىڭ ، ئۆينىڭ ، مەكتەپنىڭ
چۈشۈم كېلىش	ـ نى	بازارنى ، باتاقنى ، ئۆينى ، مەكتەپنى
بۆلۈنۈش كېلىش	ـغا// ـقا// ـگە// ـكە	بازارغا ، باتاققا ، ئۆيگە ، مەكتەپكە
ئورۇن كېلىش	ـدا// ـتا// ـدە// ـتە	بازاردا ، باتاقتا ، ئۆيدە ، مەكتەپتە
چىقىش كېلىش	ـ دىن// ـ تىن	بازاردىن ، باتاقتىن ، ئۆيدىن ، مەكتەپتىن
ئورۇن ـ بەلگە كېلىش	ـ دىكى// ـ تىكى	بازاردىكى ، باتاقتىكى ، ئۆيدىكى ، مەكتەپ ـ تىكى
چەك كېلىش	ـ غىچە// ـ قىچە// ـ گىچە// ـ كىچە	بازارغىچە ، باتاققىچە ، ئۆيگىچە ، مەكتەپ ـ كىچە
توغىشىتا كېلىش	ـ دەك// ـ تەك	بازاردەك ، باتاقتەك ، ئۆيدەك ، مەكتەپتەك
تەقلىدىيلىك كېلىش	ـ چىلىك// (ـ چە)	بازارچىلىك ، باتاقچىلىك ، ئۆيچىلىك ، مەكتەپچىلىك

ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ھەر دائىم ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى ئاساسىدا پاكى سان بىلەن تەۋەلىك كاتېگورىيىسى ئاساسىدا ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن : قەلەم — قەلەملەر ، قەلىمىم —

قەلەملىرىم ، قەلەمنىڭ — قەلەملەرنىڭ ، قەلىمىمنىڭ — قەلەملىرىمنىڭ ، قەلەمگە— قەلەملەرگە ، قەلىمىمگە — قەلەملىرىمگە ، ...

ئۇيغۇر تىلىدىكى كېلىشلەرنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى تۆۋەندە-كىچە :

باش كېلىش جۈملىدە بايان قىلىنغۇچىنى ئىپادىلەيدىغان كېلىش شەكلىدۇر . بۇخىل كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئىگە ، خەۋەر ، ئېنىقلىغۇچى ۋە قاراتما بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

رەنا ناخشا ئېيتتى .

مەن ئوقۇتقۇچى .

ئايال دوختۇر ئالدىراش كىرىپ كەلدى .

قىزچاق ، داۋۇت ئاكامنىڭ ئۆيى مۇشۇمۇ ؟ (قاراتما بۆلەك)

ئىگىلىك كېلىش جۈملىدە تەۋەلىگۈچى شەيئىنى كۆرسىتىدىغان كېلىش شەكلىدۇر . بۇخىل كېلىش شەكلى ئىسىمغا « - نىڭ » قوشۇ-لۇپ ياسىلىدۇ . بۇنداق ئىسىملار جۈملە-دە كۆپرەك ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئەخمەتنىڭ دادىسى ھازىرلا كەلدى .

بۇ مال - مۈلۈك ھۆكۈمەتنىڭ .

ئىگىلىگۈچى شەيئى بىلەن ئىگىلەنگۈچى شەيئى ئوتتۇرىسىدىكى مۇ-ناسىۋەت ئابستراكتلاشقاندا ، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قا-لىدۇ ، ئەمما ئۇ يەنىلا ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىم ھېسابلە-نىدۇ . مەسىلەن : خوتەن گىلىمى ، سۇ ئامبىرى ، ئۇيغۇر خەلقى ...

چۈشۈم كېلىش جۈملىدە ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى كۆر-سىتىدىغان كېلىش شەكلىدۇر . بۇخىل كېلىش شەكلى ئىسىمغا « - نى » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . بۇنداق ئىسىملار جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

مەن ئاتا - ئانامنى ھۆرمەتلەيمەن .

تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم بىلەن ئۇنى بېقىندۇرغۇچى پېئىلنىڭ مۇناسىۋىتى ئابستراكتلاشقاندا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ ، ئەما ئۇ يەنىلا چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىم ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن : ناخشا ئېيتماق ، ئۇسۇل ئويناق ، خەت يازماق ، دوكلات ئاڭلىماق ...

يۆنىلىش كېلىش ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشى ۋە نىشانىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلىدۇر . بۇخىل كېلىش شەكلى ئىسىمغا « - غا// - قا // - گە// - كە » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . بۇنداق ئىسىملار جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئۇلار بازارغا ماڭدى .

مەن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدىم .

ئورۇن كېلىش ھەرىكەتنىڭ ئورنى ۋە ۋاقتىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلىدۇر . بۇخىل كېلىش شەكلى ئىسىمغا « - دا// - تا// - دە// - تە » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . بۇنداق ئىسىملار جۈملىدە ئۆمۈمەن ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ-مۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئۇ ئاقسۇدا چوڭ بولغان .

ئۇنىڭ ئۆيى ئۇرۇمچىدە .

چىقىش كېلىش ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلىدۇر . بۇخىل كېلىش شەكلى ئىسىمغا « - دىن// - تىن » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . بۇنداق ئىسىملار جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئەۋەر سەھرادىن كەلگەن .

ئۇ يۇرسەتتىن پايدىلاندى .

ئورۇن - بەلگە كېلىش جۈملىدە ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئورنى ، ۋاقتى جەھەتتىكى بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلىدۇر . بۇخىل كېلىش شەكلى ئىسىمغا « - دىكى// - تىكى » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . بۇنداق ئىسىملار ئېنىقلىغۇچىلىق ۋەزىپىدە كېلە-

دو . مەسىلەن :

باغدىكى گۈللەردىن ئۇزۇۋالدىم .

يۇرتتىكى دوستلاردىن خەت كەلدى .

چەك كېلىش جۈملىدە ھەربىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ھالىتىنىڭ داۋاملىشىشىدىكى ئورۇن چېكى ياكى ۋاقىت چېكىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلىدۇر . بۇخىل كېلىش شەكلى ئىسىمغا « - غىچە// - قىچە// - گىچە// - كىچە » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . بۇخىل ئىسىملار جۈملىدە بەزىدە ھالەت ۋە بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

بىز چوڭ يولغىچە يۈگۈردۇق .

ئۇلارنىڭ نىشانى خوتەنگىچە .

ئوخشاتما كېلىش بىر شەيئىنىڭ يەنە بىر شەيئى بىلەن بولغان خاراكتېر ، شەكىل ، ئالامەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقىنى ياكى مەلۇم بىر ئورتاقلىقى بارلىقىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلىدۇر . بۇخىل كېلىش شەكلى ئىسىمغا « - دەك// - تەك » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . بۇنداق ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئايدۇشۇكۇزدەك بىلىملىك ئادەمنى تاپماق تەس .

ئۇنىڭ ئىرادىسى پولاتتەك مۇستەھكەم .

تەكلەشتۇرمە كېلىش بىر شەيئىنىڭ يەنە بىر شەيئى بىلەن بولغان مىقدار ياكى دەرىجە جەھەتتىكى مەلۇم ئورتاقلىقىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلىدۇر . بۇخىل كېلىش شەكلى ئىسىمغا « - چە// - چىلىك » قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇنداق ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

سەردارچىلىك چېغىمدىلا ئات مىنەلەيتتىم .

مۇشتۇمى تۇخۇمچىلىك بار .

ئۇ سۇغا ئارقىسىچە سەكرىدى .

2) سۈپەت

(1) سۈپەت ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سۈپەت ، دەيىلىدۇ . مەسىلەن : ئاق ، باتۇر ، يېنىك ، ئېگىز ، ياخشى ، كۆڭۈللۈك ، قاتتىق ، يالغانچى ، ئامراق ، زامانىۋى ، بار ، كېرەك ...

سۈپەتلەر تۈۋەندىكىدەك گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

① سۈپەتلەر ئۆزىگە خاس دەرىجە كاتېگورىيىسىگە ئىگە بولۇپ ، جۈملىدە مۇشۇ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بىلەن تۈرلىنىپ ، شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى ھەرخىل دەرىجىدە ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن :

گۈلزار قىپقىزىل رەختتىن كىيىم كىيىشكە ئامراق .

سۈپىسۈزۈك ، كۆكۈچ ۋە تىنىق ئاسماندا ساناقسىز يۇلتۇزلار چاقناپ تۇراتتى .

② سۈپەتلەر ئۆزىگە خاس سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە بولۇپ ، بۇ قوشۇمچىلارنىڭ كۆپرەكى ئىسىم ۋە پېئىلدىن سۈپەت ياسىسا ، ئاز بىر قىسمى رەۋىش ، سۈپەت قاتارلىق سۆزلەردىن سۈپەت ياسايدۇ . مەسىلەن :

كۆچ+لۈك= كۆچلۈك ، خىيال+چان= خىيالچان ، كۆل+گەك= كۆلگەك ، ئالدىرا+قۇ= ئالدىراقۇ ، تولۇق+سىز= تولۇقسىز ، نا+توغرا= ناتوغرا ، كەم+چىل= كەمچىل ...

③ سۈپەتلەر جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى ، خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ ، بەزىدە ھالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

قىزىل گۈللەر پورەكلەپ ئېچىلىپ كەتتى .

ئۇلار بىر - بىرىگە شۇنداق ئامراق .

دىلدار خەتنى چىرايلىق يازىدۇ .

(2) دەرىجىلىك ۋە دەرىجىسىز سۈپەتلەر

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەر مەنە ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ دەرىجىلىك سۈپەت ۋە دەرىجىسىز سۈپەت دەپ ئىككى تۈرگە

بولىنىدۇ .

مەنە جەھەتتىن تىپىلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان سۆزلەتلەر دەرىجىلىك سۆزلەت دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «ئاق» دېگەن سۆزلەت «ئاقراق ، ئاپئاق ، ئاقۇش (ئېقىش) ، ئاققىنە» دېگەندەك دەرىجە ئۆزگىرىشلىرىگە ئىگە . مانا مۇشۇنداق دەرىجە ئۆزگىرىشلىرىگە ئىگە بولغان «چىرايلىق ، كىچىك ، ئېگىز ، ئاۋات ، يېڭى» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەتلەر دەرىجىلىك سۆزلەتلەردۇر . بۇنداق سۆزلەتلەر دەرىجە رەۋىشلىرى تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدۇ (مەسىلەن : ناھايىتى چىرايلىق ، ئەڭ يېڭى ...) ھەم دەرىجە كاتېگورىيىسىنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ (مەسىلەن : كىچىككىنە ، ئاۋاتراق ...) ، شۇنىڭدەك تەكرارلىنىدۇ (مەسىلەن : ئېگىز ـ ئېگىز ، كىچىك ـ كىچىك ...) . دەرىجىلىك سۆزلەتلەرنىڭ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسىگە ئىگە بولۇشى ناتايىن ، ئەمما دەرىجىلىك سۆزلەت بولىدىكەن كەم دېگەندىمۇ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرىگە ئىگە بولىدۇ . «كۆچلۈك ، كۆڭۈللۈك» دېگەن سۆزلەتلەرنى گەرچە تەكرارلاشقا بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلار دەرىجە رەۋىشلىرى تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدۇ ھەم دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ .

مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان سۆزلەتلەر دەرىجىسىز سۆزلەت ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «مادەنىي ، ئەركەك ، چىشى ، ئىقتىسادىي ، گرامماتىكىلىق ...» دېگەن سۆزلەتلەر دەرىجىسىز سۆزلەت بولۇپ ، بۇنداق سۆزلەتلەر دەرىجىدە رەۋىشلىرى تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ ھەم دەرىجە كاتېگورىيىسىنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنمەيدۇ ، شۇنىڭدەك تەكرارلانمايدۇ .

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى ، نوقۇل ھالدا تۇپ سۆزلەتلەر دەرىجە ئۆزگىرىشلىرىگە ئىگە بولىدۇ . شۇڭا تۇپ سۆزلەتلەرلا دەرىجىلىك سۆزلەت بولالايدۇ ، دەپ قارىماسلىق كېرەك . چۈنكى ، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن دەرىجىلىك سۆزلەتلەر ئىچىدە ياسالما سۆزلەتلەرمۇ بار .

(3) سۆزلەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

سۆزلەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجە جەھەتتىكى پەرقىنى ياكى

[illegible] خان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە سۆزلەتمىلەك دەرىجە كاتېگورىيىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

بۇ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە دەرىجىلىك سۆزلەتلەرگە خاس بولۇپ ، تۆۋەندىكىدەك تۆت خىل دەرىجە شەكىللىرىنىڭ يىغىندىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ :

① ئەسلىي دەرىجە سۆزلەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نورمال دەرىجە-سىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجە شەكلىدۇر . بۇخىل دەرىجە شەكلى دەرىجە-لىك سۆزلەتلەرنىڭ ئەسلىي شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مورفولوگە-يىلىك قوشۇمچىسى بولمايدۇ . مەسىلەن : ساختىپەز ، ئاۋات ، سېمىز ، چىداملىق ، ياخشى ، قىزىل ، يېراق ...

② كېمەيتمە دەرىجە سۆزلەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى ئادەتتىكىدىن سەل كېمەيتىپ كۆرسىتىدىغان دەرىجە شەكلىدۇر . بۇخىل دەرىجە شەك-لى ئەسلىي دەرىجىدىكى بىر قىسىم سۆزلەتلەرنىڭ ئاخىرىغا « - راق// - رەك» ياكى « - ۇچ// - ۇش ، //ۈش ، - متول» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن : چوڭ - چوڭراق ، ئېگىز - ئېگىزرەك ، ئاق - ئاقۇش ، ئېقىش ، كۆك - كۆكۈش ، قارا - قاراتۇل

③ ئاشۇرما دەرىجە سۆزلەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى ئادەتتىكىدىن ئا-شۇرۇپ كۆرسىتىدىغان دەرىجە شەكلىدۇر . بۇخىل دەرىجە بىر قىسىم سۆزلەتلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق ئاۋازىنىڭ ئاخىرىغا «پ»نى قوشۇپ ، ئاندىن سۆزلەتنى تولۇق ئېيتىش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن : كۆك - كۆپكۆك ، قىزىل - قىپقىزىل ، باراۋەر - باپباراۋەر ، تەكشى - تەپتەكشى ، يېگى - يېپيېگى ...

④ ئەركىلەتمە دەرىجە سۆزلەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى سۆزلىگۈچىنىڭ ئامراقلىق ھېسسىياتى بىلەن ئىپادىلەيدىغان دەرىجە شەكلىدۇر . بۇخىل دەرىجە شەكلى ئەسلىي دەرىجىدىكى سۆزلەتلەرگە « - غىنا// - قىنا// - گىنە// - كىنە» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ .

مەسىلەن : ئاتلىق ـ ئاتلىققىنا ، چىرايلىق ـ چىرايلىققىنا ، چاققان ـ چاققانغىنا ، ئېگىز ـ ئېگىزگىنە ، كىچىك ـ كىچىككىنە ، ...

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى ، دەرىجە كاتېگورىيىسىنىڭ يۇقىرىقى شەكىللىرى دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسىدىلا ئىزچىل ئۇچرىتىلىپ كېتەلمەيدۇ . بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر بولسا ئىككى ـ ئۈچ تۈرىدىلا كېلەلەيدۇ .

(4) سۈپەتنىڭ ئىسمىلىشىشى

جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىپ ، ئىسمىنىڭ سان ، تەۋەلىك ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىدىغان سۈپەتلەر ئىسمىلاشقان سۈپەتلەر ، دېيىلىدۇ . يۇنداق سۈپەتلەر بىۋاستە ئىسىم تۈركۈمىگە كۆچۈپ ، ئۇزۇن ئىپادىلىگەن بەلگىلىنىش نامىنى ياكى شۇ بەلگىگە ئىگە بولغان مەلۇم بىر شەيئىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ . سۈپەتلەر ئىسمىلاشقاندا ئىسمىلارغا ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۈتەيدۇ . مەسىلەن :

كىچىكلەر چوڭلارنى ھۆرمەتلىشى ، چوڭلار كىچىكلەرنى ئىززەتلىشى لازىم .

كەمبەغەل كەمبەغەلنىڭ قاپاشى .

سۈپەتنىڭ ئىسمىلىشىشى پەقەت جۈملە ئىچىدىلا يۈز بېرىدۇ . ئەگەر ئىسمىلاشقان مەلۇم بىر سۈپەتنى جۈملىدىن ئېلىپ قارايدىغان بولساق ، ئۇ ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى جەھەتتىن سۈپەت پېتى قېلىۋېرىدۇ . دېمەك ، جۈملە ئىچىدە ئىسمىلاشقان سۈپەتلەرنىڭ مەنىسى تۈراقلىق ئەمەس .

3) سان

(1) سان ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

شەيئىلەرنىڭ سانى ۋە تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سان دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : بەش (5) ، ئون ئۈچ (13) ، بىر يۈز ئەللىك (150) ، بەشتىن ئىككى ($\frac{2}{5}$) ، ئۈچىنچى (3 ـ) ، بەشەيلەن ،

يۇزدەك ...

سانلار تۈۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

① سانلارنىڭ ئۇزىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى يوق ، لېكىن ئۇلار ئىسىملارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ . مەسىلەن :

ھازىر ئىككىمىزنىڭلا كۆڭلى غەمكىن ، كۆزى ياشلىق .

مېڭىنىڭ تۆتتىن بىرى 250 بولىدۇ .

② سانلارنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن سان ياسايدىغان قوشۇمچىلىرى يوق . لېكىن ، سانىق سانلارغا « - سىنچى// - نچى ، - چە ، - دەك// - تەك ، - يىلەن// - ەيلەن » قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن باشقا سانلارنى ياساش مۇمكىن . مەسىلەن : بەش+سىنچى = بەشىنچى ، ئىككى+يىلەن= ئىككىيلەن ، ئون+ دەك= ئوندەك ...

③ سانلار جۈملىدە مۇستەقىل ھالدىمۇ ياكى مىقدارلار بىلەن بىرىكىپمۇ ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كۆپرەك ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ، ئۇنىڭدىن باشقا ئىگە ، خەۋەر ، تولدۇرغۇچى ، ھالەت بولۇپمۇ كېلەلەيدۇ . مەسىلەن :

ئۈچ ئوقۇغۇچى دەرسكە كەلمىدى .

ئون بەشكە قالدۇقسىز بۆلۈنىدۇ .

بىزنىڭ ماشىنىمىنىڭ نومۇرى 1088 .

بۇ تېرەكلەردىن يەش تالنى كېسىڭلار .

يىغىن ساھەت 10دا ئاياغلاشتى .

(2) سانىنىڭ تۈرلىرى

سانلار ئىپادىلىگەن مەنىسىگە ئاساسەن تۈۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ :

① سانىق سان شەيئىلەر سانىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان سانلاردۇر . بۇخىل سانلار كۆپ ھاللاردا مىقدارلار بىلەن بىرىكىپ سان - مىقدار بىرىكمىسى شەكلىدە قوللىنىلىدۇ . مەسىلەن : بەش تال ياغاچ ، بىر يۈتۈم سۇ ، ئون تۈياق قوي ، ئىككى ھارۋا ئوتۇن ، بىركىلو گۈش...

ساناق سانلار تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن ئاددىي ساناق سان ۋە مۈرەككەپ ساناق سان دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدىغان سانلار ئاددىي ساناق سان ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : بىر (1) ، ئىككى (2) ، ئۈچ (3) ، تۆت (4) ، بەش (5) ، ئالتە (6) ، يەتتە (7) ، سەككىز (8) ، توققۇز (9) ، ئون (10) ، يىگىرمە (20) ، ئوتتۇز (30) ، قىرىق (40) ، ئەللىك (50) ، ئاتمىش (60) ، يەتمىش (70) ، سەكسەن (80) ، توقسەن (90) ، يۈز (100) ، مىڭ (1000) ، مىليون (1000000) ، مىليارد (1000000000) ، تىرىليون (1000000000000) .

ئاددىي سانلارنىڭ ياكى مۈرەككەپ سانلارنىڭ مەلۇم مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سانلار مۈرەككەپ ساناق سان ، دېيىلىدۇ . بۇنىڭ سانلار تۈۋەندىكىدەك مۇناسىۋەتلەردە بىرىكىدۇ :

قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى . بۇنىڭدا كىچىك خانىلىق سان چوڭ خانىلىق سانىنىڭ كەينىدە كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلىدۇ . مەسىلەن : ئون بەش (15) ، ئەللىك ئىككى (52) ، بىر يۈز ئاتمىش ئۈچ (163) ، بىر مىڭ بەش يۈز سەكسەن تۆت (1584)...

ھەسسىلەش ـ ھەسسىلىنىش مۇناسىۋىتى . بۇنىڭدا كىچىك خانىلىق سان چوڭ خانىلىق سانىنىڭ ئالدىدا كېلىپ ، ئۇنى ھەسسىلەيدۇ . مەسىلەن : ئىككى يۈز (200) ، ئون بەش مىڭ (15000) ، يىگىرمە مىليون (20000000)...

ئۈيغۇر تىلىدىكى مۈرەككەپ سانلار ئاز بولغاندا ئىككى ، كۆپ بولغاندا ئون ئۈچ ، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئاددىي سانلارنىڭ يۇقىرىقى مۇناسىۋەتلەر بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن : ئاتمىش بەش (65) ، بىر تىرىليون بىر يۈز ئەللىك مىليارد ئىككى يۈز يىگىرمە بەش مىليون ئالتە يۈز ئەللىك تۆت مىڭ ئۈچ يۈز ئون بەش (1150, 225, 654, 315)...

قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . مەسىلەن :
ئالتىنچى ، ئىككىنچى ، بەشىنچى...

③ مۇلچەر سان شەيئىلەرنىڭ تەخمىنىي سانىنى بىلدۈرىدىغان سان لاردۇر . بۇخىل سانلار تۆۋەندىكىدەك ياسىلىدۇ :

a . سانىق سانلارغا « - چە ، - دەك // - تەك » قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ . مەسىلەن : يىگىرمىچە ، ئوتتۇزدەك ، بەش-تەك ...

b . سانىق سانلارغا « - لار // - لەر » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ياكى « - لار // - لەر »گە « - دا// - دە » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ . مەسىلەن :

سائەت ئونلار بولۇۋىدى قانتىق يەر تەۋرىدى .

ئۇنىڭ يېشى ئەللىكلەردە بار .

c . ئىككى سانىق سانىنى جۈپلەش ئارقىلىق مۇلچەر سان ياسىلىدۇ . بۇخىل مۇلچەر سانلار شۇ ئىككى سانىق سان ئارىلىقىدىكى مۇلچەر سانىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن :

بۇ سىنىپقا قىرىق - ئەللىك ئوقۇغۇچى سىغىدۇ .

d . ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى خانىدىكى سانىق سانلارنىڭ يۇنىلىش كېلىش شەكلىدە «يېقىن» سۆزى بىلەن بىرىكىپ كېلىشى ياكى چىقىش كېلىش شەكلىدە «ئارتۇق» ياكى «كۆپ» سۆزى بىلەن بىرىكىشى ئارقىلىق مۇلچەر سانلار ياسىلىدۇ . «يېقىن» سۆزى بىلەن ياسالغىنى شۇ ساندىن سەل كەم بولغان مۇلچەر سانىنى بىلدۈرىدۇ ؛ «ئارتۇق» ياكى «كۆپ» سۆزى بىلەن بىرىكىپ ياسالغىنى سانىق ساندىن ئارتۇق بولغان مۇلچەر سانىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

بۇ قېتىمقى مەشرەپكە يىگىرمە يېقىن ئادەم قاتناشتى .

ئۇنىڭ ئەللىكتىن ئارتۇق كەپتىرى بار .

e . يۆزلەر خانىسىدىن يۇقىرى خانىدىكى سانىق سانلارغا ياكى «قانچە ، نەچچە» سۆزلىرى بىلەن ھەسسىلەشتۈرۈلگەن چوڭ مۇلچەر سانلارغا « - لىغان // - لىگەن » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن

ياسلىدۇ . مەسىلەن :

بۇ يولنى ياساشقا مەريىلى مىڭلىغان ئادەم قاتنىشىدۇ .

بۇ ئۇرۇشتا يۈزلىگەن ئەسكەر جەڭدىن ئايرىلدى .

بۇ نەچچە مىڭ ئوقۇغۇچىنىڭ ئەقىدىگە مۇناسىۋەتلىك ئىش .

④ كەسىر سان بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان شەيئىلەرنىڭ مەلۇم قىسمىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سانلاردۇر . بۇخىل سانلار مەخرەجنى ۋە سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى ساناق سانىدىن تۈزۈلىدۇ . مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى « - دىن// - تىن» بىلەن بىرىكىپ ئالدىدا كېلىدۇ ، ئاندىن سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان كېلىدۇ . مەسىلەن :

بەشتىن بىر ($\frac{1}{5}$) ، ئوندىن ئىككى ($\frac{2}{10}$) ...

⑤ كىشىلىك سان مەلۇم سان كۆپلۈكىدىكى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان سانلاردۇر . بۇخىل سانلار ساناق سانلارغا ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا « - يلەن// - »يلەن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ . مەسىلەن : ئىككىيلەن ، بەشەيلەن ، بەش - ئالتەيلەن ...

⑥ تۈركۈم سان شەيئىلەر تۈركۈمىنى بىلدۈرىدىغان سانلاردۇر . بۇخىل سانلار ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ ، كۆپ سانلىق ئادەملەرنىڭ مەلۇم ھەرىكەت بىلەن نەخسىتەن شۇ سان كۆپلۈكىدىكى تۈركۈم بويىچە مۇناسىۋەتلەشكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . بۇخىل سانلار تۆۋەندىكىدەك ياسىلىدۇ :

a . ئەينى بىر ساناق سانغا ۋە بەزى مۆلچەر سانغا « - لاپ// - لەپ» قوشۇمچىسىنى قولاپ تەكرارلاش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئونلاپ - ئونلاپ ، يۈزلەپ - يۈزلەپ ، بىرلەپ - ئىككىللەپ ...

b . ئەينى بىر ساناق سانىنى چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى « - دىن // - تىن» بىلەن تۈرلەپ تەكرارلاش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

بىز بەشتىن - بەشتىن بىر گۇرۇپ بولۇپ بۆلۈندۇق .

(3) «بىر» سانىنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا «بىر» سانى سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى ، يەنە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدە مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ :

① ئېنىقلىغۇچى بولۇپ ، ئېنىقلانغۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ . مەسىلەن :

ئۇ مېنىڭ ھاياتىمدىكى ئۇنتۇلماس بىر كۈن بولدى .

② ئېنىقلىغۇچى بولۇپ ، ئېنىقلانغۇچى ئىپادىلىگەن بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ مەلۇم بىرىنى كۆرسىتىش رولىنى ئويناپدۇ . مەسىلەن :

بىر چاغلاردا سۈپۈرگىنىڭمۇ يېگىتلىك مەزگىللىرى ئۆتكەنىدى .

③ ئوخشاشلىقنى ياكى بىللىلىكنى بىلدۈرىدۇ . مۇنداق مەنىدە كەلگەندە ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ، خەۋەر ، ھالەت ۋەزىپىلىرىدە كېلىشى مۇمكىن . مەسىلەن :

ئىككىسىزنىڭ يولى بىر ئىكەن .

بەلكىم ئۇ بىر چۈشتۇر .

ئۇلار بىر مەھەللىدىن ئىكەن .

④ سۈپەت ۋە پېئىللارنىڭ ئالدىدا ھالەت بولۇپ كېلىپ ، ئۇلارنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ . مەسىلەن :

ئۇنى بىر گۈزەللىك قۇچىقىغا تاشلاپتۇ .

ئۇ بىر ۋاراقسىزدى ، ھەممەيلەن جىملا بولۇپ قالدى .

⑤ تەكرارلىنىپ باغلىغۇچىلىق رول ئويناپدۇ . مەسىلەن :

ئاي بۇلۇتلار ئارىسىدا بىر مۆكۈنۈپ ، بىر كۆرۈنەتتى .

⑥ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ سۆز ياساش رولىنى ئويناپدۇ . مەسىلەن : بىردەم ، بىرئاز ، بىرئالاي ، بىرمۇنچە ، ھەربىر

4) مىقدار

(1) مىقدار ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

شەيئى ۋە ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز

تۇركۈمى مىقدار ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : ئون تۇياق كالا ، بىر يۈتۈم سۇ ، بىر سىقىم ئۇن ، يۈز چاقىرىم يول ، بىر باغلام ئوتۇن ، بىر چىمدىم توپا ، بىر ماشىنا كۆمۈر ، بەش ۋاراق قەغەز ، بەش يىل ئۇقۇماق ، ئىككى قېتىم بارماق ...

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «يىل ، قېتىم» دېگەن مىقدارلار ھەرىكەت نىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرگەن بولسا ، قالغانلىرى شەيئىنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدۇ .

ئەمدى تۇمۇر ئەپەندى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» دېگەن كىتابىدا كۆرسەتكىنىدەك ، ئۇيغۇر تىلىدا مىقدار سۆزلەر ئاز ئەمەس . ئۇلار مەيلى مەنە جەھەتتىن بولسۇن ياكى گرامماتىكا جەھەتتىن بولسۇن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، ئايرىم سۆز تۇركۈمى بولۇشقا پۈتۈنلەي لايىقلىق . ئەگەر گرامماتىكىدا مىقدار دەپ گەن بىر سۆز تۇركۈمى ئاجرىتىلمىسا ، بىرىنچىدىن ، «توننا» ، «كىلوگرام» ، «سەر» ، «مىسقال» ، «چىمدىم» ، «چىشلەم» ، «چاقىرىم» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان خاس مىقدارلارنى ھېچقانداق سۆز تۇركۈمىگە كىرگۈزگىلى بولمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ . چۈنكى ، ئۇلار شەيئىنى بىلدۈرمەيدىغانلىقى ، سان ، تەۋەلىك ۋە كېلىشلەر بويىچە تۇرلەنمەيدىغانلىقى بىلەن ئىسىمدىن پەرقلىنىدۇ ؛ شەيئىلەرنىڭ بەلگىلىك سانىنى بىلدۈرمەيدىغانلىقى بىلەن ساندىن پەرقلىنىدۇ ؛ سان تەرتىپىدىن ئېنىقلىنىدىغانلىقى ۋە دەرىجە بويىچە تۇرلەنمەيدىغانلىقى بىلەن سۈپەتتىن پەرقلىنىدۇ ؛ ئۇلارنى بۇلاردىن باشقا سۆز تۇركۈملىرىگە كىرگۈزۈشكە تېخىمۇ بولمايدۇ ؛ ئىككىنچىدىن ، «بىر ماشىنا كۆمۈر» ، «ئىككى ساندۇق كىتاب» ، «بىر قوشۇق دورا» قاتارلىق بىرىكمىلەردە قاتار كەلگەن ئىككى ئىسىمنىڭ گرامماتىك مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ ؛ چۈنكى ، ئۇيغۇر تىلىدا باش كېلىشتىكى ئىسىملار پەقەت مەلۇم مەنىدە ئۆزى بىلەن بىر تېپقا كىرىدىغان شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىملارغىلا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ ؛ ئۇچىنچىدىن ، «بىر چىنە ماي» ، «بىر خالتىمدىكى ئۇن» ، «ھەر قېتىمدا بىر قوشۇقتىن ئىچمەك»

قاتارلىق بىرىكمىلەردە كەلگەن «چىنە» ، «خالتىدەك» ، «قوشۇقتىن» شەكلىدىكى سۆزلەرنىڭ تەڭلەشتۈرمە كېلىش ، ئوخشاتما كېلىش ، چەقىش كېلىش مەنىلىرىنى ئىپادىلىمەي ، مۇلچەر ۋە تەقسىم مەنىلىرىنى ئىپادىلىشىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ . بۇ مەسىلىلەرنى پەقەت مىقداردىن ئىبارەت بىر سۆز تۈركۈمىنى ئايرىپ چىقارغاندىلا ، ئاندىن ھەل قىلغىلى بولىدۇ .

مىقدارلار تۈۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە :

① مىقدارلار مۇستەقىل ھالدا جۈملە بۆلىكى بولالمايدۇ ، پەقەت سانلار بىلەن بىرىكىپ ، سان ـ مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلغاندىلا ، ئاندىن ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمىلەرگە بېقىنىپ ئېنىقلىغۇچى ، پېئىل ياكى پېئىل خاراكتېرلىك بىرىكمىلەرگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ۋە بەزىدە ئىسىمغا خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىنىپ ، جۈملىنىڭ باشقا بۆلىكى بولۇپمۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئىككى تونىنا كۆمۈر سېتىۋالدىم .

مەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا بەش يىل ئوقۇغان .

ئۇنىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكى 1.80 سانتىمېتىر .

گۆشنىڭ بىر كىلوسى قانچە پۇل ؟

بۇ ياغاچنىڭ بەش تېلىنى مەن ئالاي .

② مىقدارنىڭ ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى يوق ، لېكىن بىر قىسىم مىقدارلار ئىسىملىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ ، ئەلۋەتتە ، بۇخىل تۇرلىنىش سىستېمىلىق بولمايدۇ . مەسىلەن :

بۇ ياغاچلارنىڭ ئون تېلى قارىغاي ئىكەن .

بۇ قويلاردىن ئون تۇياقنى مەن ئالدىم .

بۇ يەرنىڭ بەش مۇسىغا شال تېرىيمىز .

بۇ ئادارنىڭ بىر دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى قانچىلىك كېلەر ؟

③ مىقدارلار ئۆزىگە خاس ئىككى يۆرۈش (- م// - جم// - ۇم

// - ۇم// - ام ، - مق) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىغا ئىگە بولۇپ ، بۇ قوشۇمچىلار پېئىللدىن مىقدار ياسايدۇ . مەسىلەن :

چىشلە + م = چىشلەم ، مىق + مم = مىقمم ، يۈت + ۇم = يۈتۇم ، يۈد + ۇم = يۈدۇم ، تۇت + ام = تۇتام ، تالاق + مق = تېگىمق

(2) مىقدارلىق تۈرى

① ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدارلار كېلىش مەنبەسىگە ئاساسەن خاس مىقدار ۋە كۆچمە مىقدار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

خاس ياكى ئاساسەن مىقدار رولىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر خاس مىقدار ياكى ئەسلىي مىقدار ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇخىل مىقدارلار ھېساب بىرلىكىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئۆلچەم مىقدارلىرى ، يەككە شەيئىي مىقدارلىرى ، توپ شەيئىلەر مىقدارلىرى دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

ئۆلچەم مىقدارلىرى يەنە ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى (مەسىلەن : كىلومېتىر ، مېتىر ، سانتىمېتىر ، مىللىمېتىر ، چاقىرىم ، گەز ، چى ، سۇلۇق ، چامدام ...) ، ئېغىرلىق ئۆلچىمى (مەسىلەن : توننا ، كىلوگرام ، گرام ، قاداق ، چارەك ، جىلاق ، سەر ، مىسقال ...) ، يۈز ئۆلچىمى (مەسىلەن : گېكتار ، كۋادرات كىلومېتىر ، كۋادرات مېتىر ، كۋادرات سانتىمېتىر ، كۋادرات جالاق ، كۋادرات چى ، مو ، پۇلۇق ...) ، ھەجىم ئۆلچىمى (مەسىلەن : لىتىر ، دادەن ، كۇرە ، شاك ، ئوچۇم ، چىمدىم ، سقىم...) قاتارلىق ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

يەككە شەيئى مىقدارلىرى ئاساسەن : نەپەر ، دانە ، تال ، تۇياق ، پارچە ، تۇپ ، ۋاراق ، نۇسخا ، باش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

توپ شەيئى مىقدارلىرى بولسا ، جۇپ ، توپ ، باغلام ، بۇرۇش ، دۆۋە ، چىشلەم ، سىقىم ، قۇر ، تۈركۈم ، قىسىم ، ئورام ، دەستە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

بەلگىلىك سىغىمى بار شەيئىلەرنى ۋە ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ مەنىسىنىڭ كۆچۈشى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن سۆزلەر كۆچمە مىقدار ياكى نىسپىي مىقدار ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «چىنە ،

پىياله ، تەخسە ، لېگەن ، قوشۇق ، ۋاگون ، ماشىنا ، ساندۇق ، يوتۇلكا ، يەشىك ، سېۋەت ، ئېغىز ، سىنىپ ، يىل ، كۈن ، سائەت ... بۇخىل مىقدارلار ئۇزۇنلۇق ئەسلىدىكى سۆز تۈركۈمىگە (ئىسىمغا) خاس خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ ، مىقدارغا خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ . يەنى ، شەيئى ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەستىن ، مىقدار ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ ۋە مىقدارغا خاس گرامماتىكىلىق شەكىللەر بويىچە تۈرلىنىدۇ . كۆچمە مىقدارلارنى ئىخچاملاشقا بولمايدۇ .

② مىقدارلار مەنىسى ۋە بىرىكىش ئىقتىدارىغا قاراپ شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ :

ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ ، شەيئىنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار شەيئى مىقدارلىرى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

بەش تال ياغاچ ، ئون مېتىر رەخت ، ئۈچ كىلو گۆش ...

پېئىللار بىلەن بىرىكىپ ، ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ھەرىكەت مىقدارلىرى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

ئۈچ يىل ئوقۇماق ، ئىككى قېتىم بارماق ، ئىككى سائەت سۆزلىمەك ، بىر كۈن دەم ئالماق ...

5) رەۋىش

(1) رەۋىش ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتى ، ئورنى ، ئۇسۇلى ، ھالىتى ، سۈپىتى ۋە شەيئىلەر بەلگىسىنىڭ دەرىجىسى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى رەۋىش ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : بۈگۈن ، نېرى ، قەستەن ، ناھايىتى ، ئۇزۇل ـ كېسىل ، باتۇرلارچە ...

رەۋىشلەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە :

① رەۋىشلەر جۈملىدە پېئىل ، سۈپەت ۋە باشقا رەۋىشلەر بىلەن بىرىكىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئامانلىشىشنى ئاقساقالغا چوقۇم يەتكۈزىمەن .

سەردار خەتنى ناھايىتى چىرايلىق يازىدۇ .

ئۇلار ناھايىتى بالدۇر كەلدى .

② رەۋىشلەرنىڭ ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى يوق . لېكىن ، ئاز بىر قىسىم رەۋىشلەر سۈپەت ۋە ئىسىمغا خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىدۇ . بۇخىل تۈرلىنىش ئەسلىي سۆز تۈركۈمىدىكىدەك سىستېمىلىق بولمايدۇ . مەسىلەن : ھېلى - ھېلىراق ، كېيىن - كېيىنرەك ، ئەتە - ئەتىسى ، ئۆگۈن - ئۆگۈنى ، بۈلتۈر - بۈلتۈردىن ، ئەتە - ئەتىگە ، بۈگۈن - بۈگۈننى ...

③ رەۋىشلەر ئۆزىگە خاس سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە بولۇپ ، بۇ قوشۇمچىلارنىڭ كۆپرەكى ئىسىمدىن رەۋىش ياسىسا ، بىر قىسمى سۈپەت ، تەقلىد ۋە بەزى ۋاقىت رەۋىشلىرىدىن رەۋىش ياسايدۇ . مەسىلەن : قەھرىمان + لارچە = قەھرىمانلارچە ، دېھقان + چىسىغا = دېھقانچىسىغا ، كۆپ + لەپ = كۆپلەپ ، جىغ + دە = جىغدە ، ھازىر + چە = ھازىرچە ...

④ رەۋىشلەر ئىسىمغا بېقىنمايدۇ . بۇ رەۋىش بىلەن سۈپەتنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ئۆلچىمى . شۇنىڭدەك سان ، مىقدار ، سۈپەت تەرىپىدىنمۇ ئېنىقلانمايدۇ .

(2) رەۋىشنىڭ تۈرى

رەۋىشلەر مەنىسىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ :

① ھالەت رەۋىشى شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەردۇر . ئۇيغۇر تىلىدىكى باتۇرلارچە ، ۋەھشىيلەرچە ، دېھقانچىسىغا ، شارتتىدە ، پاقىدە ، ۋاللىدە ، ئۆيۈقسىز ، مەردانە ، ئۆچقاندەك ، تىغمۇتىغ ، ئولاش - چولاش ، بارا - بارا ، ئومۇمەن ، بىردەك ، زورمۇزور ، جەزمەن ، ھەرگىز دېگەندەك رەۋىشلەر ھالەت رەۋىشلىرى ھېسابلىنىدۇ .

② ۋاقىت رەۋىشلىرى شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەردۇر . تىلىمىزدىكى ۋاقىت رەۋىشلىرى : ھازىر ، ھېلى ، بايا ، بالدۇر ، بۈرۈن ، دائىم ، ھامان ، بۈگۈن ، ئەتە ، ئۆگۈن ، يېڭىراق ، ئىلگىرى ، باشتا ، بىردە ، ھازىرغا ، ئاندىن ، دەسلەپ ، كېچىلەپ ، كېچىچە ،

ئەتىگىچە ، شۇڭغىچە ، ئاللىقاچان ، ھەردائىم ، ھەركۈنى ، مەڭگۈ ، ھازىرچە ، بۈيىل ، كېلەرىيىل ، بۈلتۈر ، ھازىر ، دەرھال ، ھامان ، ئەبەدىي ، ئىلگىرى ، يازىچە ، قىشچە ...

③ ئورۇن رەۋىشلىرى شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ئورنىنى بىلدۈرىدۇ . ھەر رەۋىشلەردۇر . ئورۇن رەۋىشلىرى تۆۋەندىكىچە : نېرى ، يېرى ، ئالدى ، كەينى ، يۇقىرى ، ئاشقىرى ، ئىچكىرى ، تۆۋەن ، ئاست ، ئۈست...

④ دەرىجە رەۋىشلىرى شەيئىلەر ھەرىكىتى ۋە يەلگىسىنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەردۇر . تىلىمىزدىكى ناھايىتى ، ئىنتايىن ، تولىمۇ ، خۇيمۇ ، خېلى ، سەل ، سەل - پەل ، بىرئاز ، پۈتۈنلەي ، ئۈزۈل - كېسىل ، تېخىمۇ ، سەللىمازا ، راسا ، نازا ، تامامەن ، تەلتۆكۈس ، ئاران ، ئەڭ ... قاتارلىقلار دەرىجە رەۋىشلىرىدۇر .

6) تەقلىد

(1) تەقلىد ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

شەيئىنىڭ ھالىتى ، ئاۋازى ۋە سېزىمىنىڭ كىشىنىڭ ئاڭلاش سېزىمى ، كۆرۈش سېزىمى ۋە ھېسسىي سېزىمى ئارقىلىق تەپەككۇردا ئەكس ئەتكەن ئىنكاسى تەقلىد ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

بۇ مەھەللىدە جۇل - جۇل كىيىملىك بالىلار تولىمۇ كۆپ ئىدى .

سۇنىڭ شىر - شىر قىلغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى .

يۇتۇم سىر - سىر قىلىپ ئاغرىۋاتىدۇ .

يۇقىرىقى مىسالاردىكى «جۇل - جۇل» دېگەن سۆز شەيئىنىڭ ھالىتىگە كىشىنىڭ كۆرۈش سېزىمى ئارقىلىق تەقلىد قىلىنغان بولسا ، «شىر - شىر» سۆزى شەيئىنىڭ ئاۋازىغا كىشىنىڭ ئاڭلاش سېزىمى ئارقىلىق تەقلىد قىلىنغان . «سىر - سىر» سۆزى بولسا ، كىشىنىڭ ھېسسىي سېزىمى ئارقىلىق تەقلىد قىلىنغان .

تەقلىدلەر تەبىئىي ئاۋاز ، كۆرۈنۈش ۋە ھېسسىي سېزىمىنىڭ ئەينەن ئۆزى بولماستىن ، بەلكى شۇلارغا نىسپىي ھالدا تەقلىد قىلىش (دوراش) ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن سۆزلەردۇر .

تەقلىدلەر تۈۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە .

① تەقلىدنىڭ ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى يوق ، لېكىن بىر قىسىم تەقلىدلەر ئىسىمنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى- نىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ . ئەلۋەتتە ، بۇخىل تۈرلىنىش سىستېمىلىق بولمايدۇ . مەسىلەن :

باللارنىڭ ۋارقىراشلىرىغىمۇ كۆنۈپ قالدىم .

بۇنىڭ نېمە قىقاس - چۇقانلار ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى .

② تەقلىدلەر ئۆزىگە خاس سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە ئەمەس ، يەنى مەيلى باشقا سۆزلەردىن بولسۇن ياكى تەقلىدلەردىن بول- سۇن يېڭى تەقلىد سۆزلەرنى ياسايدىغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار يوق . لېكىن ، تەقلىدتىن پېئىل ۋە رەۋىشلەر ياسىلىدۇ . مەسىلەن : شاراق + لا = شاراقلا ، مە + رە = مەرە ، گۈپ (پ) + ىدە = گۈپپىدە ، سىس (س) + ىدە = سىسىدە ...

③ تەقلىدلەر جۈملىنىڭ ھەممە بۆلىكى بولالايدۇ . مەسىلەن :

ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك - پوك .

سىم - سىم يامغۇر يېغىقتا ئىدى .

تاراق - تۇرۇق ئەمدىلا بېسىقتى .

ئۇي ئىچى ئوخشەي - توخشەي بولۇپ كەتتى .

بۇ غىژ- غىژنى ئاڭلىدىڭمۇ ؟

(2) تەقلىدنىڭ تۈرى

تەقلىدلەر مەنىسىگە ئاساسەن تۈۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

① ھالەت تەقلىدى — ھەرخىل ھالەت (كۆرۈنۈش) نىڭ كۆرۈش سېزىمى ئارقىلىق ئىنسان تەپەككۇرىدا ئەكس ئەتكەن ئىنكاسى . مەسە- لەن : ۋال - ۋۇل ، پار - پۇر ، پىل - پىل ، غال - غال ، لىڭ- لىڭ ، دەلدەڭ - دەلدۇڭ ، ئىسىر - چىسىر ، پىر - پىر ، جۇل - جۇل ، ھالق - تالق ، يالت - يۇلت ، سىس - سىس ، سىم - سىم ، غىل - پال ...

② ئاۋاز تەقلىدى — ھەرخىل ئاۋازلارنىڭ ئاڭلاش سېزىمى ئارقىلىق ئىنسان تەپەككۇرىدا ئەكس ئەتكەن ئىنكاسى . مەسىلەن : شار-شار ، شار - شۇر ، جىرىڭ - جىرىڭ ، ۋاراڭ - چۇرۇڭ ، تاراق - تۇرۇق ، تاراق - تاراق ، تىرىق - تىرىق ، غاق - غاق ، مە ، مۆ ، شىلدىر-شىلدىر ، شىر - شىر ، پالۋ - پۇلۋ ، كاڑ - كۆڑ ، غاڑ - غۇڑ ...

③ ھېسسىيات تەقلىدى — ئىنسانىنىڭ ھېسسىي سېزىمىنىڭ تەپەككۇرىدا ئەكس ئەتكەن ئىنكاسىدىن ئىبارەت . مەسىلەن : لوق - لوق ، زىلۋ - زىلۋ ، سىر - سىر ، چىم - چىم ، جىغ ، شۇر ...

تەقلىدلەرنى يەنە تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن تاق تەقلىد (بىر گۇرۇپپا تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن تەقلىدلەر مەسىلەن : گۈر ، جالۋ ، پىڑ ...) ۋە جۈپ تەقلىد (تاق تەقلىدلەرنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولغان تەقلىدلەر ، مەسىلەن : پىڑ - پىڑ ، گۈلدۈر - گۈلدۈر ، جىرىڭ - جىرىڭ ، شىلدىر - شىلدىر ، شىر - شىر ، پىل - پىل ، دۈكۈر - دۈكۈر ...) ھەم ئارىلاش تەقلىد (مۇناسىۋەتلىك ئىككى تاق تەقلىدنىڭ جۈپلىشىشىدىن ھاسىل بولغان تەقلىدلەر مەسىلەن : ئىسىر - چىسىر ، تاراق - تۇرۇق ، دەلدەڭ - دۇلدۇڭ ، پار - پۇر ، ۋال - ۋۇل...) دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنۈشكە بولىدۇ .

7) ئالماش

(1) ئالماش ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

جۈملىدە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىپ ، شۇ سۆز تۇركۈملىرىنىڭ رولىدا كېلىدىغان سۆز تۇركۈمى ئالماش ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

«مەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇيمەن ... » دېگەن جۈملىدىكى «مەن» ئالمىشى ئىسىم ئورنىدا كەلگەن . «ئاكاڭ ئاڭلىق بالا ، سەنمۇ شۇنداق بولغىن» دېگەن جۈملىدە «شۇنداق» ئالمىشى «ئاڭلىق» دېگەن سۆزبەتنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن . «يىغىنغا كەلگەنلەرنىڭ سانى ئەللىك ، ئۇنىڭ بېرىسىدىن كۆپى ئايال» دېگەن جۈملىدە بولسا ، «ئۇ-

لىمايمۇ» دېگەن جۈملىدە «شونچىلىك» ئالمىشى «بىر نەچچە» دېگەن سان- مىقدارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن . «سىز ئاماقنى تېز يەيدە- كەنسىز ، ئۇنداق يېمەيمۇ» دېگەن جۈملىدە «ئۇنداق» دېگەن ئالماش «تېز» دېگەن رەۋىشنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن . «ئۇنى كۆرۈپ يۈرىكىم جىغ قىلدى ، سىزنىڭمۇ شۇنداق قىلدىمۇ؟» دېگەن جۈملىدە «شۇنداق» دېگەن ئالماش «جىغ» دېگەن تەقلىدنىڭ ئورنىدا كەلگەن .

ئالماشلار تۈزۈلۈشىدىكى ئالاھىدىلىككە ئىگە :

① ئالماشنىڭ ئۇزۇگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى يوق ، لېكىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەندە ، شۇ سۆز تۈركۈمىگە خاس بەزى مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشكە كىرەلەيدۇ . مەسە- لەن : ئۇز - ئۇزۇم ، ئۇزۇمسىز ، ئۇزۇڭ ، ئۇزۇڭلار ، ئۇزى ؛ كىم - كىمنى ، كىمدە ، كىمنىڭ ، كىمدىن ، كىمگە ، كىملەر ؛ قانداق - قانداقنى ، قانداقتىن ، قانداقراق ...

② ئالماشنىڭ ئۇزۇگە خاس سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرىمۇ بولۇ- لېكىن ، بەزى ئالماشلاردىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس ئاز ساندىكى سۆزلەرنى ياساشقا بولىدۇ . مەسىلەن : سەن+لە=سەنلە ، ئۆز+ لۈك=ئۆزلۈك ...

③ ئالماشلار قايسى سۆز تۈركۈمىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلسە ، جۈملىدە شۇ سۆز تۈركۈملىرىگە ئوخشاش سىنتاكسىلىق ۋەزىپە ئۆتەي- دۇ . مەسىلەن :

مەن بىر پارچە خەت يازدىم .

ئۇ مېنىڭ دوستۇم .

مەن ئۇنى كۆرگەن .

ئالىم قاچان كېلىدۇ ؟

بۇ كىتاب مېنىڭ .

(2) ئالماشتىلىش تۈرى

ئالماشلار مەنسىگە ئاساسەن تۆۋەندىكى يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

① شەخس ئالماشلىرى شەيئىلەرنى سۆزلىگۈچى ، ئاڭلىغۇچى ۋە سۆزلەنگۈچى (ئۈزىگە) نۇقتىسىدىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان ئالماشلاردۇر .

بۇنىڭ ئالماشلار I شەخس (سۆزلىگۈچى) ، I شەخس (ئاڭلىغۇچى) ، II شەخس (سۆزلەنگۈچى) دېگەن ئۈچ شەخسكە بۆلۈنىدۇ . بۇلاردىن I شەخس بىلەن II شەخس يەنە سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ ؛ II شەخس ئاتاش تۈرى جەھەتتە پەرقلىنىپ ، ئادەتتىكى تۈر ، سىپايە تۈر ، ھۆرمەت تۈرى ۋە سەتلىمە تۈر دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ ؛ ئۇلاردىن ئادەتتىكى تۈر بىلەن ھۆرمەت تۈرى سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ ؛ سىپايە تۈرى بىرلىكتىنلا ، سەتلىمە تۈرى كۆپلۈكتىنلا ئىبارەت بولىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخس ئالماشلىرىنىڭ يۇقىرىقى تۈرلىرىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈشكە بولىدۇ .

I شەخس	بىرلىك		مەن
	كۆپلۈك		بىز
II شەخس	بىرلىك	ئادەتتىكى تۈر	سەن
		سىپايە تۈر	سىز
		ھۆرمەت تۈرى	سىلى (ئۈزلىرى)
	كۆپلۈك	ئادەتتىكى تۈر	سىلەر
		ھۆرمەت تۈرى	ھەرقايسىلىرى ، ھەربىرلىرى
		سەتلىمە تۈر	سەنلەر
III شەخس	بىرلىك		ئۇ
	كۆپلۈك		ئۇلار

شەخس ئالماشلىرى قاتاردا يەنە I شەخس ئۆزىنى كەمسۈندۈرۈپ ئاتاشتا قوللىنىلىدىغان «بىقىر ، كەمىنلىرى» ، II شەخسنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا قوللىنىلىدىغان «جانابلىرى» قاتارلىقلارمۇ قوللىنىلىدۇ .

شەخس ئالماشلىرى ئىسىملارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغان بولغاچقا ، ئىسىملارغا ئوخشاش كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ ۋە تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ . «مەن ، سەن ، ئۇ» ئالماشلىرى بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە ، بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ . مەسىلەن : مەن - مېنىڭ (مەنىڭ ئەمەس) ، سەن - ساڭا (سەنگە ئەمەس) ، ئۇ - ئۇنىڭدىن (ئۇدىن ئەمەس) ··· مەن بىلەن ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ···

شەخس ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنمەيدۇ ، شۇنىڭدەك II شەخسنى ھېسابقا ئالمىغاندا سان كاتېگورىيىسىنىڭ قوشۇمچىسى بىلەنمۇ تۈرلەنمەيدۇ . چۈنكى ، ئۇلارنىڭ كۆپلۈك شەكىللىرى ئايرىم سۆز (لېكسىكىلىق بىرلىك) سۈپىتىدە مۇقىملىشىپ قالغان . «بىز» دېگەن ئالماش بەزىدە «بىزلەر» شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ ، بىراق مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ .

② كۆرسىتىش ئالماشلىرى شەيئىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلۈك بەلگە - ھالەتلىرىنى ئىشارە قىلىش ياكى كونتېكستقا باغلاش ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىدىغان ئالماشلاردۇر . مەسىلەن : ئۇ ، شۇ ، مۇشۇ ، بۇ ، مۇنۇ ، ماۋۇ ، ئاۋۇ ، ئەنە ، مانا ، مۇنداق ، ئۇنداق ، بۇنداق ، ئاشۇنداق ، مۇشۇنداق ، ئانچىلىك ، ئاشۇنچىلىك ، بۇنچىلىك ، مۇشۇنچىلىك ، شۇنچىلىك ، چۈالا ، شۇنچىلىك ، بۇنچۈالا ، ئاشۇنچۈالا ، مۇنچۈالا ، مۇشۇنچۈالا ، شۇنچە ، مۇنچە ، مۇنچىلىك ، شۇنچىلىك ، ئۇنچىلىك ···

كۆرسىتىش ئالماشلىرى مەنە جەھەتتىن ئىپلىپ ئېيتقاندا ، بىراق-بىقىنىنى كۆرسىتىش جەھەتتىن پەرقلە ئىگە بولىدۇ ، سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىش ياكى قىسقا تەلەپپۇز قىلىش ئارقىلىقمۇ مەنە پەرقلەندۈرۈلىدۇ . مەسىلەن :

بۇ ئۇي كىمنىڭ؟
ئاۋۇ ئۇي كىمنىڭ؟

كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ سان ۋە كېلىش كاتېگورىيىسىـ
نىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ ، بىراق بىرلىك شەكلىدە كېلىش
قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە ، پەقەت ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى
بىلەن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىلا بىۋاسىتە قوبۇل قىلىدۇ . قالغان
كېلىش قوشۇمچىلىرىنى بولسا ئاۋۇال « ـ نىڭ» قوشۇمچىسى بىلەن
تۇرلىنىپ ئاندىن قوبۇل قىلىدۇ . مەسىلەن :* بۇ ـ بۇنىڭ ؛ بۇنى ،
بۇنىڭغا (بۇغا ئەمەس) ، بۇنىڭدا (بۇدا ئەمەس) ، بۇنىڭدىن (بۇدىن ئە.
مەس) ، بۇنىڭدىكى (بۇدىكى ئەمەس) ، بۇنىڭدەك (بۇدەك ئەمەس) ،
بۇنىڭغىچە (بۇغىچە ئەمەس) ، بۇنىڭچە/بۇنىڭچىلىك (بۇچە ئەمەس) ...

ⅱ شەخس ئالمىشى «ئۇ» بىلەن كۆرسىتىش ئالماش «ئۇ» شەكىل
جەھەتتىن ئوخشاش ، ئۇنىڭ شەخس ئالمىشى ياكى كۆرسىتىش ئالماش
ئىكەنلىكىنى جۈملىدىكى مۇنىسىۋەتكە ئاساسەن پەرقلەندۈرۈشىمىز كېرەك ،
يەنى شەخسنىڭ ئىسمى ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن بولسا ، شەخس ئالمە.
شى ، ئەگەر شەيئىنى ياكى ئۇنىڭ بەلگە ـ ھالەتلىرىنى كۆرسەتكەن بولسا
كۆرسىتىش ئالمىشى دەپ قاراش كېرەك . مەسىلەن :

ئۇ ئوقۇتقۇچى . (شەخس ئالمىشى)
—بۇ بۈگۈنكى گېزىتمۇ؟
—ياق ، ئۇ كونا گېزىت . (كۆرسىتىش ئالمىشى)

③ سوئال ئالماش شەيئىلەرنىڭ نامى ، بەلگىسى ، سانى ياكى ھەر.
كەتتىنىڭ بەلگىسى ، ۋاقتى قاتارلىقلارغا سوئال بولۇپ كېلىدىغان ئالماش.
لاردۇر . مەسىلەن : كىم ، نېمە ، قانداق ، قايسى ، قېنى ، قاچان ،
قانچە ، نەچچە ، نە ، قەيەر ، قانچىلىك ، نەچچىلىك ، قانچىنچى ، نەچچىنـ.
چى ، نېمىشقا ، نېچوك ، قانداقسىگە ، قانداقلارچە ، نېمانچە ، قاياق ،
نەۋاق ، نېمانداق؟ ...

سوئال ئالماشلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشنىڭ تېپىك تۈرى بو.

لۇپ ، ئۆزلىرى ئالمىشىپ كەلگەن سۆزنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ تاللاپ قوللىنىلىدۇ . مەسىلەن : «كىم» ئالمىشى پەقەت ئادەملەر توغرىسىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدۇ . «قانداق» دېگەن ئالماش شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ھالىتى توغرىسىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدۇ . «قانچە ، نەچچە ، قانچىلىك ، نەچچىلىك ، قانچىنچى ، نەچچىنچى» ئالماشلىرى شەيئىلەرنىڭ سان ـ مىقدارى ھەققىدىكى سوراقنى بىلدۈرسە ، «نە ، قاچان ، نېمىشقا» ئالماشلىرى ئورۇن ، ۋاقىت ، سەۋەب ، مەقسەت ھەققىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدۇ . «قايسى ، قېنى» ئالمىشى شەيئىلەر ئارىسىدىن ئاجرىتىپ كۆرسىتىشكە تېگىشلىك شەيئى ۋە خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدۇ .

سوئال ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ سان ، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بويىچە تۇرلىنىپ كېلىدۇ ۋە بەزى سوئال ئالماشلىرى ئەۋلىك كاتېگورىيىسى بىلەنمۇ تۇرلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن : كىم ـ كىملەر ؛ كىمنى ، كىمنىڭ ، كىمگە ، كىمدىن ، كىمدە ، كىمچىلىك ، كىمدەك ، كىمدىكى ، كىمگىچە ؛ كىسىم ، كىمىك ...

④ ئۆزلۈك ئالماش شەيئىلەرنى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئالماشتۇر . تىلىمىزدىكى ئۆزلۈك ئالماش «ئۆز» دېگەن بىرلا سۆزدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇ ھامان ئىسىمنىڭ ئەۋلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ ، لېكىن ئەۋلىك ئۇقۇمىنى ئىپادىلىمەيدۇ ، ئۇلار پەقەت ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالماش ۋە ئىسىملارغا شەخس ، سان ، ئاتاش تۇرى جەھەتتە ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن : مەن ئۆزۈم ، بىز ئۆزۈمىز ، سەن ئۆزۈڭ ، سىز ئۆزىڭىز ، سىلى ئۆزلىرى ، سىلەر ئۆزۈڭلار ، ئۇ ئۆزى ، ئۇلار ئۆزلىرى ...

ئۆزلۈك ئالماش ئىسىملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ ، ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تولۇق تۇرلىنىدۇ ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ . مەسىلەن : ئۆزۈم ، ئۆزۈمنىڭ ، ئۆزۈمنى ، ئۆزۈمدە ، ئۆزۈمدىن ، ئۆزۈمدىكى ، ئۆزۈمگىچە ، ئۆ-

زۇمدەك ، ئۆزۈمچە ؛ ئۆزۈم بىلەن ، ئۆزۈم توغرۇلۇق ، ئۆزۈم ئۈچۈن...

⑤ بەلگىلەش ئالماش شەيئىلەرنى جەملەشتۈرۈش ياكى ئۆزئارا ئاجرىتىش ئارقىلىق ئېنىقلاپ كۆرسىتىدىغان ئالماشتۇر . مەسىلەن :

ھەممە ، ھۆتۈن ، ھۆتكۈل ، بارلىق ، بارچە ، ھەركىم ، ھەرنېمە ، ھەربىر ، ھەرقايسى ، ھەرقاچان ، ھەرقانداق ...

بۇخىل ئالماشلارنىڭ بىر قىسمى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ ، مەسىلەن : ھەممىزنىڭ ، ھەرقايسىمىزدىن ، ھەركىمگە ، ھەرقاندىقىمىزنى ، بارلىقىمىز ...

⑥ بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ مەلۇم ئىش - ھەرىكەتكە ئالاقىسى بوقلۇقىنى بىلدۈرىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ باشقا شەيئىلەر بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئىنكار قىلىدىغان ئالماشلاردۇر .

بۇخىل ئالماشلار «ھېچ» سۆزىدىن ۋە سوئال ئالماشلىرى بىلەن بەزى سۆزلەرنىڭ «ھېچ» سۆزىگە بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان قوشما سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

ھېچ كىشى يوق .

ھەركىم ھەرنېمە دەيدۇ .

ھېچ يەردىن تاپالمىدۇق .

بۇخىل ئالماشلارنىڭ ھېلى كۆپى كېلىش ، تەۋەلىك كاتېگورىيىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ . مەسىلەن : ھېچكىم ، ھېچكىمنىڭ ، ھېچكىمنى ، ھېچكىمدىن ، ھېچكىمگە ، ھېچقانداق ، ھېچقاندىقلار ، ھېچقاندىقىمىز ، ھېچقاندىقى ؛ ھېچقايسى ، ھېچقايسىمىز ، ھېچقايسىلارنىڭ ...

⑦ ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سۆزلىگۈچىگە ئېنىقسىز بولغان مەلۇم بىر شەيئى ، بەلگە ، سان - مىقدار ، ۋاقىت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلاردۇر .

تىلىمىزدىكى ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سوئال ئالماشلىرىنىڭ

كەينىگە « - دۇر// - تۇر » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ياكى ئالدىغا «ئاللا » سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ . مەسىلەن : ئاللىكىم ، ئاللىنېمە ، ئاللىقانداق ، كىمدۇر ، نېمىدۇر ، قاچاندۇر ، قانداقتۇر ، قايسىدۇر ... يەنە بەزى ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سوراق ئالماشلىرىغا «بىر » سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن : قايسىبىر ...

8) پېئىل

(1) پېئىل ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى پېئىل ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ يەردىكى «ھەرىكەت » سۆزى كەڭ مەنىدە قوللىنىلغان گرامماتىكىلىق ئاتالغۇ بولۇپ ، شەيئىلەرنىڭ ئىش - ھەرىكىتى ، ھالەتى ، ئۆزگىرىشى ، ئىپادىسى ، سېزىمى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . مەسىلەن : ئوقۇ - ، ئىشلە - ، ياز - ، سۆزلە - ، ماڭ - ، تۇر - ، ئۇخلا - ، ۋارقىرا - ، ھۆرمەتلە - ، قانسىرا - ، سانا - ، سۆي - ، كۆر - ، تۇي - ، غىڭشى - ...

پېئىللار تۇۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە :

① پېئىللار ئۆزىگە خاس بولۇشلۇق - بولۇشسىز ، دەرىجە ، راي ، شەخس ، سان ، زامان ۋە تۈس كاتېگورىيىسىگە ئىگە بولۇپ ، پېئىلنىڭ بۇ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى باشقا سۆز تۈركۈملىرى بىلەن ئۆتۈشمەيدۇ ، يەنى پېئىللارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى پەقەت پېئىللارغىلا خاس بولۇپ ، باشقا تۈركۈمدىكى سۆزلەرگە ئۇلانمايدۇ .

② پېئىللار ئۆزىگە خاس سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە بولۇپ ، بۇ قوشۇمچىلار ئىسىم ، سۈپەت ۋە تەقلىدلەردىن پېئىل ياسايدۇ ؛ بەزى قوشۇمچىلار بولسا پېئىلدىن پېئىل ياسايدۇ . مەسىلەن : تەربىيە + لە = تەربىيىلە - ، مۆز + لا = مۆزلا - ، ئاخمىر + لاش = ئاخمىرلاش - ،

چىرىك+لەش=چىرىكلەش . ، قورال+لان=قوراللان . ، ئادەت+لەن=ئادەلەن . ، سان+ا=سانا . ، توز+ـە=توزە . ، ئۈيقۇ+سىرا=ئۈيقۇسىرا . ، خەۋپ+سىرە=خەۋپسىرە . ، زور+ـاي=زوراي . ، پەس+ـە=پەسەي . ، ئاق+ـار=ئاقار . ، كۆ+ـەر=كۆكەر . ، قىسقا+ـر=قىسقار . ، باي+ـى=بەيى . ، ئىز+دە=ئىزدە . ، ئورۇن+دا=ئورۇندا . ، سىلا+شتۇر=سىلاشتۇر . ، يىغ+ىشتۇر=يىغىشتۇر . ، توزە . +شتۇر=توزەشتۇر . ، گۈز+كىرە=گۈزكىرە . ، جاراق+لا=جاراقلا . ...

③ پېئىللار جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ . شەخسسىز پېئىل شەكلىدە كەلگەندە بولسا جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى بولۇپمۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

بۇ ۋايغا ئەگىشىپ ھەممە دۇنيا قول كۆتۈرىدى .

ئىشلىگەننىڭ يۈزى يورۇق .

ھارۋا ئۇلارنى بىرخىل تەۋرىتىپ ئىلگىرىلەيتتى .

ئوقۇشۇڭ قاچان تۈگەيدۇ ؟

(2) پېئىلنىڭ تۈرى

پېئىللارنى تۈۋەندىكى بىرقانچە ئۆلچەم بويىچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ :

① پېئىللار تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن تۇپ پېئىل ، ياسالما پېئىل ۋە قوشما پېئىل دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

بىرلا مورفېمدىن تۈزۈلگەن پېئىللار تۇپ پېئىل ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : كەل . ، ئال . ، مالا . ، تۇر . ، ياز . ، ئوقۇ . ...

پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياسالغان پېئىللار ياسالما پېئىل ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : تاراق+شى=تاراقشى . ، تۇن+ـە=تۇنە . ، جىلا+لا=جىلالا . ، ھاياجان+لان=ھاياجانلان . ...

ئىككى سۆزنىڭ تاۋۇش جەھەتتىن ياكى مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلىنىشىدىن ھاسىل بولۇپ ، بىر لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈ .

رىدىغان پېئىللار قوشما پېئىل ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : راۋاج تاپ . چارە كۆر . ، ئىشلەپچىقار . ، بايان قىل . ، ئاقابىل تۇر . ، تارمار بول . ...

② پېئىللار تولدۇرغۇچى تەلەپ قىلىش ـ قىلماسلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئۆتۈملۈك پېئىل ۋە ئۆتۈمسىز پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

مەلۇم شەيئىگە ئۆتىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرگۈچى پېئىللار ئۆتۈملۈك پېئىل ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇنداق پېئىللار ھەردائىم ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلىدە ياكى چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدە ئۆزىگە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ . مەسىلەن : ياز . ، ئوقۇ . ، ئال . ، كۆر . ، سال . ، ئاچ . ئىچ . ، ئاشلا . ، ئاتلا . ، بىل . ، ئىشلە . ، توقۇ . ، قىل . ...

ئۆتۈملۈك پېئىللاردىن باشقا پېئىللارنىڭ ھەممىسى ئۆتۈمسىز پېئىل ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : تۇر . ، ئولتۇر . ، يات . ، ماڭ . كەت . ، كەل . ، چىق . ، قايت . ، بار . ، ئۇچ . ...

③ ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىش ياكى كېلەلمەسلىكىگە ئاساسەن مۇستەقىل پېئىل ۋە يارىمچى پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغان پېئىللار مۇستەقىل پېئىل ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

ئەھمەت كەلدى .

بىز تىرىشىپ ئوقۇيمىز .

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان ، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ گرامماتىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان پېئىللار يارىمچە پېئىل ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

يىراقتا بىر توپ ئادەم نەغمە ـ ناۋا قىلىشماقتا ئىدى .

بۇۋاي ئۆلارغا پات ـ پات قاراپ قوياتتى .

ئۇنغۇ ئىلىدىكى يارىمچە پېئىللار ، ئالغا قاراپ تۇر ، يارىمچىلە

تۆس يارەمچىلىرى ئومۇمەن پېئىلنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىگە ياكى بەزى كېلىشلىك ئىسمىداش شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل تۆس ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى پېئىللاردۇر . بۇخىل پېئىللار ئاساسەن بىر قىسىم مۇستەقىل پېئىللارنىڭ بەلگىلىك شارائىتتا ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق ياكى گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ ، تۆس يارەمچىسى رولىدا كېلىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ . مەسىلەن : «كۆرۈپ باق - » ، «يوقلاپ تۇر - » قۇرۇلمىلىرىدا «باق - ، تۇر - » پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ ، تۆس يارەمچىسى رولىدا كەلگەن .

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپىنچە تۆۋەندىكى پېئىللار تۆس يارەمچىسى رولىدا كېلىدۇ :

ئال - ، بەر - ، باق - ، كۆر - ، باشلا - ، قال - ، قوي - ، كەت ، تاشلا - ، بول ، چىق - ، كەل - ، ئۆت - ، يات - ، ئولتۇر - ، يۈر - ، تۇر - ، سال - ، ئەت - ، بار - ، يەت - ...

بەزى تۆس يارەمچىلىرىنىڭ رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە مەخسۇس تۆس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان بىر قانچە قوشۇمچە بارلىققا كەلگەن . مەسىلەن : « - ۋات// - ۋات// - ۋۇات// - ۋۇات» ، تۆس يارەمچىسى «يات - »نىڭ قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان : « - لا// - لەر// (- يالا// - يەلە)// - الا// - ەلە» بولسا ، تۆس يارەمچىسى «ئال - »نىڭ «ئا»لىق رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان : « - ۋەر// - بۇەر» بولسا ، تۆس يارەمچىسى «بەر - »نىڭ «ئا»لىق رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان : « - ۋەت

// - ۆ‌ت// - ۇ‌ت// - ۇ‌ت» بولسا ، تۆس يارە‌مچىسى «ئە‌ۇ‌ت - » نىڭ ر‌ەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلە‌ن قوشۇلۇپ ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش. كە ئۇچرىشى نە‌تىجىسىدە ھاسىل بولغان : « - ۋال// - ۇال// - ۇ‌ۋال // - ۇ‌ۋال» بولسا ، تۆس يارە‌مچىسى «ئال - » ر‌ەۋىشداش بىلە‌ن قوشۇلۇپ ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نە‌تىجىسىدە ھاسىل بولغان .

ياغلامچى پېئىل — تۆرغۇن سۆزلە‌رگە ۋە ش‌ە‌خسسىز پېئىللار (پېئىلنىڭ تۆرغۇن سۆز ش‌ە‌كىللىرى)غا قوشۇلۇپ ، ئۇلارنى پېئىلغا خاس گرامماتىكىلىق ش‌ە‌كىللە‌ر بىلە‌ن ياغلايدىغان يارە‌مچى پېئىل .

ياغلامچى پېئىللار تۆرغۇن سۆزلە‌ر ھە‌م پېئىلنىڭ تۆرغۇن سۆز ش‌ە‌كىللىرى بىلە‌ن بىرىكىپ ، بۇ‌خىل تۆرغۇن سۆزلە‌رنى پېئىلنىڭ راي ۋە ش‌ە‌خس ، سان كاتېگورىيىلىرى بىلە‌ن تۆرلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا «بول - ، قىل - ، تۆر - ، كە‌ل - ، چىق - ، ھېسابلا - ، ئوخشا - ، ۋە - » پېئىللىرى بە‌لگىلىك شارائىتتا ياغلامچى پېئىل رولىدا كېلىدۇ : ئۇنىڭدىن باشقا مۇ‌ئە‌يىە‌ن گرامماتىكىلىق ش‌ە‌كىلدە تۆراقلىشىپ قالغان «ئىدى ، ئىكە‌ن ، ئىمىش ، ئە‌مە‌س ، - دۇر // - تۆر» قاتارلىقلارمۇ ياغلامچى پېئىللاردۇر .

④ پېئىللار يە‌نە ئىپادىلىگە‌ن ھە‌رىكە‌تنىڭ مە‌لۇم ش‌ە‌خسكە تە‌ۋە ئىكە‌نلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىش ياكى كە‌لمە‌سلىكىگە ئاساسە‌ن ش‌ە‌خسلىك پېئىل ۋە ش‌ە‌خسسىز پېئىل ۋە‌پ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

ھە‌رىكە‌تنىڭ مە‌لۇم ش‌ە‌خسكە تە‌ۋە ئىكە‌نلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ش‌ە‌خسلىك پېئىل ، ۋە‌پ ئاتىلىدۇ . بۇ‌خىل پېئىللار راي ، زامان ، ش‌ە‌خس ، سان قاتارلىق گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلە‌ر بىلە‌ن تۆرلىنىپ ، ئە‌نە شۇنداق گرامماتىكىلىق مە‌نىلە‌رنى ئېنىق ئىپادىلە‌يدۇ . مە‌سىلە‌ن :

ياز - يازدىم ، يازدۇق ، يازدىڭ ، يازدىڭلار ، يازدى ...

ھە‌رىكە‌تنىڭ مە‌لۇم ش‌ە‌خسكە تە‌ۋە ئىكە‌نلىكى ئىپادىلە‌نمە‌يدىغان ، پېئىل رولىدىمۇ ، ئىسىم ، سۈپە‌ت ، ر‌ەۋىش رولىدىمۇ كېلە‌لە‌يدىغان

پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

شەخسسىز پېئىللار ئاساسەن پېئىلنىڭ ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىدىغان ئىسىمداش شەكىللىرىنى ، مەسىلەن : يازماق ، يېزىش ، يازغۇ (م) ، يازغانلىق ... ؛ سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان سۈپەتداش شەكىللىرىنى ، مەسىلەن : ئالغان ، ئالىدىغان ، ئېلىۋاتقان ؛ رەۋىشكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان رەۋىشداش شەكىللىرىنى ، مەسىلەن : تۇرە ، تۇرۇپ ، تۇرغىچە ، تۇرغىلى ، تۇرغاچقا ... ۋە مەلۇم بىر تۈرغۇن سۆزنىڭ ئىقتىدارىغا ئىگە بولمىسىمۇ ، لېكىن قوللىنىش جەھەتتە تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغان مەقسەت پېئىلى ، مەسىلەن : بارماقچى ... قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

ئىسىمداش

پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق ئىسىم ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ ، جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئىسىمداش ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ئىسىمداشلار تۆۋەندىكىدەك ياسىلىدۇ :

a . پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزىكىگە « - غۇ// - قۇ// - گۇ// - كۇ » قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . بۇخىل ئىسىمداشلار ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ ، ھەر زامان «بار ، يوق ، كەل» سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن خەۋەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ ھەم جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئۇنىڭ بۇ گەپلىرىنى ئاڭلىغۇسى يوق .

ئادىلنىڭ تاماق يېگۈسى كەلمىدى .

ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكۈم بار .

ئوخشاتما كېلىش ياكى تەڭلاشتۇرما كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە بولسا ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئوسۇزلۇقنى قاندۇرغۇدەك بىر نەرسىگە بارمۇ؟
چىدىغۇچىلىك ھالىم قالمىدى .
سىلەر قانائەتلەنگۈدەك سۆزلىيەلمەيمەن .

b . پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزىكىگە « - ش// - ھش// - ۋش // - ۋش» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . بۇخىل ئىسىمداشلار جۈملىدە ئىسىمنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ ، ئىسىمغا ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ . مەسىلەن :

ئوقۇشۇڭ قاچان تۈگەيدۇ ؟
سىلەرنىڭ كېلىشكىلارنىكۆتۈپ تۇرغانىدۇق .
بەدەن چېنىقتۇرۇشنىڭ پايدىسى كۆپ .
بىزنىڭ فايىمىز خەلققە بەخت يارىتىش .
ئۇ رەسىم سىزىشقا ماھىر .

c . پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزىكىگە « - ماق// - مەك» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . بۇخىل ئىسىمداش مەنە جەھەتتىن «ش»لىق ئىسىمداشقا ئوخشايدۇ . بىراق ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇخىل مەنىدە كۆپ قوللىنىلمايدۇ . ئۇ پەقەت ماقال ـ تەمسىلدە ، شېئىرلاردا ۋە تۇراقلىق قۇرۇلمىلاردا «ش»لىق ئىسىمداش بىلەن ئوخشاش مەنە ۋە ئوخشاش رولدا كېلىشى مۇمكىن . مەسىلەن :

بارماقنىڭ كەلمىكى بار .

d . يەنە بەزى ئىسىمداشلار «غان»لىق سۈپەتداشلارغا « - لىق// - لىك» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ ھەم جۈملىدە ھەرخىل ۋەزىپىلەردە كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئۇنىڭ كېلىدىغانلىقى ئېنىق .
سىزنىڭ كەلگەنلىكىڭىزنى خەلچەمدىن ئاڭلىدىم .

سۆپەتداش

پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق سۆپەت ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ ، جۈملىدە سۆپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرى سۆپەتداش ، دەپ ئاتىلىدۇ .

سۆپەتداشلار تۈۋەندىكىدەك ياسىلىدۇ :

a . پېئىل يىلتىزى ، پېئىل ئۈزىكى ۋە پېئىلنىڭ زامان شەكىللىرىگە « - غان// - قان// - گەن// - كەن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . بۇخىل سۆپەتداشلار «ئىدىق ، ئىكەن ، ئىمىش» قاتارلىق ياغلامچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ خەۋەر بولغاندا ، خەۋەر رايىنىڭ ھەرخىل شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ . مەسىلەن :

مەن ئۇنى كۆرگەنىدىم .

بۇ كىتابنى ئۇنىڭدىن ئالغانىكەنمەن .

مەن بېيجىڭغا بارغانىمىشمەن .

بۇخىل سۆپەتداشلار جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

قىيىقزىل گىلەملەر سېلىنغان ئۆيگە كىرىپ كەتتىم .

كۆرۈنگەن دەرەخلەرنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ .

بۇخىل سۆپەتداشلار يەنە سۆپەتكە ئوخشاش ئىسىملىشىپ ئىسىمنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ ھەم جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش ۋەزىپە ئۆتەيدۇ . مەسىلەن :

ئۇ قانچە كۈنماڭغىنىنى ئەسلىيەلمىدى .

كېچە - كۈندۈز ئىشلىگەنلىرىم بىكار كەتمەس ؟

b . پېئىل يىلتىزى ياكى ئۈزىكىگە « - ار// - ەر// - ر» ، « - ماس// - مەس» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . بۇخىل سۆپەتداشلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

بارار جايىم يوق .

بۇ ماشىنىدىكى كۆمۈر تۆت تونىنا كېلەر .
پېئىلمەس ئارمىيمىز بار .
c . پېئىل ئۆزىكىگە « - يەنغان// - ىدىغان» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ ھەم جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :
ئالىدىغان ئەرسىلەرنى ئېلىپ بولدۇق .
ئوقۇيدىغان كىتابلار ناھايىتى كۆپ ئىكەن .

*

رەۋىشداش
پېئىلنىڭ رەۋىش رولىنى ئويناىدىغان شەكلى رەۋىشداش ، دەپ ئاتىلىدۇ .
رەۋىشداشلار تۆۋەندىكىدەك ياسىلىدۇ .
a . پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزىكىگە « - پ// - پ// - ۋ// - ۋپ» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ . بۇخىل رەۋىشداشلار جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :
ئۇ بورا ئۈستىدە يۆگۈنۈپ ئولتۇراتتى .
ياغاچلاردا ئاچ قالغان قاغا - قۇزغۇنلار قاناتلىرىنى پىپىپ ئولتۇرۇشاتتى .
b . پېئىل يىلتىزىغا « - ا// - ە// - ي» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . بۇخىل رەۋىشداش ئاساسەن تەكرارلىنىپ ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن : يازا - يازا ، كۆرە - كۆرە ، كېلەكەلمەي ، كۆرە - كۆرمەي ...
c . پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزىكىگە « - غۇچە// - قۇچە// - گۈچە// - كۆچە» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . بۇخىل رەۋىشداشمۇ جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :
مەنزىلگە يەتكۈچە توختىمايمەن .
ئۇلار يانقۇچە كېلىپ بولدۇق .

d . پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزىكىگە « - غىلى// - قىلى// - گىلى // - كىلى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ ۋە جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ۋەتەننىڭ توپىسىنى كۆزۈمگە سۈرتكىلى كەلدىم .

چولپانخان ئورما ئورغىلى ماڭدى .

e . پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزىكىگە « - غاچ// - قاچ// - گەچ // - كەچ» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . مەسىلەن :

بىز ماڭغاچ پاراڭلاشتۇق .

بازاردىن لازىملىقلارنى ئالغاچ كەلدىم .

f . پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزىكىگە « - غاچقا// - قاچقا// - گەچكە // - كەچكە» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . مەسىلەن :

ئۇ توختىماي يازغاچقا تۇرگەنتى .

باغ ئورنى دۆڭ بولغاچقا سۇغىرالمىدۇق .

g . پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزىكىگە « - غانسېرى// - قانسېرى // - گەنسېرى// - كەنسېرى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . مەسىلەن :

ئۇ ئويلىغانسېرى قورقۇشقا باشلىدى .

ئانارخان كۆلگەنسېرى چىرايلىقلىشىپ كېتەتتى .

مەقسەت پېئىلى

ئىش ـ ھەرىكەتنى بىجىرگۈچىنىڭ شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلاش نىيىتىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل مەقسەت پېئىلى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

مەقسەت پېئىللىرى پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزىكىگە «-ماقچى// - مەكچى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ ھەم بەزى يارەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ ، پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىنى

هاسل قىلىدۇ . مەسىلەن :

بەزىدە ئۇلار باغ ئىچىدە ئېگىزرەك ئۆسكەن دەرەخلەرنىڭ ئۇچىغا چىقىپ ، سىرتتىكى ئىشلارنى كۆزەتكۈچى بولۇشاتتى .

ئالىم بېيجىڭدە ئوقۇماقچى .

مەقسەت پېئىلى ئىشلىتىلىش جەھەتتە شەخسسىز پېئىللارنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغانلىقتىن ، ئۇنىمۇ پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ .

شەخسسىز پېئىللارنى (پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىنى) تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدىغانلىقىغا قارىپا پېئىلدىن يا- سالغان تۈرغۇن سۆزلەر قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ ، چۈنكى شەخ- سىز پېئىللار بىلەن پېئىلدىن ياسالغان تۈرغۇن سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق بار . بىرىنچىدىن ، پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىلل- ىرى (شەخسسىز پېئىللار) گەرچە تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئىرىشسە ، تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىسمۇ ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قويمايدۇ . پېئىلدىن ياسالغان تۈرغۇن سۆزلەر بولسا ، پېئىللىق خۇسۇسىيىتىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ ، ئاساسەن تۈرغۇن سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن بول- ىدۇ . ئىككىنچىدىن ، شەخسسىز پېئىللارنىڭ قوشۇمچىلىرى يۈكسەك دەرىجە ئابستراكتلاشقان بولۇپ ، پېئىللارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك قو- شۇلالايدۇ ، لېكىن پېئىلدىن تۈرغۇن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى ئۇنداق يۇقىرى بولمىغاچقا ، ئۇلارنىڭ ھەربىر- ىنى پەقەت بىر قىسىم پېئىللارغىلا قوشقىلى بولىدۇ . ئۈچىنچىدىن ، شەخسسىز پېئىللاردا پېئىلنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ ، لېكىن پېئىلدىن ياسالغان تۈرغۇن سۆزلەردە ئەسلىي پېئىلنىڭ لېكسى- كىلىق مەنىسى ئۆزگىرىدۇ . دېمەك ، شەخسسىز پېئىللار ھەم پېئىل- لىق ، ھەم تۈرغۇن سۆزلۈك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

(3) پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى

① پېئىلنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىز كاتېگورىيىسى

پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ياكى ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىز كاتېگورىيىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

بۇ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ . ئۇنىڭ بولۇشلۇق شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە « - ما// - مە » قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان پېئىللار بولۇپ ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن : ياز - ، ئوقۇ - ، ئىشلە - ... دېگەندەك ئوخشاش ؛ بولۇشسىز شەكلى بولسا ، پېئىل ئۆزىكىگە « - ما// - مە » قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللاردىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن : يازما - ، ئوقۇما - ، ئىشلىمە - ... دېگەندەك ئوخشاش .

② پېئىلنىڭ شەخس ، سان ۋە زامان كاتېگورىيىسى

ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچىنىڭ بىرلىك ياكى كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ سان كاتېگورىيىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

پېئىللاردا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

پېئىلنىڭ شەخس ، سان كاتېگورىيىسى ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، بۇ ئىككى خىل گرامماتىكىلىق مەنە ئەينى بىر گرامماتىكىلىق شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىپ قالماستىن ، بەلكى بۇ ئىككى كاتېگورىيە زامان كاتېگورىيىسى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك . شۇڭا ، پېئىللارنىڭ شەخس ، سان قوشۇمچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشىنى زامان بىلەن

بىرلەشتۈرۈپ كۆرۈپ ئۆتىمىز . تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالا .

		هازىرقى زامان		كەلگۈسى زامان		ئۆتكەن زامان	
		قوشۇمچە	مىسال	قوشۇمچە	مىسال	قوشۇمچە	مىسال
I - شەخس	بىرلىك	- ۋاتىمەن - ۋاتىمەن - ۋاتىمەن - ۋاتىمەن	ئوقۇۋاتىمەن يېزىۋاتىمەن تۇرۇۋاتىمەن كۆرۈۋاتىمەن	- يەن - مەن	ئوقۇيەن يازمەن تۇرمەن كۆرمەن	- دىم - تىم - دۇم - تۇم - دۇم - تۇم	يازدىم كەلتىم ئوقۇدۇم تۇرتتۇم كۆردۇم ئۆرتتۇم
	كۆپلۈك	- ۋاتىمىز - ۋاتىمىز - ۋاتىمىز - ۋاتىمىز	ئوقۇۋاتىمىز يېزىۋاتىمىز تۇرۇۋاتىمىز كۆرۈۋاتىمىز	- يمىز - ممىز	ئوقۇيمىز يازمىز تۇرمىز كۆرمىز	- دۇق - تۇق	ئوقۇدۇق يازدۇق تۇردۇق ئۆرتتۇق
II - شەخس	بىرلىك	- ۋاتسەن - ۋاتسەن - ۋاتسەن - ۋاتسەن	ئوقۇۋاتسەن يېزىۋاتسەن تۇرۇۋاتسەن كۆرۈۋاتسەن	- يسەن - سەن	ئوقۇيسەن يازسەن تۇرسەن كۆرسەن	- دىڭ - تىڭ - دۇڭ - تۇڭ - دۇڭ - تۇڭ	يازدىڭ كەلتىڭ ئوقۇدۇڭ تۇرتتۇڭ كۆردۇڭ ئۆرتتۇڭ
	كۆپلۈك	- ۋاتسىلەر - ۋاتسىلەر - ۋاتسىلەر - ۋاتسىلەر	ئوقۇۋاتسىلەر يېزىۋاتسىلەر تۇرۇۋاتسىلەر كۆرۈۋاتسىلەر	- يسىلەر - سىلەر	ئوقۇيسىلەر يازسىلەر تۇرسىلەر كۆرسىلەر	- دىڭلار - تىڭلار - دۇڭلار - تۇڭلار - دۇڭلار - تۇڭلار	يازدىڭلار كەلتىڭلار ئوقۇدۇڭلار تۇرتتۇڭلار كۆردۇڭلار ئۆرتتۇڭلار
III - شەخس	بىرلىك ھەم كۆپلۈك	- ۋاتىدۇ - ۋاتىدۇ - ۋاتىدۇ - ۋاتىدۇ	ئوقۇۋاتىدۇ يېزىۋاتىدۇ تۇرۇۋاتىدۇ كۆرۈۋاتىدۇ	- يدۇ - مىدۇ	ئوقۇيدۇ يازىدۇ تۇرىدۇ كۆرىدۇ	- دى - تى	ئوقۇدى يازدى تۇرتتى كۆردى

③ پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەت بىلەن ھەرىكەت ئىگىسى ئوتتۇرى-سىدىكى ھەرخىل مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ئەسلىي دەرە-جە ، مەجھۇل دەرىجە ، ئۆزلۈك دەرىجە ، مەجبۇرىي دەرىجە ۋە ئۆملۈك دەرىجىدىن ئىبارەت بەش دەرىجىدىن تەركىب تاپىدۇ .

a . ئەسلىي دەرىجە دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلمىغان شەكىلدىن ئىبارەت . ئەسلىي دەرىجىدىكى پېئىللار باشقا دەرىجە شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ . بۇخىل پېئىللار ھەرىكەتنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى ، شۇنداقلا ئۇنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئۇلار كەلدى .

مەن بەش يىل ئوقۇدۇم .

b . مەجھۇل دەرىجە ھەرىكەتنىڭ جۈملىنىڭ ئىگىسى تەرىپىدىن ئەمەس ، باشقا بىر شەخس ياكى شەيئى تەرىپىدىن ئورۇندالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان دەرىجە شەكلى .

پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى ئاخىرقى بوغۇمى «ل» بىلەن ئاياغلاشقان ئۆتۈملۈك پېئىللارغا «-ن// -ىن// -ۇن// -ۈن» قوشۇمچە-سىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ، باشقا ئۆتۈملۈك پېئىللارغا «-ل// -ىل// -ۇل// -ۈل» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ . مەسە-لەن : چال - چېلىندى ، ئال - ئېلىندى ، قىل- قىلىندى ، ياز - يېزىلدى ، كۆر - كۆرۈلدى...

مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندىن كېيىن ئۆتۈملۈك پې-ئىللار ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلىنىدۇ .

c . ئۆزلۈك دەرىجە ھەرىكەتنىڭ جۈملە ئىگىسى تەرىپىدىن ئورۇ-ندالغانلىقىنى ۋە ھەرىكەت شۇ ئىگە تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان دەرىجە شەكلىدىن ئىبارەت .

پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجىسى پېئىل تۈرىنىڭ «-ن // -ىن // -ۇن // -ۈن» ياكى «-ل // -ىل // -ۇل // -ۈل» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن : ماختا+ن= ماختان ، كەي+ىن = كېيىن ، تارا+ن = تاران ، ياسا+ن = ياسان ، قوش + ۇل = قوشۇل...

ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى شەكىلداش بولغاچقا ، ئۇلارنى جۈملىدىكى مەنىسىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ . مەسىلەن :

يىغىن ئېچىلدى . (مەجھۇل)

گۈللەر ئېچىلدى . (ئۆزلۈك)

d . ئۆملۈك دەرىجە ھەرىكەتنىڭ بىرقانچە شەخس تەرىپىدىن ئورتاق ئورۇندالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان دەرىجە شەكلىدىن ئىبارەت .

بۇخىل دەرىجە شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «-ش // -ىش // -ۇش // -ۈش» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ . مەسىلەن : كۆل + ۈش + تى = كۆلۈشتى ، يۆگۈر + ۈش + تى = يۆگۈرۈشتى ، ئال + ىش + تى = ئېلىشتى ، تۇر + ۇش + تى = تۇرۇشتى ، سانا + ش + تى = ساناشتى...

ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن شەخسسىز پېئىللار (پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى)نىڭ بىر تۈرى بولغان ئىسىمداشنىڭ قوشۇمچىسى شەكىلداش بولۇپ ، بۇ شەكىلداش قوشۇمچىلار مەنە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ ، يەنى ئۆملۈك دەرىجىدىكى پېئىللاردا شەخس ، سان ، زامان ۋە راي ئۇقۇمى بولىدۇ ، ئىسىمداشلاردا بۇقىرىقى ئۇقۇملار بولمايدۇ . مەسىلەن :

يۆگۈرۈش (ئىسىمداش)

يۆگۈرۈشتى (ئۆملۈك دەرىجە)

e . مەجبۇرىي دەرىجە جۈملە ئىگىسىنىڭ ھەرىكىتنى باشقا بىر شەخسكە ئورۇنلىغۇزغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان دەرىجە شەكلىدىن ئىبارەت .

پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى تۆۋەندىكىدەك ياسىلىدۇ :

△ ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە (« -ای // - ەي» ، « - ار // - ەر» بىلەن ئاخىرلاشقانلىرى بۇنىڭ سىرتىدا) ۋە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-دۇر // -تۇر // -دۈر // -تۈر» ياكى «-غۇز // -قۇز // -گۈز // -كۈز» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ . مەسىلەن : يار+دۇر=يازدۇر ، چاپ+تۇر=چاپتۇر ، يە+گۈز=يېگۈز ، ئۆس+تۈر=ئۆستۈر ، بار+غۇز=بارغۇز ، يات+قۇز=ياتقۇز ، يەت+كۈز=يەتكۈز…

△ « - ار // - ەر» ۋە « - اي // - ەي» بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-ت» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ . مەسىلەن : زوراي+ت=زورايت ، كۆپەي+ت=كۆپەيت ، كۆچەي+ت=كۆچەيت ، ياشار+ت=ياشارت ، كۆكەر+ت=كۆكەرت…

△ «چ» ياكى «ش» بىلەن ئاخىرلاشقان ئايرىم بىر بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە « - ار // - ەر» ياكى « - ۇر // - ۈر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ . مەسىلەن : ئۇچ+ار // ۇر=ئۇچار // ئۇچۇر ، چۈش+ەر // ۈر=چۈشەر // چۈشۈر

ئەسكەرتىش : پېئىل دەرىجىلىرىدە قاتلىنىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ . ئۇنىڭ قاتلىنىش ئەھۋالى مۇنداق بولىدۇ :

△ ئۆزلۈك دەرىجە - مەجبۇرىي دەرىجە . مەسىلەن : كېيىندۈردى .

△ ئۆملۈك دەرىجە - مەجبۇرىي دەرىجە . مەسىلەن : كۆرۈشتۈردى .

△ مەجبۇرىي دەرىجە - مەجھۇل دەرىجە . مەسىلەن : كۆرسىتىلدى .

△ قوش مەجبۇرىي دەرىجە . مەسىلەن : ياساتتۇردۇم .

△ مەجبۇرىي دەرىجە - ئۆملۈك دەرىجە . مەسىلەن : چاپتۇرۇشتى .

△ ئۆملۈك دەرىجە - مەجبۇرىي دەرىجە - مەجھۇل دەرىجە . مەسىلەن : كېيىندۈرۈلدى .

△ ئۆملۈك دەرىجە - مەجبۇرىي دەرىجە - مەجھۇل دەرىجە . مەسىلەن : تونۇشتۇرۇلدى .

④ پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى

هەرخىل جەريان ۋە قىياپەتلەرنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللىق تۈس كاتېگورىيىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئاناليتىك شەكىللەر (پارەمچى پېئىللار) ئارقىلىقمۇ ، سىنتېتىك شەكىللەر (قوشۇمچىلار) ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ ئاناليتىك شەكىللىرىنى پارەمچى پېئىللارنىڭ بىر تۈرى قاتارىدا تونۇشتۇرغانىدۇق ، بۇ يەردە پەقەت ئۇلارنىڭ بىرخىل گرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىگە (قوشۇمچە) كىرىپ بولغانلىرىنىلا مەلۇم بىر تۈس تۈرى سۈپىتىدە بايان قىلىمىز .

a . ئىزچىل تۈس جۈملىدە بايان قىلىنغان ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان تۈس شەكلىدىن ئىبارەت .

بۇخىل تۈس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «-ۋات // -ۋات // -ۋۇات // -ۋۈات» قوشۇمچىلىرى ۋە شەخس - سان قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن : ئۇقۇۋاتىمەن ، ئېلىۋاتىمەن ، ئوقۇۋاتىسەن ، كۆرۈۋاتىدۇ...

b . ئىمكان تۈس ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇندىشىغا ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىدۇر .

بۇ خىل تۈس شەكلى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-لا // -لە» ياكى «-يالا // -يەلە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ، ئۇزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-يالا // -يەلە» قوشۇمچىلىرىنىڭ ھەم شەخس - سان قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن : ئالالايمەن ، كۆرەلەيمەن ، كېلەلەيسەن ، كۆرەلەيدۇ ، ئويناپالايدۇ ، سۆزلىيەلەيمەن...

c . چەكلىمىسىز تۈس ھەرىكەتنىڭ چەكلىمىسىز بارلىققا كېلىشى ياكى داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىدۇر .

بۇ خىل تۈس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «-ۋەر // -ۋەر» قوشۇمچىسى [illegible] قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ .

مەسىلەن : ئوقۇۋەردىم ، يېزىۋېرىلگ ، كېلىۋېرىلگ ، دەۋەردى...

d . سىناق تۈس ھەرىكەتنىلگ سىناق تەرىپىسىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىدىن ئىبارەت .

بۇ خىل تۈس شەكلى «پ»لىق رەۋىشداشقا «باق» ياكى «كۆر» يارەمچى پېئىللىنىلگ ھەم شەخس - سان قوشۇمچىلىرىنىلگ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن : كۆرۈپ باقتىم ، ساناپ كۆردۈم ، سىناپ باقتىم...

e . باشلانما (تەشەببۇس) تۈس ھەرىكەتنىلگ بازلىققا كېلىشكە باشلىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىدىن ئىبارەت .

بۇخىل تۈس شەكلى يۈنىلىش كېلىشتىكى «ش»لىق ئىسىمداشقا «باشلا-» يارەمچى پېئىللىنىلگ قوشۇلۇشى ياكى «فىلى»لىق رەۋىشداشقا «تۇر-» يارەمچى پېئىللىنىلگ قوشۇلۇشى ھەم شەخس - سان قوشۇمچىسى-نىنىلگ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن : ئوقۇشقا باشلىدى ، ئۇرغىلى تۇردى...

⑤ پېئىللىنىلگ راي كاتېگورىيىسى

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتكە نىسبەتەن سۆزلىگۈچىنىلگ قانداق پوزىتىسىيىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پې-ئىللىنىلگ راي (مەيل) كاتېگورىيىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

پېئىللىنىلگ راي كاتېگورىيىسى گرامماتىكىلىق مەنىلىرىگە ئاساسەن بۇيرۇق رايى ، شەرت ۋە بايان رايىدىن ئىبارەت ئۈچكە بۆلۈنىدۇ .

a . بۇيرۇق رايى ھەرىكەتنىلگ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلاناسلىقى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىلگ بۇيرۇقىنى ، خاھىشىنى ، تەلىپىنى ، ئىلتىماسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىدۇر .

بۇخىل راي شەكلى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلىنىدۇ :

△ بۇيرۇق رايىنىلگ I شەخس بىرلىك شەكلى پېئىل ئۇزىكىگە «-ای// - ەي/ - ي» قوشۇمچىسىنىلگ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ، بۇ خالاش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن : ئال+ای= ئالاي ، كۆر+ەي= كۆرەي ، سورا+ي= سوراي... : I شەخس كۆپلۈك شەكلى

پېئىل ئورنىدا ...
ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ، بۇ چاقىرىق ، تەشەببۇس قىلىش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن : ئال +ايلى = ئالايلى ، كۆر +ەيلى = كۆرەيلى ، سورا+يلى= سورايلى…

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ I شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكىنىڭ ئاخىرىغا «دەپ» پېئىلى بىرىكىپ كەلسە ، مەقسەتنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

مەن شۇ بالىنى كۆرەي دەپ كەلدىم .

بۇ ئىشتىن سىلىنى خەۋەرلەندۈرەيلى دەپ كەلدۇق .

ئەگەر بۇخىل شەكىلدىكى پېئىللار «تۇر ، يۈر» ياردەمچى پېئىللىرى بىلەن بىرىكىپ كەلسە ، ھەرىكەتنى بېجىرىشكە ھازىرلىنىۋاتقانلىقىنى ؛ «قال» ياردەمچى پېئىلى بىلەن بىرىكىپ كەلسە ، ھەرىكەتنىڭ بېجىرىلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن :

ئىشقا ماڭاي دەپ تۇراتتىم .

ئۆيگە قايتايلى دەپ يۈرىمىز .

بۇ كىتابنى ئوقۇپ بولاي دەپ قالدىم .

△ بۇيرۇق رايىنىڭ II شەخس بىرلىك شەكلى پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلى ۋە مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاننىڭ سىرتىدا پېئىل ئۆزەكلىرىگە «ـغىن // ـقىن // ـگىن // ـكىن» ياكى «ـڭ // ـىڭ // ـۇڭ // ـۈڭ» ۋەياكى «ـسىلا // ـسىلە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇ بۇيرۇق ۋە تەلەپ مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن : ئاڭلا ، سۆزلە ، ياسات ، ماڭغۇز ، يېگۈز ، يازغىن ، يادقىن ، كۆرگىن ، كەتكىن ، ئىشلەڭ ، ئېلىڭ ، ئوقۇڭ ، ئۆتۈڭ ، بارسىلا ، ئىشلىسىلە… ؛ II شەخسنىڭ كۆپلۈك شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «ـڭلار // ـىڭلار // ـۇڭلار // ـۈڭلار» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇ بۇيرۇق ، تەلەپ ، چاقىرىق مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن : ئوقۇڭلار ، يېزىڭلار ، تۇتۇڭلار ، ئۆتۈڭلار…

△ بۇيرۇق رايىنىڭ III شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى پېئىل

ئۆزىكىگە «-سۇن» ، «-غاي// -قاي// -گەي// -كەي» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇ بۇيرۇق ، تىلەك مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن : يازسۇن ، بارغاي ، تۇتقاي ، كۆرگەي ، كەتكەي...

b . شەرت رايى مەلۇم بىر ھەرىكەتكە قارىتا ئىككىنچى بىر ھەرىكەتنىڭ شەرت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىدۇر .

بۇخىل راي شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «-سا// -سە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ھەم شەخس ، سان قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ . بۇ مەلۇم ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلانماسلىقى يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلانماسلىقا باغلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئۆردەكتىڭ گۆشىنى يېسەڭ ، غازنىڭ پېيىمدا بول .

ئىشلىسەڭ ، چىشلەيسەن .

بۇگۈن يامغۇر ياغسا ، تاغقا چىقمىمىز .

قېلىنراق كىيىنمىسەڭ ، سوغۇق ئۆتۈپ قالىدۇ .

c . خەۋەر رايى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلانماسلىقى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەر قىلىش پوزىتىسىيىسىدە بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىدۇر .

خەۋەر رايىدىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايى ۋە شەرت رايىدىكى پېئىللاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئۇ پېئىللار ئىگە گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن ، بولۇپمۇ زامان كاتېگورىيىسى بىلەن تولۇق تۇرلىنىدۇ . شۇڭا ، خەۋەر رايىدىكى پېئىللار ئۆزىنىڭ زامان بىلەن تۇرلىنىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ زامان شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ .

ھازىرقى زامان خەۋەر رايى

ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتا ئەمەلگە ئېشىۋاتقان ياكى ئاشىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل شەكلى . ھازىرقى زامان خەۋەر

بۇ خىل راي شەكلى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلىنىدۇ :

△ پېئىل ئۆزىنىگە ھازىرقى زامان مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان شەخس ـ سان قوشۇمچىلىرى — «ـۋاتىمەن// ـۋاتىمەن // ـۋاتىمەن // ـۋۇاتىمەن // ـۋۇاتىمەن ، ـۋاتىمىز // ـۋاتىمىز // ـۋۇاتىمىز // ـۋۇاتىمىز ؛ ـۋاتىسەن // ـۋاتىسەن // ـۋۇاتىسەن // ـۋۇاتىسىلەر ؛ ـۋاتىدۇ //ـۋاتىدۇ // ـۋۇاتىدۇ // ـۋۇاتىدۇ»لىك قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن : ئوقۇۋاتىمەن ، ئېلىۋاتىمىز ؛ قوشۇۋاتىسەن ، كۆرۈۋاتىسىلەر ، يېزىۋاتىدۇ ...

△ «ـىاق // ـمەك»لىق ئىسىمداشلارغا ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى ، ئاندىن شەخس ـ سان قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن : ئوقۇماقتىسەن ، كۆرمەكتىمەن ...

△ بولۇشسىز پېئىللارغا «ـي» قوشۇمچىسى ۋە شەخس ـ سان قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن : ئوقۇمايۋاتىمەن ، كۆرمەيۋاتىسەن ، يازمايۋاتىدۇ...

ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى

ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن ئەمەلگە ئاشقان ياكى ئاشىمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل شەكلى ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۆتكەن زامان خەۋەر رايىدىكى پېئىللار ئىپادىلىگەن گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئىنىق ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى (مەسىلەن : كەلدۇق ، باردىم ، ئالدى ، كەلمىدى ، بارمىدىگلار ، ئالمىدى...) ، ئۆتكەن زامان ئىنىقسىز خەۋەر رايى (مەسىلەن : يېزىپسىلەر ، يېزىپتىكەنسىلەر ، يېزىۋېتىپتىكەنسەن ، يېزىۋېتىپتۇدەكمەن ، يازغانىكەنمەن ، يېزىۋەتكەنسىشمەن...) ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايى (مەسىلەن : كۆرەتتىڭ ، تۇكۇلەتتى ، ئالاتتىم ، سۇناتتىم...) ، ئۆتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر رايى (مەسىلەن : يېزىۋاتاتتىم ، ئوقۇۋاتاتتىم ، كۆرۈۋاتاتتىڭ ، ئويناۋاتاتتى...) ، ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر رايى

(مەسىلەن : كۆلۈڭدى ، قويۇڭدىك ، ئۇرۇڭدى···) دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ .

كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى

ھەربىرىنىڭ سۆز قىلىنغاندىن كېيىن ئەمەلگە ئاشىدىغان ياكى ئاشمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل شەكلى كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

كەلگۈسى زامان خەۋەر رايىدىكى پېئىللار ئىپادىلىگەن گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئېنىق كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى (مەسىلەن : بارىمەن ، كېلىسەن ، ئالىدۇ ، ئوقۇيمىز ، ئىشلەيسىلەر···) ، كەلگۈسى زامان ئېنىقسىز خەۋەر رايى (مەسىلەن : ئالارمەن ، كۆرمەسمەن ، يازارسەن ···) ، دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ .

9) تىركەلمە

(1) تىركەلمە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ، شۇ سۆزنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆزلەر تىركەلمە ، دەپ ئاتىلىدۇ ياكى سۆز ئارقا يارەمچىلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

تىركەلمىلەر تۈۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

① قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا ، ئۆز ئالدىغا بىر سۆز بولۇپ ئىپادىلەنمەيدۇ ، مورفېمىلارغا پارچىلاشقا بولمايدۇ . مەسىلەن : ئۈچۈن ، بەلەن ، ئائىت ، دائىر···

② مەنىسىدىن قارىغاندا ، لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە ئەمەس ، پەقەت گرامماتىكىلىق رول ئويناىدۇ . ئۇلارنىڭ مەنىسى ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن بىرىكمە تەركىبىدە روشەنلىشىدۇ . مەسىلەن : ئايروپىلان بىلەن كەلمەك تىلشۇناسلىققا ئائىت ماتېرىياللار ۋەتەن ئۈچۈن جان پىدا قىلىش

③ گراممانتىكىلىق رولىدىن قارىغاندا ، تىركەلمىلەرنىڭ رولى كۆ-
لىشلەرنىڭ رولىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ . ئۇنىڭ شەكلى تۇراقلىققا ئىگە
بولۇپ ، تۇرلەنمەيدۇ ، ياسالمايدۇ .

(2) تىركەلمىنىڭ تۈرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى تىركەلمىلەرنى رولىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاسا-
سەن خاس تىركەلمە ۋە كۆچمە تىركەلمە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە
بولىدۇ .

پەقەت تىركەلمە ۋەزىپىسىدىلا كېلىدىغان تىركەلمىلەر خاس تىر-
كەلمە دەپ ئاتىلىدۇ . تىلىمىزدىكى ئۇچۇن ، ئارقىلىق ، توغرۇلۇق ،
توغرىسىدا ، تۇپەيلى ، يۈزىسىدىن ، قاتارلىق ، ھەققىدە ، ھەققە ، رەۋىش-
تە ، تەقىلدە ، ھالدا ، قەدەر ، بىنائەن ، قەتئىنەزەر ، ئىبارەت ، دائىر ،
ئائىت ، دەستىدىن ، تەقدىردىمۇ ، تەرىپىدىن قاتارلىقلار خاس تىركەلمە-
لەردۇر .

باشقا تۈركۈمدىكى سۆزلەردىن ياكى باشقا سۆزلەرنىڭ مەلۇم گرام-
ماتىكىلىق شەكىللىرىدىن بۆلۈنۈپ چىققان تىركەلمىلەر كۆچمە تىركەل-
مە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : بىلەن ، بويىچە ، پېتى ، ئارقىسى-
دا ، تۈرماق ، تۇگۈل ، دېگەن ، دەپ ، كېيىن ، قارىغاندا ، قاراپ ، ئاسا-
سەن ، تۈرۈقلۇق ، نىسبەتەن ، قارىماستىن ، قارىماي ، باشقا ، سىرت ،
تاشقىرى ، كۆرە ، بېرى ، تارتىپ ، يارىشا ، ئۇستىدە ، باقماي ، يەردە ،
ئورنىغا ، باشلاپ دېگەندەك ئوخشاشلا سۆزلەر كۆچمە تىركەلمىلەر ھېسا-
بلىنىدۇ . چۈنكى ، بۇ خىل سۆزلەر باشقا تۈركۈمدىكى سۆزلەردىن مەنە
جەھەتتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ، شۇ سۆز بىلەن ئاھاڭداشلىق مۇناسىۋىتى
ھاسىل قىلغان . «بىلەن» تىركەلمىسى «بىلەن» دېگەن باغلىغۇچىدىن
بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ ، شۇ باغلىغۇچى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ .

ئەمەت بىلەن ئايگۈل كەلدى . (باغلىغۇچى)

پويىز بىلەن كەلدى . (تىركەلمە)

خاس تىركەلمە بىلەن كۆچمە تىركەلمىنى پەرقلەندۈرگەندىن كې-
يىن ، كۆچمە تىركەلمىلەرنىڭ خاراكتېرى بىلەن مۇستەقىل سۆزلۈك

مۇستەقىل جۈملە بۆلىكى بولۇش ياكى بولالماسلىقىغا قاراش كېرەك .

10) باغلىغۇچى

(1) باغلىغۇچى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ھەم قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلاش رولىنى ئويناىدىغان يارەمچى سۆزلەر باغلىغۇچى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

باغلىغۇچىلار تۈۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

① باغلىغۇچىلار مۇستەقىل مەنىگە ئىگە ئەمەس ، ياسالمايدۇ ، تۈرلەنمەيدۇ ، مورفېمىلارغا پارچىلاشقا بولمايدۇ ، ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكىمۇ بولالمايدۇ . ئۇلار پەقەت سۆزلەرنى ، سۆز بىرىكمىلىرىنى ۋە قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى باغلاش رولىنى ئويناىدۇ . مەسىلەن :

تاشلارنىڭ يالتىرىشى كىشىگە ئېغىۋاتقان سۇنىڭ سۈزۈك ۋە تازىلىقىدىن خەۋەر بېرىۋاتقاندەك قىلاتتى .

سېنىڭ ئاكىلىرىڭ مۇشۇ ئەسكى تۆگىمەننىڭ ئىچىدىن ياكى بۇ قېرى ئۆچمە ئاستىدىن نۇرغۇن ئالتۇنلارنى تېپىۋالغان بولسا كېرەك .

ئۆكىمىزنى بېقىپ ئالىدىغان ساۋابىنى ساڭا ئۆتۈنەي ، ئەمما ئالتۇننى تەڭ بۆلۈشىمىز .

② باغلىغۇچىنىڭ مەنىسى ئۆزى قاتناشقان سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدا روشەنلىشىدۇ ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ خاراكتېرى ۋە باغلىنىشىنى پەرقلەندۈرۈشتە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ . مەسىلەن : «ئادەم ۋە تەبىئەت» دېگەن قۇرۇلمىدا «ۋە» باغلىغۇچىسى «ئادەم» ، «تەبىئەت» دېگەن ئىككى ئىسىمنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسىنى شەكىللەندۈرگەن .

(2) باغلىغۇچىنىڭ تۈرى

باغلىغۇچىلار ئۆزىنىڭ رولىغا قاراپ تۆۋەندىكىدەك تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

مۇ :

① بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى

تىلىمىزدىكى «ۋە ، ھەم ، بىلەن ، ھەمدە ، شۇنىڭدەك ، شۇنداقلا ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ، تۈرۈپ (بىر تۈرۈپ)... تۈرۈپ (بىر تۈرۈپ) ، بىر تەرەپتىن... يەنە بىر تەرەپتىن ، ئاۋۋال... ئاندىن ، ئالدى بىلەن ... ئاندىن » قاتارلىقلار بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار بولۇپ ، بۇ خىل باغلىغۇچىلار سۆز بىلەن سۆزنى ، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىنى ۋە قوشما جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلايدۇ ھەمدە تەڭداش سۆز بىرىكمىسى ۋە تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلايدۇ ھەمدە تەڭداش سۆز بىرىكمىسى ۋە تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى قوشما جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ . مەسىلەن :

ئابلىمۇبكىم مومايغا بېلەت ئېلىپ بەردى ۋە ئۆنى پويىزغا سېلىپ قويدى .

ئۇ زېرەك ھەم باتۇر ئىكەن .

بىلىم بىلەن ئەخلاق ھەر بىر كىشىدە بولۇشقا تېگىشلىك .

ئۇلارغا تۇرمۇش يۇلى بېرىشنى قارار قىلدى ھەمدە قىممەتلىك ماددىي بۇيۇملارنى تارتۇق قىلدى .

ئاۋۋال قورسىقىمنى تويغۇزۇۋالاي ، ئاندىن ھەممىنى سۆزلەپ بېرەي .

يۇقىرىقى بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلاردىن باشقا «يەنە» سۆزىمۇ بەزىدە بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ئېتىزغا بۇغداي ـ قوناق يەنە قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىدۇق .

② كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچى

تىلىمىزدىكى «يەلكى ، ھەتتا ، ھەتتاكى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ، يەنە كېلىپ ، بولۇپمۇ ، بۇنى ئاز دەپ » دېگەنلەر كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار بولۇپ ، مۇشۇ باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلانغان سىنتاكسىلىق قۇرۇلمىدا ، مۇشۇ باغلىغۇچىلاردىن كېيىنكى بۆلەكتىن مەنە

روشەنلىك كۆڭۈل بۆلۈشىمىز كېرەك .

ئادەم بەزىدە ئۆز يېنىدىكى ئەرسىنىڭ قىممىتىنى كېچىكىپ ھېس قىلىدۇ ، ھەتتا مەڭگۈ ھېس قىلالمايدۇ .

مەن ساياھەت قىلىشنى ، بولۇپمۇ يېزىدا ساياھەت قىلىشنى ياخشى كۆرىمەن .

بىز ئۆيدىن كېچىكىپ چىقتۇق ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ماشىنا توسۇلۇپ قالدى .

⑧ تاللىما باغلىغۇچى

تىلىمىزدىكى «يا (ياكى) ، ئە ، خاھى ، مەيلى» دېگەنلەر تاللىما باغلىغۇچىلار بولۇپ ، ئۇلار شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇر. غان ئىپادىلەپ بېرىش رولىنى ئوينايدۇ . مەسىلەن :

بەلكى بۇ چۆچەكنى سىزمۇ ئاڭلىغان ،

ياكى مەلۇم بىر كىتابتىن ئوقۇغان .

ئە ئېيتىپ ، ئە يېيىخون ، ئە بىر دۇئا —

بولىمغاچ بۇ غەلىتە دەردكە داۋا .

خاھى ئۇ كەلسۇن ، خاھى مەن باراي ، بەرىبىر ئوخشاش .

بۇ ئۇزگىرىشنى مەيلى جەمئىيەت خاھىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسۇن ، مەيلى تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسۇن ، ئۇ مۇقەررەر يوسۇندا غايەت زور ئىنكاس قوزغىغان .

④ قارىسۆقارشى باغلىغۇچى

تىلىمىزدىكى «گەرچە ، لېكىن ، ئەمما ، بىراق ، شۇنداقتىمۇ ، ئەپسۇسكى ، ۋەھالەنكى ، ھالبۇكى ، ئەجەبا ، ئەكسىچە» دېگەنلەر قارىسۆقارشى باغلىغۇچى بولۇپ ، ئىككى خىل ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بىر ـ بىرىگە قارىسۆقارشى ئىكەنلىكىنى ياكى سۆزلىگۈچىنىڭ نەزەرىدە قارىسۆقارشى قويۇلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن :

بىزنىڭ ئۆيىمىز شەھەر مەركىزىگە يىراق ، بىراق قاتناش شارائىتىمىز ياخشى .

ئۇزىنىزنى كۆرسەتمەن بولسىڭىز ، لېكىن باشقىلاردىن تەرىپىنىزنى

كۆپ ئاڭلىغان .

ئۇ بەكمۇ ياخشى ئىش ، ئەمما ئورۇنلىماق بەكمۇ قىيىن .

دوختۇرخانىدا ياتقۇزۇش لازىم ئىدى ، ئەپسۇسكى سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلاردا بۇ مۇمكىن ئەمەس .

سەن قىلسالا بولىدىكەن ، ئەجەبا مەن قىلسام بولمامدىكەن ؟

⑤ ئىزاھلىغۇچى باغلىغۇچى

تىلىمىزدىكى «يەنى ، جۈملىدىن ، كى» دېگەنلەر ئىزاھلىغۇچى باغلىغۇچى بولۇپ ، ئۇلار مۇئەييەن سىنتاكسىسلىك قۇرۇلمىدا ئىزاھلاش ، چۈشەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ . مەسىلەن :

ئۇ كەچ كىرگىچە ، يەنى كۈن يامالىق تېغى ئۈستىگە پەسلەپ ، ئوت شارىدەك قىزارغان چاغقىچە كۈتتى .

ئەنۋەر يۇقىرىغا يامىشىش ئۈچۈن باشتىن - ئاخىر كۈرۈھۈزالىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، بىر تۈركۈم پېشقەدەم كادىرلارنى ، جۈملىدىن ئا شۇجىدەك رەھبەرلەرنى ئامما ئارىسىدا سېستىقان .

ئۇ شۇنچە ئىتتىك يۈگۈرىدۈكي ، ھېچقايسىمىز ئۇنىڭغا يېتىشەلمەيمىز .

⑥ شەرت باغلىغۇچى

تىلىمىزدىكى «ئەگەر (گەر) ، ئاۋادا ، مۇبادا ، پەقەت» دېگەنلەر شەرت باغلىغۇچىسى بولۇپ ، ئۇلار شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى شەرتلىك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن :

ئەگەر ئوت كېتىپ قالسا ، دەرھال ئوت ئۆچۈرۈش ئورنىغا مەلۇم قىلىش كېرەك .

ئاۋادا ياخشى كۆنىلەك يامىنى بولۇپ قالسا ، ئۇنى ئىزدەك .

مۇبادا بىرسى ئىزدەپ كەلسە ، ساقلاپ تۇرسۇن .

پەقەت ئۆزىمىزنىڭ تىرىشچانلىقىلا ، بىزنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرەلەيدۇ .

⑦ سەۋەب - نەتىجە باغلىغۇچىسى

تىلىمىزدىكى «شۇڭا ، شۇڭلاشقا ، شۇنىڭ ئۈچۈن ، چۈنكى ، دې-

مەك» دېگەنلەر سەۋەب ـ نەتىجە باغلىغۇچىلىرى بولۇپ ، شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن :

ئالتايدا توختىماي يامغۇر يېغىۋېتىپتۇ ، شۇڭا بۈگۈن ئايروپىلان قاتنىمايدىكەن .

جىنايەتچى پىكاپتا قېچىپ كەتتى ، شۇنىڭ ئۈچۈن ساقچىلار ئۇنى تۇتالمىدى .

قارىسام ، ھەممىلارنىڭ مەڭزىگە قان يۇگۇرۈپتۇ ، يۈزۈڭلاردىن نۇر يېغىپ تۇرۇپتۇ ، دېمەك ، يېمەك ـ ئىچمەك غېمىدىن قۇتۇلغان ئوخشايسىلەر .

بۇنى مەن ئالمايمەن ، چۈنكى بۇ سىلەرنىڭ ھەققىڭلار .

⑧ ئومۇملاشتۇرغۇچى باغلىغۇچى

تىلىمىزدىكى «شۇنداق قىلىپ ، شۇنىڭ بىلەن ، ئىشقىلىپ ، قىسقىسى» دېگەنلەر ئومۇملاشتۇرغۇچى باغلىغۇچى بولۇپ ، ئۇلار ھادىسە ۋە مەسىلىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلەپ بېرىش رولىنى ئويناپدۇ . مەسىلەن :

شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار يەتتە يىل تۇردىقارنىنى بېقىپتۇ .

پادىشاھ ئەمر قىلىپ ئوردىنى كۆچۈرۈپ چىقىپتۇ ، شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ تۇردىقارغا قىزنى بېرىشكە مەجبۇر بوپتۇ .

مىلتىقنى قانداق ئېتىشنى ، قانداق يوشۇرۇشنى ، قانداق يۈگۈرۈشنى ، قانداق يېتىشنى ، ھۇجۇمنى ، مۇداپىئەنى ، قىسقىسى توغرا يۈنىلىشنى كۆرسىتىپ بېرىش كېرەك .

11) يۈكلىمە

(1) يۈكلىمە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

سۆز ، سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ ، قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان بارەمچى سۆزلەر يۈكلىمە ياكى ئۇلانما دەپ ئاتىلىدۇ .

يۈكلىمە تۈۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە :

① يۈكلىمە جۈملىدە گرامماتىكىلىق رول ئويناپدۇ ، شۇڭا يۈك-

لىمىلەرنى جۈملە تەركىبىدىن چىقىرىۋەتكەندە، جۈملىنىڭ باغلىنىشىغا تەسىر يەتمەيدۇ، پەقەتلا جۈملىنىڭ تۈس مەنىسى ۋە ئىنتوناتسىيەسىنى ئۆزگەرتمەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆمەرنى ئىككىنچى قېتىم بېشى ئۆستىگە ئالدى ـ دە، يەنە ئاتتى.

ئەجەپ ئۇنى يەرگە ئاتالمىدىغىيا؟

يۇقىرىقى مىسالاردىكى «ـ دە، ـ ا» يۆكلىمىلىرىنى جۈملىنىڭ تەركىبىدىن چىقىرىۋەتكەندە، جۈملىنىڭ باغلىنىشىغا تەسىر يەتمەيدۇ، پەقەت تۈس مەنىسى ۋە ئىنتوناتسىيەسىنى ئۆزگەرتمەيدۇ.

② يۆكلىمىلەر بەلگىلىك تىل شارائىتىدىلا بارلىققا كېلىدۇ، بۇ خىل تىل شارائىتى كەم بولغاندا بىر جۈملە بولۇش تەلەپ قىلىنمايدۇ. شۇڭا، يۆكلىمىلەر پەقەت جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكىگە ئۇلىنىپ كېلىپ رول ئويناپىدۇ، بەزى يۆكلىمىلەر ھەتتا دىئالوگلاردىلا رول ئويناپىدۇ. مەسىلەن: «ـ چۇ، ـ مۇ» قاتارلىق يۆكلىمىلەر دىئالوگلاردا رول ئويناپىدۇ.

③ يۆكلىمىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدىن قارىغاندا، كۆپىنچە بىر بوغۇم ھالىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

(2) يۆكلىمىلەرنىڭ تۈرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان يۆكلىمىلەر، «ـ مۇ، ـ چۇ، ـ غۇ (قۇ)، ـ دە (تە)، ـ يە، دۇ، ـ كىن، ـ لا، ـ زە، ـ ئا (ئە)، ـ ھە، ئەمىسە، تېخى، ئېھتىمال، جۈمۇ، بىكا (ھېلى بىكا)، ھەرھالدا، ئىشقىلىپ، خۇددى، بەئەينى، گويا، خالاس، ھېلىمۇ (ھېلىمۇ ياخشى)» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆز ـ جۈملىلەرگە قوشۇلغان مەنىسىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

① سوئال مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يۆكلىمىلەر

تىلىمىزدىكى «ـ مۇ (ما/م)، ـچۇ» يۆكلىمىلىرى ئاساسەن جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، سوئال مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆكىگىزمۇ سىزدەك ئېگىزمۇ؟
كىنوغا بارامسىلەر؟
سەنغۇ قايتىپ كېلىپسەن، ئايگۈلچۇ؟
خوتۇنلار مەملىكىتى دېدىگىما؟!

بۇ يۇكلىمىلەر يەنە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە ۋە پېئىللارغا ئۇلىنىپ، تەكىتلەش، ئىلتىماس، تىلەك قاتارلىق مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ.

② تەكىتلەش ۋە كۆچەيتىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يۇكلىمىلەر

تىلىمىزدىكى «-غۇ (قۇ)، -لا» يۇكلىمىلىرى ئۆزى ئۇلانغان سۆز-جۈملىلەرگە تەكىتلەش، كۆچەيتىش ۋە سوئال مەنىلىرىنى يۈكلەيدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈنكى يىغىلىشقا كەلمىدىڭىزغۇ؟
بىز شۇنداق قىلدۇققۇ؟
ئۇ ئۆزۈمچىگىلا بارىدىكەن.

③ تەنە قىلىش، تەكىتلەش، نارازىلىق مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يۇكلىمىلەر.

تىلىمىزدىكى «-زە، -يۇ (ۋ)» يۇكلىمىلىرى ئۆزى ئۇلانغان سۆز-جۈملىلەرگە تەنە، تەكىت، تەستىق ۋە نارازىلىق قاتارلىق مەنىلەرنى يۈكلەيدۇ. مەسىلەن:

مەنزە ئاشۇ پەرەڭ يافلىق ئارتقان، ئاپتاپتا كۆيۈپ كەتكەن ئۇنچەكنى ئالامتىم.
ئۇ بىلىدۇيۇ، سىز نېمىشقا بىلمەيسىز؟
باشقىلار كۆرسۇنۇ، سىز نېمىشقا كۆرمەيسىز؟

④ ئۆتۈنۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يۇكلىمىلەر

تىلىمىزدىكى «-ئا، ئە» يۇكلىمىلىرى ئۆزى ئۇلانغان سۆز-جۈملىلەرگە ئۆتۈنۈش مەنىسىنى يۈكلەيدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇپ بېقىڭا؟
ئەسلىي ئىش مۇنداق دېگىنە.

⑤ ئەجەبلىنىش ۋە تاسادىپىيلىق مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يۆكلە-
مىلەر

تىلىمىزدىكى «-دە (تە) ، -ھە» يۆكلىمىلىرى ئۆزى ئۇلانغان سۆز-
جۈملىلەرگە ئەجەبلىنىش ، ئەپسۇسلىنىش ، تاسادىپىيلىق قاتارلىق مەنە-
لەرنى يۆكلەيدۇ . مەسىلەن :

بىز بۇ يەردە شىپاخانا ئاچمايمىز - دە !

سورۇننى راسا بىر قىزىتىدىغان بولدۇق - تە .

ئەمدى ئۇخلا - ھە .

يېڭى ئىملا قائىدىسىدە «-دە ، -ھە» يۆكلىمىلىرى ئۆزى ئۇلانغان
سۆزلەردىن مىزىقچە (-) ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ ، دەپ بەلگىلەنگەن .

⑥ ئەنسىرەش ، ناتاينىلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يۆكلىمىلەر

تىلىمىزدىكى «-كىن» يۆكلىمىسى ئۆزى ئۇلانغان سۆز - جۈملە-
لەرگە ئەنسىرەش ، گۇمان (ناتاينىلىق) قاتارلىق مەنىلەرنى يۆكلەيدۇ .
مەسىلەن :

خوش شاھىم ، مەندىن نېمە سەۋەنلىك ئۆتتىكىن ؟

نېمە ھاجىتىڭىز بارىكىن ؟

⑦ گۇمان مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يۆكلىمە

تىلىمىزدىكى «-يە ، -دۇ (تۇ)» يۆكلىمىلىرى ئۆزى ئۇلىنىپ كەل-
گەن سۆز - جۈملىلەرگە گۇمان قىلىش ، ئىككىلىنىش مەنىلىرىنى
يۆكلەيدۇ . مەسىلەن :

بالا - چاقىسى كۆپمۇيە ؟

چېكەمدۇيە ؟

سېنىڭ ھەتلىرىڭ نېمىشقا ماڭا تەگمىگەندۇ ؟

يۇقىرىقىلار قوشۇمچە شەكلىدىكى يۆكلىمىلەر بولۇپ ، ئۇلار ئومۇ-
مەن سۆز - جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىپ ، ئۆزى ئۇلىنىپ
كەلگەن سۆز - جۈملىلەرگە ھەرخىل قوشۇمچە مەنىلەرنى يۆكلەش
رولىنى ئويناىدۇ . بۇلاردىن باشقا «ئەمىسە ، تېخى ، ئېھتىمال ، جۈمۇ ،
خالاس...» دېگەنگە ئوخشاش سۆز شەكىللىك يۆكلىمىلەرمۇ بار بولۇپ ،

بۇلار ئۆزى قوشۇمچە مەنە يۈكلەيدىغان سۆز - جۈملىلەردىن ئايرىلىپ يېزىلمىدۇ .

12) ئىملىق سۆز

(1) ئىملىق سۆز ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

ھېسى - تۈيغۇ ، چاقىرىق ، بۇيرۇق ، جاۋاب قاتارلىقلارغا ئىما (ئىشارەت) بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر ئىملىق سۆز ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ئىملىق سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەرگىمۇ ،"يارىمچى" سۆزلەرگىمۇ ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە بىرخىل سۆز تۈركۈمى بولۇپ ، بۇخىل سۆزلەر كونكرېت لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە ئەمەس ، پەقەت ھېسسىيات ، پوزىتسىيە ياكى چاقىرىش ، ئۇندەش مەنىسىنىلا ئىپادىلەيدۇ . ئۇلارنىڭ بۇخىل مەنىلىرى مۇئەييەن كونتېكىست ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكىمۇ بولالمايدۇ . سۆز ياساش ۋە تۈرلىنىش ئىقتىدارىغىمۇ ئىگە ئەمەس . ئۇ تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە :

① جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن ھېچقانداق قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدە بولماستىن ، ھامان مۇستەقىل بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ ياكى ئۆز ئالدىغا جۈملە بولۇپ كېلىشى مۇمكىن . مەسىلەن :

ھەي تاغىي ، مال - دۇنياغا ھېرىس ئادەملەرنىڭ ۋىجدانسىزلىقى خىرەلىشىپ كەتكىنىنى كۆپ كۆرگەنمەن . (مۇستەقىل بۆلەك)

— ۋاھ ، خىسلەتلىك دۇنيا /— دەۋەتتى رەمچى بوۋاي (مۇستەقىل بۆلەك) .

— دەرھال ئۇنى چاقىر !

— لەبەيەي . (جۈملە)

② ئىملىق سۆزلەر ئومۇمەن تۈرلەنمەيدۇ . ئايرىم ئىملىق سۆزلەر ئىسىملىشىپ ، ئىسىم رولىدا قوللىنىلغاندا ئىسىمنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىشى مۇمكىن . مەسىلەن :

ئاھ ئۇرارمەن ، ئاھ ئۇرارمەن ،

تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ :

① ھېس - تۈيغۇ ئىملىقلىرى

كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك ھېس - تۈيغۇلىرىغا ئىما بولۇپ كېلىدىغان ئىملىقلار ھېس - تۈيغۇ ئىملىقلىرى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

تىلىمىزدىكى «ئاھ ، پاھ ، ئۇھ ، ئوھوي ، ھوي - ھوي ، ئىسسىت ، بەللى ، ھەببەللى ، ئاپلا ، ئەستاغپۇرۇللا ، بارىكاللا ، خەير ، ئېھە ، ھەتتىگىنەي ، ھەي - ھەي ، ۋاي - ۋۇي ، ۋايجان ، ۋايبەي ، ۋىيەي ، ۋاھ ، تووا ، ھىم ، ۋاي تېخى ، ئۇھ ، خەپ ، ياشاللا ، ۋاي خۇدايىمەي ، ۋاي قوۋۇرغام... » قاتارلىق ئىملىقلار كىشىلەرنىڭ خۇشاللىنىش ، سۆيۈنۈش ، قايغۇ ، ئۆكۈنۈش ، ھاپىلىق ، قورقۇش ، ئەجەبلىنىش ، قارشىلىق ، رازىلىق ، نارازىلىق ، مەنسىتمەسلىك ، نەپرەت ، يىرگىنىش قاتارلىق ھېس - تۈيغۇلىرىغا ئىما بولۇپ كەلگەن .

② بۇيرۇق - چاقىرىق ئىملىقلىرى

ئادەملەرنىڭ بىر - بىرىگە ، ئادەملەرنىڭ ھايۋانلارغا قىلغان تۈرلۈك بۇيرۇق - چاقىرىقلىرىغا ئىما بولۇپ كېلىدىغان ئىملىقلار بۇيرۇق-چاقىرىق ئىملىقلىرى ، دەپ ئاتىلىدۇ .

تىلىمىزدىكى «مە ، بەس ، ھە ، جىم ، چۇھ ، قىخ ، تاخ ، پەش ، كۆش ، چاغ ، تاخ ، تۇ - تۇ - تۇ ، مە - مە ، پىش - پىش ، تىر - تىر... » قاتارلىقلار بۇيرۇق - چاقىرىق ئىملىقلىرىدۇر .

③ جاۋاب ئىملىقلىرى

باشقىلارنىڭ جاۋابىغا ئىما بولۇپ كېلىدىغان ئىملىقلار جاۋاب ئىملىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ .

تىلىمىزدىكى «ھەئە ، ياق ، ھە ، لەببەي ، خوش ، خوپ» دېگەنگە ئوخشاش ئىملىقلار جاۋاب ئىملىقلىرىدۇر .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . سۆز تۈركۈمى دېگەن نېمە؟ سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشنىڭ ئۇلچىمى قايسىلار؟

2 . ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق سۆزلەر قانداق تۈركۈملەرگە ئايرىلىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .

3 . ئىسىم دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

4 . خاس ئىسىم ۋە تۈردەش ئىسىم دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .

5 . ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ كۆپلۈك قوشۇمچىسى «-لار/-لەر»نىڭ قوللىنىلىشىنى چۈشەندۈرۈڭ .

6 . ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ تەۋەلىك شەكىللىرى قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

7 . ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ئۇيغۇر تىلىدا قانچە خىل كېلىش بار؟ ھەرقايسى كېلىشلەرنىڭ قوشۇمچىلىرى ۋە ئىشلىتىلىشىنى چۈشەندۈرۈڭ .

8 . سۈپەت دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

9 . دەرىجىسىز سۈپەت دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .

10 . سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ؟

11 . سان دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

12 . سانلار ئىپادىلىگەن مەنىسىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .

13 . مىقدار دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

14 . مىقدارلار قانداق ئۇلچەملەرگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈ-

نىمدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .

15 . رەۋىش دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

16 . رەۋىشلەر مەنىسىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .

17 . تەقلىد دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

18 . تەقلىدلەر ئىپادىلىگەن مەنىسىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .

19 . ئالماش دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

20 . ئالماشلار مەنىسىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ھەربىر تۈرىنىڭ ئىشلىتىلىشىنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

21 . پېئىل دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

22 . پېئىللار قانداق ئۆلچەملەرگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈ-نىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ .

23 . ئىسىمداش دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ياسىلىشى ۋە قوللىنىلىشىنى بىلىۋېلىڭ .

24 . سۈپەتداش دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ياسىلىدۇ؟

25 . رەۋىشداش دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ياسىلىدۇ؟

26 . مەقسەت پېئىلى دېگەن نېمە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

27 . پېئىلنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىز كاتېگورىيىسى دېگەن نې-مە؟ ئۇ قانداق شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ؟

28 . پېئىلنىڭ شەخس ، سان ۋە زامان كاتېگورىيىلىرىنىڭ تەبىر-ىي ئېيتىپ بېرىڭ . ئۇلارنىڭ قانداق شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىدە-غانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىڭ .

29 . پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچە خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ؟ مىساللار بىلەن بايان قىلىڭ .

30 . پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قانلىنىش ئەھۋالى قانداق بولىدۇ؟

31 . پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچە خىل

شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ.

32. پېئىلنىڭ راي كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچە خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ؟ ھەر بىرخىل راي شەكلىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرىنى مىساللار بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

33. تىركەلمە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

34. باغلىغۇچى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ ئۇ رولىغا ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ.

35. يۆكلىمە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ ئۇ مەنىسىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ.

36. ئىملىق سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟ ئىملىق سۆزلەر مەنىسىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ.

§ 3. سۆز بىرىكمىسى

1. سۆز بىرىكمىسى ھەققىدە چۈشەنچە

ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ مۇئەييەن ئۇسۇلدا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، سۆزدىن چوڭ، جۈملىدىن كىچىك گرامماتىكىلىق بىرلىك سۆز بىرىكمىسى، دەپ ئاتىلىدۇ. سۆز بىرىكمىسى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) قۇرۇلمىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سۆز بىرىكمىسى ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ مۇئەييەن مېنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

a. تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولغانلىرى:

ئۇرۇمچى بىلەن قەشقەر؛ شەھەر ۋە يېزا؛ ياسىن، يامەن؛ چىراي-لىق ئەما پاكار؛ ئازادە ھەم يورۇق؛ ئوقۇش، يېزىش...

b. ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولغانلىرى:

قار توختماق ، باها ئۆسمەك ، باھار ئىللىق ، پۈت توكۈر ، سانى ئونتۈز ، بىلىم كۆپ ، سېپى بار ، سىز كۆرگەن...

c . تولدۇرغۇچى - تولدۇرغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولغان. مىسرى : ۋەتەننى سۆيمەك ، ئاتا - ئانىنى سېغىنماق ، ئادىلنى كۆرمەك ، تاماق يېمەك ، رادىئو ئاڭلىماق ، گېزىت ئوقۇماق...

d . ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولغان. مىسرى :

نۇرسۇلنىڭ ئۆيى ، مېنىڭ سۆزۈم ، مەكتەپ دەرۋازىسى ، ئېگىز بىنا ، ياغاچ ئورۇندۇق ، ئون ئوقۇغۇچى ، ئۆچ كىلو گۆش ، ھېلىقى جاي ، غۇر - غۇر شامال ، ئالماقنىڭ بەرمىكى...

e . ھالەت - ھەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولغانلىرى :

يۈرتتا قالماق ، ئامسەدىن ئايرىلماق ، ئۆيگە بارماق ، چىرايلىق يازماق ، ئەتەي يۈزماق ، قەلەم بىلەن يازماق ، شار - شار قۇيۇۋەتمەك ، كۆچۈرۈپ يازماق ، بەك ئېگىز...

(2) رولىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، سۆز بىرىكمىسى سىنتاكسىلىق بىرلىك سۈپىتىدە جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ . مەسىلەن :

① مەن كۆرگەن كىتاب ياخشى ئىكەن .

② ئات قۇلىقىنى يوپۇرۇپ ئۆچقاندەك يۈگۈردى .

مىسال ① دە «مەن كۆرگەن» دېگەن سۆز بىرىكمىسى «كىتاب» دېگەن ئىگىنى ئېنىقلاپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن . مىسال ②دە «قۇلىقىنى يوپۇرۇپ» دېگەن سۆز بىرىكمىسى «يۈگۈردى» دېگەن ھەرىكەتنى ئېنىقلاپ ھالەت بولۇپ كەلگەن .

(3) سۆز بىرىكمىسى نۇتۇقتا مەلۇم ئالاقىلىشىش مەقسىتىدە ۋاقىتلىق بىرىكتۈرۈلگەن بولىدۇ . ئالاقىلىشىش مەقسىتىگە يېتىلگەندىن كېيىنلا يوقايدۇ .

(4) سۆز بىرىكمىسىنىڭ قۇرۇلمىسىنى كېڭەيتىشكە ، تارايتىشقا ،

تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا ، ھەتتا باشقا سۆزلەر-گە ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

بايىقى ئادەم← بايىقى ئېگىز ئادەم ← بايىقى ئېگىز بويلۇق ئادەم ← بايىقى ئېگىز بويلۇق خۇشخۇي ئادەم...

ئەخمەتنىڭ چاقناپ تۇرغان ، نۇرلۇق يوغان كۆزلىرى ← ئەخمەتنىڭ نۇرلۇق يوغان كۆزلىرى ← ئەخمەتنىڭ يوغان كۆزلىرى ← ئەخمەتنىڭ كۆزلىرى .

ياخشى ئادەم ، ياخشى كىتاب ، ياخشى يەر ، ياخشى ئىش...

ئەسكى ئادەم ، پاكار ئادەم ، ئون ئادەم ، ئۆ ئادەم...

سۆز بىرىكمىسىنىڭ (3) ۋە (4) ئالاھىدىلىكلىرى ئۇنىڭ «تۇراق-لىق سۆز بىرىكمىسى» دەپ ئاتىلىشۇاتقان ئىدىئوملارغا نىسبەتەن ئېيتىل-غان ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، سۆز بىرىكمىسى ، بولۇپمۇ سۆز تەرتىپىنى گرامماتىكىلىق ۋاستە قىلغان سۆز بىرىكمىسى بىلەن بىرىككەن سۆز بىر - بىرىدىن تۆۋەندىكى جەھەتلەردە پەرقلىنىدۇ :

(1) ئۇلارنىڭ ماتېرىيالى نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە ، سۆز بىرىكمە-سى سۆزلەردىن ھاسىل بولىدۇ . بىرىككەن سۆز بولسا مۇستەقىل مور-فېمىلاردىن ھاسىل بولىدۇ .

(2) قۇرۇلمىسىدىن كۆزەتكەندە ، ئۇلارنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى-نىڭ بىرىكىش دەرىجىسى ئوخشاشمايدۇ . سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش دەرىجىسى بوشراق بولىدۇ ، شۇڭا ئۇلارنىڭ قۇ-رۇلمىسىنى كېڭەيتىشكە ، تارايتىشقا ياكى قۇرۇلما تەركىبلىرىنىڭ ئور-نىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ . بىرىككەن سۆزدىكى تەركىبلەرنىڭ بىر-بىرىگىشى بولسا ئىنتايىن زىچ بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ تەركىبلىرى ئۆ-زگىرىسىغا باشقا تىل تەركىبلىرىنى (قوشۇمچە ياكى سۆزلەرنى) قوشۇش-قا ، تەركىبلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

سور بىرىكمىسى	بىرىككەن سۆز
ئاشىنىڭ قازىنى/ئاش قازىنى/ئاش ۆە قازان	ئاشقازان
كۆزنەڭ ئەينەكى/كۆز ۆە ئەينەك	كۆزەينەك
تۆگىنىڭ تاپىنى/تۆگە ۆە تاپان	تۆگىتاپان
ئاچچىقراق سۆ/ئاچچىق كۆل سۆيى	ئاچچىقسۆ
تارىمنىڭ دەريالىرى	تارىم دەريالىرى

(3) مەنە نۆقتىسىدىن كۆزەتكەندە ، ئۆلارنىڭ ئىپادىلىنىگەن مەنىلەرى ئوخشاشمايدۇ . سۆز بىرىكمىسىنىڭ مەنىسى ئۆنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ ئاددىي ھالدىكى يىغىندىسى بولۇپ ، ئۇ خىل مەنە مۇرەككەپ ئۆقۇمغا ۆەكىللىك قىلىدۇ ھەم تۆراقلىق بولمايدۇ ، مەنە تەركىبلىرىگە پارچىلاشقا بولىدۇ . بىرىككەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى بولسا ئۆنىڭ تەركىبىدىكى مۆستەقىل مورفېمىلارنىڭ مەنىلىرىنىڭ ئاددىي قوشۇلمىسى بولماستىن ، بەلكى ئېنىق بىرلا ئۆقۇمغا ۆەكىللىك قىلىدۇ . بۇخىل مەنە تۆراقلىق بولىدۇ . مەنە تەركىبلىرىگە پارچىلاشقا بولمايدۇ .

(4) جۈملىدىكى رولىدىن كۆزەتكەندە ، گەرچە ئۆلارنىڭ ھەر ئىككىسى سىنتاكسىلىق بىرلىك سۆپىتىدە جۈملىنىڭ مۆئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلەلىسىمۇ ، لېكىن زۆرۈر تېپىلسا ، سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىلىق مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ ۆە پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلار ھەنزۇتىلىنى تىرىشىپ ئۆگەنمەكتە .

بۇ جۈملىنىڭ قۇرۇلما قاتلىمىنى يەنىمۇ ئىچكىرىلىگەن ھالدا تۆۋەندىكىدەك تەھلىل قىلىشقىمۇ بولىدۇ :

سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلار ھەنزۇ تىلىنى تىرىشىپ ئۆگەنمەكتە .

بىرىككەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما مۇناسىۋىتىنى ئۆنداق پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ . ئۆلار ھەرقانداق ئەھۋالدا ھامان

جۈملىنىڭ بىرلا بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ئاشقازىنى ئاغرىۋېتىپتۇ .

② ئۇزۇنلارنىڭ كۆزقارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بېقىڭلار .

(5) گرامماتىكىلىق بىرلىكلەردىكى ئورنىدىن كۆزەتكەندە ، ئۇلار-نىڭ گرامماتىكىلىق بىرلىكلەردە تۇتقان ئورنى ئوخشاشمايدۇ . سۆز بىرىكمىسى سۆزدىن بىر بالداق يۇقىرى گرامماتىكىلىق بىرلىك هېسابلىنىدۇ . بىرىككەن سۆزلەر سۆز بولۇش سۈپىتى بىلەن سۆز بىرىكمە-سىدىن بىر بالداق تۆۋەن تۇرىدىغان گرامماتىكىلىق بىرلىك هېسابلىنىدۇ .

2 . سۆز بىرىكمىسىنىڭ تۈرى

سۆز بىرىكمىسىنى ئوخشىمىغان ئۆلچەملەرگە ئاساسەن ، ئوخشىما-غان تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ .

1) سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋە-تىنىڭ ئوخشاشلىقىغا ئاساسەن تەڭداش سۆز بىرىكمىسى ، بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى ، تولدۇرغۇچى - تولدۇرۇلغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە ئىگە - خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1 . تەڭداش سۆز بىرىكمىسى

ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق تەركىبىنىڭ تەڭداش مۇناسىۋىتىتە باغلىنىشىدىن هاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى تەڭداش سۆز بىرىكمە-سى ، دەپ ئاتىلىدۇ . تەڭداش سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەر ئەينى بىر سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولىدۇ ، شۇنداقلا جۈملىدە ئەينى بىر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بىز ئۇنىڭ دوكلاتىدىن هاياجانلاندۇق ، تەسىرلەندۇق ۋە ئىلهام-لاندۇق .

② بىلەمسەن ، ئۇنىڭ بايلىقىمۇ ، خۇشاللىقىمۇ ناهشا بىلەن ئۈسۈل .

③ قار بۆلۈتنەك ئۆچۈپ كېلىپ ،ئازگالارنى ، قاپتاللارنى

تولدۇرۇۋەتتى .

④ سۇ تەمسىز ، پۇراقسىز ، رەڭسىز سۈيۈق جىسىم .

⑤ شۇنىڭدىن كېيىن ، گاھ سولدىن سوقاتتى .

تەڭداش سۆز بىرىكمىسىدە سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت تەڭداشلىق — باراۋەرلىك مۇناسىۋەت بولغاچقا ، سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسىمۇ ، ئومۇمەن مەنىگە تەسىر يەتمەيدۇ . مەسىلەن : «داۋۇت بىلەن ساۋۇت ، بىلىملىك ۋە قابىلىيەتلىك ، ئازادە ھەم يورۇق ، تەجرىبە ياكى ساۋاق» دېگەندەك تەڭداش سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ . لېكىن ، بەزى تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى نىسبەتەن تۇراقلىق بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلغاندا ، گەرچە مەنىگە تەسىر يەتمىسىمۇ ، لېكىن تىل ئادىتىگە ياكى لوگىكىلىق قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇن كەلمىگەچكە ، ئادەتتە ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ . مەسىلەن : «ئىشچى ، دېھقان ، ئەسكەر» ، «مەدەنىيەت ، مائارىپ ۋە سەھىيە» ، «ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچى ، ئىشچى ۋە خىزمەتچىلەر» دېگەندەك تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا ، تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ . «مۇزاكىرە قىلماق ۋە ماقۇللىماق» ، «ئوبلاست ، ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەر» دېگەندەك تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا ، لوگىكىلىق قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ .

تەڭداش سۆز بىرىكمىسى ئۇستىدە توختالغاندا ، ئىككىلا سۆزدىن تۇزۇلگەن تەڭداش سۆز بىرىكمىسى بىلەن جۈپ سۆزنىڭ پەرقىنى ئايرىۋېلىشقا ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ . ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈشتە ، شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى ، ئەگەر تەڭداش مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىدا جانلىق تىلدا فونېتىكا جەھەتتە تىنىق (توختاش) بولمىسا ، يېزىق تىلىدا ئۇ ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇلسا ، ئۇ جۈپ سۆز ھېسابلىنىدۇ . ئەگەر تەڭداش مۇناسە-

ۋەتته كەلگەن ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىدا جانلىق تىلدا فونېتىكا جەھەتتە تىنىق (توختاش) بولسا ياكى ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىغا باغلىغۇچىلار ئىشلىتىلسە ۋە ياكى ئىككى تەركىبكە ئەينى بىر تۇرلىگۈچى قوشۇمچە ئايرىم - ئايرىم ئۇلانسا؛ يېزىق تىلىدا ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىدا تىنىش بەلگىلىرى ياكى باغلىغۇچىلار ئىشلىتىلسە، ئۇ تەڭداش سۆز بىرىكمىسى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

جۈپ سۆز	تەڭداش سۆز بىرىكمىسى
ياش - ئۆسمۈر	ياشلار، ئۆسمۈرلەر/ياش ۋە ئۆسمۈر
بۈگۈن - ئەتە	بۈگۈن، ئەتە/بۈگۈن ۋە ئەتە
دەپتەر - قەلەم	دەپتەر، قەلەم/دەپتىرىم ۋە قەلىمىم
ئانا - ئاتا	ئاتا، ئانا/ئاتا ۋە ئانا/ئاتام، ئانام
ئاق - قارا	ئاق، قارا/ئاق ۋە قارا/ئاق ياكى قارا
ئوي - پىكىر	ئوي، پىكىر/ئوي ۋە پىكىر/ئوي ياكى پىكىر

ئىككىلا سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان تەڭداش سۆز بىرىكمىسى بىلەن جۈپ سۆزلەرنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنە دائىرىلىرىمۇ ئوخشاشمايدۇ.

2. بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى

بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى بېقىنىدى تەركىب بىلەن بېقىندۇرغۇچى تەركىبتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. ئالدىنقى تەركىب بېقىنىدى تەركىب، كېيىنكى تەركىب بېقىندۇرغۇچى تەركىب (مەركىزىي سۆز) ھېسابلىنىدۇ. بېقىنىدى تەركىب بېقىندۇرغۇچى تەركىبنى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ ياكى چەكلەپ كېلىدۇ. بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى

ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى، دەپ ئاتىلىدۇ. ئېنىقلە-

ئىگە :

① ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسىدە ئېنىقلىغۇچى تەركىب ئە-
سىم ، سۈپەت ، سان (سان ـ مىقدارلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ،
ئالماش ، تەقلىد سۆز ، ئىسىمداش ۋە سۈپەتداشلاردىن ؛ ئېنىقلانغۇچى
تەركىب ئومۇمەن ئىسىملاردىن ، ئايرىم ئەھۋاللاردا سان ياكى ئىسىم-
داشلاردىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

ئەر مۇئەللىم ، ياغاچ ئورۇندۇق ، ئۇكامنىڭ پۇلى ، چوڭ زال ،
ئىككى قەلەم ، ئۆچ مېتىر رەخت ، قانچە قوي ، شۇنچە مەسىلە ، مىش-
مىش گەپ ، مىس ـ مىس ئادەم ، ئوقۇش قورالى ، ئوقۇغان ئادەم ، تۇرار
جاي ، ئوننىڭ بىرى ، ئالماقنىڭ بەرمىكى ، چىقماقنىڭ چۈشمىكى…

② ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى ئىككى سۆز
ياكى سۆز تەرتىپى ياكى تۇرلىگۈچى قوشۇمچە ۋەياكى بەزى تىركەلمىلەر-
دىن ئىبارەت گراممانتىكىلىق ۋاستە ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ كېلە-
دۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم بىلەن ئىسىم (ئايال كادىر) ، ئىسىم بىلەن
سۈپەت (سېمىز قوي) ، سان بىلەن ئىسىم (ئۆچ شەھەر) ، سان مىقدار
بىلەن ئىسىم (بىر ئۆي ئادەم) ، ئالماش بىلەن ئىسىم (مۇنۇ يەر) ،
تەقلىد سۆز بىلەن ئىسىم (غۇر ـ غۇر شامال) سۆز تەرتىپى ئارقىلىق
ئۆزئارا بىرىكىپ ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ .

تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى گراممانتىكىلىق ۋاستە قىلغان ئېنىقلە-
غۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرى دېگەندە ، ئىككى سۆزنىڭ ئىسىملارنىڭ
ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن شەخس قوشۇمچىلىرى (مېنىڭ
كىتابىم ، ئادىلنىڭ ئۆيى ، مەكتەپ دەرۋازىسى) ، ئورۇن ـ بەلگە كې-
لىش قوشۇمچىسى (باغدىكى گۈل ، ياناقتىكى نەرسە) ، ئوخشاتما قو-
شۇمچىسى (پولاتتەك ئىرادە ، تاغدەك قىيىنچىلىق) ، تەڭلەشتۇرمە كې-
لىش قوشۇمچىسى (ئالمىقانچە يەر ، مۇشتچىلىك ناۋات) ئارقىلىق ئۆزئا-

را بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا يەنە بەزى تىركەلمىلەر ئىسىملارنىڭ يۆنىلىش كې- لىش قوشۇمچىسىنى شەرت قىلغان ھالدا ئىككى سۆزنى ئۆزئارا باغلاپ ، ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ . مەسىلەن :

نازىلىققا ئالاقىدار ئىش ، تىلغا ئالغۇت كىتاب .

ئوقۇشقا دائىر مەسىلە ، ...

(2) ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى

ھالەت ـ ھەۋەرلىك مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

① بۇ تۈردىكى سۆز بىرىكمىسىدە بېقىندى سۆز ئىسىم سۆزەت ، سان ، سان ـ مىقدار ، ئالماش ، رەۋىش ، تەقلىد سۆز ، رەۋىشداشلار- دىن ، بېقىندۇرغۇچى سۆز (مەركىزىي سۆز) پېئىل ياكى سۆزەتتىن تەكىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

ياناقتىن كەلمەك ، ئۆيگە بارماق ، ياخشى ئىشلىمەك ، ئاستا ماڭ- ماق ، بىر قېتىم كۆرمەك ، شىلدىر ـ شىلدىر ئاقماق ، تىرىشىپ ئۆگەنمەك ، سەندىن چوڭ ، ئاتتىن ئېگىز ، ئوندىن جىق ، قارەك ئاق...

② ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى ئىككى سۆز ياكى سۆز تەرتىپى ، ياكى تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ۋەياكى تىركەلمىدىن ئىبارەت گرامماتىكىلىق ۋاستە ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ كېلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزەت بىلەن پېئىل (پاكىز نازىلماق ، توغرا ئىشلىمەك) ، رەۋىش بىلەن پېئىل (ئاران ئۆگەتمەك ، ئەتە يۈزماق) ، سان ـ مىقدار بىلەن پېئىل (بىر قەپەس ئېلىشماق ، ئىككى ئۆۋەت بارماق) ، تەقلىد سۆز بىلەن پېئىل (ۋىلىق ـ ۋىلىق كۆلمەك ، ۋاراق- ۋاراق قاينىماق) ، رەۋىش بىلەن سۆزەت (بەك چىرايلىق ، خېلى سال- قىن) سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ ھالەتلىك سۆز بىرىكمە-

لىرىنى ھاسىل قىلالايدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم بىلەن پېئىل چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى (تاغدىن چۈشمەك ، سۇدىن سۈزمەك) ، بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى (ئۆيگە بارماق ، دەرسكە چىقماق) ، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى (ئۆ- رۈمچىدە ئوقۇماق ، ئېتىزدا ئىشلىمەك) ، چەك كېلىش قوشۇمچىسى (چۈشكىچە ئۇخلىماق ، تۈرپانغىچە بارماق) ، ئوخشاتما كېلىش قوشۇم- چىسى (ئوتتەك قىزىماق ، سۈدەك ئاقماق) ، تەڭلەشتۈرمە كېلىش قو- شۇمچىسى (تۈرسۈنچىلىك ئوقۇماق ، ئادىلچىلىك سۆزلىمەك)دىن ئىبا- رەت تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ ھالەتلىك سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلسا ، ئىسىم ، سان ۋە ئالماشلار بىلەن سۈپەت- لەر چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى (تاشتىن قاتتىق ، ئوندىن ئارتۇق ، مەندىن ئېگىز) ، بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى (مەكتەپكە بېقىن ، ساڭا ئامراق ، ئوتتۇزدىن كۆپ) ، ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى (پولاتتەك مۇستەھكەم ، مەندەك ئاق)دىن ئىبارەت تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۆزئارا بىرىكىپ ھالەتلىك سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئىسىملار بىلەن پېئىل تىركەلمىلەرنىڭ ۋاستە- سى ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ . مەسىلەن :

تېلېفون ئارقىلىق كۆرۈشمەك ، قەلەم بىلەن يازماق

ئۆزى تونۇرۇلۇق سۆزلىمەك ، خەلق ئۈچۈن ئىشلىمەك

3 . تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى

تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپە- دۇ . ئۇلاردىن كېيىنكى قىسىم ھەرىكەتنى ، ئالدىنقى قىسىم ھەرىكەت ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ . ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان قىسىم ئۆتۈملۈك پې- ئىلدىن ، ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان قىسىم تۈرغۇن سۆزلەر (ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر)دىن تەركىب تاپىدۇ . ئالدىنقى قىسىم

بىلەن كېيىنكى قىسىم ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ئار-قىلىق ئۇزۇتارا باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

ۋەتەننى سۆيمەك ، يۇرتنى سېغىنماق ، كىنو كۆرمەك

تاماق يېمەك ، كىتاب ئوقۇماق ، سۆ ئىچمەك...

4 . ئىگە ـ خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى

ئىگە ـ خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى ئىككى قىسىمدىن تۇزۇلىدۇ . ئالدىنقى قىسىم (ئىگە بۆلەك) بايان قىلىنغۇچىنى ، كېيىنكى قىسىم (خەۋەر بۆلەك) بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرىدۇ ھەمدە خەۋەر بۆلىكى پېئىللىنىڭ ئىسىمداش ، سۈپەتداش ، رەۋىشداش شەكىللىدىن ياكى سۈپەتتىن تۇزۇلۇپ ئىگە بۆلەك بىلەن بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① باھا ئۆسۈشنىڭ زىيىنى كۆپ .

② بىز يامغۇر يېغىشتىن بۇرۇن كېلىپ بولدۇق .

③ ئۇنىڭ كەتكۈسى كەلگەنلىكىنى بىلمەن .

④ ئادىل تۇرغان ئۆي مۇشۇ .

⑤ ئۇنىڭ يېشى قېيىپ يىقىلىپ چۈشتى .

⑥ يېنىمدىن بىر ماشىنا گۈر قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى .

⑦ چىراغ ئۆچكۈچە يېتىۋالايلى .

⑧ تاك تاڭغۇچە ئىشلەپ بولىمەن .

⑨ ئۆيگە يوپى ئېگىز بىر يىگىت كىرىپ كەلدى .

⑩ بالا بار ئۆي بازار ، بالا يوق ئۆي مازار .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئەگەر خەۋەر بۆلەك پېئىللىدىن تۇزۇلۇپ ئىگە بۆلەك بىلەن شەخس ۋە سان جەھەتتە ماسلاشتۇرۇلسا ياكى ئىگە بۆلەك بىلەن خەۋەر بۆلەك بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كەلمەستىن ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئەينى بىر جۈملىنىڭ ئىگىسى ۋە خەۋىرى بولۇپ كەلسە ، ئىگە ـ خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى ئەمەس ، بەلكى ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

2) سۆز بىرىكمىسى قاتلام سانىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن (ئەچچە سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكىگە ئاساسەن) ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ۋە مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ .

(1) ئاددىي سۆز بىرىكمىسى

ئىككىلا مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىسى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئاددىي سۆز بىرىكمىسى بىرلا قاتلاملىق بولىدۇ . مەسىلەن :

شەھەر ئەترابى ، گەپ ئاڭلاش ، تۇرمۇش بۇيۇملىرى ، كېچە ـ كۈندۈز ئىشلىمەك ، ۋاراڭ ـ چۇرۇق قىلىپ ، ماقالىنى يېزىپ بولماق ، تەكشۈرۈش ۋە تەنقىد قىلىش ، كۆزقارىشىنى بايان قىلماق .

(2) مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى

ئۈچ ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىسى مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق قۇرۇلما قاتلىمىغا ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

يېقىملىق نەپ ئاۋازى ، شەھەر ئەترابى رايونى ، سۇيى قۇرۇغان يالغۇز تۇگمەن ، ۋەتەن ۋە خەلقىنى قىزغىن سۆيمەك ، بايىقى ئېگىز بويلۇق ئۇرۇشقاق ئادەم . بىر ئايلىق تاماق بېلىتى…

مەيلى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى بولسۇن ياكى مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى بولسۇن ، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى جۈملىدە قۇرۇلۇش ماتېرىيالىلىق رول ئويناپدۇ . يەنى ، جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . ئۇلار پەقەت قۇرۇلما قاتلاملىرىنىڭ سانىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ . يەنى ، ئاددىي سۆز بىرىكمىسى پەقەت بىرلا قۇرۇلما قاتلىمىغا ئىگە بولسا (بىرلا سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولسا) ، مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق قۇرۇلما قاتلىمىغا (ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتكە) ئىگە بولىدۇ . مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ئاددىي سۆز بىرىكمىسىدىن مۇرەككەپ بولىدۇ .

ىسى ئاساسدا شەكىللەنگەن بولۇپ ، ئۇ ئاددىي سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىۋاستە تەركىبلىرىنىڭ كېڭىيىشى ئارقىلىق مۇرەككەپلىشىدۇ . يەنى ، ئاددىي سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىۋاستە تەركىبى ئۆزىنى يادرو قىلغان ئاساستا باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىدۇ . ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان يۇ يېڭى سۆز بىرىكمىسى يەنە ئۆزىنى يادرو قىلىپ باشقا سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىدۇ . ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ئاساسدا شەكىل-لەنگەن مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ھەرقانچە مۇرەككەپ بولسىمۇ ، ئاددىي سۆز بىرىكمىسىنىڭ نۇمخسىسدىن چەتنەپ كېتەلمەيدۇ .

3) سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ياكى بېقىندۇرغۇچى سۆزنىڭ جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق فۇنكسىيىسىنىڭ ئوخشاسلىقىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ :

(1) ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

ئىسمىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ياكى بېقىندۇرغۇچى سۆز ئىسىم-دىن بولغان ، جۈملىدىكى رولى ئىسىمغا ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمە-سى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى (ئىسىملىق سۆز بىرىكمە-سى) ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ھەلقىنىڭ مېلى — ئۇنىڭ جېنى .

② بىلەمسەن ، ئۇنىڭ بايلىقىمۇ ، خۇشاللىقىمۇ ناخشا بىلەن ئۇسسۇل .

③ سەمەت كۆڭلى يۈمشاق ئادەم .

④ ئۇ قۇمۇلدىن كەلگەن ئەمەتنى ، تۇرپاندىن كەلگەن ئابلىمىتنى تاللىۋالدى .

⑤ تاماق يەيدىغان ۋاقىتتا بارامسىز ؟

⑥ باھارنىڭ ئاكىسىنىڭ بالىسى قايتىپ كەپتۇ .

(2) سۈپەت خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

سۈپەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ياكى بېقىندۇرغۇچى سۆز سۈپەت-تىن بولغان ، جۈملىدىكى رولى سۈپەتكە ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمە-سى سۈپەت خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① بىزنىڭ ئىستقبالىمىز گۈزەل ھەم پارلاق .

② بالا بار ئۆي بازار ، بالا يوق ئۆي مازار .

③ ئۇ خەتنى چىرايلىق بەك يازىدۇ .

④ بۇ يەر بەك مەنزىرىلىك ئىكەن .

(3) رەۋىش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

رەۋىشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ياكى بېقىندۇرغۇچى سۆز رەۋىش-تىن بولغان ، جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق رولى رەۋىشكە ئوخشاش بول-غان سۆز بىرىكمىسى رەۋىش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن چاغاندىن بۇرۇن قايتىپ كېلىمەن .

② ئەتە سائەت سەككىزدە يىغىن بار ، سەل بالدۇر كېلەرسىز .

③ ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن يۇرتۇمغا قايتىمەن .

(4) ئىسىمداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

ئىسىمداشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ياكى بېقىندۇرغۇچى سۆز ئىسىمداشتىن بولغان ، جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق رولى ئىسىمغا ئوخ-شاش بولغان سۆز بىرىكمىسى ئىسىمداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمە-سى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۆتتى زامانىۋىلاشتۇرۇش — بىزنىڭ نىشانىمىز .

② كىتاب ئوقۇشنىڭ پايدىسى كۆپ .

③ پۈتبۈل ئويناشنى ، سۈ ئۈزۈشنى مەنمۇ بىلىمەن .

④ مەن لەڭمەننى سوغۇق يېيىشكە ئادەتلەنگەن .

⑤ كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇلى — بەدەن چىنىقتۇرۇش .

(5) سۈپەتداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

سۈپەتداشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ياكى بېقىندۇرغۇچى سۆز سۈ-پەتداشتىن بولغان ھەم جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق رولى سۈپەتكە باراۋەر

مەسىلەن :

① دەرسنى ئاڭلايدىغان كىشىلەر بارمۇ ؟

② ئۇ يەرگە بارغان كىم ؟

③ سىز ئالغان بۇ كىتاب بەك ياخشى ئىكەن .

④ باتۇر بىر ئۆلەر ، قورقماق مىڭ ئۆلەر .

⑤ ئۇ ئاڭلىغانلىرىنى بىزمۇ ئاڭلىغان .

⑥ قادىر كۆزى كۆرمەيدىغان ، قولى تۇتمايدىغان بىرسى بىلەن توي قىپتۇ .

(6) رەۋىشداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

رەۋىشداشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ياكى بېقىندۇرغۇچى سۆز رەۋىشداشتىن بولغان ھەم جۈملىدىكى رولى رەۋىشلەرگە ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسى رەۋىشداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ساقلىنى تۇنامىلاپ تۇرۇپ قالدى .

② ساراڭلارچە ، ئەسەبىيلەرچە كۈلۈپ ، ۋارقىراپ ـ جارقىراپ ، چەكسىز قۇملۇق ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ كەتتى .

③ ئۇقمۇ مۇشۇ باغدا ئۆسىلەپ ، تەمتىلەپ ، يۇگۈرۈپ ، كۈلۈپ ، باغامچىلارغا يامىشىپ يۈرۈپ ھايات بىلەن تونۇشقان .

④ كىتابنى مەكتەپكە كەلگۈچە ئالغاچ كېلەي .

⑤ بىز تاماق يېگەچ پاراڭلىشايلى .

【مۇھاكىمە سوئاللىرى】

1 . سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

2 . سۆز بىرىكمىسى بىلەن بىرىككەن سۆزنىڭ پەرقى نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

3 . سۆز بىرىكمىسى قانداق ئۇلىچىلەرگە ئاساسەن قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ ؟ ئۇلار قايسىلار ؟

4 . تەڭداش سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

5 . بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ ئۇ ئۆز ئىچىدىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

6 . تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

7 . ئىگە ـ خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

8 . ئاددىي سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى دېگەنچۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

9 . ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

10 . سۈپەت خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

11 . رەۋىش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

12 . ئىسىمداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

13 . سۈپەتداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

14 . رەۋىشداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

§ 4 . ئاددىي جۈملە

1 . جۈملە ھەققىدە چۈشەنچە

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلۈپ ، نىسپىي تولۇق ئايانغلاشقان ئوي - پىكىرنى بىلدۈرىدىغان ۋە بەلگىلىك ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولغان ئەڭ ئاساسىي ئالاقە بىرلىكى جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ ، جۈملە تۈۋەندىكى- دەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

(1) قۇرۇلما نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، جۈملە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ يىلى مەكتىپىمىزگە 2000 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى .

② ۋەتەننى قوغداش بىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىز .

③ ياتقىمىز ئازادە ، يورۇق .

④ ئېتىمنى قەيەرگە باغلايمەن ؟

⑤ جېنىم دوستۇم ، ئانامغا ئېيت ، مېنى ئۇنىڭغا بەرمىسۇن .

⑥ ئاپلا ، مەن كىرمىسەم بوپتىكەن - ھە !

⑦ بۇ لۇغەت نىجاتنىڭ .

(2) رولىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، جۈملە ئالاقىلىشىشتىكى ئەڭ ئاساسلىق بىرلىك ، چۈنكى جۈملە توپى ، بىر مەيدان دوكلات ، بىر پارچە ماقالە قاتارلىقلارمۇ ئادەتتە ئالاقە بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ . لېكىن ، ئۇلار ئۆزئارا ئالاقىلىشىشتا يەككە (مۇستەقىل) ھالدا قوللىنىشقا بولىدىغان جۈملىدىن ئىبارەت بۇ ئەڭ ئاساسىي ئالاقە بىرلىكىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ . شۇڭا ، جۈملە ئەڭ ئاساسىي ئالاقە بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ .

(3) قوناپتىكىلىق ئالاھىدىلىكى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ھەر قانداق بىر جۈملە مۇئەييەن ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولىدۇ . كۆندىلىك

تۇرمۇشتا ، كىشىلەر ھەمىشە باشقىلار گەپ قىلغان چاغدىكى ئىنتوناتسە-
يىدىن قارشى تەرەپنىڭ بىر جۈملە گەپنى قىلىپ بولغانلىقى ياكى
گەپنىڭ يېرىمىدا توختاپ قالغانلىقىنى پەرەز قىلالايدۇ . شۇڭا ، مەلۇم
ئۇزۇندىكى جۈملە ياكى جۈملە ئەھمىيىتىنى پەرق ئېتىشتە ، ئىنتوناتـ
سىيە مۇھىم ئاساس بولىدۇ . ئىنتوناتسىيە جۈملىنى سۆز ۋە سۆزبىرىك-
مىلىرىدىن پەرقلەندۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ . مۇئەييەن
شارائىتتا ، سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىنتوناتسىيىگە ئىگە قىلىنسا ،
ئۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى جۈملە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

① كېچە . ئەتراپ دىمىق ۋە بۇرۇقتۇرۇم .

② ئەتىياز . قارلار ئېرىشكە باشلىدى .

مانا بۇ جۈملىلەردىكى «كېچە» ، «ئەتىياز» يۇقىرىقىدەك تىل
شارائىتىدا ئىنتوناتسىيىگە ئىگە قىلىنىپ ۋە مۇئەييەن كونتېكستقا كـ-
رىپ جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىنغان . دېمەك ، ئۇلار جۈملە
ھېسابلىنىدۇ .

① — ئىسمىڭىز نېمە ؟

② — غالىب .

③ — قايسى مەكتەپتە ئوقۇيسىز ؟

④ — شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا .

⑤ — قايسى فاكۇلتېتتا ؟

⑥ — تىل فاكۇلتېتىدا .

⑦ — قايسى كەسىپتە ؟

⑧ — خەنزۇ تىلىدا .

⑨ — نەچىنچى يىللىقتا ؟

⑩ — ئىككىنچى يىللىقتا .

بۇ دىئالوگدا مىسال ②④⑤⑥⑦⑧⑨⑩ لاردىكى سۆز ياكى سۆز
بىرىكمىلىرىمۇ ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم جۈملە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .
چۈنكى ، ئۇلارمۇ يۇقىرىقىدەك تىل شارائىتىدا ئىنتوناتسىيىگە ئىگە
قىلىنغان . دېمەك ، سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ماھىيەتى ئاز -

كۆپ بولۇشى جۈملىنىڭ ھاسىل قىلىنىشىنىڭ شەرتى ھېسابلانمايدۇ .

جۈملىنىڭ يەنە بىر فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئۇنىڭ ئالدى - كەينىدە تىنىق ياكى پائۇزا بولىدۇ . بۇ خىل تىنىق ياكى پائۇزا جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ۋە تارماق جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىنىق ياكى پائۇزىدىن نىسبەتەن چوڭ ياكى ئۇزۇن بولىدۇ .

جۈملە ئىنتوناتسىيىسى يەنە جۈملە تۈرلىرىنى پەرقلەندۈرۈشتىمۇ مۇھىم رول ئويناپدۇ . چۈنكى ، جۈملە ئىنتوناتسىيىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملە دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

(4) مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا ، جۈملە نىسپىي تولۇق ئايانغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ . چۈنكى ، بىر جۈملە ھەر قانچە ئۇزۇن بولسىمۇ ، كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك مۇرەككەپ ئوي - پىكىرلىرى ئۇ بىر جۈملىدە بىردىنلا ئىپادىلىنىپ كېتەلمىگى ناتايىن . ئۇ چوقۇم ئۇزۇنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىكى باشقا جۈملىلەر بىلەن بىرلەشكەندىلا ئاندىن تولۇق ئايانغلاشقان بىر ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ . يەنە بىر جەھەتتىن ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر چوقۇم مۇئەييەن تىل شارائىتىنى ئۇزىگە شەرت قىلىدۇ . جۈملە مەنىسى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا روشەنلىشىدۇ . شۇڭا ، ئادەتتە ، جۈملە نىسپىي تولۇق ئايانغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ دەپ قارىلىدۇ .

(5) جۈملىدە مۇئەييەن بىر ئوي - پىكىر ئىپادىلىنىش بىلەن بىرگە يەنە تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇلارمۇ ئىپادىلىنىدۇ . چۈنكى ، جۈملىدە سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم بىر شەيئىي ياكى ھادىسىگە قارىتا مۇئەييەنلەشتۈرۈش ، ئىنكار قىلىش ، سوئال قويۇش ، بۇيرۇق قىلىش قاتارلىق ئوي-پىكىرلىرى ئىپادىلىنىش بىلەن بىرگە يەنە شۇ شەيئى ياكى ھادىسىگە قارىتا خۇشاللىنىش ، ھاياجانلىنىش ، ھەيران قېلىش ، بىزار بولۇش ، ياقتۇرماسلىق قاتارلىق تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇلىرىمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ .

(6) جۈملە بايانىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ . جۈملىنىڭ بايان

خۇسۇسىيىتى سۆزلىگۈچىنىڭ گەپ مەزمۇنىغا بولغان مۇنبىكتىپ پو-
زىتسىيىسى (نېمىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ، نېمىنى ئىنكار قىلغان ، قا-
داق ئارزۇنى ئىپادىلىگەن ، قانداق مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغان) گە
قارىتىلغان .

(7) جۈملە ئۆزىدىن چوڭ قۇرۇلمىنىڭ ئىچىگە ئېلىنماسلىقى كېرەك . ئەگەر جۈملە ئۆزىدىن چوڭ قۇرۇلمىنىڭ ئىچىگە ئېلىنسىلا ، ئۆزىنىڭ جۈملىلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ ، جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكىگە ئايلىنىپ قالىدۇ . مەسىلەن :

① ئاش بار .

② ئاش بار يەردە جان بار .

③ ئاش بار يەردە جان بار ، دەپ توغرا ئېيتقان .

④ ئاش بار يەردە جان بار ، دەپ توغرا ئېيتقانلىقىنى بىلمىز .

⑤ قان چىقتى .

⑥ جان چىقتى .

⑦ قان چىقتى — جان چىقتى .

سۆز بىرىكمىسى بىلەن جۈملە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ .

(1) سۆز بىرىكمىسىدە ئىنتوناتسىيە بولمايدۇ . جۈملىدە بولسا مۇئەييەن ئىنتوناتسىيە بولىدۇ .

(2) سۆز بىرىكمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىنىق نىسبەتەن قىسقا ، جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىنىق نىسبەتەن ئۇزۇن بولىدۇ .

(3) سۆز بىرىكمىسى جۈملىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قۇرۇلما بىر-لىكى بولۇپ ، ئۇنىڭدا بايان خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ ، جۈملىدە بولسا بايان خۇسۇسىيىتى بولىدۇ .

(4) سۆز بىرىكمىسى ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ ، جۈملە بولسا ئايانلاش-قان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ .

(5) سۆز بىرىكمىسىدە قارىتما بۆلەك ، قىستۇرما بۆلەك ، ئۇندەش بۆلەك ۋە تۇرلۇك ھېس - تۇيغۇ تەركىبلىرىگە ئوخشاش قوشۇمچە تەركىبلەر بولمايدۇ . جۈملىدە بولسا ئۇنداق قوشۇمچە تەركىبلەر بول-

دۇ .

(6) سۆز بىرىكمىسى جۈملىدىن بىرەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان گرام-ماتىكىلىق بىرلىك ، جۈملە بولسا سۆز بىرىكمىسىدىن بىر دەرىجە يۇقە-رى تۇرىدىغان گراممماتىكىلىق بىرلىك .

2 . جۈملە تىپلىرى

جۈملىلەرنى ئىچكى قۇرۇلما جەھەتتىن تەھلىل قىلىش نەتىجىسىدە ھاسىل قىلىنغان سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما قىلىپى ياكى قۇرۇلما نۇسخە-سى جۈملە تىپى ، دەپ ئاتىلىدۇ ، مەسىلەن :

① باللار ئاماق يەۋەتىدۇ .

② مەن ماقالە يېزىۋاتىمەن .

③ باشقىلار مۇسابىقە كۆرۈۋاتىدۇ .

.....

مانا بۇ جۈملىلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى تەھلىل قىلىنىپ ۋە ئۇلاردىكى ئورتاقلىقلار يىغىنچاقلىنىپ «ئىگە - تولدۇرۇغۇچى - خە-ۋەر» لىك جۈملە تىپى ھاسىللىنىدۇ .

① ئۇرۇمچى — شىنجاڭنىڭ مەركىزى .

② پاشا ئىشان — داڭلىق ناخشىچى .

③ ل . مۇتەللىپ — شائىر .

.....

مانا بۇ جۈملىلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى تەھلىل قىلىنىپ ۋە ئۇلاردىكى ئورتاقلىقلار يىغىنچاقلىنىپ «ئىگە - خەۋەر» لىك جۈملە تىپى دەپ قارىلىدۇ .

جۈملە تىپى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە :

1 . جۈملە تىپى ئابستراكتلىققا ئىگە بولىدۇ . ھەر قانداق بىر تىلدا كونكرېت جۈملىلەرنىڭ سانى چەكسىز بولىدۇ . ھەر قانداق بىر تىلدىكى ئەنە شۇنداق سانسىزلىغان كونكرېت جۈملىلەرنى سانى تولمۇ چەكلىك بولغان تىپلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ . شۇڭا ، جۈملە تىپى سانسىزلىغان

كونكرېت جۈملىلەرگە نىسبەتەن ئابستراكت بولىدۇ . دېمەك ، جۈملە-
نىڭ سانى چەكسىز ، جۈملە تىپىنىڭ سانى چەكلىك بولىدۇ .

2 . جۈملە تىپى ھاسىلچانلىققا ئىگە بولىدۇ . چۈنكى ، كىشىلەر
شۇ چەكلىك جۈملە تىپىنى ئىگىلىۋالغان ھامان ، شۇ جۈملە تىپىنىڭ
ھەربىر ئورنىغا ئوخشاش گرامماتىكىلىق رولغا ئىگە سۆزلەرنى ئالماش-
تۇرۇپ قويۇش ئارقىلىق ، ئۇ جۈملە تىپىدىن مانىسىزلىغان جۈملىلەرنى
ھاسىل قىلالايدۇ .

3 . جۈملە تىپى سىستېمىلىقلىققا ئىگە بولىدۇ . چۈنكى ، جۈملە تىپى بىلەن جۈملە تىپى ئورگانىك بىرىكىدۇ . يۇقىرى
قاتلامدىكى جۈملە تىپى ئىچىدە ئوتتۇرا قاتلامدىكى جۈملە تىپى بولىدۇ .
ئوتتۇرا قاتلامدىكى جۈملە تىپى ئىچىدە تۆۋەن قاتلامدىكى جۈملە تىپى
بولىدۇ . ئەنە شۇنداق يۇقىرى ، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى جۈملە
تىپلىرى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋە بىر - بىرىنى شەرت قىلىد-
ىغان جۈملە تىپى سىستېمىنى ھاسىل قىلدۇ . شۇڭا ، ھەربىر جۈملە
تىپى شۇ تىلدىكى جۈملە تىپى سىستېمىسىدا ئۆزىگە خاس ئورۇنغا ئىگە
بولۇپ ، ئۇ قايسى قاتلامدا بولسا ، شۇ جۈملە تىپى ئۆزىگە مەنسۇپ
بولىدۇ .

كونكرېت جۈملىلەر دائىم نۇرغۇن ئاممىلاردىن تەركىب تاپىدۇ .
ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى جۈملە تىپىنىڭ ھاسىل بولۇشىغا بىۋاسىتە
تەسىر كۆرسەتسە ، يەنە بەزىلىرى جۈملە تىپىغا قىلچە تەسىر كۆرسەتمەي-
دۇ . شۇڭا ، جۈملە تىپى ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەندە ، جۈملە تىپىغا
مۇناسىۋەتسىز ياكى جۈملە تىپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغان ئاممىلار تەرە-
دىن ساقىت قىلىنىشى كېرەك . جۈملە تىپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغان
ئاممىلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت :

(1) جۈملە ئىنتوناتسىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئاممىلار ، مەسىلەن :
بايان ، سوئال ، بۇيرۇق ، ئۇندەش ، تەكىتلەش قاتارلىق ئاممىلار ھەم
شۇلارغا مۇناسىۋەتلىك سۆز - ئىبارىلەر جۈملە تىپىغا تەسىر كۆرسەتمەي-
دۇ . مەسىلەن :

① قادىر كەلدى . (بايان)
② قادىرمۇ كەلدى . (تەكىت ھەم بايان)
③ قادىر كەلدىمۇ ؟ (سوئال)
④ قادىر كەلدى ؟ (سوئال)
⑤ قادىرمۇ كەلدىمۇ ؟ (تەكىت ھەم سوئال)
⑥ قادىر كەلسۇن . (بۇيرۇق)
⑦ قادىر كەلدى ! (ئۈندەش)

بۇ يەتتە جۈملىنىڭ ئىنتوناتسىيىسى ۋە تەكىتلەش نۇقتىسى گەرچە بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ جۈملە تىپى ئوخشاش بولۇپ ، ئۇلار ئوخشاشلا «ئىگە - خەۋەرلىك» جۈملە تىپىغا كىرىدۇ .

(2) جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلەكلىرى . مەسىلەن : قاراتما بۆلەك ، قىستۇرما بۆلەك ۋە ئۈندەش بۆلەكلەر جۈملە تىپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ . مەسىلەن :

① ھەي كۆپچىلىك ، ئەك ياخشىسى ، سىلەر ئادىلنى ئېلىپ كېتىڭلار .
② ئەپسۇسكى ، سىلەر ئادىلنى ئېلىپ كېتىپسىلەر .
③ ھەي ئىسىت ، سىلەر ئادىلنى ئېلىپ كېتىپسىلەر ئەمەسمۇ ؟

مانا بۇ جۈملىلەر تەركىبىدىكى «ھەي كۆپچىلىك» دېگەن قاراتما بۆلەك ، «ئەك ياخشىسى» ، «ئەپسۇسكى» دېگەن قىستۇرما بۆلەك ۋە «ھەي ئىسىت» ، «ئەمەسمۇ» دېگەن ئۈندەش بۆلەكلەر جۈملە تەركىبىدىن چىقىرىۋېتىلسىمۇ ، ئۇ جۈملىلەر ئوخشاشلا «ئىگە - تولدۇرغۇچى - خەۋەر» تىپلىق جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

(3) رولى ئوخشاش بولغان سۆزلەر ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرۇلسا ، جۈملە تىپىغا تەسىر يەتمەيدۇ . مەسىلەن :

① پەردە شىرىنگۈلنى تونۇيدۇ . ← شىرىنگۈل پەردىنى تونۇيدۇ .
② ئۇرۇمچى — شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى ← شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى — ئۇرۇمچى .

(4) ئەكىتلىمەكچى بولغان نۇقتىغا ئاساسەن ، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ نورمال ئەرتىپى ئۆزگەرتىلسە ، جۈملە تېپىغا ئەسىر يەتمەيدۇ . مەسىلەن :

① قىنىڭغا پاتمايدىغان چوكان - دە ، سەن . ← سەن قىنىڭغا پاتمايدىغان چوكان - دە .

② كۆرەرمىز ئۇنىڭ بىكاردىن - بىكارغا قوش - كالا بېرىپ تۇرغىنىنى ← ئۇنىڭ بىكاردىن - بىكارغا قوش - كالا بېرىپ تۇرغىنىنى كۆرەرمىز .

(5) جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ كېڭەيتىلىشى جۈملە تېپىغا ئەسىر كۆرسەتمەيدۇ . بەش تۈرلۈك جۈملە بۆلىكى ئىچىدە ئىگە ، خەۋەر ، تولدۇرغۇچى جۈملە تېپىغا مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلەر ھېسابلىنىدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن ھالەت بولسا ئادەتتىكى ئەھۋالدا جۈملە تېپىنىڭ ھاسىل بولۇشىغا ئەسىر كۆرسەتمەيدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، بىر سۆزدىن ئەركىب تاپقان ئىگە ياكى خەۋەر ۋە ياكى تولدۇرغۇچى ئېڭەيتىلگەندىن كېيىن ، بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ . بۇ سۆز بىرىكمىسىنىڭ گرامماتىكىلىق رولى ئەسلىدىكى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق رولى بىلەن يەنىلا ئوخشاش بولىدۇ . شۇڭا ، جۈملە تېپى ئۆزگەرمەيدۇ . مەسىلەن :

① ئەركىن كىتاب ئوقۇيدۇ .

② ئۇكام ئەركىن بۇ كىتابنى قىزىقىپ ئوقۇيدۇ .

بۇ جۈملىلەردىكى «ئەركىن» بىلەن «ئۇكام ئەركىن»نىڭ ، «كىتاب» بىلەن «بۇ كىتاب»نىڭ ، «ئوقۇيدۇ» بىلەن «قىزىقىپ ئوقۇيدۇ»نىڭ گرامماتىكىلىق رولى ئوخشاش . شۇڭا ، ئۇ ئىككى جۈملە ئوخشاشلا «ئىگە- تولدۇرغۇچى- خەۋەر» تىپلىق جۈملەر دەپ قارىلىدۇ .

(6) جانلىق تىلدا بەزى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى جۈملە تېپىنىڭ ئايرىلىشىغا ئەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ . يەنى ، تولۇقسىز جۈملە بىلەن تولۇق جۈملە ئەينى بىر جۈملە تېپى ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

— مەن ئۇنى بايا كۆردۈم .

— كىمنى؟

— نۇرمانتى.

بۇلاردىكى «كىمنى»، «نۇرمانتى» دېگەن تولۇقسىز جۈملىلەر «مەن كىمنى كۆردۈم»، «مەن نۇرمانتنى كۆردۈم» دېگەن جۈملە دەپ قارىلىپ، «مەن ئۇنى بايا كۆردۈم» دېگەن تولۇق جۈملە بىلەن بىر تېپقا مەنسۇپ بولىدۇ. يەنى، «ئىگە- تولدۇرغۇچى- خەۋەر» تىپلىق جۈملە ھېسابلىنىدۇ.

جۈملە تىپى قاتلاملىقتا ئىگە بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەرنى تۆۋەندىكىدەك تۆت قاتلام بويىچە ئوخشاش بولمىغان تىپلارغا ئايرىشقا بولىدۇ.

بىرىنچى قاتلامدا، جۈملىلەر ئاۋۋال ئاددىي جۈملە ۋە قوشما جۈملە دېگەن ئىككى چوڭ تىپقا ئايرىلىدۇ.

ئىككىنچى قاتلامدا، ئاددىي جۈملە ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە دېگەن ئىككى تىپقا، قوشما جۈملە تەڭداش قوشما جۈملە ۋە بېقىندى قوشما جۈملە دېگەن ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ.

ئۈچىنچى قاتلامدا، ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ئىسىملىق ئىگە- خەۋەرلىك جۈملە، سۈپەتلىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە، سانلىق ئىگە- خەۋەرلىك جۈملە، تەقلىد سۆزلۈك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ۋە پېئىل- لىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە دېگەن بەش جۈملە تىپىغا؛ ئىگىسىز جۈملە ئىسىملىق ئىگىسىز جۈملە، پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە ۋە ئالاھىدە ئىگىسىز جۈملە دېگەن ئۈچ تىپقا بۆلۈنىدۇ. تەڭداش قوشما جۈملە بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە، كۆچەيتىش مۇنا- سىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى تەڭ- داش قوشما جۈملە، ئىزاھ مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن- دەك تىپلارغا؛ بېقىندىلىق قوشما جۈملە سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە، شەرت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەندەك تىپلارغا بۆلۈنىدۇ.

تۆتىنچى قاتلامدا ، ئىسملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ، سۈپەتلىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ۋە پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىلەر يەنمۇ ئىچكىرىلىگەن ھالدا بەزىسىر تېپلارغا بۆلۈنىدۇ .

تۆۋەندە بىز ئاددىي جۈملە تېپلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز .

ئاددىي جۈملە ئىگە ـ خەۋەرلىك قۇرۇلمىغا ئىگە ـ ئىگە ئەسلە-كىگە ياكى شۇ ئىگە ـ خەۋەرلىك قۇرۇلمىنىڭ مۇستەقىل ھالدا جۈملە ھاسىل قىلىش ـ قىلالماسلىقىغا ئاساسەن ئاۋۋال ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە دەگەن ئىككى تېپقا ئايرىلىدۇ .

1) ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە

ئىگە بىلەن خەۋەردىن ئىبارەت ئىككى بۇۋاستە تەركىبكە پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا بولىدىغان جۈملە ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، تەركىبىدە ئىگە بۆلەك بىلەن خەۋەر بۆلەكنىڭ ھەر ئىككىسى بار بولغان جۈملىلەر ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ھېسابلىنىدۇ . بۇ تېپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك جۈملە قۇرۇلمىسى-نىڭ يادرو قىسمى ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىلەرنى يەنمۇ كىچىك تېپلارغا ئايرىشتا ، شۇ جۈملىنىڭ خەۋىرىنىڭ قانداق سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكىگە ئاساسەن ، ئۇنى تۆۋەندىكىدەك بەش تېپقا ئايرىشقا بولىدۇ :

(1) ئىسملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە

خەۋىرى ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپقان جۈملىلەر ئىسملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە تۇرلۇك گرامماتىكىلىق شەكىللەردە كېلىش ئارقىلىق ، جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلەلەيدۇ . شۇڭا ، ئىسملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىلەرنى يەنە تۆۋەندىكىدەك تېپلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ :

① ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىم)

بۇ تېپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم باش كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

△ ئادىل — ئىشچى .
△ ئاكام — ئوقۇتقۇچى .
△ سۆ ئانىسى — بۆلاق ، سۆز ئانىسى — قۇلاق .
△ تەنقىد دېگەن تەنقىد .

② ئىگە (تۆرغۈن سۆز) - خەۋەر (ئورۇن كېلىشتە كەلگەن ئىسىم)

بۇ تېپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئورۇن كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

△ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئاچقۇچى رەھبەرلىكتە .
△ قاسىم ھازىر ئۈرۈمچىدە .
△ ئۇنىڭ دادىسى قەشقەردە .

③ ئىگە (تۆرغۈن سۆز) - خەۋەر (چىقىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىم)

بۇ تېپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم چىقىش كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

△ مەن غۇلجىدىن ، بۇ ئىككىيلەن ئاقسۇدىن .
△ ئۇنىڭ مۇكچىسىپ كېتىشى پۈتۈنلەي قايغۇدىن .
△ ئۇمۇ ساڭا ئوخشاش ئەخمەقتىن .

④ ئىگە (تۆرغۈن سۆز) - خەۋەر (ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىم)

بۇ تېپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

△ بۇ كىتاب نىجاتنىڭ .
△ بۇ مال - مۈلۈكلەرنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەتنىڭ .

⑤ ئىگە (تۆرغۈن سۆز) - خەۋەر (ئىسىم - تىركەلمىلىك بىرىكمە)

بۇ تېپتىكى جۈملىلەردە ئىسىم - تىركەلمىلىك بىرىكمە خەۋەر

△ ئۇنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى پەقەت خىزمەت توغرۇلۇقلاشقىدى .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى ، خەۋىرى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپقان جۈملىلەردە ، خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى قايسى خىل گرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلسە ، ئۇ جۈملە خەۋىرى شۇ خىل گرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلگەن جۈملە تېپىغا كىرىدۇ . يەنى ، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى باش كېلىش شەكلىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە ، ① تېپقا ، ئورۇن كېلىش شەكلىدە كەلسە . ② تېپقا ، چىقىش كېلىش شەكلىدە كەلسە ③ تېپقا ، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كەلسە ، ④ تېپقا ، ئىسىم - تىركەلمە شەكلىدە كەلسە ، ⑤ تېپقا مەنسۇپ بولىدۇ . لېكىن ، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرى كۆپ ھاللاردا باش كېلىش شەكلىدە جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ . شۇڭا ، ئۇلار ئادەتتە ئىسىملىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىنىڭ ① تېپىغا كىرىدۇ . مەسىلەن :

△ بىزنىڭ يېزا ھاۋاسى ساپ ، مەنزىرىسى گۈزەل جاي .

△ بۇ يىل ئاشلىقتىن مول - ھوسۇل ئالمىدىغان يىل .

△ بېلىق — سۈدا ياشايدىغان ھايۋان

△ كۆزدىن نېرى — كۆڭۈلدىن نېرى .

△ ئاتىلار سۆزى — ئەقىلنىڭ كۆزى .

△ قۇم يەر — شۇم يەر .

△ ئارقامدىن دېگەنلەر — تېزىكمىنى يېگەنلەر .

تۆۋەندىكىدەك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىلەرمۇ ئىسىملىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملەر تېپىغا كىرىدۇ .

△ ۋاقتىڭ كەتتى — بەختىڭ كەتتى .

△ قان چىقتى — جان چىقتى .

(2) سۆزبەتلىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە

سۆپەت ياكى سۆپەت خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرى خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىلەر سۆپەتلىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

△ يېگىت شوخ ، كۆڭلىچەك ، مىجەزى يېنىك ئىكەن .

△ ئەۋەرنىڭ دېگىنى توغرا .

△ مېنىڭمۇ سىزگە دەيدىغان گەپلىرىم بار .

△ ئالىمجان تامامقا يەك ئۇستا .

△ ئۇنىڭ ئۆيى مەكتەپكە يېقىن .

△ ئۇ مەندىن ئېگىز .

△ ئالىم ئادىلدىن چوڭ .

△ مەن بولۇغا ئۆچ .

△ قادىر خەنزۇچىدا ناچار .

يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆپەتلەرنىڭ يەزىلىرى باش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن بولسا ، يەزىلىرى بېرىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ، يەنە يەزىلىرى بولسا ئورۇن كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ، يەنە يەزىلىرى بولسا چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ئۆزىگە يېقىندۇرۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن . شۇڭا ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆپەتلەرنىڭ ئۆزىگە قانداق گرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلگەن ئىسىملارنى يېقىندۇرۇپ كېلىش ئىستىدارى ئىنچىكە تەتقىق قىلىنسا ، سۆپەتلىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىلەر يەنمۇ ئىنچىكە تىپلارغا بۆلۈنۈشى تەبىئىي .

يەنە يەزىدە سۆپەت خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرىمۇ ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن : « ئۆزدە يوق — ئالەمدە يوق » ، —— « كۆزدىن يىراق كۆڭلۈلدىن يىراق » دېگەندەك .

(3) سانلىق (سان ـ مىقدارلىق) ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە

سان ياكى سان ـ مىقدار بىرىكمىلىرى خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملە

△ ئۇنىڭ ھەققىي يېشى ئاتمىش .

△ بۇ سىنىپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى ئوتتۇز .

△ بۇ كىتابنىڭ باھاسى 15 يۈەن

△ ئۇ ماڭا بەرگەن گېزىت تۆت نۇسخا

(4) تەقلىد سۆزلۈك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە

خەۋىرى تەقلىد سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەر تەقلىد سۆزلۈك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

△ ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك ـ پوك .

△ بۇ يەر بەك لۆم ـ لۆم ئىكەن .

△ خېسىرنىڭ نېمىشقا مىڭ ـ مىڭ ؟

△ تېشى پال ـ پال ، ئىچى غال ـ غال .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى ، خەۋىرى ئالماشلاردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەردە ، خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئالماش قايسى سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆزنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن بولسا ، ئۇ جۈملە خەۋىرى شۇ سۆز تۈركۈمىدىن تەركىب تاپقان جۈملە تىپىغا مەنسۇپ بولىدۇ . يەنى ، ئ. سىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن ئالماشلار خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىسىملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا ، سۈپەتنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن ئالماشلار خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر سۈپەتلىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا ، سان ياكى سان ـ مىقدارلارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن ئالماشلار خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر سانلىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا مەنسۇپ بولىدۇ . خەۋىرى ئىسىمداشلار ـ دىن تەركىب تاپقان جۈملىلەردە ئىسىمداشلار ئىسىملارنىڭ خاراكتېرىگە ئىگە بولغاچقا ، ئۇلار ئىسىملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا كىرىدۇ . مەسىلەن :

△ ئۇنى قوتقۇزغان مەن ئەمەس ، مەن .

△ مەن ئىزدەۋاتقان ئادەم مۇشۇ شۇ .

△ سەن قانداق بولساڭ ، مەنمۇ شۇنداق

△ ئۇلار قانچە بولسا ، بىزمۇ شۇنچە

△ ئۇ دېگەن ئۇ ، مەن دېگەن مەن .

△ ئۆگىنىشنىڭ دۈشمىنى - ئۆز - ئۆزىدىن قانائەتلىنىش .

(5) پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە

خەۋىرى پېئىلدىن تۈزۈلگەن جۈملە پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تىپتىكى جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئاڭ كۆپ ئۇچرايدۇ . بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە ، بىرى ، ئىگىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئىگە - خەۋەرلىك باغلىنىشىنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ . چۈنكى ، جۈملىنىڭ ئىگىسى خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىلنىڭ شەخس قوشۇمچە- سىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ . يەنە بىرى ، تولدۇرغۇچى بىلەن چىقىش كې- لىش ، ئورۇن كېلىش ۋە بېرىش كېلىش شەكلىدە كېلىپ ، ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاستە باغلانغان ھالەت جۈملە تىپىنىڭ زۆرۈر بۆلىكى ھېسابلىنىدۇ . پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىلەرنى يەنە ئۆز ئىچىدىن ئۆۋەندىكىدەك كىچىك تىپلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ :

① ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - تولدۇرۇغچى (تۇرغۇن سۆز) - خەۋەر (ئۆتۈملۈك پېئىل) .

بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈملۈك پې- ئىلدىن تەركىب تاپىدۇ ھەم تەركىبىدە تولدۇرغۇچى بولىدۇ . مەسىلەن :

△ باللار بىر - بىرىدىن قىزغىنىپ تاماقنىچاينىماي يۇتۇشاتتى .

△ يۇتۇن دۇنيا ئەمگەكچىلىرى بىزنى قوللاپ قۇۋەتلەيدۇ .

△ بىز كېچە - كۈندۈز بىلله ئىشلەپ ،راھەتنىمۇ ، جاپانىمۇ بىلله كۆرەتتۇق .

△ جۈملىنىڭ نام - ئەسلىنى ھېچكىم مەندەك بىلمەس

△ ئەسسە (سىلەر)نىمانچە كۆپ ئالىسىلەرگۈش ، توخۇنى .

△ ئۇ كىر يۇدى ، مەن ئاساق ئەتتىم .

② ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ ھالەت (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) .

بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىللەردىن تۈزۈلىدۇ ھەم تەركىبىدە بېرىش كېلىش ، چىقىش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىش شەكلىدە كەلگەن ھالەت بولىدۇ . مەسىلەن :

△ كېلەر ئايدا مەن خوتەنگە بارىمەن .

△ ئۇنىڭ چىرايى سوغۇق شامالدا تىترەپ ئالدىمىزغا چۈشۈۋاتقان ئۆشۈك يوپۇرماقلارغا ئوخشايتتى .

△ بۇ ئوقۇغۇچىلار قەشقەردىن كەلدى .

△ ئاتىمنىمۇ ، ئانىمنىمۇ ئايرىلدىم .

△ مەن ئايىچىق ، زەردە گەپلەر بولۇپ تۇرىدىغان بۇ ئۆيگە كىرىشتىن ۋاز كەچتىم .

△ بۇخەلجەم ھازىر ئۇرۇمچىدە ئوقۇۋاتىدۇ .

△ بىر مەيدان جىددىي جەڭ بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا باشلاندى .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئۇيغۇر تىلىدا بەزى پېئىللار ھەم ئۆتۈمۈلۈك ، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇشتەك خاراكتېرگە ئىگە . شۇڭا ، بۇ تۈردىكى پېئىللار جۈملىدە ئۆتۈملۈك مەنىسىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە ، پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپى ئىچىدىكى ① تىپقا تەۋە بولىدۇ . ئەگەر جۈملىدە ئۆتۈمسىز مەنىسىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە ، پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپى ئىچىدىكى ② تىپقا تەۋە بولىدۇ . مەسىلەن :

△ a . ئۇكام كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ .
△ b . ئۇكام ئۇرۇمچىدە ئوقۇۋاتىدۇ .

△ a . ئۇ ئاپىزۇرۇق ئىشلەيدۇ .
△ b . ئۇ زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ .

بۇلاردىن مىسال a لار پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىنىڭ ① تىپىغا ،

مىسال b لار ② تېپىغا كىرىدۇ .

③ ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (پېئىل)

بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە پېئىللار ھەرىكەتنىڭ پەقەت مۇيېسكتنىڭ ئۆزىدىلا چەكلىنىدىغانلىقتىن ئىبارەت بەتە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولىدۇ . يەنى ، بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كېلىدىغان پېئىل ئومۇمەن باش كېلىشتە كەلگەن سۆزنى تەلەپ قىلىدۇ . مەسىلەن :

△ توختىئاخۇن قېرىدى .

△ قويلار قوزىلىدى .

△ ئالمىلار قىزاردى .

④ ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (تۇرۇغۇن سۆز + باغلامچى پېئىل)

بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى تۇرغۇن سۆزگە باغلامچى پېئىل-لارنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . يارەمچى پېئىللار ئەسلىدىكى ئىسمىلىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىگە راي ، شەخس ، سان قاتارلىق پېئىللارغا خاس گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى قوشۇپ ، ئەسلىدىكى ئىسمىلىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىنى پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە خۇسۇسىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ . مەسىلەن :

△ بىز تېخى كېچىك ئىدۇق .

△ بىر چاغلاردا سىلەر مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغانىدىڭلار .

△ يازغانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى خاتا ئىكەن .

△ ئالىم خوتەنگە بېرىپ باقمىغانىكەن .

△ ئۇنىڭ بۇ ھەقتە پىكرى بار ئىمىش .

△ بۇ مېنىڭ دوستۇم بولىدۇ .

△ ئەمەت ئوقۇشتا بىرىنچى بولدى .

△ شوپۇر يالغانچى كېلىدۇ .

△ ئەخمەت ئوقۇتقۇچى ئوخشايدۇ .

△ مەن ھېلى ساغلام ئوخشايمەن .

بۇ تىپتىكى جۈملىلەر ياخشى تەتقىق قىلىنسا ، ئۇلار يەنە ئۆز ئىچىدىن تېخىمۇ كىچىك تىپلارغا بۆلۈنۈشى مۇمكىن .

2) ئىگىسىز جۈملە

ئىگە بىلەن خەۋەردىن ئىبارەت ئىككى بۆلۈستە تەركىبكە پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا بولمايدىغان جۈملە ، يەنى بىرلا خەۋەر بۆلەكتىن تەركىب تاپقان ياكى ئىگىسى بولمىغان جۈملە ئىگىسىز جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تىپتىكى جۈملىلەر ياكى بىرلا سۆزدىن ، ياكى ئىگە ـ خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن باشقا ، بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى ، تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ، تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەيلى بىر سۆزدىن تەركىب تاپسۇن ياكى بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى ، تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ، تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپسۇن ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەۋەر بۆلەك ھېسابلىنىدۇ . ئىگىسىز جۈملىنى ئۆز ئىچىدىن يەنە تۆۋەندىكىدەك كىچىك تىپلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ .

(1) ئىسىملىق ئىگىسىز جۈملە

بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك بىرلا ئىسىمدىن ياكى ئىسىم خاراكتېر-لىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

△ ئايروپىلان !

△ ماشىنا !

△ باھار .

△ گۈگۈم ۋاقتى .

△ شاھ لوردىسى .

△ 1981 ـ يىلى ، باھار پەسلى .

△ يىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان قارلىق تاغ . ھويلا . مۆ . چۈشۈۋاتقان نور .

(2) سۈپەتلىك ئىگىسىز جۈملە

بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك بىرلا سۈپەتتىن ياكى سۈپەت خاراكتېر-لىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

△ توغرا .

△ ياخشى !

(3) پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە

بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك بىرلا پېئىلدىن ياكى پېئىل خاراكتېر-لىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە ئۆز ئىچىدىن

يەنە تۆۋەندىكىدەك كىچىك تېپلارغا بۆلۈنۈشى مۇمكىن :

① بىرلا پېئىلدىن تۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :

△ بولدى .

△ بولىدۇ .

△ بولمايدۇ .

② يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمداش سۆز بىرىكمىسى + بول- ، مەسىلەن :

△ يۈندۈق ئەھۋاللارنى يەنە تۆۋەنلەتمىشقا بولىدۇ .

△ بۇ يەرگە ئەكىلەت تۆكۈشكە ، چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىشقا بولمايدۇ .

③ يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمداش سۆز بىرىكمىسى + توغرا كېلە- دۇ . مەسىلەن :

△ مەسىلىنى تېزدىن ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

△ بۇ ئىشتا رەھبەرلەر بىلەن كۆرۈشۈپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ .

④ مەقسەت رەۋىشدىسى + بول- . مەسىلەن :

△ يۈندۈق پېئىلغىلارنى ھەممە يەردە كۆرگىلى بولىدۇ .

△ ئىمتىھان قەغەزلىرىنى ھازىر كۆرگىلى بولمايدۇ .

پېئىللىق ئىگىسىز جۈملىدە پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ھالەت ، تولدۇرغۇچى ياكى تولدۇرغۇچىغا مۇناسىۋەتلىك ئېنىقلىغۇچى بولۇشى مۇمكىن . ئەمما ، ئىگە ھەرگىز بولمايدۇ .

(4) ئالاھىدە ئىگىسىز جۈملە

بۇ تېپتىكى جۈملىلەر ئومۇمەن ئىملىق سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

△ ياق △ ماقۇل △ خوپ △ ئىست !

△ ئۇف . △ مە . △ پەش !

△ پىش - پىش . △ تۇ - تۇ - تۇ !

3 . جۈملە تۈرلىرى

جۈملە تۈرى جۈملىنىڭ ئىنتوناتسىيىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاسا-

سەن ئايرىلمىغان تۈرلىرى ھېسابلىنىدۇ . جۈملە ئىنتوناتسىيىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ، ئادەتتە ، بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۈندەش جۈملە دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) بايان جۈملە

مۇئەييەن بىر ئوي - پىكىرنى بايان قىلىش تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر بايان جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ .

بايان جۈملە مۇئەييەن ئوي - پىكىرنى تەستىقلاش ياكى ئىنكار قىلىش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . بايان جۈملىدە بايان ئىنتوناتسىيىسى بولىدۇ . يېزىقتا بايان جۈملىلەردىن كېيىن پەش ياكى چېكىت قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ھەر قېتىملىق زىياپەتتە ، باشلىق بىلەن ئىككىسىزنىڭ شەرىپىگە قەدەھلەر كۆتۈرۈلەتتى .

② خوتەنگە بارغۇچە يولدا چىق جاپا تارتتۇق .

③ ئۇ ئىككىنچى قېتىم تۈرۈشقا ئۇرۇندى ، لېكىن يېلىنى مىدىرلىتالمىدى .

④ تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالىدۇر .

⑤ يەكەن دەرياسىنىڭ باش تەرىپى زەرەپشان ، دەپ ئاتىلىدۇ .

⑥ قادىر — يېزا باشلىقى .

⑦ بىزنىڭ يۇرتىمىز ئاجايىپ گۈزەل .

⑧ ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ ، بايلىقى مول ، ئاھالىسى كۆپ .

بايان جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى پېئىلدىن تۈزۈلسە ، پېئىللار خەۋەر رايىدا كېلىپ ، جۈملە بايان خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . ئەگەر تۈرغۇن سۆز ياكى تۈرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلسە ، جۈملە ھۆكۈم ياكى تەسۋىر خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن : يۇقىرىدىكى مىسالالاردىن مىسال ① ② ③ لەر بايان خاراكتېرىگە ، مىسال ④ ⑤ ⑥ لەر ھۆكۈم خاراكتېرىگە ، مىسال ⑦ ⑧ لەر تەسۋىر خاراكتېرىگە ئىگە .

2) سوئال جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ ھەر خىل گۇمانىنى ، سوئالىنى ئىپادىلەپ كېلىدە-

غان جۈملىلەر سوئال جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ .

سوئال جۈملىدە جاۋاب تەلەپ قىلىنمىغان سوئال تۇگۈنى بولىدۇ . سوئال جۈملە. نىڭ سوئال تۇگۈنى سوئال ئالماشلىرى ، سوئالنى بىلدۈرمىغان يۈكلە. مىلەر ياكى سوئال ئىنتوناتسىيسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . سوئال جۈملىنىڭ سوئال ئىنتوناتسىيسى كۆچلۈك ئېيتىلىدۇ ھەم سوئال تۇگۈنىگە چۈشىدۇ . يېزىقتا سوئال جۈملىلەردىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ئەگەر بۈ ئادەم راستىنلا سېنى ئىنتىزىرمۇ؟تكەن بولسا ، نېمىشقا بېشىڭ تامغا تېگىپ يېرىلمىدى ؟

② ئۇلار بىز بىلەن خوشلاشماي كېتىپ قالارمۇ ؟

③ ئادەم ياش ۋاقتىدا مۈشۈندەك ئېغىر مىناقلارنى يېشىدىن ئۈز. كۈزمىسە ، ياشلىقىڭ ئەستە قالغۇدەك نېمە لەززىتى بولسۇن ؟

سوئال جۈملىلەر ئىپادىلىگەن مەزمۇنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاسا. سەن تۈۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ :

(1) ئوچۇق سوئال جۈملە

بىرەر ئىشنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى ئەينەن (ئېنىق) بىلىش مەقسە. تىدە ئېيتىلغان سوئال جۈملىلەر ئوچۇق سوئال جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئوچۇق سوئال جۈملىلەر سوئال ئالماشلىرى ياكى «مۇ ، چۇ» يۈكلىمە. لىرى ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ . ياكى بولمىسا سوئال ئىنتوناتسىيىسىدىن تەركىب تاپىدۇ . ئوچۇق سوئال جۈملىلەردە ئاڭلىغۇچىدىن ئېنىق جاۋاب بېرىش تەلەپ قىلىنمىدۇ . مەسىلەن :

① ئېتىمنى قەيەرگە باغلايمەن ؟

② بۈگۈنكى گېزىت كەلدىمۇ ؟

③ سىز ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلامسىز ؟

④ ئۇ تەتىلدە ئۆيگە بارمايدىكەن ، سىزچۇ ؟

⑤ بىز بارامدۇق ياكى سىلەر كېلەمسىلەر ؟

⑥ قەيسەر دەرسكە كەلمىدى ؟

⑦ بۇ يەر ياخشى ئەمەسكەن؟
⑧ — ئۇ كىم بولىدۇ؟
— تۇرسۇن.
— تۇرسۇن؟

(2) گۇماني سوئال جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ گۇماني كۆزقارىشىنى ئىپادىلەيدىغان سوئال جۈملىلەر گۇماني سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. گۇماني سوئال تۈۋەندىكى شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ:

a. جۈملىنىڭ خەۋىرىگە «دۇ» يۇكلىمىسىنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

① ئۇ ئەتە كېلىدىغاندۇ؟
② ئۇلارنىڭ سىنىپىدىكى بالىلارنىڭ سانى ئوتتۇزدۇ؟
③ سىز بىلەن بىللە كەلگەن ھېلىقى ئادەمنىڭ ئىسمى سەمەتتۇ؟

b. جۈملە خەۋىرىنىڭ تەركىبىدە «مۇ» يۇكلىمىسى كەلگەن ئوچۇق سوئال جۈملىلەرگە «يا، دۇ» يۇكلىمىلىرىنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

① ئۇ تۇنۈگۈن كەتتىمۇيا؟
② ئۇ بۈگۈن كەلمەمدۇيا؟
③ ئۇ قايتىپ كەلگەنمىدۇ؟

c. سوئال ئىنتوناتسىيىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ تۈردىكى سوئال جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئومۇمەن شەخسى شەكىلدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

① سىزمۇ قەشقەرگە بارغانسىز؟
② غۇلجىدا ئادىلنى ئۇچراتمىغانسىز؟
③ ئۇ يەنىنغا سىزمۇ قاتناشقانسىز؟

d. «-ار// -ەر// -ر»، «-ماس// -مەس»لىك سۆزىتداشلاردىن بولغان خەۋەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

① ئۇلار بىزگە نېمە ھەققىدە سۆزلەپ بېرەر؟

② ئەمدىغۇ شەھەرگە تېگەرمىز؟
③ ئاۋۋال ئۇ سۆزلەر؟
④ ئۇ بىز بىلەن خوشلاشماي كېتىپ قالماس؟

ە. ئوچۇق سوئال جۈملىنىڭ خەۋىرىگە «قانداق، نېمە» ئالماشلى-
رى (ئەمەلىيەتتە، بۇ ئالماشلار مۇشۇ تۈردىكى سوئال جۈملىلەرد،
يۇكلىمە رولىدا كەلگەن)نى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مە-
سىلەن:

① ئاغرىپ قالدىڭمۇ ـ قانداق؟
② ئۇ كەتتىمۇ ـ نېمە؟

(3) قايتۇرما سوئال جۈملە

سۆزلىگۈچى تەرىپىدىن بېرىلگەن سوئالغا سوئال شەكلىدە بېرىلى-
دىغان جاۋابنى ئىپادىلەيدىغان سوئال جۈملىلەر قايتۇرما سوئال جۈملە،
دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

① — دەريادىن قانداق ئۆتتىڭىز؟ (ئوچۇق سوئال جۈملە)
— كېمە ئارقىلىق ئۆتمەيمىزمۇ؟ (قايتۇرما سوئال جۈملە)
② — ئويۇنغا سەنمۇ بارامسەن؟ (ئوچۇق سوئال جۈملە)
— نېمىدەپ بارمايدىكەنمەن؟ (قايتۇرما سوئال جۈملە)
③ — تەتىلدە ئۆيگە بارامسىز؟ (ئوچۇق سوئال جۈملە)
— ئۆيگە بارماي، نەگە بارائتتىم؟ (قايتۇرما سوئال جۈملە)

(4) ئۇندەش سوئال جۈملە

باشقىلاردىن جاۋاب تەلەپ قىلىنمايدىغان، جاۋابى ئۆزىدىن بىلىنىپ
تۇرىدىغان سوئال جۈملىلەر ئۇندەش سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. يېزىقتا
بۇ تۈردىكى جۈملىلەردىن كېيىن ئادەتتە ئاۋۋال سوئال بەلگىسى، ئاندىن
ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

① نەدىمۇ قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرغان بار؟!
② مېنىدىن كېچەلەيدىغان بىخىلمۇ بولامدۇ؟!
③ مەن قەدىناس ئاغىنەڭ تۇرۇپ، شۇنچىلىك ئىشنى قىلالمايمەن-
مۇ؟!

3) بۇيرۇق جۈملە

بۇيرۇق ، چاقىرىق ، شوئار ، ئۆتۈنۈش ، ئۈمىد- تىلەك ، مەسلىھەت مەزمۇنىدىكى ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر بۇيرۇق جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئومۇمەن بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللاردىن بولىدۇ . بۇيرۇق جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەل- گەن بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ قايسى شەخسته كېلىشى بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنىنى بەلگىلەيدۇ . يەنى ، خەۋىرى بۇيرۇق رايىسىنىڭ I شەخس بىرلىكىدە كەلگەن بولسا خالاش مەنىسىنى ؛ I شەخس كۆپلۈك شەكلىدە كەلگەن بولسا ، چاقىرىق مەنىسىنى ؛ II شەخس بىر- لىك ياكى كۆپلۈك شەكلىدە كەلگەن بولسا ، بۇيرۇق ، ئۆتۈنۈش ، مەسلە- ھەت مەنىلىرىنى ؛ III شەخس شەكلىدە كەلگەن بولسا ، بۇيرۇق ، ئۈمىد- تىلەك مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن :

① ئەتە ئەتىگەندە كەلسىلە ، تاغا ، مەن مۇشۇ يەردىلا ماشىنىغا سېلىپ قويايى . (خالاش)

② غەم دېگەن شۇنداق بولسا ، بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەي ، مۇندىن كېيىن ئۆزۈمنى بىلەي . (ئۆتۈنۈش)

③ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدايلى ! (چاقىرىق)

④ ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە ئالغا باسايلى ! (چاقىرىق)

⑤ مۇشۇ ناشلىقتا بىر تانسا قىلايلى ، مېنىڭ ئۆمرۈمدە ئويىنىغان تانسام مۇشۇ بولۇپ قالسۇن . (تىلەك)

⑥ بۇ گەپنى ئېغىزغا ئالما . (بۇيرۇق)

⑦ مالۇ ! كۆزۈمدىن يوقال ! (بۇيرۇق)

⑧ سىز ۋاقتىدا بېرىپ دوختۇرغا كۆرۈنۈپ بېقىڭ . (مەسلىھەت)

⑨ يۈقىرى ئۆتسىلە . (ئۆتۈنۈش)

⑩ خالايىق ! ئاڭلىمىدىم ، ئىشتىمىدىم دېمەڭلار ! ھەر بىر ئۆتۈندىن بىر ئەر ئۆستەڭ چېپىشقا ماڭسۇن ! (بۇيرۇق)

⑪ خۇدايىم مۇشۇ قىزدەك بىر گۈزەلنى ئاتا قىلسۇن ! (تىلەك)

⑫ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى ياشىسۇن ! (چاقىرىق)

بۇيرۇق ، چاقىرىق ، سوئال مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر ئادەتتە كۆچلۈك ۋە كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ . يېزىقتا بولسا بۇ خىلدىكى جۈملىلەردىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ ؛ ئۆتۈنۈش ، تىلەك ، ئۈمىد ، مەسلىھەت مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر پەسرەك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ . يېزىقتا بولسا بۇ خىل جۈملىلەردىن كېيىن چېكىت ياكى پەش قويۇلىدۇ .

4) ئۇندەش جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۈك ھېسسىياتلىق ئوي - پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر ئۇندەش جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە ئومۇمەن ئىملىق سۆزلەر ياكى «ھە ، دە ، غۇ (قۇ)» قاتارلىق ھېس - تۇيغۇ يۆكلىمىلىرى بولىدۇ . ئۇندەش سۆزلەر تەركىبىدىكى ئىملىق سۆزلەر ياكى ھېس - تۇيغۇ يۆكلىمىلىرى كونكرېت لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ . ئەمما ، ئۇلار كىشىلەرنىڭ تۇرلۈك كۆچلۈك ھېسسىياتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ ، شۇڭا ئۇندەش جۈملىلەر كۆچلۈك ھېسسىيات تۇسىنى ئالغان بولىدۇ . شۇ سەۋەبلىك ، ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ ئىنتوناتسىيەسىمۇ كۆتۈرەڭگۈ بولىدۇ . يېزىقتا ئۇندەش جۈملىلەردىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ .

ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنى ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئىملىق سۆزلەر ياكى ھېس - تۇيغۇ يۆكلىمىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . مەسىلەن :

① ۋاي ئىسسىت ، ئەجەب بىلمەپتىمىز ! (ئۆكۈنۈش)

② ياتەقداش ، بىزنىڭ گەپىمىزنى سۆزەك بىلمىدىكەنغۇ ! (ھەيران لىق)

③ ئاپلا ، مەن كىرمىسەم بوپتىكەن - ھە ! (پۇشايمان)

④ سەندەك ئىپلاسنى يانجىۋەتسەكمۇ ، دەردىمىز چىقمايدۇ . (غەزەپلىنىش)

⑤ بۇ يىل ئالمي مەكتەپكە ئۆتەلمىگەن بولسام ، قانداق ياخشى بولاتتى - ھە ! (ئارزۇ - ئارمان)

⑥ ۋاي ـ ۋۇي ، ئەجەبمۇ تۇغسىدى ئۇنىڭ سۆزى ! (بىزار بولۇش)

بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملىسىدىن ئىبارەت بۇ تۆت تۈر ئاددىي جۈملە تېپىدىمۇ ۋە قوشما جۈملە تېپىدىمۇ ئوخشاشلار كۆرۈلىدۇ . يەنى ، ئاددىي جۈملە تېپى ئېچىدىمۇ بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملە تۈرلىرى بولىدۇ . قوشما جۈملە تېپى ئېچىدىمۇ بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملە تۈرلىرى بولىدۇ . بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاددىي جۈملە تېپىغا كىرىدىغان جۈملىلەر تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ تولۇق ئىپادىلەنگەن ياكى ئىپادىلىنىشگەنلىكىگە ئاساسەن تولۇق ئاددىي جۈملە ۋە تولۇقسىز ئاددىي جۈملە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) تولۇق ئاددىي جۈملە

جۈملە قۇرۇلمىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلەر تولۇق ئىپادىلەنگەن ئاددىي جۈملىلەر تولۇق ئاددىي جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . تولۇق ئاددىي جۈملىلەر يېزىق تىلدا كۆپ قوللىنىلىدۇ .

2) تولۇقسىز جۈملە

جۈملە قۇرۇلمىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلەر تولۇق ئىپادىلەنمىگەن ئاددىي جۈملىلەر تولۇقسىز ئاددىي جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . تولۇقسىز ئاددىي جۈملىلەر دىئالوگلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن :

① — سىز شەھەردە نەچچە كۈن تۇرىسىز ؟ (تولۇق ئاددىي جۈملە)
— يىگىرمە كۈن . (تولۇقسىز ئاددىي جۈملە)

② — ئاپتوبۇس بىلىتى قانچە پۇل ؟ (تولۇق ئاددىي جۈملە)
— بىر سوم . (تولۇقسىز ئاددىي جۈملە)

③ — بۈگۈن مۇئەللىم نېمە دەرس ئۆتتى ؟ (تولۇق ئاددىي جۈملە)
— ئاددىي جۈملە تۈرلىرىنى . (تولۇقسىز ئاددىي جۈملە)

ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئىككىنچى تارماق جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بەزىدە ئىپادە قىلىنمايدۇ ، بۇ خىل جۈملىلەرمۇ تولۇقسىز ئاددىي جۈملە هېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئەگەك بىلەن ئەر كۆكۈرەر ، يامغۇر بىلەن يەر .
② بىلىملىك مىڭنى بىگەر ، بىلىمسىز بىرنى .
③ دوست يىغلىتىپ ئېيتار ، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ .
④ توخۇ داڭگال چۈشەر ، ئۇچكە جاڭگال .

ماقال ـ تەمسىللەردە يەنە تارماق جۈملىنىڭ ئىگىسى ئىپادىلەنمەي. دىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ ، بۇنداق تارماق جۈملىلەرمۇ تولۇقسىز ئاددىي جۈملە ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئەقىل ياشتا ئەمەس ، باشتا .

4 . جۈملە بۆلەكلىرى

جۈملىدە ئۆز ئالدىغا مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەل. گەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى جۈملە بۆلىكى ، دەپ ئاتىلىدۇ . باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى جۈملە بۆلىكى ، دېيىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈرلۈك گرامماتىكىلىق ئۆزگىرىشلىرى ئۇلارنىڭ جۈملىدە قانداق بۆلەك بولۇپ كېلىشىنى بەلگىلەيدۇ . تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ، بولۇپمۇ ئىسىملارنىڭ كې. لىش ۋە شەخس قوشۇمچىلىرى ؛ پېئىللارنىڭ شەخس ، سان ، زامان ، راي (بۇيرۇق رايى) قوشۇمچىلىرى ؛ پېئىللارنىڭ تۈرلىۈن سۆز شەكىل. لىرى بولغان ئىسىمداش ، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى ۋە تىركەلمىلەر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىدە قانداق بۆلەك بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ .

جۈملە بۆلەكلىرى سىنتاكسىسلىق رولىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاسا. سەن ، جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى ۋە جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ . جۈملە بۆلەكلىرى يەنە بىر سۆزدىن تەركىب تاپقانلىقى ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقانلىقىغا ئاسا. سەن ئاددىي بۆلەك (بىر سۆزدىن تۈزۈلگەن جۈملە بۆلىكى ئاددىي

بۆلەك ، دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە مۇرەككەپ بۆلەك (سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن بۆلەك مۇرەككەپ بۆلەك ، دەپ ئاتىلىدۇ) دەپ ئىككى خىل بولىدۇ .

جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىدە ئاساس بولىدىغان ، جۈملىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغان بۆلەك جۈملىنىڭ باش بۆلىكى ، دەپ ئاتىلىدۇ . جۈملە-نىڭ باش بۆلەكلىرى جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ مەركىزى ، يادرولۇق قىس-مى ھېسابلىنىدۇ . جۈملىنىڭ باش بۆلىكى ئۆز ئىچىدىن ئىگە ۋە خەۋەر-دىن ئىبارەت ئىككىگە ئايرىلىدۇ .

جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىگە ياندىشىپ كېلىپ ، جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇننى تولۇقلاش ، كېڭەيتىش ، كونكرېت-لاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدىغان بۆلەكلەر جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلە-رى ، دەپ ئاتىلىدۇ . جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى گرامماتىكا جەھەت-تە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىگە بېقىن-سىپ كېلىدۇ . جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى ئۆز ئىچىدىن تولدۇرغۇ-چى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

ئەسكەرتىش : جۈملىنى تەھلىل قىلىشتا ، جۈملە بۆلەكلىرىنى بىر-بىرىدىن ئايرىپ كۆرسەتكەندە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن ، ھەر بىر جۈملە بۆلىكى تۈۋەندىكى شەرتلىك بەلگىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيمىز :

ئىگە : ——— ، خەۋەر : ═══ تولدۇرغۇچى : ~~~~~ ،

ئېنىقلىغۇچى : ····· ھالەت : ▨▨▨▨▨

1) ئىگە

جۈملىدە خەۋەر تەرىپىدىن بايان قىلىنىدىغان ، ھۆكۈملىنىدىغان ۋە تەسۋىرلىنىدىغان باش بۆلەك ئىگە ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە باش كېلىش شەكلىدىكى تۈرغۇن سۆزلەر ياكى تۈرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ل . مۇتەللىپنىڭ خىيال كەيپىرى بىردىنلا غۇلجىغا قاراپ يەرۋاز قىلدى .

② ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز يوغۇم تۈزۈلمەيدۇ .

③ يەكشەنبە كۈنىدىن چىرىق يەكشەنبە .
④ يىگىرمە — جۇپ سان .
⑤ بىر كىلومېتىر سىلق مېتىرغا تەڭ .
⑥ ئەتە چارشەنبە .
⑦ بىز ھازىر پەن ـ تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن كەلگۈسىدە شۇغۇللىنىمىز .
⑧ ھەركىم ئۆز ئىشىغا پۇختا بولسۇن .
⑨ ئۇستازلىرىغا قاتتىقىدىغانلار سائەت بىرده مىنۇتقا يەتمەيدۇ .
⑩ شائىرنىڭ ئۆز قولىدا قالغان بارلىق ئەسەرلىرىنى رەتلەپ ، ئۆز پېتى بويىچە نەشرگە تەييارلاش خېلى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىزدىنىشنى تەلەپ قىلىدىغان قىيىن ئىش .
⑪ تاماقنىڭ ئالدى مېھمانلارغا تارتىلدى .
⑫ قان چىقتى — جان چىقتى .
⑬ دەرد ـ ھەسرەت ، پۈشايمان ئۇنىڭ يۈرىكىنى ئېغىر ئەمگەكتىن مۇ بەتتەر ئازابلايتتى .

ئىگە جۈملىدە ئومۇمەن خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ، شېئىرلاردا ياكى جانلىق تىلدا خەۋەردىن كېيىن كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار . مەسىلەن :

① يىرتىلسا كالپىدارنىڭ بىر ژارىقى .
تۆكۈلىدۇ ئۇمۇرنىڭ بىر تال يايرىقى .
② كاللا دېسە ، پاقالچاق دېيىشىدىغۇ ، بۇ ئوغرىلار !
③ قىسقىغا پاتمايدىغان چوكان ـ دە ، مەن .
④ ھاكىملىقنى ئارزۇ قىلىپ ئورۇقلاپمۇ كەتتى ، بۇ بىچارە .

2) خەۋەر

جۈملىدە ئىگىنى بايان قىلغۇچى ، ھۆكۈملىگۈچى ۋە تەسۋىرلىگۈچى باش بۆلەك خەۋەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . خەۋەر جۈملىدە ئۇيۇشتۇرۇش ۋە مەركەزلەشتۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ . خەۋەرسىز جۈملە تۈزۈلمەيدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىل ۋە تۇرغۇن سۆزلەر ، شۇنداقلا سۆز بىرىكمە-لىرىمۇ خەۋەر بولۇپ كېلەلەيدۇ . شۇڭا ، خەۋەر پېئىللىرىن ياكى تۇرغۇن سۆزلەردىن تۈزۈلگەنلىكىگە ئاساسەن پېئىل خاراكتېرلىك خەۋەر ۋە تۇرغۇن سۆزلۈك خەۋەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

پېئىل ياكى پېئىل خاراكتېرلىك بىرىكمىلەر خەۋەر بولۇپ كەلسە ، خەۋەر شەخس ۋە سان جەھەتتە ئىگە بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ ۋە ئىگىنىڭ ئىش- ھەرىكىتىنى بايان كېلىپ ، بايان خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

① مەن ئەتىسى بىر كۈن تاماق يېمىدىم .
② قىيىنچىلىق قان خەستىنىڭ كۆكسىدىن ئېتىلىپ چىقىۋاتاتتى .
③ ئۇ ئۇنچىمامىتىن بېرى - بېرىقلارغا كۆز سالدى .
④ ھەقىقەت ئىجازەتسىز ساياھەت قىلىدۇ .
⑤ مەن بۇ تەشەببۇسنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەيمەن .
⑥ سادىق ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەرمەكچى بولدى .
⑦ مەن سىزنى ساقلىغىلى ئىككى سائەت بولدى .
⑧ مەن تۇرپانغا بېرىشنى بارسەن ، لېكىن ھازىر بارمايمەن .
⑨ مەن ئۇ ئۆيگە كىرىسەم كىردىم .
⑩ ئوقۇشقا بارغىنىم بارغان .
⑪ بۇ تامغا خەت يېزىشقا بولمايدۇ .
⑫ سىز ئاۋارە بولمىسىڭىزمۇ بولىدۇ .

تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى خەۋەر بولۇپ كەلسە ، ئىگىنى ھۆكۈملەپ ياكى تەسۋىرلەپ ، ھۆكۈملەش ياكى تەسۋىرلەش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

① ساتادەت مېنىڭ دوستۇم .
② تەقدىرنىڭ جەنۇبى بەك ئىسسىق .
③ سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلارنىڭ سانى يىگىرمە ئۈچ .

④ يۈرتداشلار چاپىنىنىڭ ياقىسىنى تۆتۈپ ھالاق ـ تالاق قىلىۋاتقان ئىش مانا شۇ !

⑤ بۇ بىلىمنىڭ ئېغىرلىقى بەش كىلو .

⑥ ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك ـ پوك .

⑦ مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىم پەقەت خىزمەت ئۈچۈنلا .

⑧ يىغىنىنىڭ ۋاقتى ئەسلىي ئەتە .

⑨ بۇ چاچلا قۇندۇز تۆكىدەك تۇم قارا ۋە يالتىراق .

⑩ ئەقىل — سېنى غايە يولىدا ئۈچۈرىدىغان قانات .

⑪ زامان زورنىڭ ، تاماشا كورنىڭ .

⑫ ۋاقىتنىڭ كەتتى — بەختنىڭ كەتتى .

⑬ كۆزدىن نېرى — كۆڭۈلدىن نېرى .

خەۋەر ئومۇمەن جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ . لېكىن ، شېئىرلاردا ياكى دىئالوگلاردا ۋە ياكى شوئار مەنىسىدىكى بۈيرۇق جۈملىلەردە ئىگە ئىنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار . مەسىلەن :

① ئۇنتۇمايمەن ئاشۇ باھار پەسلىنى ،
بىز سۆيۈشكەن ئاشۇ گۈل تۈۋىدە .
مۇھەببەتنىڭ ئىككى مىسرا بېيىتى ،
جەم بولغانتى ئىككىمىزنىڭ لېۋىدە .

② توختىمەت جۈرېنىنى نېمە دېمىدى ، بۇ خەق .

③ ئىچىدە ئوغا قاينايدىغان ئادەملەر ـ دە ، ئۇ .

④ ياشىسۇن مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى !

3) تولدۇرغۇچى

جۈملىدە پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى ئوبيېكت تولدۇرغۇچى ، دەپ ئاتىلىدۇ . باشقىچە قىلىپ ئېيتساق ، چۈشۈم كېلىش شەكلىدە كېلىپ ئۇنۇملۇك پېئىلدىن تۇزۇلگەن خەۋەرگە بېۋاستە باغلىنىپ كېلىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ . ئادەتتە تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى

جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن يۈرتۇمنى قىزغىن سۆيىمەن .

② ئۇ بۇ ئەرسىلەرنىڭ ياخشىلىرىنى تاللىۋالدى .

③ ئىدارىسىز بۇ يىل قانۇن كەسپىنى پۈتكۈزگەن ئوقۇغۇچىلاردىن ئىككىنى ئالىدۇ .

④ بۇ ئاتارنىڭ ئىككى كىلوسىنى سەن ئال ، ئۈچ كىلوسىنى مەن ئالاي .

⑤ ئۇ مېنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى .

⑥ ئۇكام ئوقۇشنى بۇ يىل پۈتكۈزىدۇ .

⑦ ئاغلىغىنىمنى دەيمۇ ؟ كۆرگىنىمنىمۇ ؟

⑧ بۇ ئاراق - تۈرۈڭنى توختاتساڭلارچۇ !

⑨ شەھىنۇرنىڭ ھەمراھلىرى خەتەرسىز يول بىلەن مېڭىشنى ئەلەپ قىپتۇ .

⑩ مەن كۆسەي بىلەن تونۇردىكى نۇرسىزلانغان ئوتنى چوقچىلىدىم .

⑪ سېپىل تۈۋىدە لەگلەك ئالىشىپ مۇشتلاشقانلىقىمىزنى ئۇنتۇپ قاپسەن - دە .

⑫ مەكتەپ رەھبەرلىكى بۈگۈن چوڭ ئازلىق قىلىدىغانلىقىمىزنى ئۇقتۇردى .

تولدۇرغۇچى ئۇنۇملۇك پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەك بولغاچقا ، ئادەتتە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ، دىئالوگلاردا خەۋەردىن كېيىن كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن :

① بولدى ، بولدى ! يەنە شۇ كونا خاماننى سورىغىلى تۇردۇڭغۇ ، ئالمىساق ئالمىدىم ، ئۇنداق گادايىنىڭ قىزىنى .

② مېنى كۆرسە ، بىر قىسىملا قىلىقلارنى قىلىپ كېتىدۇ قارا ، يۈرگىنە كېتەيلى ، كۆزۈم كۆرمىسۇن شۇ تېنىقسىزنى .

③ بىرنى قويۇپ قولۇمغا بىلەزۈك قىلىۋالسەن ، جۇمۇ ، سېنى ھازىر .

4) ئېنىقلىغۇچى

جۈملىدە شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان ئەگەشمە بۆلەك ئېنىقلىغۇچى ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئېنىقلىغۇچى جۈملىدىكى ئىگە ، تولدۇرغۇچى ياكى ئىسىمدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بۆلەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىغا (ئىگە ، تولدۇرغۇچى ياكى ئىسىمدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە) ئىككى خىل سىنتاكسىسلىق ۋاستە ئارقىلىق بىرىكىپ كېلىدۇ . بىرى ، ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچى بىلەن سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ئۇزۇتارا باغلىنىپ كېلىدۇ . سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ بىرىكىشى ئىنتايىن زىچ بولۇپ ، ئۇلاردا ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىغا باشقا بۆلەكلەرنى قىستۇرۇشقا بولمايدۇ . يەنە بىرى ، ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار (ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن شەخس قوشۇمچىسى) ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ . تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ بىرىكىشى ئەركىن بولىدۇ . يەنى ، بۇنىڭدا ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچى بىلەن قاتار كەلسىمۇ بولىدۇ ياكى ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەرنى قىستۇرۇشقىمۇ بولىدۇ . ئېنىقلىغۇچى ئادەتتە تۈرغۇن سۆز ياكى تۈرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

① تۈرپانىنىڭ ئۈزۈمى بىلەن پاختىسى خېلى داڭلىق .

② مەكتەپ كىنوخانىسى بېكىدىن ياسالدى .

③ سىنىپىمىزدا تىرىشچان ئوقۇغۇچىلار كۆپ .

④ ئۇ بىردەمدىلا تۆت ـ بەش يىگىتنى باشلاپ كەلدى .

⑤ بۇ ئىشنى ھەرقانداق ئادەم قىلالايدۇ .

⑥ غۇر ـ غۇر شامال چىقىپ تۇراتتى .

⑦ سەن سىزغان رەسىمنى مەنمۇ سىزالايمەن .

⑧ ئۇلار ئاددىي ياسالغان ، ئەمما ناھايىتى پاكىز بىر ئۆينى بۇ يىگىتكە بەردى .

⑨ ئۇ يەك تىرىشچان ھەم مۇلايىم ئوقۇغۇچى .

مەيلى مۇز تەرتىپىنى سىنتاكسىسلىق ۋاستە قىلغان ئېنىقلىغۇچى بولسۇن ياكى تۇرلىگۈچى قوشۇمچىسىنى ۋاستە قىلغان ئېنىقلىغۇچى بولسۇن ، ئادەتتە ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ، دېئالوگ-لاردا ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىدىن كېيىن كېلىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈ-لىدۇ . مەسىلەن :

① مەن ئەخمەق ئەمەس ، ياخشى كۆرگەن ئادىمىمنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىدىغان .

② قانداق ئادەم بۇ ، ئۆزىنى بىلمەيدىغان .

③ قارا ، زىغىر ـ قىچا ، تىكەنلىرىمۇ گۈل بۇ يەرنىڭ .

④ سىز بىلەن سوقۇشقىلى چولۇم يوق مېنىڭ .

5) ھالەت

جۈملىدە پېئىل ياكى پېئىل خاراكتېرلىك بىرىكمىلەر ۋە ياكى سۈپەتلەردىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بېقىنىپ كېلىپ ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى ، ئورنى ، سەۋەبى ، مەقسىتى ، يۈنىلىشى ، ۋاسىتىسى ، دەرىجىسى ، سان ـ مىقدارى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان ئەگىشىمە بۆلەك ھالەت ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەت ، سان ـ مىقدار ، رەۋىش ، رەۋىشداش ۋە ئەگىلمە سۆزلەر پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاستە بېقىنىپ كەلسە ، ئىككىنچىدىن ، تۇرغۇن سۆزلەر چىقىش كېلىش ، يۈنىلىش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىش ئەكىلمە كېلىپ ئۇنۇمسىز پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاستە بېقىنىپ كەلسە ، ئۇچىنچىدىن ، ئىسىم ـ تىركەلمىلىك بىرىك-

مە پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاستە بېقىنىپ كەلسە ، تۈتىنچە-
دىن ، رەۋىشلەر سۈپەتتىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاستە بېقىنىپ كەل-
سە ، ھالەت بولىدۇ .

ھالەت مەزمۇنىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ :

(1) سۈپەت ـ ھەرىكەت ھالىتى

ئادەتتە سۈپەتلەر ، ھالەت رەۋىشلىرى ، تەقلىد سۆزلەر ۋە رەۋىش-
داشلار سۈپەت ـ ھەرىكەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ بۇ قېتىمقى ئىمتىھاننى بەك ياخشى بېرىپتۇ .

② ئۇ ئورنىدىن دەپ تۇردى .

③ ئۇ قورقۇنىدىن غال ـ غال تىترەپ كەتتى .

④ زەرىپىخان يۈزىنى بىلىنگىگە قويۇپ يۇقۇلداپ يىغلىۋەتتى .

(2) سەۋەب ھالىتى

چىقىش كېلىش شەكلىدىكى تۈرغۇن سۆزلەر ، «سەۋەبلىك ، ئۈ-
چۈن» قاتارلىق تىركەلمىلەر ۋە بەزى «پ»لىق رەۋىشداشلار جۈملىدە
سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنداق ئادەملەر ھەمىشە ئۆزىنىڭ ياۋاشلىقىدىن زىيان تارتىدۇ .

② ۋۇجۇدىت سورىسای ئۆيگە كەتكەنلىك سەۋەبىدىن ئۇنىڭغا چارە
كۆرۈلدى .

③ ئەخمەت ئاغرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن يىغىنغا كېلەلمىدى .

④ ئىشىم چىقىپ قېلىپ كېچىكىپ قالدىم .

(3) مەقسەت ھالىتى

مەقسەت رەۋىشلىرى ، «ئۈچۈن» تىركەلمىسى ، «غىلى»لىق رە-
ۋىشداشلار جۈملىدە مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ بۇگۈنكى ئەمگەككە قەستەن قاتناشمىدى .

② ئۇ قىزىنى يەزلەش ئۈچۈن لايىقراق سۆز تېپىشنى ئويلايتتى .

③ بىز بۇ يەرگە ئوقۇغىلى كەلدۇق .

④ ئۇ ئامبرىكىغا ئوقۇشقا كەتتى .

(4) ۋاقىت ھالىتى

ۋاقىت رەۋىشلىرى ، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن تۈزلەنگەن سۆزلەر ، «-ش» ئىسىمداشلارنىڭ «بىلەن» ياكى «بىلەن تەڭ» قاتارلىق سۆزلەر بىلەن بىرىككەن شەكلى ، «-ش»لىق ئىسىمداشلارنىڭ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن تۈزلەنگەن شەكىللىرى ، «پ»لىق رەۋىشداشلارنىڭ «لا» يۆكلىمىسى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى ۋە بىر قىسىم ئىدىئوملار جۈملىدە ۋاقىت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئادىل ھېلى كەلدى .

② ئۇ كەلگەندە مەن ئۆيدە يوق بولۇپ قاپتىمەن .

③ مەن كېلىشىم بىلەن (تەڭ) يىغىن باشلاندى .

④ ئۇ ئۆيگە كىرىشىگە مېھمانلار ئۈزىدۇ .

⑤ ئەسقەر ئۆيگە كىرىپلا سۆزلەپ كەتتى .

⑥ مەن ئۇنى يۈزىگەدىن ئۇچراپ ئىلگىرى بىر كۆرگەن .

⑦ راستىنلا مەن تېخى قۇرۇم چىچەكلىگەندە ، تۆگىنىڭ قۇيرۇقى يېرگە تەگكەندە پۈتەمدەكى بۇ توپلى دەپ يۈرەتتىم .

(5) ئورۇن ھالىتى

ئورۇن رەۋىشلىرى ۋە ئورۇن كېلىش ، چىقىش كېلىش ، چەك كېلىش شەكلىدىكى تۈرغۇن سۆزلەر ۋە «قەدەر» تىركەلمىسى بىلەن بىرىككەن ئىسىم - تىركەلمىلەك بىرىكمىلەر جۈملىدە ئورۇن ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سىز ھازىرقى ئورنىڭىزدىن سەل كېيىن تۇرىڭىز .

② پەردە بىيجىڭدا ئوقۇۋاتىدۇ .

③ مەن بۇ كىتابنى كۈتۈپخانىدىن ئالدىم .

④ سىز بىرىنچى بەتتىن ئونىنچى بەتكىچە ئوقۇڭ .

⑤ مەن بۇ قېتىم خوتەنگىچە بارىمەن .

⑥ بىز مەكتەپتىن پويىز ئىستانىسىغا قەدەر پىيادە ماڭدۇق .

⑦ مەن ئالتىنچى ئايدا تۇرپانغا بارىمەن .

(6) دەرىجە ـ مىقدار ھالىتى

دەرىجە رەۋىشلىرى ، چىقىش كېلىش شەكلىدىكى سانلار ۋە ھەر-
كەت سان ـ مىقدارلىرى جۈملىدە دەرىجە ـ مىقدار ھالىتى بولۇپ
كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن بەك سەمرىپ كېتىپسەن .

② ئوقۇغۇچىلار سىنىپقا بىردىن ـ ئىككىدىن كېلىشكە باشلىدى .

③ قېنى ، ئۈچتىن ـ ئۈچتىن كىرىڭلار ئەمسە .

④ مەن بۇ كىتابنى ئىككى قېتىم كۆرگەن .

⑤ ئۇنىڭ بويى بەك ئېگىز ئىكەن .

ھالەتنىڭ مەنە تۈرى كۆپ بولۇپ ، يۇقىرىدىكى ئالتە تۈردىن باشقا
يەنە تۆۋلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن . مەسىلەن :

① مەن بۇ تاماقنى چوكىدا يېدىم .

② ئۇ قۇمۇلغا پويىز بىلەن باردى .

③ بىز بۇ ئىلاننى چالما كېسەك قىلىش ئارقىلىق قارىغا ئېلىش
ماھارىتىمىزنى مەشىق قىلالايمىز .

بۇلاردا ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ۋاستىسى ئىپادىلەن-
گەن .

«دەپ» سۆزلۈك بىرىكمە (سۆز ، سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىنىڭ
«دەپ» رەۋىشدىشى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە «دەپ»
سۆزلۈك بىرىكمە ، دەپ ئاتىلىدۇ) پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بېقىن-
شىپ كېلىپ ، جۈملىدە سەۋەب ۋە مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ .
مەسىلەن :

① مەن بۇ يەرگە مۇشۇ ئىشنى دەپ كەلدىم . (مەقسەت)

② مەن بۇ يەرگە سېنى باردۇ دەپ بېرىپتىمەن . (سەۋەب)

③ مەن سىزنى كۆرەي دەپ كەلدىم . (مەقسەت)

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ھالەت پېئىل ياكى سۆيەنتىش
تۈزۈلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بۆلەك بولۇپلا قالماستىن ، يەنە پۈتۈن

بىر جۈملىگىمۇ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . مەسىلەن :

① پۈۋەتتە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلماقتا .

② يۇ يىل قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە قارشى تۇرۇپ ، ئاشلىقتىن ئومۇمىيۈزلۈك مەھسۇلات ئېلىشقا ئەھمىيەت بېرىلمەكتە .

ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنىدىن قارىغاندا ، سۆز تەرتىپى ئارقىلىق خەۋەرگە باغلانغان ھالەت خەۋەرگە يانداش كېلىدۇ . ئورنى مۇقىم بولىدۇ ، يەنى خەۋەرگە يانمۇيان كېلىدۇ . شۇڭا ، بۇ تۈردىكى ھالەتلەرنىڭ ئورنىنى يۆتكەشكە ياكى ئۇلار ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەرنى قىستۇرۇشقا بولمايدۇ . ئەگەر بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنسا ، جۈملە مەزمۇنىغا تەسىر يېتىدۇ . مەسىلەن :

ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرىنى ھەقسىز رېمونت قىلىمىز .
ھەقسىز ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرىنى رېمونت قىلىمىز .

ئوقۇغۇچىلار مۇنداق ئىشلارنى كۆپ كۆرگەن .
كۆپ ئوقۇغۇچىلار مۇنداق ئىشلارنى كۆرگەن .

ۋاقىت رەۋىشلىرىدىن تۈزۈلگەن ھالەتنىڭ ، تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ياكى تىركەلمىلەر ئارقىلىق خەۋەرگە باغلانغان ھالەتلەرنىڭ ئورنى نىسبەتەن ئەركىن بولىدۇ . شۇڭا ، بۇ تۈردىكى ھالەت بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەرنى (باشقا بۆلەكلەرنى) قىستۇرۇشقا بولىدۇ . ھالەت مەيلى خەۋەرگە يانداش كەلسۇن ياكى خەۋەردىن يىراق كەلسۇن ، ئۇ ھامان خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ، دىئالوگلاردا ھالەت خەۋەرنىڭ كەينىدە كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار . مەسىلەن :

① 8 ـ ئارمىيە ئىش بېجىرىش ئورنى دېگەن ئىككى قەۋەتلىك بىنا بار ئىكەن ئەنگىلىك دېگەن يەردە .

② ئۇنداق ئون قوتۇر ئانمۇ پاي بېرەلمەيدۇ ئېگىرىسىگە .

③ زەپ چىرايلىق بالىكەنا ، بىر قوشۇق سۇ بىلەن يۇتۇۋەتكۈدەك .

④ مانا ئەمدى گۆش پارچىلاپ ، ياغىنۇ ئاقلاشقا تۇتۇندى ، خۇددى

ئايىسى رەيھانگۈلدەك ، يېقىنى ئاسىيە ئايىدەك .

⑤ قاڭتۇرۇپ قويۇپسىزغۇ ئۇ بىچارىنى ، بەيگىگە سالمىدىغاندەك .

⑥ بۇ خېنىمنىڭ ماڭا تېخى مەسلىھەت قىلغۇسى بار ئوخشايدۇ ، قوۋۇرغامنى ئېگىپ .

⑦ غوجانىياز ناسلا قالمدۇ ، جىنىمدىن ئايرىلغىلى .

⑧ ئالايتال بېگىمگە دەك ، قىچىشقان يەرنى تاتلىسۇن ، قىچىشمىغان يەرنى تاتلىماي .

⑨ چۈشتىن كېيىن تېلېفون بىرىپتىكەن ، ئاياڭغا داۋاملىق خىز . مەت ئىشلە دەپ .

⑩ خويمۇ تويۇپ كەتتىم ئۇ ئۆمۈر شاڭيۇنىڭ شۇملىرىدىن .

⑪ كاۋا ئېشى ئېتىپ بېرىمەن بىردەمدىلا .

⑫ ئۆخلاپ قالما يەنە بۇگۈن .

5 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك

ئەينى بىر ئوبيېكت ياكى بىر ئوبيېكتنىڭ ئەينى بىر يەلگىسى ، ئورنى ، سانى ، ۋاقتى ، يۈنىلىشى ، ۋاستىسى ، ھەربىرى قاتارلىقلارنى ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن ئىپادىلەپ ، جۈملىنىڭ ئەينى بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ (ل .مۇتەللىپ) غۇلجىنىڭ ئىلغا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان .

② ئۇلار ۋەتىنىمىزنىڭ كېلەچەكتىكى — خوجايىنلىرى ئەدىبلىرى ، ئالىملىرى ، قەھرىمانلىرى .

③ يەنە بىر قولىدا كېچىلىك كىيىمى — ئۇزۇن كۆڭلەكنى كۆتۈرۈۋالغانىدى .

④ ئەھرىر بۆلۈمىنىڭ ئۇدۇلىدىكى — ئىشچىلارنىڭ ئۆيلىرى

قاتارىدىكى بىر ئۆينى ئالدىم .

⑤ ئۇرى ئەتىسى شەھەرگە — گىمنازىيىگەقايتىپ كەلدى .

ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك ئىزاھلىغۇچى بۆلەك ۋە ئىزاھلانغۇچى بۆلەكتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تۈزۈلىدۇ . ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئالدىدا ، ئىزاھلىغۇچى بۆلەك كەينىدە كېلىدۇ . مەسىلەن : يۇقىرىدىكى مىساللاردىكى «.....» بەلگىسى قويۇلغانلار ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ، « » بەلگىسى قويۇلغانلار ئىزاھلىغۇچى بۆلەك ھېسابلىنىدۇ .

ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك بىلەن تەڭداش بۆلەك ھەم ئورتاقلىقلارغا ، ھەم ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە . ئۇلارنىڭ ئورتاقلىقى تۆۋەندىكىچە :

1) ھەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەر ئەينى بىر گرامماتىكىلىق شەكىلدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ساھىبخانىنىڭ ھەمراھلىقىدا زىيارەتتىمىزنىڭ تۇنجى بېكىتىگە— پاكىستاننىڭ دۆلەت ئاتىسى مۇھەممەد ئەلى جىناھنىڭ قەبرىسىگە باردۇق .

② بىز ۋەتەننى ، خەلقنى ، ئەمگەكنى ، پەننى قىزغىن سۆيىمىز .

بەزىدە ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنىڭ ھەر ئىككىسى تەركىبىگە ئايرىم- ئايرىم ئۇلىنىشقا تېگىشلىك بولغان گرامماتىكىلىق تەركىبلەر ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ئۇلانماي ، پەقەت كەينىدىكى بۆلەك (ئىزاھلىغۇچى بۆلەك)كىلا ئۇلىنىدۇ . تەڭداش بۆلەكتىمۇ خۇددى شۇنداق بولىدۇ . مەسىلەن :

① يېپەك يولى داۋاملىق غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ، ھەم ئۇزۇن ، ھەم خەتەرلىك بولغان دۇنيانىڭ ئۆگزىسى — پامىر ئېگىزلىكىگە يامىشىشقا باشلىدى .

② بۇ بوران باغدىكى ئۈرۈك ، ئالما ، شاپتۇللارنى يەرگە تۆكۈۋەتتى .

2) هەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەر بىر ـ بىرىگە بېقىنمايدۇ ، ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ ، ئورتاق هالدا جۇملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى بىلەن تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ .

3) هەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەر جۇملىدە ئەينى بىر جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ ۋە بىر سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① قارىغۇچىلار — باهارنىڭ ئەلچىلىرى ئاللىقاچان ئۇچۇپ كەلدى .

② ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دېهقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ۋە ئورمانچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى .

4) هەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى تەڭداشلىق مۇناسىۋەت بولغاچقا ، تىل ئادىتى يول قويغان شارائىت ئاستىدا ئۇلارنىڭ بۆلەكلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزى — ئۈرۈمچى گۈزەل شەهەر .
ئۈرۈمچى — ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مەركىزى گۈزەل شەهەر .

ئۇلار خەلق ئۈچۈن ، مىللەت ئۈچۈن ، ئەۋلادلار ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلىغان .
ئۇلار مىللەت ئۈچۈن ، ئەۋلادلار ئۈچۈن ، خەلق ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلىغان .

5) ئۇلارنىڭ هەر ئىككىسى جۇملىنىڭ باش ۋە ئەگىشىمە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ .

ئىزاهلىق تەڭداش بۆلەك بىلەن تەڭداش بۆلەك يەنە تۆۋەندىكىدەك پەرقلەرگىمۇ ئىگە :

1) ئىزاهلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاهلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاهلانغۇچى بۆلەك ئەينى بىر شەيئىنى ياكى ئۇ شەيئىنىڭ تۈرلۈك ئالاهىدىلىكلىرىنى ئىپادىلىسە ، تەڭداش بۆلەكتىكى هەرقايسى بۆلەكلەر باشقا ـ باشقا شەيئىنى ياكى باشقا ـ باشقا ئالاهىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەيدۇ .

مدۇ .

2) ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك بەقەت ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەكتىن ئىبارەت ئىككىلا بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ . تەڭداش بۆلەك تەركىبىدىكى بۆلەكلەر بولسا ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بولىدۇ .

3) ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەكنىڭ ھەجمى كۆپ ھاللاردا ئوخشاش بولمايدۇ ، يەنى بەزىدە ئىزاھلانغۇچى بۆلەك بىر سۆزدىن تەركىب تاپسا ، ئۇنىڭ ئىزاھلىغۇچى بۆلىكى سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپىدۇ ؛ بەزىدە ئىزاھلانغۇچى بۆلەك سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپسا ، ئۇنىڭ ئىزاھلىغۇچى بۆلىكى بىر سۆزدىن تۇزۇلىدۇ . مەسىلەن :

① فوجام — ئۇچىسىغا سۆسەر جۇۋا ، بېشىغا قاما تۆپە ، ئىچىگە كاستۇم ـ بۇرۇلكا كىيىپ گالىستۇك تاقىغان ، يوغان بۇرۇن ، قارا بۇرۇت ، ئاق يۇزلۇك ئادەم غەمكىن ۋە خىيالچان ھالدا كالاسكىدىن چۈشتى .

② ھازىر پەرىخەنىڭ قەلبىدىكى ھەدە — سەبىخە مەۋجۇت ئەمەس ، ئۇنىڭ ئەك ئەشەددىي دۈشمىنى سەبىخە ئىسىملىك جادۇگەرلا مەۋجۇت .

ئەمما ، تەڭداش بۆلەك تەركىبىدىكى ھەرقايسى بۆلەكلەر بىر ـ بىرىگە نىسبەتەن ھەجىم جەھەتتىن باراۋەر بولىدۇ . يەنى ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ھەرقايسى بۆلەكلەر ياكى بۇتۇنلەي سۆزدىن ياكى بۇتۇنلەي سۆز بىرىكمىسىدىن تۇزۇلىدۇ .

4) ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتە بەقەت ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئوتتۇرىسىغىلا «يەنى» باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلىدۇ . باشقا باغلىغۇچىلارنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ . تەڭداش بۆلەكتە بولسا ئۇنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىغا ياكى ئاخىرقى بىر بۆلىكىنىڭ ئالدىغا «ۋە ، ھەم ، ھەمدە ، بىلەن ، ئۇنىڭدەك ، ئۇنداقلا ، يا ، ياكى» دېگەندەك باغلىغۇچىلارنى ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

جۈملە تەركىبىدىكى قايسى بۆلەكنىڭ ئىزاھلاش ـ ئىزاھلىنىش

تۆۋەندىكىدەك بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) ئىزاھلىق تەڭداش ئىگە

① پەقەت يارانقۇچى كۈچ — ئىنسانلا دۇنياغا خوجىلىق قىلىدىغان بولىدۇ .

② بەرا — تېرىككەك ،تىرىشچانئىنسى ئۇلارغا دۇمبىسىنى قىلىپ ، شاتۇار يوتقانىنى يېپىنىپ تۆگۈلۈپ ياتاتتى .

2) ئىزاھلىق تەڭداش خەۋەر

① سۇلتان بىلەن ماھىرەنىڭ ئون يىللىق ئەر - خوتۇنلۇق مۇھەببىتى ۋەيران بولدى (ئاجرىشىپ كەتتى) .

② يېزىق قول ئارقىلىق يېزىلىدۇ ، (تىزىلىدۇ) ، كۆز ئارقىلىق ئوقۇلىدۇ (كۆرۈلىدۇ) .

3) ئىزاھلىق تەڭداش تولدۇرغۇچى

① ئەمەتجان ئۆزىنىڭ قەلبىدە بىر شېرىن سېزىم پەيدا قىلغان شۇ قىزنى — بىرئوتتى ئىزدەيدىغان بولۇپ قالدى .

② ئاقىلىمىڭ ئىككى زاپاس ئات (قېرى بايتال بىلەن قۇلايتال) نى كۆرسەتتى .

③ لېكىن بىر شەرتىم بار : دەرسلىكىنى ئېلىۋالغىن ، مۇھىم ئىشىڭنى ، يەنى كېلەر يىللىق ئىمتىھانىنى يادىڭدىن چىقىرىپ قويما .

4) ئىزاھلىق تەڭداش ئېنىقلىغۇچى

① بۇ قاتتىق— پالتا ئۆتمەيدىغان ئوتۇن ئىكەن .

② رادىكو ھەممەيلەن بىلەن كۆلۈمسىرەپ قول ئېلىشىپ چىقىپ ، ئاقساقال دىمچونىڭ ، يەنى دەل يېرىم ئەسىر ئاغدىن چۈشمىگەن قېرى قاتىلنىڭ مۇرىسىنى قېقىپ قويدى .

5) ئىزاھلىق تەڭداش ھالەت

① بىز بۇ يەردە — ئورمانلىقتا دەرس تەكرار قىلمۇاتىمىز .

② ئۇلار شۇ تەرىقىدە كەچ كىرگۈچە — كۈن يامالىق تېغى ئۈستىگە يەتكەچ ، ئوت شارىدەك قىزارغان چاغقىچە كۆتتى .

③ ئاۋاز چىققان تەرەپكە — مەھەللىنىڭ ئۇ بېشىغا قاراپ يۈگۈرۈشتى .

④ مەن رېكىشا (ئادەم سۆرەيدىغان ئىككى چاقلىق ھارۋا) بىلەن كەلدىم .

ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك تۈزۈلمىدىكى ئۇچ خىل شەكىلدە كېلىدۇ :

1) ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق بىرىكىپ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنى ھاسىل قىلىدۇ . بۇ خىل شەكىلدىكى ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكلەر ئومۇمەن كىشىلىك ئالماشلارغا ئالماش سانلارنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ ھەم ئىزاھلىق تەڭداش ئىگە بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بىز ئىككىمىز بىر مىنۇتتا ئوقۇيمىز .

② ئۇلار ئۈچى خوتەننىڭ قاراقاش ناھىيىسىدىن كەلگەن .

2) ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك «يەنى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق بىرىكىپ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنى ھاسىل قىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ، يەنى مېنىڭ قىزىم بىلەن كۆيئوغلۇم ئۇنى چەت ئەلگە ئېلىپ چىقىپ كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ .

② ئۇلار شەھەرنىڭ جەنۇبىي قاپقىسى ، يەنى خوتەن دەرۋازىسى ئالدىغا كەلدى .

3) ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جانلىق تىلدا ئىنتونىتسىيە ئارقىلىق ، پېزىقتا سىزىق ياكى تىرناق ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ .

6 . مۇستەقىل بۆلەكلەر

جۈملە تەركىبىدىكى باشقا بۆلەكلەر بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتكە

ۇەتتە بولالمايدىغان ، يەنى جۈملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۇەزىپە ئۆتەيدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى مۇستەقىل بۆلەك ، دەپ ئاتىلىدۇ . نۆۋەتتا مۇستەقىل بۆلەكلەر جۈملە تەركىبىدىكى باشقا بۆلەكلەردىن ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ ، يېزىقتا بولسا پەش ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ . مۇستەقىل بۆلەك قاراتما بۆلەك ، قىستۇرما بۆلەك ۋە ئۈندەش بۆلەكتىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) قاراتما بۆلەك

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان ھەم سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزى قارىتىلغان شەخس ياكى شەيئىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى قاراتما بۆلەك ، دەپ ئاتىلىدۇ .

قاراتما بۆلەك قارىماققا ئىگىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ . لېكىن ، ئۇ جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولمايدىغانلىقى ۋە ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە بىلەن ئېيتىلىدىغانلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىگىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . قاراتما بۆلەك ئومۇمەن ياكى جۈملىنىڭ بېشىدا ، ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ھوي ئاسماندىن چۈشكەن كۆك مونچاق ، ماۋۇ سۆتلەرنى ئەكىرىپ پىشۇرۇپ قوي .

② ئوبدان دادا ، سەن كۆزۈڭنى يۇمۇپ تۇرۇپ قەغەزگە ئىمزا قويالامسەن ؟

③ بۇركۈت تاغا ، ماڭا ھەممە قۇشلاردىن ئېگىز ئۇچۇشنى ئۆگىتىپ قويىسىڭىز .

④ كۆكلەم ، بارلىق تەبىئەتكە تېزدىن جان كىرگۈز !

⑤ بەرگەن ۋەدىڭىزنى ئۇنتۇپ قالمالا ، ئايشەم .

2) قىستۇرما بۆلەك

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىشى ئەھۋالىغا سۆزلىگۈچىنىڭ قانداق قارايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى قىستۇرما بۆلەك ، دەپ ئاتىلىدۇ . قىستۇرما

بۆلەك ئومۇمەن جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . بەزىدە جۈملە ئوتتۇرىسىدا ھۆ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① تەلىيىمىزگە يارىشا ، سىلەرمۇ دەل ۋاقتىدا كەلدىڭلار .

② ئەلۋەتتە ، مەن ئۇنىڭ ئۆكىسى بولىمەن .

③ بەختىمىزگە يارىشا ، بۈگۈن ھاۋا ئوچۇق بولدى .

④ بەختكە قارشى ، ئۇ ئوتتۇز يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

⑤ ئاداش ، مېنىڭچە ، ھاياتىمىزنى قەدىرلەيدىغان پەيت كەلدى .

⑥ قىسقىسى ، مېنىڭ بۇ «گۈزەل»نى كۆزەرگە كۆزۈم يوق ئىدى .

⑦ سىنىپىمىزدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىتتىپاقى ، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، ياخشى .

⑧ بەلكىم ، ئۇ كېتىپ قالغاندۇ ؟

3) ئۈندەش بۆلەك

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە قارىتا سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بۆلەك ئۈندەش بۆلەك ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئىملىق سۆزلەر جۈملىدە ئۈندەش بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ ؤە جۈملىگە ئەجەللىنىش ، زېرىكىش ، سۆيۈنۈش ، نارازىلىق ، قورقۇش ، ئىزا تارتىش ، غەزەپلىنىش ، پۇشايمان قاتارلىق تۇرلۇك ھېس - تۇيغۇنى قوشىدۇ . مەسىلەن :

① يەللى ، يەللى ، ھارۋىكەشلىكتىن كوچىكا ھەيدەشكە ئۆتۈپسەن- دە .

② ۋاي - ۋۇي ، ئەجەبمۇ تۇغمىدى ئۇنىڭ گېپى .

③ ياھ ، بۈگۈن ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن كۆرۈشۈپ ، راسا گەپلە- شۈاپسىلەر - دە ؟

④ ۋىيمەي ، بۇ ئۇن نېمە بولىدۇ ، ھېچبولمىغاندا خالتىنى توشقۇ- زۇپ ئالمىغىزچۇ ؟

⑤ ۋايجان ، نېمىدېگەن سەت ھايۋان بۇ !

⑥ ۋىيمەي ، سىز بىر بويتاق ، مەن بىر تۇل ئايال ، قانداق مېھمان

بولمەن ئەمسە؟

⑦ ئەستاغپۇرۇللا ، مۇشۇ بالىنى قانداق قىلسام بولار !

⑧ ياھ ، تازا ۋاقتىدا مېھمان بولۇپ كەپتىمەن - دە !

7 . جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

جۈملە تەھلىل قىلىش دېگىنىمىز ، ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سىنتاكسىلىق رولىنى ئايرىپ كۆرسەتىش ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش شەكلى ۋە بىرىكىش مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىشكە قارىتىلغان .

ئاددىي جۈملىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىلىق رولىنى ئايرىپ كۆرسىتىشتە ھازىر تۆۋەندە كىدەك جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ :

1) بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

بۇ ئۇسۇلدا جۈملە بىر تەكشىلىكتە دەپ قارىلىپ ، مۇستەقىل سۆزنى بىرلىك قىلغان ھالدا بىرقانچە بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ . بۇ ئاساستا ئىگە بىلەن خەۋەر جۈملىنىڭ باش بۆلىكى ؛ تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەتلەر جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلىكى دەپ قارىلىدۇ . مەسىلەن :

① گۈلخان خۇش پېئىللىقى بىلەن ئۇنىڭ دىققىتىنى بۆردى .

② ئۇكام ئەركىن بۇ كىتابنى قىزىقىپ ئوقۇدى .

بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى شۇ يەردىكى ، بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق جۈملىنىڭ غولىنى ئاسان تاپقىلى ، جۈملە تېپلىرىنى ئاسان ئېنىقلىغىلى بولىدۇ . رەسمىيىتى ئاددىي ۋە ئېنىق . يەنە بىر جەھەتتىن ، بۇ ئۇسۇلدا جۈملە تېپلىرى جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك سىنتاكسىلىق مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدىغان بولغاچقا ، سۆز بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىلىق مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرى ئېنىق كۆرسىتىلىدۇ .

بۇ ئۇسۇلنىڭ كەمچىلىكى شۇ يەردىكى ، بۇ ئۇسۇلدا جۈملە بىر

ئەكشىلىكتە ئەھلىل قىلىنغاچقا ، جۈملىنىڭ تۈز سىزىقلىق ئالاھىدىلە-
كىگىلا ئېتىبار بېرىلىپ ، قاتلاملىق ئالاھىدىلىكىگە سەل قارىلىدۇ .
ئەتىجىدە ، سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملىدىكى قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رو-
لى تولۇق ئىپادىلەنمەيدۇ - دە ، جۈملىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى تولۇق
ئېچىپ بېرىلمەيدۇ . مەسىلەن :

① شامال باھار پەيزىگە چۈمگەن بېزىنىڭ خۇشبۇي ھىدىنى دىماغقا
ئۇرماقتا .

② بۇ ئەھۋالنى زۇمرەتخان شۇ كۈنلەردە ھەجەرخان ۋە خەيرى-
ساخانلارغا سۆزلەپ بەردى .

③ تۇرپاندىن كەلگەن ئادەم كەتتى .

بۇنىڭدا مىسال ①دىكى «پەيزىگە چۈمگەن» ، مىسال ②دىكى «شۇ
كۈنلەردە» ، مىسال ③تىكى «تۇرپاندىن كەلگەن»دېگەن بىرىكمىلەرنىڭ
سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى كۆزىتىدىغان بولساق ، ئۇلاردىن ئۇيغۇر
تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق قائىدىلىرىگە خىلاپ بىر ئەھۋالنى بايقايمىز .
ئۇ بولسىمۇ ، «ھالەت - ئېنىقلىغۇچلىق مۇناسىۋەت» مەسىلىسى .
بىزگە مەلۇم ، ئۇيغۇر تىلىدا ھالەت پەقەت خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئە-
گەشمە بۆلەك . ئۇ ھېچقاچان ئېنىقلىغۇچىغا مۇناسىۋەتلىك بۆلەك بولۇپ
باققان ئەمەس . يۇقىرىدىكى مىساللاردا بولسا سۆز بىرىكمىلىرىنىڭمۇ
جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى ئېتىبارغا ئېلىنمايا ، پەقەت ھەر
بىر سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلىگىلا ئېتىبار بېرىلگەنلىكتىن ، ئۇي-
غۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق قائىدىلىرىگە خىلاپ ھالدا «ھالەت -
ئېنىقلىغۇچلىق مۇناسىۋەت» دەيدىغان بىر خىل سىنتاكسىسلىق مۇنا-
سىۋەت شەكىللەندۈرگەن . ئەمەلىيەتتە بولسا مىسال ①دىكى «باھار»
سۆزى «پەيز» سۆزىگە ئېنىقلىغۇچلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ ئېنىقلە-
غۇچلىق مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلغان . «باھار پەيزى» دېگەن بۇ ئىسىم
خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى گەرچە «گە» نىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق
«چۈمە-» دېگەن ئۇقۇمسىز پېئىلغا بىرىكىپ ھالەتلىك مۇناسىۋەتنى ھا-

سىل قىلغان بولىدۇ ، لېكىن «باھار پەيزىگە چۈم-» دېگەن بۇ بىرىكمە سۆزبەتداش قوشۇمچىسى «-غان»نىڭ ئۆلىنىشى بىلەن سۆزبەتداش خاراك-تېرلىك سۆز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلغان ۋە «پەزا»نى ئېنىقلاپ كەلگەن . ئاخىرىدا «باھار پەيزىگە چۈمگەن پەزا» دېگەن ئىسىم خاراك-تېرلىك سۆز بىرىكمىسى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» ئارقى-لىق بىر پۈتۈن گەۋدە سۆزبىتىمە «ھىدىنى» دېگەن تولدۇرغۇچىنى ئې-نىقلاپ كەلگەن . مىسال ②دىكى «شۇ» دېگەن ئالماش «كۆنلەر» دېگەن سۆز بىلەن بىرىكىپ ئېنىقلىغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلغان بولىدۇ ، لېكىن ئۇ بىرىكمە بىر پۈتۈن گەۋدە سۆزبىتىمە ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش ئارقىلىق «سۆزلەپ بەردى» دېگەن خەۋەرگە ئورتاق باغلىنىپ ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كەلگەن . مىسال ③ تە «تۇرپان» دېگەن سۆز چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئارقى-لىق «كەل-» دېگەن ئۆتۈمسىز پېئىلغا بىرىكىپ ھالەتلىك مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلغان بولىدۇ ، لېكىن ئۇ بىرىكمە سۆزبەتداش قوشۇمچىسى «-غان»نىڭ ئۆلىنىشى بىلەن سۆزبەتداشلىق سۆز بىرىكمىسى خاراكتېر-نى ئالغان ۋە بىر پۈتۈن گەۋدە سۆزبىتىمە «ئادەم» دېگەن ئىگىنى ئېنىقلاپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن . دېمەك ، بۆلەكلەر بويە-چە تەھلىل قىلىشتا ، نوقۇل ھالدا مۇستەقىل سۆزلەر ۋە ئۆلارنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى جۈملىنى بۆلەكلەرگە ئايرىشتىكى ئۆلچەم قىلىنسا ، ئۇ ھالدا ، مۇئەييەن بىر تىلدىكى جۈملىلەرنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەرنى ھەقىقىي ۋە ئېنىق يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ .

2) قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

بۇ خىل ئۇسۇل بويىچە جۈملىنى تەھلىق قىلغاندا ، ئالدى بىلەن جۈملە ئىگە بۆلەك ۋە خەۋەر بۆلەك دېگەن ئىككى بۆلەككە ئايرىلىپ ، ئاندىن بۇ بۆلەكلەرنى تەركىبلەر يەنە قۇرۇلما قاتلاملىرى بويىچە داۋاملىق تەھلىل قىلىنىدۇ . بىرىنچى قاتلامدا ئايرىلغان بۆلەك-تەركىبلەر جۈملە بۆلىكى دەپ قارىلىدۇ ، ئىككىنچى ، ئۈچىنچى ...

قاتلاملاردا ئايرىلغان بىۋاستە تەركىبلەر جۈملە بۆلەكلىرى ھېسابلانمايدۇ ، بەلكى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بۆلەكلىرى ياكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ بۆلەكلىرى دەپ قارىلىدۇ . قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىشتا ، مەيلى قايسى قاتلامدا بولسۇن پەقەت ئىككىلا بىۋاستە تەركىبكە ئايرىلىدۇ (تەڭداش تەركىبلەر بۇنىڭ سىرتىدا) . مەسىلەن :

① زىمىستان كۆرمىگەن بۆلبۈل باھارنىڭ قەدرىگە يەتمەس.

② تۇرپانىنىڭ ئۈزۈمى بىلەن پاختىسى ھېلى داڭلىق.

③ ساۋاقداشلار شىلتۇناملىق بىلىمنى تىرىشىپ ئۆگەنمەكتە.

④ شامال باھار پەيزىگە چۈشكەن يېزىنىڭ خۇشبۇي ھىدىنى دىققەت ئۈرمافتا.

⑤ بىز ئوقۇش پۈتكۈزۈش ماقالىسى توغرىسىدا پاراڭلىشايلى دەپ كەلدۇق.

قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى شۇ يەردىكى ، بۇ ئۇسۇلدا باشتىن - ئاخىر ئىزچىل ھالدا جۈملىنىڭ قاتلا-ملىق ئالاھىدىلىكى تەكشىلىنىدۇ . شۇڭا ، بۇ ئۇسۇل بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىغا قارىغاندا ، جۈملىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى تېخىمۇ تولۇق ئېچىپ بېرەلەيدۇ . يەنە بىرى ، ئىككى بىسلىق جۈملىلەر-نىڭ قۇرۇلما جەھەتتىكى پەرقىنى ئېنىق ئايرىشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ ئوقۇغۇچى ئالمىنىڭ تونۇشىدۇر.

بۇ ئوقۇغۇچى ئالمىنىڭ تونۇشىدۇر.

② ئىككى بالكونلۇق ئۆي بار.

ئىككى بالكونلۇق ئۆي بار.

③ تۇنۇگۈن يوقالغان كىتاب تېپىلدى.

تۇنۇگۈن يوقالغان كىتاب تېپىلدى.

قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ يېتەرسىزلىكى شۇ يەردىكى ، بۇ ئۇسۇلدا جۈملە تەركىبىدىكى ھەرقايسى تەركىبلەر (بۆلەك-

ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمەيدۇ . شۇڭا ، جۈملە تەھلىل قىلغاندا ، پەقەت قاتلاملارلا ئايرىلىپ ، ھەرقايسى بىۋاستە تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر كۆرسىتىلمەيدۇ . نەتىجىدە ، قاتلاملىرى ئوخشاش ، سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلىرى ئوخشىمايدىغان قۇرۇلمىلار پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

① تىل — ئالاقىلىشىش ۋاستىسى.

② مەن كەچ كېلىمەن.

/

بۇ ئىككى جۈملىنى كۆزىتىدىغان بولساق ، ئۇلارنىڭ قاتلاملىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش . ئەمەلىيەتتە مىسال ① ئىسىملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە بولۇپ ، ئۇنىڭ خەۋىرى ئېنىقلىغۇچلىق مۇناسىۋەتتىكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقان بولسا ، مىسال ② پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە بولۇپ ، ئۇنىڭ خەۋىر بۆلىكى ھالەتلىك مۇناسىۋەتتىكى پېئىللىق سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقان .

يەنە بىر جەھەتتىن ، بۇ خىل ئۇسۇل جۈملە بۆلەكلىرى نورمال تەرتىپتە ئورۇنلاشقان ئەھۋالدىلا ، يەنى ئىگىگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىنىڭ ئالدىدا ، خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىنىڭ كەينىدە ، خەۋەرنىڭ ئالدىدا كەلگەن ئەھۋال ئاستىدىلا ئەسقاتمىدۇ . ئەگەر خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كېلىپ قالسا ، ئۇنداق جۈملىلەرگە بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ چاغلاردا بىزنىمىزدا قارا چىراغلار يېقىلاتتى .

② بۇ ئەھۋالنى ئالىم تۇنۇگۈن ماڭا سۆزلەپ بەردى .

③ چېچەكلىگەن ئۆرۈك شاخلىرىدا قارغۇچىلار نېمىلەرنىدۇ دورايتتى.

بۇنىڭدىكى مىسال ①دە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان «ئۇ چاغلار-دا» ، «يېزىمىزدا» دېگەن ۋاقىت ۋە ئورۇن ھالىتى ئىگىنىڭ ئالدىدا ، مىسال ②دە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان «بۇ ئەھۋالنى» دېگەن تولدۇرغۇچى ئىگىنىڭ ئالدىدا ، مىسال ③تە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان «چېچەكلىگەن ئۆرۈك شاخلىرىدا» دېگەن ئورۇن ھالىتى ئىگى-نىڭ ئالدىدا كەلگەن . مانا مۇشۇنداق جۈملىلەردە قاتلاملار بويىچە تەر-تىپ قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ .

3) قۇرۇلما ـ تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

قۇرۇلما ـ تەركىبلەر (بۆلەكلەر) بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بۇقىرىدا سۆزلەنگەن ئىككى خىل ئۇسۇلنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى بىرلەش-تۈرۈلگەن بىر خىل جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ ، بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى تۆۋەندىكىچە :

(1) بۇ ئۇسۇلدىمۇ ئىگە ، خەۋەر ، تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت دېگەندەك ئاتالغۇلار بار . لېكىن ، ئۇلارنىڭ مەزمۇنى بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدىكىگە ئوخشىمايدۇ . بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا بۇ بەش تەركىبنىڭ ھەممىسى جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى دەپ قارىلىدۇ . قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا بىرىنچى قاتلامدا بۆلۈنگەن تەركىبلەرلا جۈملىنىڭ بۆلىكى دەپ قارىلى-دۇ . تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەتلەر سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بۆلەكلىرى (جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بۆلەكلىرى) دەپ قارىلىدۇ . قۇرۇل-ما- تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا بولسا جۈملە بىلەن سۆز بىرىكمىسى بىردەك سىنتاكسىسلىق بىرلىك دەپ قارىلىپ ، ھەم جۈملە-گە ، ھەم سۆز بىرىكمىسىگە تەھلىل يۈرگۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :

مەن ئۇنى يېزىغا ماڭدۇردۇم .

قۇرۇلما ـ تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا ، بۇ جۈملە پەقەت ئىگە «مەن» بىلەن خەۋەر «ئۇنى يېزىغا ماڭدۇردۇم» جۈملىنىڭ بۆلىكى دەپ قارىلىدۇ . «ئۇنى» سۆزى پەقەت «يېزىغا ماڭدۇردۇم» نىڭلا

غۇدەي شۇنىڭدەك ، «يېزىغا» بولسا ھالەتلىك باغلىنىشتىكى سۆز بە-
رىكمىسى «يېزىغا ماڭدۇر» نىڭ ھالىتى دەپ قارىلىدۇ . بىرىنچى قاتلا-
مىدىكى بىۋاستە تەركىبلەر جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى ، ئىككىنچى ۋە ئۈچىن-
چى قاتلامدىكى بىۋاستە تەركىبلەر بولسا سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بۆلەك-
لىرى ، يەنى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بۆلەكلىرى بولىدۇ . مەسىلەن :

مەن ئۇنى يېزىغا ماڭدۇرىدۇم.

(ئەسكەرتىش : بۇنىڭدا بىر بۇرۇش شەرتلىك بەلگىلەر ، يەنى بۆ-
لەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۆسۈلىدىكى شەرتلىك بەلگىلەر ، ۋە بەزى
ھەرپلەر ، مەسىلەن : i (ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەت) ، t
(تولدۇرغۇچلىق مۇناسىۋەت) ، e (ئېنىقلىغۇچلىق مۇناسىۋەت) ، h
(ھالەتلىك مۇناسىۋەت) ، tcy (تەڭداشلىق مۇناسىۋەت) دېگەندەك ھەرپ-
لەر ئىشلىتىلىدۇ) .

بۇنىڭدا سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملىدىكى رولىغا ۋە جۈملىنىڭ
قاتلاملىق ئالاھىدىلىكىگە ئېتىبار بېرىلگەن . بۇ جەھەتتە قاتلاملار بويىچە
تەھلىل قىلىش ئۆسۈلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى قوبۇل قىلىنغان .

(2) بۇ خىل ئۆسۈلدا بىر بۇرۇش شەرتلىك بەلگىلەرنى ئىشلىتىش
ئارقىلىق ھەرقايسى تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسە-
ۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىنى كۆرسىتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ . بۇ جەھەت-
تە بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۆسۈلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى قوبۇل
قىلىنغان .

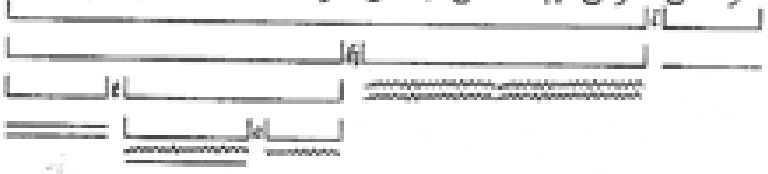
(3) بۇ خىل ئۆسۈلدا جۈملە ئادەتتە سۆزگىچىلا تەھلىل قىلىنىدۇ .
مەسىلەن :

لېكسىن ، بۇ ئۆسۈلنىڭمۇ ئۆزىگە خاس يېتەرسىزلىكى بار . ئۇ بول-

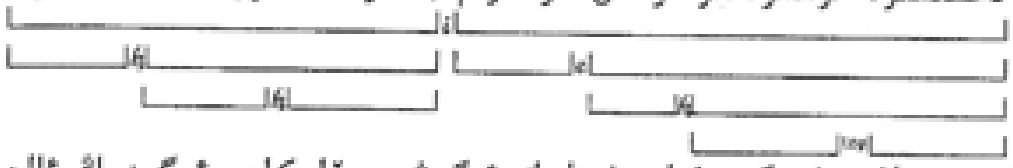
① ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي ھۆجۇدىيىتى ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسىنى بەلگىلەيدۇ.

② كۆلخان خوش پېئىللىق بىلەن ئۇنىڭ دىققىتىنى بۇرىدى.

③ ناھىسىز، ئۇسۇلسىز ئۇتكەن كۈنلىرىم بىسىرتماقتا تۇرغاندەك ئازابلىق.

سۆز، يەنىلا خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىسىنىڭ ئالدىدا كەلسە، بۇ خىل جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. شۇڭا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىشتا، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى سىنتاكسىسلىق بىرلىك ھېسابلاپ تەھلىل يۈرگۈزۈش بىرقەدەر مۇۋاپىق. بۇ دېگەنلىك جۈملە تەركىبىدە ھەر بىر مۇستەقىل سۆز ئۆز ئالدىغا بىر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن بولسا، سۆزمۇسۆز تەھلىل يۈرگۈزۈش؛ ئەگەر سۆز بىرىكمىسى بىر خىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن بولسا، سۆز بىرىكمىسى بويىچە تەھلىل قىلىش كېرەك دېگەنلىك. پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا، جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئېنىق بولىدۇ، جۈملە قۇرۇلمىسىنى توغرا تونۇشقا بولىدۇ.

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1. جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

2. سۆز بىرىكمىسى بىلەن جۈملىنىڭ پەرقى نېمە؟ مىسال بىلەن

چۈشەندۈرۈڭ .
3 . جۈملە تىپى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
4 . جۈملە تىپى قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
5 . جۈملە تىپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغان ئامىللار قايسىلار ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
6 . جۈملە تىپى قانداق قائىلىلارغا ئاساسەن قانداق تىپلارغا ئايرىلىدۇ ؟
7 . ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ ئۆز ئىچىدىن قانداق تىپلارغا بۆلۈنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
8 . ئىسىملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ ئۆز ئىچىدىن قانداق تىپلارغا بۆلۈنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
9 . سۈپەتلىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
10 . سانلىق (سان ـ مىقدارلىق) ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
11 . تەقلىد سۆزلۈك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
12 . پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ ئۆز ئىچىدىن قانداق تىپلارغا بۆلۈنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
13 . ئىگىسىز جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ ئۆز ئىچىدىن قانداق تىپلارغا بۆلۈنىدۇ ؟
14 . ئىسىملىق ئىگىسىز جۈملە دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
15 . سۈپەتلىك ئىگىسىز جۈملە دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
16 . پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ ئۆز ئىچىدىن قانداق تىپلارغا بۆلۈنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

17 . ئالاھىدە ئىگىسىز جۈملە دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈ-
رۈڭ .
18 . جۈملە ئىنتوناتسىيىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن قانداق
تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ ؟
19 . بايان جۈملە دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
20 . سوئال جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ ئۆز ئىچىدىن قانداق تۈرلەرگە
بۆلۈنىدۇ ؟ ھەر بىر تۈرىنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
21 . بۇيرۇق جۈملە دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
22 . ئۈندەش جۈملە دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
23 . تولۇق جۈملە دېگەن نېمە ؟ تولۇقسىز جۈملە دېگەن نېمە ؟
مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
24 . جۈملە بۆلىكى دېگەن نېمە ؟ جۈملە بۆلىكى سىنتاكسىسلىق
رولىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ ؟ ھەر-
بىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم كۆرسىتىڭ .
25 . ئىگە دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
26 . خەۋەر دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
27 . تولدۇرغۇچى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
28 . ئېنىقلىغۇچى دېگەن نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
29 . ھالەت دېگەن نېمە ؟ ئۇ ئۆز ئىچىدىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنە-
دۇ ؟ ھەربىر تۈرىنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
30 . ئۈيغۇر تىلىدا جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى قانداق ؟
مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
31 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك دېگەن نېمە ؟ ئۇ ئۆز ئىچىدىن قانداق
تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ ؟ ھەربىر تۈرىنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
32 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك بىلەن تەڭداش بۆلەكنىڭ ئورتاقلىقى
نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .
33 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك بىلەن تەڭداش بۆلەكنىڭ پەرقى
نېمە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

34 . ئىزاھلىق تەگداش بۆلەك قانداق شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

35 . جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلىكى دېگەن نېمە ؟ ئۇ ئۆز ئىچىدىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

36 . جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇللىرى قايسىلار ؟

5 §. قوشما جۈملە

1 . قوشما جۈملە ھەققىدە چۈشەنچە

مەنە جەھەتتىن ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ، قۇرۇلما جەھەتتىن بىر - بىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان ، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان تىل بىرلىكى قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا ، مەنە ، تۈزۈلۈش ۋە ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تارماق جۈملىلەرنىڭ قوشۇلمىسى قوشما جۈملە ، دېيىلىدۇ . قوشما جۈملە تۈۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

(1) قوشما جۈملە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىدىن تەركىب تاپىدۇ ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر تارماق جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ ، قۇرۇلمىسىدىن كۆزىتكەندە ، تارماق جۈملىلەر ئاددىي جۈملىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

① كۆڭلۈمگە كالتە كېلىپ قاپتۇ ، كەشتە تىكىلگەن كونىسىنى كىچىك كېلىپ قاپتۇ ، ئەمدى يېڭى كىيىم توغرىسىدا ئويلاش كېرەك .

② ھازىر جىياك جېيىشى قىلىچىنى بىلەۋاتىدۇ ، شۇڭا بىزمۇ قىلىچىمىزنى بىلەيمىز .

③ يامغۇر ياغسا ، يەر ھۆل بولىدۇ .

④ دوستۇم ، كۆزۈڭ كۆرۈپ تۇرۇپتۇكى ، مەن بۇ قىزغا ئاشىق بولۇپ قالدىم .

... ئۇلىنىڭ جۈملىلەر قۇرۇلما جەھەتتىن

تىن نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولىدۇ . بىرى يەنە بىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان بولىدۇ . يەنى ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى مەلۇم بىر تارماق جۈملە يەنە بىر تارماق جۈملىنىڭ سىنتاكسىسلىق تەركىبى (مەلۇم بىر بۆلىكى) بولمايدۇ . مەسىلەن :

① تۇنۈگۈن ئاغرىپ قېلىپ دەرسكە چىقالمىدىم . (ئاددىي جۈملە)

② تۇنۈگۈن ئاغرىپ قالدىم ، شۇڭا دەرسكە چىقالمىدىم . (قوشما جۈملە)

③ ئۇ بىلىپ تۇرۇپ ئېيتقۇسى كەلمەيۋاتىدۇ . (ئاددىي جۈملە)

④ ئۇ بىلىپ تۇرىدۇ ، لېكىن ئېيتقۇسى كەلمەيۋاتىدۇ . (قوشما جۈملە)

(3) قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر مەنە جەھەتتىنمۇ بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ ، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ . ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق جۈملە قۇرۇلما جەھەتتىن نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن مەنە جەھەتتىن ، بىر - بىرىنى شەرت قىلمىسا ، ئۇزۇنارا باغلىنىشلىق بولمىسا ، قوشما جۈملە دېگىلى بولمايدۇ .

(4) قوشما جۈملە ھەرقانچە مۈرەككەپ بولسىمۇ (تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر قانچە كۆپ بولسىمۇ) ، جۈملە نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە ، ئۇ ھامان بىر جۈملە . شۇڭا ، قوشما جۈملە بىر جۈملە بولۇش سۈپىتى بىلەن بىر پۈتۈن ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولىدۇ . پەقەت بىر پۈتۈن قوشما جۈملىنىڭ ئاخىرلىشىش خاراكتېرىدىكى تىنىش (توختاش) بولىدۇ . يېزىقتا مۇڭاپىق تىنىش بەلگىلىرى قويۇلىدۇ .

(5) بىر قىسىم قوشما جۈملىلەردە ھەرقايسى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى تۇزۇلۇش جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈكنى ساقلاپ قالالايدۇ ، يەنە بىر قىسىم قوشما جۈملىلەردە بولسا بەزى تارماق جۈملىلىرىنىڭ خەۋىرى تۇزۇلۇش جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكنى ساقلاپ قالالمىسا ، بەزىلىرىدە ساقلاپ قالالمايدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ تېرىشىپ ئۇگىنىدۇ ھەمدە ئۇگەنگىنىنى ئەملىيەتتە ئىشلەتەلەيدۇ .

② بۇ يۇرتتا يا سەن تۇر ، يا مەن تۇراي .
③ سەن بارساڭ ، مەن بارسەن .
④ بۇ سۆ شۇنداق سۆزۈك ئىدىكى ، تېگىدىكى تاشلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك سىنتاكسىلىق ئامىللار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

(1) باغلىغۇچىلار

باغلىغۇچىلار قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلاپ كېلىدىغان مۇھىم سىنتاكسىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . باغلىغۇچىلارنىڭ بەزىلىرى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ كەلسە ، يەنە بەزى باغلىغۇچىلار قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ كېلىدۇ (تەپسىلاتىنى «قوشما جۈملە تۈرى»دىن كۆرۈڭ) .

(2) بىر قىسىم مورفولوگىيىلىك شەكىللەر

بىر قىسىم مورفولوگىيىلىك شەكىللەر دېگەندە ، ئومۇمەن ، پېئىللارنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىسى «-سا// -سە» ، «-غان»لىق سۆپەتداشلارغا ئىسىملارنىڭ ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى ۋە «لا» يۆكلىمىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان «...غاندىلا» دېگەن مورفولوگىيىلىك شەكىل بىلەن «پ»لىق رەۋىشداشلارغا «لا» يۆكلىمىسى ھەم «قال-» پېئىلىنىڭ رەۋىشداش ياكى سۆپەتداش شەكلىنىڭ ئىنكار شەكلى «قالماي (قالماستىن) »نىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان مورفولوگىيىلىك شەكىل «...پلا قالماي (قالماستىن) » قاتارلىقلارغا قارىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① يامغۇر ياغسا ، يەر ھۆل بولىدۇ .
② ھاۋانىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش ھەرىكىتى سۇ پارىنىڭ قېتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنى يەر يۈزىگە يېقىن بولغان جايدا لەيلىتىپ تۇمان ھاسىل قىلىدۇ .
③ سۆ بولغاندىلا ، ھاياتلىق بولىدۇ .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى ، ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىلىك تۈر-لىنىشكە باي تىل بولغاچقا ، بىر قىسىم باغلىغۇچىلار تارماق جۈملىنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى مورفولوگىيىلىك شەكىللەر بىلەن ماسلىشىپ كېلە-دۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر پۈتۈن قۇرۇلمىنى ھاسىل قىلىدۇ . ئەگەر مورفولوگىيىلىك شەكىللەر باغلىغۇچىنىڭ مەنىسىنى ئىپادىلەپ بېرەلە-مىسە ، ئۇ ھالدا باغلىغۇچىنى ئىخچاملاشقا بولىدۇ ، مورفولوگىيىلىك شەكىللەر باغلىغۇچىنىڭ مەنىسىنى ئىپادىلەپ بېرەلمىسە ياكى باغلىغۇ-چى تارماق جۈملىنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى مورفولوگىيىلىك شەكىل بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولسا ، باغلىغۇچىنى ئىخچاملاشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

① ناۋادا ئىش ئۆگىنىپ كەلمىسە ، كۆل بولۇپ كېتىمىز .

② ئۇ ئەكەلگەن ئوتۇنلار شۇنچە نۇرغۇن ئىكەنكى ، ئۇنى قويىدىغان يەر تاپالماي قاپتۇ .

③ يا ئادەملەرنىڭ كۆزى قارىغۇ ، ياكى ئەمەلنىڭ كۆزى قارىغۇ .

مىسال ①دە ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى شەرت رايى قوشۇمچىسى «ناۋادا» باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش مەنە ئىپادىلىگەچكە ، «ناۋادا» باغلىغۇچىسىنى ئىخچاملاشقا بولىدۇ . مىسال ② ③تىكى «كى» «يا ، ياكى» باغلىغۇچىلىرىنى ئىخچاملاشقا بولمايدۇ . چۈنكى ، ئۇ باغلە-غۇچىلار تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى مورفولوگىيىلىك شە-كىللەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

(3) ئورۇن تەرتىپ

ئورۇن تەرتىپىمۇ قوشما جۈملىنىڭ ھاسىل بولۇشىدا مۇھىم رول ئويناىدىغان سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى . ئورۇن تەرتىپ ئارقە-لىق باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تولۇق ئايا-لاشقان خەۋەر شەكلىگە ۋە ئۆزىگە خاس ئاددىي جۈملە ئىنتوناتسىيىسىگە ئىگە بولىدۇ . يېزىقتا تارماق جۈملىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ئۆزىنىڭ كۆچلۈك قانائەتلىرىنى سىلكىدى ، ئۆتكۈر تۇمشۇقى بىلەن چوقۇلىدى .

② خەلق ئادەل سوتچى ، خەلق هۆكۈم چىقارسۇن .
③ بۇقا بوينىغا يىغار ، ئابدال قوينىغا (يىغار) .
قوشما جۈمله بىلەن ئاددىي جۈمله تۈزۈلىشىدىكى جەھەتلەردە پەرقلىنىدۇ :
(1) جۈمله قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن پەرقلىنىدۇ . ئاددىي جۈمله سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ . شۇڭا ، ئاددىي جۈمله قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق بىۋاستە ئىپادىلەنگەن بىرلىكلەر جۈمله بۆلەكلىرى بولىدۇ . قوشما جۈمله بولسا ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىدىن تەشكىل تاپىدۇ . شۇڭا ، قوشما جۈملىنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق بىۋاستە ئىپادىلەنگەن بىرلىكلەر ئاددىي جۈمله بولىدۇ . مەسىلەن :
① ئۇ ئۆز باغرىدا سانسىز ئاقىل ـ دانىشمەنلەرنى ، باتۇر ـ پالۋانلارنى ، ئادالەتپەرۋەر ، خەلقپەرۋەر ، ۋەتەنپەرۋەر ئوغلانلارنى ئۆستۈردى .
② بۇ كۆرەشته غەلىبه قىلغان شائىر ۋە باشقا مېھمانلار شۇنداق كۈلۈپ كەتتىكى ، ئۇلار ئۇزاقتىن ـ ئۇزاققىچه ئۆزىنى باسالماي قېلىشتى .
(2) خەۋەر قىسمىغا قاراپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ . ئاددىي جۈمله خەۋەر قانچه ئۆزۈن ۋە مۇرەككەپ بولسىمۇ ، ئۇ بىرلا خەۋەر قىسمىلىق بولىدۇ . قوشما جۈمله خەۋەر قانچه ئاددىي (ئاددىي جۈملىلەر تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سانى ئاز) بولسىمۇ ، ئۇ ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق خەۋەر قىسمىلىق بولىدۇ ھەمده ئاددىي جۈملىلەر جۈملىلىك جۈملىسىمىتىگه ئىگه بولىدۇ . قوشما جۈمله تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر تولۇق ياكى تولۇقسىز جۈمله بولىشى ، يۇقىرىقى شەرتنى ھازىرلىغان بولسىلا ، ئۇ ھامان قوشما جۈمله بولىدۇ . مەسىلەن :
① زور شىر ماكانىمىدىن ئادىشىپ قالماي دەپ بىرىنچى قېتىم كومپاسنى ، ۋەتىنىمگه يالماۋۇز ـ ئەجدىھالارنى كەلتۈرمەسلىك ئۈچۈن سىلىق دورىسىنى ، ۋەتەن ئەۋلادلىرىنى كۆيۈمچانلىق ، ۋاپادارلىقتا باقماي دەپ يېپىك كىيىم ـ كېچەكلەرنى ، ماكانىمىنىڭ شان ـ شەرىپىنى ئاڭبەدكىچه ئۇنتۇلدۇرماي ، ئەۋلادلىرىمغا ئەڭ بۈيۈك تارىخىي تۆھپه

مىسال ①دە «تەمسىل» ، «دېمەكچى بولغىنىغا ماس كېلىدىغان بىر-ر ھېكايە» دېگەن ئىككى بۆلەك «ياكى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ جۈملىدە ھالەت بولۇپ كەلگەن . مىسال ② دە ئىككىلا تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا «يا ، ياكى» باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلگەن . مىسال ③ تە ئىككىنچى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا «لېكىن» باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلگەن . مىسال ④تە بېقىندۇرغۇچى تارماق بېشىدا «شۇنىڭ ئۈچۈن» باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلىپ ، بېقىندۇرغۇچى تارماق «جۈملە بىلەن بېقىندى تارماق جۈملىنى ئۆزئارا باغلاپ كەلگەن .

2 . قوشما جۈملىنىڭ تۈرى

قوشما جۈملىلەرنى ئوخشىمىغان ئۆلچەملەرگە ئاساسەن ، ئوخشىمىغان تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ .

بىرىنچىدىن ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش شەكلىنىڭ ئوخشاشلىقىغا ئاساسەن ، يەنى قانداق سىنتاكسىلىق ۋاستە ئارقىلىق باغلانغانلىقىغا ئاساسەن باغلىغۇچسىز باغلانغان قوشما جۈملە ۋە باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان قوشما جۈملە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئورۇن تەرتىپ ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن قوشما جۈملىلەر باغلىغۇچسىز باغلانغان قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① قاغىلار قاق ئېتىدۇ ، ئۆز كۆڭلىنى خۇش ئېتىدۇ .

② پاكىت مۇنازىرىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ ، پاكىت ئەڭ ياخشى گۇۋاھچى ، قېنى ، پاكىتقا قاراپ باقايلى .

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر باغلىغۇچىلار ياكى رولى باغلىغۇچىلارغا باراۋەر بولغان مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزئارا باغلانغان قوشما جۈملىلەر باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلانغان قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ماڭاي دەپ باقتى ، بىراق ئۇنىڭ ئىككى پۇتى ئۇنىڭ ئىختىيا-

رىغا بويسۇنمايتتى .

② ئۇمۇر بويى ئۆي ـ ماكانسىز ئۆتۈشكە رازىمەنكى ، ھەرگىز بۇنداق ئىپلاسلىقنى قىلمايمەن .

③ شامال چىقسا ، دەرەخ لىڭشيدۇ .

ئىككىنچىدىن ، قوشما جۈملە ئىنتوناتسىيىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ، بايان قوشما جۈملە ، سوئال قوشما جۈملە ، بۇيرۇق قوشما جۈملە ۋە ئۈندەش قوشما جۈملە دەپ ئۆت ئۈرگە بۆلۈنىدۇ .

بايان قوشما جۈملە بايان ئىنتوناتسىيىسىگە ئىگە بولىدۇ . يېزىقتا بايان قوشما جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① بوران تېخىمۇ كۈچەيدى ، قار تېخىمۇ قاتتىق يېغىلى تۇردى ، ئۆي ئىچى تېخىمۇ مۇزلاپ كەتتى .

② بىزنىڭ ئارىمىزدا ئۇنداق بولداشلار بارکى ، ئۇلار باشقىلارغا يارەدەم بېرىشنى ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ زور خۇشاللىقى دەپ ھېسابلايدۇ .

سوئال قوشما جۈملە سوئال ئىنتوناتسىيىسىگە ئىگە بولىدۇ . سوئال قوشما جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا يېزىقتا سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ يېغىنغا سەن بارامسەن ، ياكى ئادىل بارامدۇ ؟

② ل . مۇتەللىپ كىم ؟ ئۇ قەيەردە ئوقۇلغان ؟

بۇيرۇق قوشما جۈملىلەر بۇيرۇق ئىنتوناتسىيىسىگە ئىگە بولىدۇ . يېزىقتا بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا چېكىت ياكى ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ . ئەگەر بۇيرۇق قوشما جۈملە خالاش ، مەسلىھەت ، ئۆمىد ، تىلەك ، ئۆتۈنۈش مەنىلىرىدە بولسا ، يېزىقتا ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ . ئەگەر بۇيرۇق قوشما جۈملە بۇيرۇق ، چاقىرىق ، شوئار مەنىسىدە ئىپادىلىسا ، يېزىقتا ئاخىرىغا ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① مۇشۇ تاشلىقتا بىر تانسا قىلايلى ، مېنىڭ ئۆمرۈمدە ئويناغان تانسام مۇشۇ بولۇپ قالسۇن .

② گۇناھكارلارنىڭ قوللىرى يېشىپ تاشلانسۇن ، كويزا ـ كىشەن-

لەر ئېلىپ تاشلانسۇن !

ئۇندەش قوشما جۈملە ئۇندەش ئىنتوناتسىيىسىگە ئىگە بولىدۇ . يېزىقتا ئۇندەش قوشما جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ يىل ئالمىي مەكتەپكە كىرىلىگەن بولسام ، قانداق ياخشى بولاتتى - ھە !

② ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنى نېمىدېگەن كەڭ ، بايلىقى نېمىدېگەن مول ، ئاھالىسى نېمىدېگەن كۆپ - ھە !

ئۇچىنچىدىن ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىنىڭ (سىنتاكسىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ) ئوخشاشلىقىغا ئاساسەن ، تەڭداش قوشما جۈملە ، بېقىندىلىق قوشما جۈملە ۋە ئارىلاش قوشما جۈملە دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1 . تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋىتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قوشما جۈملە تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى تولۇق ئايىغلاشقان شەكىلدە بولىدۇ .

تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە بىرىككەنلىكىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ .

1) بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر بىر-بىر ئىش ياكى بىر-بىر ۋەقەنىڭ بىرقانچە تەرىپىنى ئايرىم - ئايرىم بايان قىلىپ ، تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىدىغان قوشما جۈملە بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش شەكلىنىڭ (سىنتاكسىلىق ۋاستىسىنىڭ) ئوخشاشلىقىغا ئاساسەن بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە ۋە بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئىككى تۈرگە

بۆلۈنىدۇ .

(1) بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق باغلانغان بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەر تۈۋەندىكى شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

a . ھەرقايسى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئىگىسى ۋە خەۋەرى بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئەقىل — تەربىيىگە موھتاج ، ئىلىم — ئەخلاق پەزىلەتكە موھتاج . شادلىق — تىنچلىققا موھتاج ، بەختىلىق — مۇھەببەتكە موھتاج .

② ئىشلىگەننىڭ يۈزى يورۇق ، ئىشلىمىگەننىڭ يۈزى چورۇق .

b . بىرىنچى تارماق جۈملە ـ خەۋەر قىسمىدىن تۈزۈلىدۇ ، قالغان تارماق جۈملىلەر پەقەت خەۋەر قىسمىدىنلا تۈزۈلىدۇ ، ئەمما بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ ئىگىسى قالغان تارماق جۈملىلەر ئۈچۈن ئورتاق بولىدۇ . مەسىلەن :

① بىلىملىك كىشەكلىك سۆزنى قىلىدۇ ، كىشەكسىز سۆزنى كۆمۈپ تاشلايدۇ .

② كۆز يېشى بەدىنىنى قۇرۇتتى ، يۈرىكىنى ھالسىرانتتى ، ئۈيقۇغىزاسىنى ئازايتتى .

c . تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى ئىگىسىز جۈملىلەر (ئالاھىدە ئىگىسىز جۈملىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولىدۇ ، پەقەت خەۋەر قىسمىدىنلا تۈزۈلگەن بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئاۋۋال تۈۋەندىكى كادىرلاردىن مەسلىھەت سوراش ، ئۇنىڭدىن كېيىن بۆيرۇق چۈشۈرۈش لازىم .

② مەككىزىنچى ئاينىڭ بىرى ، يەكشەنبە .

(2) بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش قوشما جۈملىلەر بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . باغلىغۇچىلار تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇھىم سىنتاكسىلىق ۋاستە ھېسابلىنىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر «ۋە ، ھەمدە ، شۇنداقلا ، شۇنىڭدەك ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ، دە» دېگەندەك باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۈزۈلمەي باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① دەل ـ دەرەخلەر سارغايغان يوپۇرماقلىرىنى تاشلىماقتا ۋە ھاۋا كۈندىن ـ كۈنگە سوۋۇماقتا .

② سىرتتا بوران چىقىۋاتىدۇ ھەم يامغۇر يېغىۋاتىدۇ .

③ بۇ يولدا ئۇ ۋاقىتنى تىزگىنلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆگىنىش ئۈنۈمىگىمۇ ئەھمىيەت بەردى ھەمدە قانداق ئۆگىنىش كېرەكلىكى ھەققىدە ئىزدەندى .

④ تەپەككۇر تىلسىز ۋۇجۇدقا كەلمەيدۇ ، شۇنداقلا تەپەككۇرسىز تىلمۇ بولمايدۇ .

⑤ ئالۋ — ماددىي دۇنيانىڭ ئۇزاق مۇددەت تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى ، ئادەم مېڭىسىدىن ئىبارەت يۇكسەك دەرىجىدە ئۇيۇشقان ماددىي ئەزانىڭ خىزمىتى ، شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشىدۇر .

⑥ ئىنقىلابىي غەيرەت ۋە ئىنقىلابىي قىزغىنلىق بولۇشى لازىم . شۇنىڭ بىلەن بىرگە (بىللە) جىددىي ، ئىلمىي پوزىتسىيەمۇ بولۇشى لازىم .

⑦ بۇنىڭدىن 65 مىليون يىللار بۇرۇن يەر شارىدا بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەن كەسلەنچۈك تېپىدىكى ئۆسلىنگۈچى ھايۋان — دىنوزاۋۇر توساتتىن ئۆن ـ تىنسىز يوقالغان ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە يەر

شارىدىكى 70 پىرسەنت ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭمۇ ئەسلى قۇرۇپ كەتكەن .

⑧ مەن ئۇ يەردىن چىقىپ ئۆيگە كەلدىم ـ دە ، ئۇنىڭالغۇ لېنتىسىنى بوشۇرۇپ قويدۇم .

2) كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ مەنىسى قانلاىمۇقاتلام چوڭقۇر. لېكىن باردىغان تەڭداش قوشما جۈملە كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل قوشما جۈملىلەردە تارماق جۈملىلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىپ بېرىشى باغلىغۇچى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . شۇڭا ، بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەردە باغلىغۇچى مۇھىم رول ئويناىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر «ھەتتا ، بولۇپمۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ، يەنە كېلىپ ، ھېلىغۇ ، ئۇنى (بۇنى) ئاز دەپ» دېگەندەك باغلىغۇ چىلار ئارقىلىق ئۇزۇتارا باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئىلاپلىق قىلغۇچىلار جازالىنىتتى ھەتتا خىزمىتىدىن ئايرىلىپ قالاتتى .

② بالىلار خۇشال ، بولۇپمۇ نۇرى تولىمۇ خۇشال ئىدى .

③ ھازىر ئايلىنىپ كېلىشكە بەك كېچىكتۇق ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تالادا يامغۇر يېغىۋاتىدۇ .

④ باغلىغۇچىلار گرامماتىكىلىق مەنىلا ئاڭلىتىدۇ ، يەنە كېلىپ بۇ خىل گرامماتىكىلىق مەنە مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما ئىچىدە روشەنلىشىدۇ .

⑤ ھېلىغۇ يېزا باشلىقى كەپتۇ ، ھاكىم كەلمىمۇ قورقمايمەن .

⑥ بىرنەچچە كۈندىن بۇيان ئۇدا قانتىق يامغۇر يېغىپ بىرمۇنچە ئۆيلەردىن تامچە ئۆتۈپ كەتكەنىدى . ئۇنى ئاز دەپ بوران چىققىلى تۇردى .

3) تاللانما مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە

تاللانما مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە ئۆز ئىچىدىن ئۆزەڭ

مىكسەك ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ :

(1) تاللاش ـ تاللىنىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەردە بىرنەچچە ئىش ئايرىم ـ ئايرىم ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، شۇ ئىشلاردىن كەم دېگەندە بىرىنى تاللىۋېلىشنى بىلدۈرىدىغان تەڭداش قوشما جۈملە تاللاش ـ تاللىنىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۈۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ :

△ «يا (يە) ، ياكى» باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچىلار ھەربىر تارماق جۈملىدە ئايرىم ـ ئايرىم ئىشلىتىلىدۇ . بەزىدە ئالدىنقى تارماق جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدىغان «يا (يە) ، ياكى» باغلىغۇچىلىرى ئىخچاملىنىدۇ . بۇ خىل قوشما جۈملىلەر سوئال شەكلىدە كەلسە ، ھەر ئىككى تارماق جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدىغان بۇ خىل باغلىغۇچىلارنى ئىخچاملاشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

① يا بۇ قىزنىڭ مەكتىپىنى بالىدىن كۆڭلىنى ئۈزمىدى ، يا دادا بولغان كىشى قىزنىڭ كۆڭلىنى دېمىدى .

② شۇ ئات شۇ يۇرت كاتتىلىرىنىڭ يە بېشىنى تىك قىلىدۇ ، يە يەرگە ساڭگىلىتىدۇ .

③ ياكى ماددا بىرلەمچى ، ياكى ئاڭ بىرلەمچى .

④ بەلكىم ئۇلارنىڭ سۆزەكلىرى چۆللەردە قاغجىراپ يانماندۇ ...

ياكى ئۇ بوتىلاقلىرىم غېرىب ئانىسىنى ئىزدەپ بوزلاپ يۈرىدىغاندۇ ...

⑤ سىلەرنى بىز خەق ئوقۇتقانمۇ ، رۇسلارمۇ ؟

△ «نە» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچى كۆپىنچە ئىنكار شەكىلدىكى جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ . بۇ خىل قوشۇمچىنى ئىخچاملاشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

① ھەسەنئاخۇن خوتۇنىغا نە ئالىيالمايدۇ ، نە قاپاق كۆتۈرۈپ قارىيالمايدۇ .

② نە قىزلارنىڭ قارىسى كۆرۈنمىدى ، نە ئاۋازى ئاڭلانمىدى .

△ «مەيلى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . «مەيلى» باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلگەن تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى بۇيرۇق رايى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچىنىڭ ئورنىغا بەزىدە «ياكى» باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① كىچىك چاغلىرىمدا ئانام مەيلى ئۆي ئىشلىرىنى قىلسۇن ياكى باشقا ئىشلارنى قىلسۇن ، ئۇنىڭغا يارەملىشىپ بەرگۈم كېلەتتى .

② بۇرادەر ، مەيلى بالدۇر ئۆلەيلى ، مەيلى كېيىن ئۆلەيلى ، مەيلى دۇشمەن قولىدا ئۆلەيلى ، مەيلى ئۆز ئەجىلىمىزدە ئۆلەيلى ، بەربىر ئۆلىمىز ئەمەسمۇ ؟

△ «بىر بولسا» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ بىر بولسا ئامباردا بار ، بىر بولسا خامانغا كەتتى .

② بىزگە ئەمدى ئالدىغا مېڭىش خەتەرلىك ، بىر بولسا يۇقىرىدا قوغۇنچىغا ئۆتىدىغان يول بار ، بىز مۇز ئۈستىدىن ئەپلەپ مېڭىپ دەريادىن ئۆتۈپ قوغۇنچىغا كېتەيلى ، يەنە بىر بولسا ئارقىمىزغا يېنىپ خەلپەم مەھەللىسى بىلەن ئارائۈستەڭگە بېرىپ قاسىم مىرابنىڭ ئۆيىگە بارايلى .

△ «كۆرە» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① تىز پۈكۈپ ياشىغاندىن كۆرە ، تىك تۇرۇپ ئۆلگەن ياخشى .

② ياۋۇز كىشىلەرنى دوست تۇتقاندىن كۆرە ، تەنها يۈرگەن ياخشى .

(2) ۋاقىت تاللانما مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەردە بىرنەچچە ئىش ئايرىم - ئايرىم ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، شۇ ئىشلارنىڭ ۋاقىت جەھەتتىكى تاللىنىشىنى بىلدۈرىدىغان تەڭداش قوشما جۈملە ۋاقىت تاللانما مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۈۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ :

△ «گاھ» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچى ھەرقايسى تارماق جۈملىلەردە تەكرارلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇرۇمچىنىڭ جۇدۇنلۇق پەسلى بولۇپ ، ھاۋا پات - پات ئۆزگە-رىپ ، گاھ بوران چىقاتتى ، گاھ يامغۇر يافاتتى ، گاھ قار ئۇچقۇنداپتتى .

② ئەلانۇر گاھ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ لېۋىنى چىشلەپتتى ، گاھ ئاغزىنى ئۆمەللەپ نېمىنىدۇر دېيىشكە تەمشىلەتتى - يۇ ، جۇرئەت قىلالمايتتى .

△ «گاھى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① بۇلار گاھى دەريا بويىغا چىقىپ قالاتتى ، گاھى قۇرۇق جاڭگال ئىچىدە يۈرەتتى .

② گاھى خۇدا بىلەن رۇسۇل ، گاھى دۇتار بىلەن ئۇسسۇل .

△ «ھېلى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ھېلى ئۇنداق دەيسەن ، ھېلى مۇنداق دەيسەن ، قايسى گېپىڭ راست سېنىڭ .

② ئۇ ئادەم خۇددى ئېسىنى يوقاتقاندەك ھېلى ئۇنى دېسە ، ھېلى بۇنى دەپ قويماتتى .

△ «بەزىدە» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① بەزىدە ئۇ كېلىدۇ ، بەزىدە مەن بارىمەن .

② ئۇ بۇ ئۆيگە بەزىدە كېلىدۇ ، بەزىدە كەلمەيدۇ .

△ «بىرىدەم» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① بىرىدەم پولۇ يەيمەن دەيسەن ، بىرىدەم لەڭمەن يەيمەن دەيسەن ، زادى نېمە يەيسەن ؟

② ئۇلار مېنى بىرىدەم قىمىنايتتى ، بىرىدەم ئاپتاپتا ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويماتتى .

ئۇلاردىن باشقا «بىر ، بىرىدە ، بىر تۇرۇپ ، تۇرۇپ» دېگەن باغلى-غۇچىلارمۇ تەكرارلانما شەكىلدە كېلىپ ، ۋاقىت تاللانما مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلىدۇ .

4) قارشۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملە

ئالدىنقى تارماق جۈملىدە مەلۇم بىر پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئۇنىڭغا زىت ياكى قارشۇقارشى پىكىرنى بايان

قىلىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە قارىمۇ قارشى مۇناسىۋىتى. تىكى تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر باغلىغۇچسىز ھەم باغلىغۇچلار ئارقىلىق ئۇزۇتارا باغلىنىپ كېلىدۇ .

قارىمۇقارشى مۇناسىۋىتتىكى باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىدە ئىككى تارماق جۈملىنىڭ بىرى تەستىق شەكلىدە ، يەنە بىرى ئىنكار شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىسىز ، مېنىڭ گېپىمگە نېمىشقا ئىشەنمەيسىز ؟

② مەن ئۇنى ئىزدەپ بارمىدىم ، ئۇ مېنى ئىزدەپ كەلدى .

قارىمۇقارشى مۇناسىۋىتتىكى باغلىغۇچلار ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىلەردە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۈۋەندىكى باغلىغۇچلار ئارقىلىق ئۇزۇتارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

△ «لېكىن ، ئەمما ، بىراق» باغلىغۇچلىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچلار كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ ھەم ئۇ ئۇچ باغلىغۇچىنى ئۇزۇتارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ . مەسىلەن :

① كۆز پەسلىنىڭ بۇنداق كۈنلىرى دېھقانلار ئۈچۈن تولىمۇ كۆڭۈللۈك ، لېكىن مۇختەر باي ئۈچۈن بۇ كۆز كۆڭۈلسىز باشلاندى .

② مەن سىزنىڭ بۇ ئىشىڭىزنى قوللايمەن ، ئەمما شەخسىي ئىشلىرىمغا ئارىلىشىشىڭىزنى خالىمايمەن .

③ شۇ پەيتتە ئىسھاق پىلىموتنى كۆتۈرۈپ ئۆچقاندەك يۈگۈردى ، بىراق تۇتەكلەر ئارىسىدىن ئۆچۈپ كەلگەن ئوقلار ئۇنى بىردىنلا توختىتىپ قويدى .

△ «ئەپسۇسكى ، ۋەھالەنكى ، ھالبۇكى» باغلىغۇچلىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچلارمۇ كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچلار ئاۋام خەلق تىلىدا ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ . مەسىلەن :

① مېنىڭ سىزگە دەيدىغان بىر گېپىم بار ئىدى ، ئەپسۇسكى ئۇنى

ئىزھار قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايۋاتىمەن .

② مەن ئۇنىڭدىن شۇنچە ئۈمىد كۈتكەنىدىم ، ئەپسۇسكى ئۇ ئۈمىدىمنى يەردە قويدى .

③ ئېلىمىزنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆلكىلەردە يېڭى يىل كېلىش بىلەنلا ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىدۇ ، ۋاھالەنكى شىنجاڭدا بۇ چاغدا تېخى قاتتىق سوغۇق ھۆكۈم سۈرىدۇ .

④ ۋاقىت توشۇپ قالدى ، ھالبۇكى ئىشىمىزنى تېخى تۈگىتەلمىدۇق .

△ «ئۇغىنىسى (شۇنىسى) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچىمۇ كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① دەيدىغانىنىڭ تازا دەۋالدىم ، شۇغىنىسى ئاقىۋىتى قانداق بولار-كىن تالاق .

② مەن باردىم ، شۇنىسى ئۇ بارمىدى .

△ «شۇنداقتىمۇ ، شۇنداق بولسىمۇ» باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچىلار كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ئۇخلىيالماي چوڭقۇر خىيالىلارغا غەرق بولغانىدى ، شۇنداق-تىمۇ ئارىلاپ بېشىنى قىسىپتىپ ھاجىپقا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويىاتتى .

② شۇ چاغدا بۇشۇكتىن بىر ئوتتەك سوزۇلۇپ چىقىپ ، مەھەردە سوزۇلۇپ كىرىۋاتقانلىقىنى بايقاپتۇ ، شۇنداق بولسىمۇ ئۇز قىزى ئۈستىدە يامان ئويغا كېلىش يۈرىكىگە پاتماپتۇ .

△ «يۇ (ئۇ) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان ئەگىدىش قوشما جۈملە مۇنداق ئىككى خىل بولىدۇ :

بىرى ، ئالدىنقى تارماق جۈملە بايان جۈملىدىن ، كېيىنكى تارماق جۈملە سوئال جۈملىدىن تۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :

① ئالىم بۇ يەردە ئولتۇرسا بولىدىكەنۇ ، مەن ئولتۇرسام بولمامدۇ-

كەن ؟

② ناھىيىدىكى يىغىنغا قىسمەت چوڕۇق باردۇيۇ ، مەن نېمىشقا بارمايمەن .

يەنە بىرى ، ھەرقايسى تارماق جۇملىلىرى ئوخشاش تۈردىكى جۈملىلەردىن تۈزۈلىدۇ . بۇنىڭدا «يۇ (ئۇ)» نىڭ ئورنىغا «لېكىن ، ئەمما ، بىراق» دېگەندەك باغلىغۇچىلارنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ . «يۇ (ئۇ)» باغلىغۇچىسى گەرچە ئالدىنقى تارماق جۇملىنىڭ خەۋىر قىسمىدا كۆرۈلسىمۇ ، لېكىن مەنە جەھەتتىن كېيىنكى تارماق جۇملىگە تەۋە بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئاتلار تېپىرلايتتىيۇ ، لايغا بولۇشىغا پاتقان ھارۋا ئورنىدىن مىدىرلىمايتتى .

② تووا ، خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرمىز دەيدىكەنۇ ، ئۆزى خىيانەتنىڭ چوڭىنى قىلىدىكەن .

③ ئەپيۇنكەشلەرنى ئاتىدىكەنۇ ، ئۆزى پورۇقلىتىپ چېكىدىكەن .

④ مۇسۇلمانمىز ، شەخسكە چوقۇنمايمىز دەيىشىدۇيۇ ، شۇنداق قىلغانلارنى كۆزگە سىغدۇرالمايدۇ .

5) ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۇملە

تەركىبىدىكى تارماق جۇملىلەرنىڭ كېيىنكىسى ئالدىنقى تارماق جۇملىنىڭ مەزمۇنىنى ئىزاھلاش ، چۈشەندۈرۈش ، تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدە باغلانغان تەڭداش قوشما جۇملە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۇملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۇملە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۇملە ۋە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۇملە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۇملە تۈۋەندىكى شەكىلدە كېلىدۇ :

بىرىنچى تارماق جۇملىنىڭ خەۋىرى تولۇق ئايافلاشقان شەكىلدە

ئىپادىلىنىدۇ . يېزىقتا ، بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

كىتابخانىلارنىڭ ئىشىنىشىنى ئۆسۈد قىلىمەن : رۇسۇل پۈلدىن ئايرىلىش بىلەن نوچىلىق ، كۆرەڭلىك ، مەنمەنلىك ، بىلەرمەنلىك ، ھاكاۋۇرلۇق ، پوچىلىق ، ياسانچۇقلۇق ، قارا كۆڭۈللۈك ، كۆيۈمسىزلىك ... قاتارلىق «يارىشىملىق» سۈپەتلىرىدىنمۇ بىراقلا ئايرىلدى .

ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ تارماقْ جۈملىلىرى «يەنى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق ئۈزۈتارا باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ پىكىر - ئىستەكلەر كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە تىل شەكلىسىز ۋۇجۇدقا كەلمەيدۇ ، يەنى كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە تىل شەكلىسىز ئىپادىلىنىدىغان تەييار پىكىر بولمايدۇ .

② بىر مىللەت ئەدەبىياتى دۇنياغا يۈزلىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆز خەلقىگە ، ئۆز ئېلىگە يۈزلىنىشى لازىم . يەنى ، ھەربىر مىللەت ئۆز ئەدەبىيات - سەنئىتىنى ئۆز زېمىنىدا چوڭقۇر يىلتىزغا ، كۆچلۈك مىللىي پۇراققا ئىگە قىلالىغاندا ، ئاندىن مىللىيلىقى ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن باشقىلارغا تونۇلالايدۇ ، جاھانغا يۈزلىنەلەيدۇ .

6) ئايرىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرلەرنىڭ بىرىنى ئايرىپ كۆرسىتىدىغان تەڭداش قوشما جۈملە ئايرىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر «پەقەت ، يالغۇز» باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق ئۈزۈتارا باغلىنىدۇ . ئۇ باغلىغۇچىلار كېيىنكى تارماق جۈملىگە بىرىكىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن چاشقاندىن قورقمايمەن ، پەقەت ئۇنى دەسسۈپلىشتىن قورقىمەن .

② ئۇ باي قىز بىلەن نامرات ئوغۇلنىڭ ئارىسىدا ئورناق خۇشاللىق

بولمايدۇ ، پەقەت پاجىئەلا بولىدۇ .

③ بۇ پائالىيەتكە باشقىلارنىڭ ھەممىسى قاتناشتى ، يالغۇز ئادىللا قاتناشمىدى .

7) يەكۈن مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە

ئالدىنقى تارماق جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر كېيىنكى تارماق جۈملىدە يەغىنچاقلىنىدىغان ، خۇلاسىلىنىدىغان مۇناسىۋەتتىكى قوشما جۈملە يەكۈن مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ تارماق جۈملىلىرى «دە» ھەك» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① تەپەككۇر پەقەت ئادەمگىلا خاس ، ئۇ چوڭ مېڭىنىڭ تىل ماتېرىيالىنىق ۋە فىزىئولوگىيىلىك ھەرىكىتى بىلەن باغلانغان بولۇپ ، تىل ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىدۇ ، دېمەك ، تەپەككۇر تىلسىز ۋۇجۇدقا كەلمەيدۇ ، شۇنداقلا تەپەككۇرسىز تىلمۇ بولمايدۇ .

② تەپەككۇر جەمئىيەت ، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىنى ئۇقۇم ، ھۆكۈم ۋە خۇلاسە قاتارلىق تەپەككۇر شەكىللىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ ، تىل ئەنە شۇ تەپەككۇر شەكىللىرىنى سۆز ۋە جۈملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ ، دېمەك ، تەپەككۇر تىلنىڭ مەزمۇنى ، تىل تەپەككۇرنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىدۇر .

8) تەرتىپ مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە

تارماق جۈملىلىرى مەلۇم تەرتىپتە كېلىپ ، مۇئەييەن رەت - تەرتىپ بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان قوشما جۈملە تەرتىپ مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ تارماق جۈملىلىرى «ئاندىن... ، ئاۋۋال... ، ئاندىن... ، ئالدى بىلەن ... ئاندىن (ئاندىن كېيىن) ... ، بىرىنچىدىن... ئىككىنچىدىن ... ، بىر تەرەپتىن ... يەنە بىر تەرەپتىن... » دېگەندەك باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① سەن دە ، ئاندىن مەن دەي .

② ئاۋۋال قورسقىمنى توياۋزۇلۇق ، ئاندىن ھەممىنى سۆزلەپ بې-
رىمەن .

③ يۇرۇلۇق ، ئۇجمە يەيلى ، ئاندىن كېيىن سورايدىغانلىرىم بار
تېخى .

④ ھەقىقەتەن تەن ستۇدېنتلىق قېنى بىكارغا ئاقمىدى ، بىرىنچى-
دىن ، تەنقىدنى قوبۇل قىلمايدىغان چىلىق ھۆكۈمىتى غۇلاپ چۈشتى ،
ئىككىنچىدىن ، خانلىق غۇلاپ ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلۇپ تەن ستۇدېنتلىق
ئىدىيىسى تېخىمۇ ياخشى ھاكىمىيەت ئارقىلىق ئەملگە ئاشتى .

⑤ ئانامنىڭ ئالدىدا بىر تەرەپتىن خىجىل بولىمەن ، يەنە بىر
تەرەپتىن كۆڭلۈمگە ئەندىشە چۈشۈپ ، تۇرلۇق گۇماندىن خىيالالارغا بېرى-
لىمەن .

9) يۇرۇلما مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملە

ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە نىسبەتەن
كېيىنكى تارماق جۈملىدە يۇرۇلۇش بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان قوشما
جۈملە يۇرۇلۇش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ ،
بۇ تۈردىكى قوشما جۈملىنىڭ بىرىنچى تارماق جۈملىسىنىڭ خەۋىرى
ئىنكار شەكىلدە كېلىپ «بەلكى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق ئىككىنچى
تارماق جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدۇ . بەزىدە «بەلكى» باغلىغۇچىسى ئىخ-
چاملىنىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ سىما ئىلگىرىكىدەك خىيالىمدا ئەمەس ، بەلكى كۆز ئالدىمدا
تۇراتتى .

② مۇنۇ بىر پارچە ئالتۇن دادامنىڭ ماڭا قالدۇرغان مىراسى
ئەمەس ، بەلكى تارىخنىڭ بىزگە قالدۇرغان مىراسى .

③ ئات يۈرگۈپ - يۈرگۈپ ئېرىنگلاردىن ئاتلىغان پېتى مەھەللىگە
ئەمەس ، مەھەللىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى قارىياغاچلىققا قاراپ ئۇچقاد-
دەك يۈگۈرۈپ كەتتى .

يەنە «ئەكسىچە» باغلىغۇچىسى ئارقىلىقمۇ يۇرۇلۇش مۇناسىۋىتىدە-

كى تەڭداش قوشما جۈمله هاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئارسلان نانغا قارامۇ قويىدى ، ئەكسىچە ئارقىغا سۈرۈلۈپ پارتىنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىشقا ھەرىكەت قىلدى .

② بۇ ئۇچ دۈي پايدا ئېلىش ئۈياقتا تۇرسۇن ، ئەكسىچە ئون مىڭ يۈەندىن كۆپرەك زىيان تارتقانىدى .

2 . بېقىندىلىق قوشما جۈمله

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىدە ئىپادە ئۆزئارا بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان قوشما جۈمله بېقىندىلىق قوشما جۈمله ، دەپ ئاتىلىدۇ . بېقىندىلىق قوشما جۈمله بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈمله (باش جۈمله) بىلەن بېقىنىدى تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپىدۇ .

بېقىنىدى تارماق جۈملىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدىغان ، ئۆزۈلۈش جەھەتتە ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان ، يەنى تولۇق ئايغاقلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولغان تارماق جۈمله بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈمله ، دەپ ئاتىلىدۇ .

بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىگە بېقىنىپ كېلىدىغان ، ئۆزۈلۈش جەھەتتە ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالمىغان ، يەنى تولۇق ئايغاقلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولمىغان تارماق جۈمله بېقىنىدى تارماق جۈمله ، دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈمله بېقىنىدى جۈملىنىڭ كەينىدە ، بېقىنىدى تارماق جۈمله بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ .

بېقىندىلىق قوشما جۈمله تەركىبىدىكى بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملە بىلەن بېقىنىدى تارماق جۈملىنىڭ باغلىنىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئوخشاملىقىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ :

1) شەرت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈمله

بېقىنىدى تارماق جۈملىدىكى ئوي - پىكىر بېقىندۇرغۇچى تارماق

جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ شەرتى بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. غان بېغىندىلىق جۈملە شەرت مۇناسىۋىتىدىكى بېغىندىلىق قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل بېغىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ بېغىندى تارماق جۈملىسى شەرت ياكى پەرەزنى بىلدۈرىدۇ . بېغىندۇرغۇچى تارماق جۈملىسى شەرت ياكى پەرەز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان نەتىجىنى بىلدۈرىدۇ . بۇ خىل بېغىندىلىق قوشما جۈملىلەر تۈۋەندىكىدەك شەكىللەر- دە ئىپادىلىنىدۇ :

a . بېغىندى تارماق جۈملىسى «ئەگەر ، ناۋادا ، مۇبادا» باغلىغۇچى- لىرى ۋە پېئىلنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىسى ئارقىلىق بېغىندۇرغۇچى تارماق جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدۇ . بۇنىڭدا پېئىلنىڭ شەرت رايى قو- شۇمچىسى يۈكسىرىدىكى باغلىغۇچىلارنىڭ مەنىسىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ- غان بولغاچقا ، ئۇ باغلىغۇچىلار كۆپىنچە ئىختىيارىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئەگەر سىز مېنىڭ ئۆز دادام بولغان بولسىڭىز ، بۇنداق گەپلەر- نى ھەرگىز دېمەيسەن بولاتتىڭىز .

② ناۋادا شەھەردە ياشاپ ، شەھەر قىزلىرىچە كىيىنگەن بولسا ، گۈللەرنىڭ گۈلى بولمىسىمۇ بۇ بەرنا .

③ مۇبادا كىمنىڭ ئۆرۈش بولۇپ ، جەڭ قىلىشقا توغرا كېلىپ قالسا ، بۇنى قويۇپ ئۆرۈشقا مەجبۇر بولمىز .

④ ئۇنچىلىك پۇلۇم بولغان بولسا ، سېنىڭ يېنىڭغا كەلمەيسەن بولاتتىم .

⑤ قانچىلىك ئالىمەن دېسەڭ ، شۇنچىلىك ئال .

b . بېغىندى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى «-غان»لىق سۈپەتداشلارغا ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى ۋە «لا» يۈكلىمىسىنىڭ ئۈلىنىشىدىن تۈ- زۈلۈپ ، بېغىندۇرغۇچى تارماق جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سۇ بولغاندىلا ، ھاياتلىق بولىدۇ .

② پەقەت سۇ مىقدارى مۇۋاپىق بولغاندىلا ، شالدىن مول ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ .

c . بېقىندى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان خەۋەر رايىدىن تۈزۈلۈپ ، بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئادەم خاتالىقتىن قول ئۈزۈپ ئويغىنىدىكەن ، ئۇ يېڭى بىر كۈچ بىلەن ھەقىقەتكە قاراپ قەدەم تاشلايدۇ .

② سەن بۇ خۇيۇڭنى تاشلىمايدىكەنسەن ، ئاممىدىن ئايرىلىپ قالىسەن .

شەرت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ بېقىندى تارماق جۈملىسى ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق بولۇشىمۇ مۇمكىن . ئەمما ، بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىسى ھامان بىرلا بولىدۇ ؤە بېقىندى تارماق جۈملىلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىگە بېقىنىدۇ . مەسىلەن :

ئەگەر ئاتا - ئانىلارنىڭ كۆڭلى - كۆزىسى تار ، ئۈزۈلارا مۇناسىۋىتى سوغۇق ، روھىي جەھەتتە پاسسىپ ئىللەتلىرى بولسا ، بۇ پەرزەنتلەرنىڭ روھىي ھالىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ .

2) تەكىت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە

بېقىندى تارماق جۈملىسى تەكىت باغلىغۇچىسى «كى» ئارقىلىق بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدىغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەكىت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك ساقىلى شۇنداق تىترىدىكى ، مۇشۇ يېزىدا ئۇسۇپ ، مۇشۇ يېزىدا ئافارغان بۇ داڭلىق ساقالنىڭ بۇنچىۋالا تىترىگىنى ھازىرغىچە ھېچكىم كۆرمىگەنىدى .

② ساڭا ۋەدە بېرىمەنكى ، ئۆنجى مۇھەببىتىم بىلەن دۇنيادىن ئۆتىمەن .

③ بۇ تاغ شۇنداق ئېگىزكى ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئۇچار قاناتلارمۇ ئۇچۇپ ئۆتەلمەيتتى .

3) سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋەتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە

بېقىندى تارماق جۈملىسى سەۋەبنى ، بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملە-
سى نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان قوشما جۈملە سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتە-
دىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل بېقىندىلىق
قوشما جۈملە ئۆز ئىچىدىن يەنە سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلە-
غۇچسىز باغلانغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە ۋە سەۋەب ـ نەتىجە مۇنا-
سىۋىتىدىكى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ
ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ .

سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز باغلانغان بېقىندە-
لىق قوشما جۈملە تۆۋەندىكى شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

a . بېقىندى تارماق جۈملىسىنىڭ خەۋىرى «-غان»لىق سۈپەتداشقا
«ئىكەن» باغلامچى پېئىلىنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ھەم
بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىگە ئورۇن نەرتىپى ئارقىلىق باغلىنىدۇ .
مەسىلەن :

① ئىشنى باشلىغانىكەنمىز ، ئۇنى پۈختا ئاخىرلاشتۇرۇشىمىز
لازىم .

② ئىش مۇشۇ ھالغا كەلگەنىكەن ، سۇ چىقىرىش توسمىسىنى
ئەپلەپ ـ سەپلەپ قولدىن چىقىرىۋېتىشكە بولمايدۇ .

b . بېقىندى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىر قىسمى «تۇرسا» يارەمچى
پېئىلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇنىڭدا بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملە
كۆپىنچە سوئال شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ . بەزىدە تەستىق شەكلىدە ئىپاد-
لىنىشىمۇ مۇمكىن . مەسىلەن :

① بەش ئايدىن بېرى شۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇرسام ، نېمىشقا بىلمەي-
مەن ؟

② سامانلار بىزگە ياغى تۇرسا ، ئۇ ياقتىن بىزگە ياخشىلىق
كېلەرمۇ ؟

سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلانغان

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر «چۈنكى ، سەۋەبى (سەۋەب) ، شۇڭا ، شۇڭلاشقا ، شۇنىڭ ئۈچۈن ، نەتىجىدە ، شۇنىڭ بىلەن» دېگەندەك باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ . ئۇ باغلىغۇچىلار-نىڭ ئىچىدە «چۈنكى ، سەۋەبى (سەۋەب)» دېگەن باغلىغۇچىلار بېقىندى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا ئىشلىتىلىدۇ . قالغانلىرى بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ مېنى ياقتۇرمايدۇ ، چۈنكى ئۇ مېنى ھېلىقى ئەپەندىم بىلەن كۆرۈشتۇرمىدى .

② ئۇ ھەمكارلىق گۈرۈپپىسىغا ئەزا بولۇپ كىرىشنى ئانچە خالى-مايتتى ، چۈنكى ، جىددىي ئىش قىلىش ئۈنى چۆچۈتەتتى .

③ بىز ماركسىزم - لېنىنىزم ياخشى دەيمىز ، سەۋەبى نامراتلار ھاكىمىيەت تۇتىدۇ .

④ ئەسما ، مەن پەشۋا بەرمىدىم ، قاتتىق تىللىدىم ، سەۋەب ئۇ چاغدا «تۆت كىشىلىك گۈرۈھ»نىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ، بىزنىڭ ئۇلۇپ - تىرە-لىشىمىز بىلەن كارىڭىز بولمايدىغان بولۇپ قالغان .

⑤ گۈناھسىز بەندە يوق جۈمۈسىلا بۇ ئالەمدە ، شۇڭا خۇدايىم دوزاخنى ياراتقان .

⑥ قۇلىقىمنىڭ قۇرۇق گەپ بىلەن خوشى يوق ، شۇڭا پاختا تىقىۋالدىم .

⑦ سىزنى بەك سېغىندىم ، شۇڭلاشقا كەلدىم .

⑧ ھۇنەرسىز ئادەم — مېۋىسىز دەرەخ ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن سىلەرگە ئۆگىتىپ قويايى .

⑨ سېلىم بىلەن تۇر كەنجى ئوغۇل ھىلاجقا ھەسەت قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ ، نەتىجىدە بىرلىككە كەلگەن مەملىكەت پارچىلىنىپ ، ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا تۆگمەس ئۇرۇشلار باشلىنىدۇ .

⑩ بۇ ئىككى تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولغان تىللارنىڭ فونېتە-كا ، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ

بەرگەن ، شۇنىڭ بىلەن دۇنيادا بىرىنچى بولۇپ سېلىشتۇرما تىلشۇناس-لىققا ئاساس سالغان .

سەۋەب - نەتىجە باغلىنىشچىلىرى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن بېقىنـدىلىق قوشما جۈملىلەردە بېقىنىدى تارماق جۈملىسىنىڭ تولۇق ئايالاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولىدۇ .

4) قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىنىدىلىق قوشما جۈملە

بېقىنىدۇرغۇچى تارماق جۈملىدە بايان قىلىنغان ئوي - پىكىر بېقىنىدى تارماق جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە قارشى قويۇلغان بېقىنىدىلىق قوشما جۈملە قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىنىدىلىق قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى بېقىنىدىلىق قوشما جۈملە تۆۋەندىكـى شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ .

a . بېقىنىدى تارماق جۈملىسىنىڭ بېشىدا «گەرچە» باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلىدۇ (بەزىدە بۇ باغلىغۇچى ئىخچاملىنىدۇ) ، بېقىنىدى جۈملـىنىڭ خەۋىرى «-سىمۇ (-سا// -سە+مۇ)» شەكلىدە ئاخىرلىشىدۇ . بېقىنىدۇرغۇچى تارماق جۈملىسىنىڭ بېشىدا «لېكىن ، ئەما ، بىراق» باغلىغۇچىلىرى ئىشلىتىلىدۇ (بەزىدە بۇ باغلىغۇچىلارمۇ ئىخچاملىنـىدۇ) . مەسىلەن :

① گەرچە ئۆزىڭىزنى كۆرمىگەن بولساقمۇ ، لېكىن باشقىلاردىن سىزنىڭ تەرىپىڭىزنى كۆپ ئاڭلىغان .

② ئۇ گەرچە كۆزۈمىزدەك بولسىمۇ ، ئادەمنى ئۆزىگە بەك جەلـپ قىلىۋالاتتى .

③ ئۇ كەمبەغەل بولسىمۇ ، لېكىن روھىي جەھەتتە ناھايىتى باي .

④ مەن شۇنچە پىلىنغان بولساممۇ ، ئۇ مېنىڭ بېرىشىمغا زادى قوشۇلمىدى .

⑤ چاقماق چاققان بولسىمۇ ، يامغۇر يافمىدى .

b . بېقىنىدى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى «-غان»لىق سۆزبەتداشلارغا «بىلەن» سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ ، بېقىنىدۇرغۇچى تارماق

① بەزى ئىشلارنى سىز قىلالىغان بىلەن ، مەن قىلالمايمەن .

② تەقسىر ، مېنىڭ كۆزۈم كۆرمىگەن بىلەن ، قوللىرىم بۇغداينى ئوبدان تونۇيدۇ .

③ خورلۇققا ، تۆھمەتكە مەن چىدىغان بىلەن ، كىچىك بالا چىدىمىدى .

c . بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملە بىلەن بېقىندى تارماق جۈملە «بولمىسا» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . بېقىندى تارماق جۈملىسى تولۇق ئايانغلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

① تېزرەك ماڭايلى ، بولمىسا ئاپتوبۇس كېتىپ قالىدۇ .

② گەپنى ئوچۇق قىل ، بولمىسا ئۇقۇشماسلىق كېلىپ چىقىدۇ .

5) كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە

بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىدە بېقىندى تارماق جۈملىدىكى ئوپ-پىكىرگە نىسبەتەن تېخىمۇ چوڭقۇر ئوپ - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە بېقىندى تارماق جۈملىسى تولۇق ئايانغلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولمايدۇ . كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە كۆرۈلىدۇ :

a . بېقىندى تارماق جۈملىسى «تۈرماق ، تۈگۈل» باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىگە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① يامغۇر توختاش تۈرماق (تۈگۈل) ، تېخىمۇ قاتتىق يېغىپ كەتتى .

② مەن غۇلجىغا بېرىش تۈگۈل ، سانجىغىمۇ بېرىپ باقمىغان .

b . بېقىندى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى «پ»لىق رەۋىشداشلارغا «لا» يۈكلىمىسى ھەم «قالماستىن (قالماي)» سۆزلىرىنىڭ ئۇلىنىشى . مەن تۈزۈلۈپ ، بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىسى بىلەن «بەلكى ، يەنە»

بۇ ـــــ بەلگىسىنىڭ بېلىدۇ . مەسىلەن .

① بەزى ئىشلارنى سىز قىلالىغان بىلەن ، مەن قىلالمايمەن .

② ئەقىسىر ، مېنىڭ كۆزۈم كۆرمىگەن بىلەن ، قوللىرىم بۇغداينى ئوبدان تونۇيدۇ .

③ خورلۇققا ، تۆھمەتكە مەن چىدىغان بىلەن ، كىچىك بالا چىدىمىدى .

c . بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملە بىلەن بېقىندى تارماق جۈملە «بولمىسا» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . بېقىندى تارماق جۈملىسى تولۇق ئايافلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

① تېزرەك ماڭايلى ، بولمىسا ئاپتوبۇس كېتىپ قالىدۇ .

② گەپنى ئوچۇق قىل ، بولمىسا ئۇقۇشماسلىق كېلىپ چىقىدۇ .

5) كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە

بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىدە بېقىندى تارماق جۈملىدىكى ئوي-پىكىرگە نىسبەتەن تېخىمۇ چوڭقۇر ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە بېقىندى تارماق جۈملىسى تولۇق ئايافلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولمايدۇ . كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە كۆرۈلىدۇ :

a . بېقىندى تارماق جۈملىسى «تۈرماق ، تۇرۇل» باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىگە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① يامغۇر توختاش تۇرماق (تۇرۇل) ، تېخىمۇ قاتتىق يېغىپ كەتتى .

② مەن غۇلجىغا بېرىش تۇرۇل ، سانجىغىمۇ بېرىپ باقىغان .

b . بېقىندى تارماق جۈملىسىنىڭ خەۋىرى «پ»لىق رەۋىشداشلارغا «لا» يۇكلىمىسى ھەم «قالماستىن (قالماي)» سۆزلىرىنىڭ ئۇلىنىشىدىن تۈزۈلۈپ ، بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىسى بىلەن «بەلكى ، يەنە»

باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ئىنگلىزچىنى ياخشى سۆزلەپلا قالماي ، يەنە رۇسچىنىمۇ بەك ياخشى سۆزلەيدۇ .

② «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇرلارنىڭلا شان ـ شەرىپى ۋە ئىپتىخارى بولۇپ قالماستىن ، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ خەزىنىسىدىكى بىر پارچە ئېسىل گۆھەردۇر .

ج . بېقىندى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى «ش»لىق ئىسىمداشلارغا «ئۇياقتا (بۇياقتا) تۇرسۇن» سۆزلىرىدىن تەركىب تېپىپ ، بېقىندۇر-غۇچى تارماق جۈملە بىلەن «بەلكى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئۇ مېنى تۇرپانغا ئېلىپ بېرىپ ئوينىتىپ كېلىش ئۈياقتا تۇرسۇن ، بەلكى (ھەتتا) ئۆزىمۇ بارمىدى .

3 . ئارىلاش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى تەڭداشلىق مۇناسىۋىتە-تە ، بەزىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلىنىپ كەلگەن قوشما جۈملە-لەر ئارىلاش قوشما جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئارىلاش قوشما جۈملە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

(1) ئارىلاش قوشما جۈملىدە تەڭداشلىق مۇناسىۋىت بىلەن بېقىندە-لىق مۇناسىۋىت تەڭلا كۆزۈلىدۇ . ئەگەر ئۇ ئىككى خىل مۇناسىۋىتىنىڭ پەقەت بىرى كۆزۈلسە ، ئۇ ھالدا ئۇ ياكى تەڭداش قوشما جۈملە ، ياكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بولۇپ قالىدۇ .

(2) ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدە ئاز دېگەندە ئۈچ تارماق جۈملە بولىدۇ .

(3) ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى تولۇق ئايانغلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولسا ، بەزى تارماق جۈملىلىرى تولۇق ئايانغلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولالمايدۇ .

(4) ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ

بەزىلىرى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلانسا ، بەزىلىرى مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ئارقىلىق ۋەياكى ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① سۇ بولسىلا ، بېلىق بولمايدۇ ، ئەمما بېلىق بار يەردە سۇنىڭ بولۇشى تەبىئىيدۇر .

② ئەگەر بۇنى تاشلىۋەتسەڭ ، سىر پاش بولۇپ پادىشاھنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشى تۇرغان گەپ ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كىيىمىگە قىلچىلىك ئاغرىنمايۋ ، ئۇنى شۇ يەردىلا يەرگە تاشلىۋېتىپتۇ ، ئۇزۇن يالاڭ ئاياغ ۋە ئىچكى كىيىملىرى بىلەنلا سارايغا ئۇچۇپ چۈشۈپتۇ .

مىسال ① دە «سۇ بولسىلا» دېگەن تارماق جۈملە بىلەن «بېلىق بولمايدۇ» دېگەن تارماق جۈملە ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان . بۇ بېقىندىلىق قوشما جۈملە «بېلىق بار يەردە سۇنىڭ بولۇشى تەبىئىيدۇر» دېگەن تارماق جۈملە بىلەن «ئەمما» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان . مىسال ②نىڭ قۇرۇلمىسى تېخىمۇ مۇرەككەپ بولۇپ ، ئۇ تۆت تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان . «ئەگەر بۇنى تاشلىۋەتسەڭ» دېگەن تارماق جۈملە بىلەن «سىر پاش بولۇپ پادىشاھنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشى تۇرغان گەپ» دېگەن تارماق جۈملە بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە ئۆزئارا باغلانغان . بېقىنىدى تارماق جۈملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملە «ئەگەر» باغلىغۇچىسى ۋە شەرت رايى قوشۇمچىسى ئارقىلىق باغلانغان . «ئۇ كىيىمىگە قىلچىلىك ئاغرىنماي ، ئۇنى شۇ يەردىلا تاشلىۋېتىپتۇ» دېگەن تارماق جۈملە ئالدىنقى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن «شۇنىڭ ئۈچۈن» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان . «ئۇزۇن يالاڭ ئاياغ ۋە ئىچكى كىيىملىرى بىلەن سارايغا ئۇچۇپ چۈشۈپتۇ» دېگەن تارماق جۈملە ئالدىنقى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان

ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئارىلاش قوش-

ما جۈملىنىڭ قانلىمىنى ھاسىل قىلىدۇ . جۈملە قانلىمى ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ئايرى- لىدۇ . ئارىلاش قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلغۇچى بۆلەكلەر بىرىنچى قانلام بولىدۇ . ئارىلاش قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلغۇچى تارماق جۈم- لىلەر ئاددىي جۈملە بولۇشىمۇ مۇمكىن ، قوشما جۈملە بولۇشىمۇ مۇم- كىن . ئەگەر تارماق جۈملە قوشما جۈملە بولسا ، بۇ خىل قوشما جۈملە- نىڭ تارماق جۈملىلىرى ئىككىنچى قانلامنى ھاسىل قىلىدۇ . بىرىنچى قانلامنى ھاسىل قىلغۇچى تارماق جۈملىلەر چوڭ تارماق جۈملە ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئىككىنچى قانلامنى ھاسىل قىلغۇچى تارماق جۈملىلەر كە- چىك تارماق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ قانلاملە- رىنى تەھلىل قىلغاندا ، چوڭ تارماق جۈملىلەرنىڭ ئارىسىغا ئىككى يانتۇ سىزىق (//) ، كىچىك تارماق جۈملىلەرنىڭ ئارىسىغا بىر يانتۇ سىزىق (/) سىزىپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

بىزنىڭ ھۆجۈممىز ئۇرۇش قانۇنىيىتىدىن تاشقىرى بولۇۋاتىدۇ . // بۇ يەردىكى دۈشمەن قانتىق مۇداپىئەلەنگەن ، / ئۇنىڭ ئۈستىگە بىزدىن تەچچە ھەسسە كۆپ ، // شۇڭا بىز ئوڭۇشسىزلىققا دۇچ كېلىۋا- تىمىز .

بۇ مىسالدا ، بىرىنچى قانلامدىكى بىرىنچى چوڭ تارماق جۈملە بىلەن بىرىنچى قانلامدىكى ئىككىنچى چوڭ تارماق جۈملە ئۆزئارا تەڭ- داشلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان ؛ بۇ ئىككى تارماق جۈملە بىرىنچى قانلام- دىكى ئۇچىنچى چوڭ تارماق جۈملىگە «شۇڭا» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان ؛ بىرىنچى قانلام ئىككىنچى چوڭ تار- ماق جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى ئىككى تارماق جۈملە «ئۇنىڭ ئۈستىگە» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان . ئارىلاش قوشما جۈملە تۈۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

1 . بىر ئاددىي جۈملە بىلەن بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە ياكى بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن بىر ئاددىي جۈملە تەڭداشلىق مۇنا-

قالدۇراي دەپ مىخ مەتپەتەنى ، قەغەزنى كەشىپ قىلغان . (ئاددىي جۈ-
لە)

② ئىشلىمەك ، چىشلەيسەن . (قوشما جۈملە)

(3) ئىنتوناتسىيىسىگە ئاساسەن پەرقلەندۇرۈلىدۇ . ئاددىي جۈملە بىر تۈتاش ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولىدۇ . جۈملە ئاخىرىدا ئاخىرلىشىش خاراكتېرىدىكى توختاش (تىنىش) بولىدۇ . ئوخشاشلا ، قوشما جۈملىنۇ بىر تۈتاش ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولىدۇ ھەم ئاخىرىدا ئاخىرلىشىش خاراكتېرىدىكى توختاش (تىنىش) بولىدۇ . ئۇلارنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدە-كى توختاش پاكى تىنىش ئاددىي جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توختاشقا قارىغاندا ، نىسبەتەن ئۇزۇن بولىدۇ .

(4) باغلىغۇچىلارنىڭ رولىغا قاراپ پەرقلەندۇرۈلىدۇ . ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى باغلىغۇچىلار ئىشلىتىلمىدۇ . ئەما ، ئاددىي جۈملە تەركىبىدە ئىشلىتىلگەن باغلىغۇچىلار پەقەت تەڭداش بۆلەكلەرنىلا باغ-لاش رولىنى ئويناپدۇ ؛ قوشما جۈملە تەركىبىدىكى باغلىغۇچىلار بولسا تارماق جۈملىلەرنى باغلاش رولىنى ئويناپدۇ . قوشما جۈملە تەركىبىدە-كى باغلىغۇچىلار پاكى بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىدە ، پاكى بېقىندى تارماق جۈملىدە ، پاكى تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىرىدە ، پاكى ھەممىسىدە ئىشلىتىلىشى مۇمكىن . ناۋادا باغلىغۇچىلار ئىنچىكىلانغان بولسا ، تارماق جۈملىنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى مورفولوگە-يىلىك شەكىللەر ئارقىلىق پەرقلەندۇرۈشكە بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ دائىم ئۆز سۆزىنى تەمسىل پاكى دېمەكچى بولغىنىغا ماس كېلىدىغان بىرەر ھېكايە بىلەن باشلايتتى .

② يا بىز دۇشمەنلىك بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ يانچىيمىز ، پاكى ئۇلار بىزنى شەھەر سېپىلىغا ئاسىدۇ .

③ ئۇي بېسانلىرى كۆپ ئەمەس ، لېكىن تازا رەتلىك .

④ ئۇ كېچىسى سۇدىن قورقاتتى ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇچلا قېتىم كۇندۇزى سۇ ئۆتتى .

سۆزتته بىرىكسىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① جۈدۈن - چاپقۇن بولۇپ تۇرىدۇ ، / ياپراقلار ئۆلمەيدۇ ، // چۈنكى ئۇنىڭ ئانىسى مۇنبەت تۇپراق .

② گومىنداڭ قىسىملىرىمۇ بۇ ھالنى بايقاپ قالدى ، / بىراق ھۇجۇم قىلىپ چىقىشقا پېتىنالمىدى ، // چۈنكى كەچ كىرىپ قالغانىدى .

③ سەن بارماقچى بولساڭ ،/ كەينىمىزدىن ماڭ ،// بىز كېتىۋېرەيلى .

④ ئۇ دەرستە شۇنچە تىرىشقان بولسىمۇ ، / لېكىن دەرسلەرنى ئىگىلىشى ياخشى بولمىدى ، ئىمتىھان نەتىجىسىمۇ ئۆۋەن بولۇپ قالدى .

2 . بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن بىر تەڭداش قوشما جۈملە ياكى بىر تەڭداش قوشما جۈملە بىلەن بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە ئۆزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① مەتنىيازنىڭ قىچىسى مۇشۇ يېزىدىكى دېھقانلارنىڭ قىچىلىرىدىن خېلى بۇرۇن تېرىلغان ، / شۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتاپ كىشىنىڭ تېنىنى تونۇرەك قىزىتىدىغان مەزگىلدە پىشىپ قالدى ، // پىشىپ قالدىلا ئەمەس ، / توغرىسى ئورۇيدىغان ۋاقتىتىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ كەتتى .

② تەرەپ - تەرەپكە چېپىپ قانچىلىكىنى قۇتقۇزالىساق ، / شۇنچىلىكىنى قۇتقۇزۇۋالايلى ، // ئالدىمدا قالمايلى ، / ئۆمۈر بويى داغدا قالىمىز .

③ ئەھۋال ئېغىر ، بولداشلار ، / خەۋپلىك پەيتتىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسىنى تېپىشىمىز كېرەك ، // ئالڭ ئاتسا ، / تېخىمۇ ئېغىر ئەھۋالدا قالىمىز .

④ سىلەرنىڭ نۇرغۇن ئارتۇقچىلىقىڭلار بار ، / كۆرسەتكەن ناھايىتى چوڭ خىزمەتلىرىڭلار بار ، // لېكىن شۇنى ئېسىڭلاردا چىڭ تۇتۇشۇڭلار لازىمكى ، / مەغرۇرلىنىشقا بولمايدۇ .

3 . بىر تەڭداش قوشما جۈملە ، بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە ۋە بىر ئاددىي جۈملە تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلىنىدۇ ، مەسىلەن :

قورقماڭ ، / ئۇماقنى تەتۈر كىيىمىز ، // جۇل - جۇل بولۇۋال-

ساق ، / كىشىنىڭ كۆزى چۈشەتتى بىزگە ، // بىزنىڭ ھۈنەرلىرىمىزنى ئۇقمايسىز ـ دە .

4 . بىر تەڭداش قوشما جۈملە بىر ئاددىي جۈملىگە بېقىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

شۇنداق ئېچىنىشلىق ئەھۋاللار كۆرۈلمەكتىكى ، // سۈدا جان ئۈزۈۋاتقان سەپدىشىگنى ئەركىنگىنە يانقۇزۇپ قويالمايسەن ، / سۈنى شالاقلىتىۋەتمەسلىكى ئۈچۈن ئۇنى خۇددى بوغۇۋاتقاندەك مەھكەم قۇچاقلاپ ئۇنتۇۋالسەن ، / ئىككى ئېغىز ياخشى گەپنى ؛ يۈرىكىڭدە ساقلىسىڭ قالغۇدەك سۆزنى ئاغلىيالمايسەن .

5 . بىر ئاددىي جۈملە ئىككى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن ئۆزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

مانتا ئەت دەيدۇ ، // مانتىنى پىشۇرۇپ ئەكەلسە ، / بىر تاللا يەپ قويۇپ ، لەڭمەن ئەت دەيدۇ ، // لەڭمەننى پىشۇرۇپ ئەكەلسە ، / تېخى بىر چوكا ئىلا ـ ئىلمايلا ، چۆچۈرەك تەييارمۇ دەيدۇ .

6 . كېلىنى زەرىپىخانىنىڭ دەردى كۆپ ، / ھال ئېيتىدىغان ئادىمى يوق ، // مۇنۇ ئاچچىق چۈش قېينىتىسىغا ئېيتاي دېسە ، / يەنە شۇ يىگىرمە يەتتە يىللىق ھەمراھىنى ئايايدۇ ، // ناۋادا بۇۋاي رۇسۇلىنىڭ ئايالىغا سېلىۋاتقان زۇلۇمىنىڭ ئوندىن بىرىنى بىلىپ قالمىدىغان بولسا ، / ئوغلىغا كۆرگۈلۈكسىز كۆرسىتىدۇ .

7 . ئىككى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ئۆزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋىتە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① كۈندۈزى گەپ قىلسالا ، / ئەتراپىڭغا باق ؛ // كېچىسى گەپ قىلسالا ، / قۇلاقنى قۇلاققا باق .

② بىلىملىكلەر ئۆلسىمۇ ، / نامى تىرىك بولىدۇ ؛ // بىلىمسىزلەر تىرىك بولسىمۇ ، / نامى ئۆلۈك بولىدۇ .

③ كۆزۈڭ ئاغرىسا ، / قولۇڭنى تارت ؛ // قورسىقىڭ ئاغرىسا ، / ئەپسىگنى تارت .

【مۇھاكىمە سوئاللىرى】

1 . قوشما جۈمله دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

2 . قوشما جۈمله تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلاپ كېلىدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىللار قايسىلار؟ مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ .

3 . قوشما جۈمله بىلەن ئاددىي جۈمله قايسى جەھەتلەردە پەرقلىنىدۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

4 . قوشما جۈمله نېمىلەرگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

5 . باغلىغۇچسىز باغلانغان قوشما جۈمله دېگەن نېمە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

6 . باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان قوشما جۈمله دېگەن نېمە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

7 . تەڭداش قوشما جۈمله دېگەن نېمە؟ تەڭداش قوشما جۈمله تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

8 . بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈمله دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

9 . بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈمله قانداق شەكىللەرگە ئىگە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

10 . بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچلار ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈمله تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر قانداق باغلىغۇچلار ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

11 . كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈمله دېگەن نېمە؟ كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈمله تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر قانداق باغلىغۇچلار ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ؟

مسال بىلەن چۈشەندۈرۈلگ .

12 . تاللانما مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملە ئۆز ئىچىدىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ ؟

13 . تاللاش ـ تاللىنىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر قانداق باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ ؟ مسال بىلەن چۈشەندۈرۈلگ .

14 . ۋاقىت تاللانما مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر قانداق باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ ؟ مسال بىلەن چۈشەندۈرۈلگ .

15 . قارشىقارشى مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى قانداق ؟ مسال بىلەن چۈشەندۈرۈلگ .

16 .ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ ؟ مسال بىلەن چۈشەندۈرۈلگ .

17 . ئايرىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر قانداق باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ ؟ مسال بىلەن چۈشەندۈرۈلگ .

18 . يەكۈن مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر قانداق باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ ؟ مسال بىلەن چۈشەندۈرۈلگ .

19 . تەرتىپ مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ بۇ خىل قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر قانداق باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ ؟ مسال بىلەن چۈشەندۈرۈلگ .

20 . بۇرۇلما مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ ؟ مسال بىلەن چۈشەندۈرۈلگ .

21 . بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق بۆلەكلەردىن تەركىب تاپىدۇ ؟ مسال بىلەن چۈشەندۈرۈلگ .

22 . بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملە بىلەن بېقىنىدى تارماق جۈملىنىڭ باغلىنىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ئۆز ئىچىدىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ ؟

23 . شەرت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

24 . تەكىت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

25 . سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

26 . قارشۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

27 . كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

28 . ئارىلاش قوشما جۈملە دېگەن نېمە ؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

29 . ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ قائىدە مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ .

30 . ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرىنى مىسال بىلەن ئېيتىپ بېرىڭ .

5 ـ باب ئىستېلىستىكىدىن ساۋات

§ 1 . ئىستېلىستىكا ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

1 . ئىستېلىستىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

ئىستېلىستىكا دېگەن بۇ ئاتالغۇ «تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا دائىر ئۇسۇل ـ قائىدىلەر ۋە شۇ قائىدىلەر توغرىسىدىكى ئىلىم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ، ئىستېلىستىكىنى پۈتكۈل جەمئىيەت ئېتىراپ قىلغان تىل نورمىلىرىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۈز ئۈستىگە ئالغان ئۇلۇغمەلەشتۈرۈش ئىلمى دېيىشكىمۇ بولىدۇ . ئىستېلىستىكىلىق ئۇلۇغمەم نىسپىي تۇراقلىققا ھەم ئومۇمىيلىققا ئىگە بولۇپ ، ئۇ پۈتكۈل جەمئىيەتكە ئورتاق ، شۇنداقلا جەمئىيەت ئەزالىرى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا رىئايە قىلمىدىغان ئۇلۇغمەم . ئەگەر كىشىلەر بۇ ئىستېلىستىكىلىق ئۇلۇغمەمدىن ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ھالقىپ كەتسە ، ئىپادىلەش ئۇنۇمىدە بىرقەدەر زور ئۆزگىرىش بولىدۇ . يەنى ، يا ئىپادىلەش ئۇنۇمى ئاشىدۇ ، يا ئىپادىلەش ئۇنۇمىگە نۇقسان يېتىدۇ . مانا مۇشۇنداق «نورمالسىزلىق» ، يەنى ئىستېلىستىكىلىق ئۇلۇغمەمدىن ھالقىپ كېتىش «چەتنەش» دەپ ئاتىلىپ ، ئۇمۇ ئىستېلىستىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ .

ئىستېلىستىكىلىق ئۇلۇغمەمدىن ھالقىش نەتىجىسىدە ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىدىغان بۇنداق چەتنەش مۇسبەت (ئولۇق تاناسىپلىق) چەتنەش ۋە مەنپىي (تەتۈر تاناسىپلىق) چەتنەش دەپ ئىگىكى خىل بولۇپ ، ئالدىنقىسىدا ئىپادىلەش ئۇنۇمى زور دەرىجىدە ئاشى-

مدۇ ، كېيىنكىسىدە ئىپادىلەش ئۇنۇمى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەيدۇ . ئالدىن-
قىسى نۇتۇق ئىگىسىنىڭ ئاڭلىق ئىنتىلىشى بولسا ، كېيىنكىسى ئاڭسىز
ھالدا ياكى ئىپادىلەش ماھارىتىنىڭ تۆۋەنلىكى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان
نەتىجىدۇر .

ئىستىلىستىكا مەنپىي چەتنەشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋە-
لەرنى ۋە ئۇنى تۈزىتىشنىڭ ئۇسۇللىرىنى ، شۇنداقلا مۇسبەت چەتنەش-
نىڭ تىپ ۋە ئارتۇقچىلىقلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن بىللە ، مەنپىي
چەتنەشنىڭ تىپ ۋە زىيانلىرىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ . بىراق ، مۇسبەت ۋە
مەنپىي چەتنەش ھادىسىلىرىنى بىر - بىرلەپ ، تەپسىلىي تەسۋىرلىمەي ،
پەقەت مۇئەييەن قىلىپ - ئۈرنەك ھالىتىدە يېغىنچاقلاپ ئابستراكتلاش-
تۇرىدۇ . دېمەك ، ئىستىلىستىكا تىلنىڭ ئالاقە پائالىيىتى داۋامىدىكى
ئومۇمىي نۇتۇق قائىدىلىرى ، ئۇلارنىڭ ۋاريانتلىنىشىنى ، ئىستىلىست-
كىلىق ئۇلچەم ۋە مۇسبەت - مەنپىي چەتنەش ھادىسىلىرىنىڭ ئۇلگە-
ئەندىزلىرىنى ئىپادىلەش ئۇنۇمى نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىدىغان تىلشۇ-
ناسلىق ئىلمى .

2 . ئىستىلىستىكىنىڭ مەزمۇنى

ھەرخىل تىل ئاسىللىرى ۋە بىرقەدەر تۇراقلاشقان ئىپادىلەش شە-
كىللىرى ئارقىلىق ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ۋاستىلە-
رى ئىستىلىستىكىلىق ئۇسۇللار ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئىستىلىستىكىلىق
ئۇسۇللار نېمىنى ئىپادىلەش بىرلىكى قىلىدىغانلىقى ياكى قانداق قۇرۇل-
ما شەكلى بىلەن ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ھاسىل قىلىدىغانلىقىغا ئاسا-
سەن ، ئومۇمىي جەھەتتىن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ . بۇلارنىڭ بىرى ،
ئومۇمىي ئىستىلىستىكىلىق ئۇسۇللار ياكى پاسسىپ ئىستىلىستىكىلىق
ۋاستىلەر بولۇپ ، ئۇ تىل تاۋۇشلىرى ، سۆزلۈك ۋە گرامماتىكىنى
ئىپادىلەش بىرلىكى قىلىدۇ . يەنە بىرى ، ئالاھىدە ئىستىلىستىكىلىق
ئۇسۇللار ياكى ئاكتىپ ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر بولۇپ ، ئۇ ئۇزاق
مۇددەتلىك تىل ئەملىيىتىدىن يەكۈنلەنگەن ، مۇئەييەن قۇرۇلما قىلىپى-

غا ۋە ئوبيېكتىپ ، پىسخىك ھەم ئېنېرگىيە ئاساسقا ئىگە ۋاسىتىلەرنى ئىپادىلەش بىرلىكى قىلىدۇ .

ئىستىلىستىكا ئىستىلىستىكىلىق ئۇسۇللارنى ، يەنى ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ھاسىل قىلىشتا ئىپادىلەش بىرلىكى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدىغان تىل تاۋۇشلىرى ، لېكسىكا ، گرامماتىكا ۋە ئاكتىپ ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەرنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات مەزمۇنى قىلىدۇ .

ئىستىلىستىكىدا تاۋۇش ھادىسىلىرى ئارقىلىق تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنىپ ، ئىستىلىستىكىلىق ئۇسۇللار بىلەن تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى ، قانداق قىلغاندا مىللىي تىلنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ ، ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ھاسىل قىلغىلى بولىدىغانلىقى تەتقىق قىلىنىدۇ . تىلدىكى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ، تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق تىل تاۋۇشلىرى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇنداق ئىستىلىستىكىلىق ھادىسىلەر مىللىي تىلنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ . شۇنا ، تىل تاۋۇشلىرىنى ئىستىلىستىكىنىڭ بىر تەتقىقات مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ .

سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىدا تەتقىق قىلىنىشى بىلەن لېكسىكولوگىيىدە تەتقىق قىلىنىشىنى ئوخشىمايدۇ . يەنى ، لېكسىكولوگىيىدە سۆز مەنىلىرى ، سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ، لۇغەت تەركىبى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىقلار تەتقىق قىلىنىدۇ ؛ ئىستىلىستىكىدا بولسا ، سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولى ، ئىستىلىستىكىلىق مەنىسى ، سۆزلەرنىڭ رولى ۋە مەنە جەھەتتىكى ئۆزلۈك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئۇلاردىن توغرا پايدىلىنىپ ، ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ئۇسۇللىرى قاتارلىقلار تەتقىق قىلىنىدۇ .

دېمەك ، سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ ئۇسۇل - چارىلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئىستىلىستىكىنىڭ مۇھىم تەتقىقات مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ .

جۈملىلەرگە كەلسەك ، ئۇلارنىڭ سىنتاكسىستا تەتقىق قىلىنىشى بىلەن ئىستىلىستىكىدا تەتقىق قىلىنىشى يەنىلا ئوخشىمايدۇ . يەنى ، سىنتاكسىستا سۆزلەردىن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرى ، جۈملىلەرنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى ۋە جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇللىرى قاتارلىقلار تەتقىق قىلىنىدۇ ؛ ئىستىلىستىكىدا بولسا ، مەنداش سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلارنى تاللاپ ئىشلىتىش نۇقتىسىدىن جۈملىلەرنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمى تەتقىق قىلىنىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىلەردىكى سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى ، سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشى ، يارەمچى سۆزلەر ۋە ئىنتوناتسىيە قاتارلىق سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەرنىڭ رولى ناھايىتى مۇھىم بولۇپ ، سىنتاكسىسلىق مەنداش قۇرۇلمىلار ناھايىتى كۆپ ھاسىل بولۇش بىلەن بىللە ، ئۇلارنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمىمۇ پەرقلىق بولىدۇ . شۇڭا ، سىنتاكسىسلىق مەنداش قۇرۇلمىلارنىڭ ئوي ـ پىكرىنى ئىپادىلەش جەھەتتىكى پەرقلىرى نېمىلەردىن ئىبارەت ، بۇندىق قۇرۇلمىلارنى تاللاپ ئىشلىتىشتە نېمىلەرگە ئاساسلىنىش كېرەك ، دېگەندەك بىر قاتار مەسىلىلەرمۇ ئىستىلىستىكىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، ئىستىلىستىكا يەنە جۈملە شەكىللىرى بىلەن ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنىمۇ ئۆزىنىڭ تەتقىقات مەزمۇنى قىلىدۇ . چۈنكى ، بەزى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ھاسىل بولۇشى جۈملە شەكىللىرى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . ئالايلۇق ، سوراق جۈملە بىلەن تەستىق ياكى ئىنكارنى بىلدۈرۈش ئارقىلىق قايتۇرما سوراقتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىنىڭ ھاسىل قىلىنىشى قاتارلىقلار .

مەلۇمكى ، ئوي ـ پىكرىنى ئىپادىلەش ، ئومۇمەن ، ئادەتتىكى ئىپادىلەش ۋە بەدىئىي ئىپادىلەشتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ . تىل ئەمەلىيىتىدە كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئوي ـ پىكرىنى توغرا ئىپادىلەش ئاساسىدا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كونكرېت ، ئوبرازلىق ھەم تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەشكە تىرىشىدۇ ۋە ھەرخىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن

ئاكتىپ پايدىلىنىدۇ . ئوي - پىكىرنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدىغان ، ئۆزاق مۇددەتلىك تىل ئەملىيىتىدىن يەكۈنلەنگەن ، مۇئەييەن قۇرۇلما قېلىپىغا ئىگە بولغان بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر بولۇپ ، ئىستىلىستىكىنىڭ مۇھىم تەتقىقات مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ . ئىستىلىستىكا بەدىئىي ئىپادىلەشتىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ كونكرېت ئۇنۇق ئارائىتىدا قوللىنىلىشىنى ئۆزىنىڭ يەنە بىر مەزمۇنى قىلىدۇ .

بۇلاردىن باشقا ، ئىستىلىستىكا يەنە ئۇنۇق ژانىرى ، ئىپادىلەش ئۇسۇلىۋى ۋە ئىستىلىستىكىلىق ياھانىمۇ تەتقىقات مەزمۇنى قىلىدۇ .

دېمەك ، ئىستىلىستىكا تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان فونېتىكا ، لېكسىكا ، گرامماتىكا ، ئاكتىپ ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ، ئۇنۇق ژانىرى ، ئىپادىلەش ئۇسۇلىۋى ۋە ئىستىلىستىكىلىق ياھا قاتارلىقلارنى ئۆزىنىڭ مۇھىم تەتقىقات مەزمۇنى قىلىدۇ .

3 . ئىستىلىستىكىنىڭ ۋەزىپىسى

مەلۇمكى ، ئىستىلىستىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ئىستىلىستىكىلىق ھادىسىلەر بولۇپ ، ھەرقانداق ئىستىلىستىكىلىق ھادىسە ئىستىلىستىكىلىق مەزمۇن ، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە ۋە ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇمدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ . ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوبيېكت ۋە سۇبيېكتىپ ھېسسىيات ئىستىلىستىكىلىق مەزمۇن ھېسابلانسا ، ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىلغان ئۆزلۈك تىل ماتېرىياللىرى ۋە ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە ھېسابلىنىدۇ ؛ ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق مەزمۇننى ئىپادىلەشتىن ھاسىل بولغان نەتىجە ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم دېيىلىدۇ . ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە ئىستىلىستىكىلىق مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ ، ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ . ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە پەرقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش

ئىتتىلىستىكىلىق ۋەزىپىنى توغرا تونۇشتا مەلۇم نەزەرىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئىتتىلىستىكىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى قانۇنىيەتلەرنى ، يەنى تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا دائىر ھەرخىل ئۇسۇل - قائىدىلەرنى كۆرسىتىپ بېرىش ۋە سىستېمىلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىشتىن ئىبارەت . كونكرېت ئېيتقاندا ، تۆۋەندىكىدەك ئۈچ نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ :

1) ئىتتىلىستىكىلىق قانۇنىيەتلەرنى كۆرسىتىپ بېرىش ؛
2) ئىتتىلىستىكا ئەمەلىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ؛
3) ئىتتىلىستىكىلىق ئۇنۇمگە باھا بېرىش .

ئىتتىلىستىكىنىڭ ۋەزىپىسىدىن قارىغاندا ، ئۇ تىلنىڭ گۈزەل ، تەسىرلىك ھەم ئىخچام بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ . شۇڭا ، ئۇنىڭ كۆندىلىك تۇرمۇش ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردىكى رولى ئىنتايىن زور . چۈنكى ، كۆندىلىك تۇرمۇشتا ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە كىشىلەر ھامان ئۆزئارا ئالاقىلىشىپ ، پىكىر ئالماشتۇرۇپ تۇرىدۇ ، ئۇي - پىكىر بولسا تىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . ئۇي - پىكىرنى ئىنكاتقەدەر توغرا ، راۋان ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەش ، ئەقەللىسى تىلنى بۇزماسلىق ئۈچۈن ئىتتىلىستىكىنى ئۆگەنمەي بولمايدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، ئىتتىلىستىكىنىڭ ئېستېتىكا ، پسىخولوگىيە ۋە ئەدەبىيات قاتارلىق پەنلەر بىلەن كىرەلىشىپ كەتكەنلىكى ، بولۇپمۇ ھازىرقى مەتبۇئات ۋە رادىئو - تېلېۋىزىيىمىزدە دەۋرنىڭ تەلىپىگە زىت ھالدا ئىتتىلىستىكىلىق خاتالىقلارنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشى ئىتتىلىستىكىنىڭ رولىنى ، ئۇنى ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ناماياں قىلماقتا . دېمەك ، تىلنىڭ ئالاقە رولىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىش ھەم تولۇق جارى قىلدۇرۇشتا ئىتتىلىستىكا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ .

ئىتتىلىستىكا ئۆزىگە خاس تەتقىقات ئوبيېكتى ، مەزمۇنى ۋە ۋەزىپىسى بىلەن باشقا پەنلەردىن پەرقلىنىپ تۇرسىمۇ ، تۇرلۇك مېتودلار بويىچە تەتقىق قىلىنىپ ، ھەرخىل ئىلمىي يۇنىلىشلەرگە قاراپ تەرەققىي

كىلىق ھادىسىلەر بىرمۇنچە پەن تارماقلىرى بىلەن چېتىشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ پىسخولوگىيە ، ئېستېتىكا ، ئەدەبىيات نەزەريىسى ، خۇسۇسەن ، گرامماتىكا ۋە لوگىكا بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولىدۇ .

گرامماتىكىنى ئالساق ، ئۇ ئىستىلىستىكىنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، گرامماتىكا جەھەتتىكى توغرىلىق ئاساسىدىلا ئىستىلىستىكىدىن گەپ ئاچقىلى بولىدۇ . ئالايلۇق ، جۈملىلەر ۋاستەسى بىلەن ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ئۈچۈن مەنداش جۈملىلەردىن مۇۋاپىقىنى تاللاپ ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدۇ . بۇنىڭ ئۈچۈن ، تاللىغان جۈملىلەر ئالدى بىلەن گرامماتىكا جەھەتتە توغرا بولۇشتەك زۆرۈر شەرتنى ھازىرلىغان بولۇشى كېرەك . گرامماتىكا جۈملىلەرنىڭ گرامماتىكا جەھەتتىن توغرا بولۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ ، ئىستىلىستىكا جۈملىلەرنىڭ توغرىلىقى ئاساسىدا ئۇنى يەنمۇ سىلىق ، نەپىس ، گۈزەل تۈسكە كىرگۈزۈشنى نىشان قىلىدۇ .

ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەش ئادىمي ئىپادىلەش ۋە بەدىئي ئىپادىلەشنىڭ ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ . ئادىمي ئىپادىلەشتە ئوي ـ پىكىر ئادەتتىكىچە ئىپادە قىلىنىپ ، چىنلىق ۋە توغرىلىق ئاساس قىلىنىدۇ ؛ ئادىمي ئىپادىلەشتىكى چىنلىق ۋە توغرىلىق «شەيئى» ، «ئوي ـ پىكىر» ھەم «ئىپادىلەش» نىڭ ئۆزئارا ماس كېلىشىنى ، يەنى ئوي ـ پىكىرنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئى ـ ھادىسىلەرنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈشىنى ۋە تىلنىڭ ئوي ـ پىكىرنى توغرا ئىپادىلىشىنى كۆرسىتىدۇ . بەدىئي ئىپادىلەشتىكى گۈزەللىكمۇ ئادىمي ئىپادىلەشتىكى «توغرىلىق» بىلەن ئۆزئارا زىت ئەرسە ئەمەس . يەنى ، «بەدىئي ئىپادىلەشتە توغرىلىق بولمايدۇ ياكى بۇنىڭ ئەكسىچە ، ئىپادىلەشنىڭ توغرىلىقى ، ئەينەنلىكى نەزەردە تۇتۇلسا ، گۈزەللىك بولماي قالىدۇ ياكى گۈزەللىككە تەسىر يېتىدۇ» دېيىش ئورۇنسىز . چۈنكى ، ئىپادىلەشتىكى گۈزەللىك توغرىلىق ئاساسىدا بولىدۇ . ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا ، بەدىئي ئىپادىلەش ھەرخىل تىل ئامىللىرى ۋە ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن

بەدىئي تۈسكە كىرگۈزۈلىدۇ ـ يۇ ، مەزمۇن جەھەتتە ئاددي ئىپادىلەش. تىن پەرقلەنمەيدۇ . بەدىئي ئىپادىلەشتە مەيلى قانداق بەدىئي ۋاستە. لەر قوللىنىلسۇن ، ئۇنىڭدا ھامان مەلۇم ئوي ـ پىكىر ئىپادىلىنىدۇ ، يەنە كېلىپ بۇ ئوي ـ پىكىر ھامان مەلۇم ئوبيېكتىپ شەيئىنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت بولىدۇ . شۇڭا ، ماھىيەتتە ئۇنىڭغىمۇ ئاددي ئىپا. دىلەشتىكى توغرىلىق تەلىپى قويۇلىدۇ . مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ، ھەر. قانداق بەدىئي ئىپادىلەش ئاددي ئىپادىلەش ئاساسىدا بەدىئي تۈسكە كىرگۈزۈلىدۇ ۋە ئۇزۇنگە ئاساس بولغان ئاددي ئىپادىلەش بىلەن مەنە. داشلىق ھاسىل قىلىدۇ . ئىستېلىستىكا تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش ھەققىدىكى پەن ، لوگىكا توغرا پىكىر قىلىش ۋە ئوي ـ پىكىرنى توغرا ئىپادىلەش ھەققىدىكى پەن . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى دەل بەدىئي ئىپادىلەش بىلەن ئاددي ئىپادىلەشنىڭ مۇناسىۋىتى بولۇپ ، ئۇلار بىر ـ بىر ▮ گە زىت نەرسىلەر بولماستىن ، بەلكى بەدىئي ئىپادىلەشتە بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدىغان ۋە بىر ـ بىرىنى تولۇقلايدە. غان دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەتتىكى پەنلەردۇر .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . ئىستېلىستىكا قانداق پەن؟ ئۇ نېمىنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ؟

2 . ئىستېلىستىكىلىق ئۇسۇل دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قايسى ئىككى تۈرى بار؟

3 . ئىستېلىستىكىنىڭ تەتقىقات مەزمۇنى نېمە؟

4 . ئىستېلىستىكىنىڭ ۋەزىپىسى نېمە؟

5 . ئىستېلىستىكىنى ئۆگىنىشنىڭ قانداق ئەھمىيىتى بار؟

6 . ئىستېلىستىكىنىڭ گرامماتىكا ۋە لوگىكا بىلەن بولغان مۇنا. سىۋىتى قانداق؟

§ 2. سۆز تاللاش

1. سۆز تاللاشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە پرىنسىپلىرى

1) سۆز تاللاشنىڭ ئەھمىيىتى

غۇددەك بىناكار مەلۇم بىر قۇرۇلۇشنى لايىھىلىگەندە شۇ قۇرۇلۇش-نىڭ قايسى قىسمىغا قانداق ماتېرىيال ئىشلىتىش توغرىسىدا باش قاتۇر-غىنىدەك ، نۇتۇق سۆزلىگەندە ۋە ماقالە يازغاندا قايسى ئورۇندا قانداق سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش توغرىسىدا باشْ قاتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ . بۇنى سۆزلەرنىڭ ماقالە ـ ئەسەردىكى ئورنى ۋە رولى بەلگىلىگەن ، چۈنكى ، سۆز مەنە ئىپادىلەيدىغان ئەڭ ئاساسلىق بىرلىك بولۇپ ، ئۇنىڭ مۇڭاپىق تاللانغان ـ تاللانمىغانلىقى ، ئورۇنلۇق ئىشلىتىلگەن ـ ئىشلە-تىلمىگەنلىكى نۇتۇقتا ئوي ـ پىكىرنىڭ ئۇنۇملۇك ئىپادىلىنىشىگە بىۋا-سىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ .

بىر سۆز يالغۇز تۇرغاندا ئۇنىڭدا مۇڭاپىق بولغان ـ بولمىغانلىق مەسىلىسى زادىلا مەۋجۇت بولمايدۇ . بىراق ، ئۇ جۈملە تەركىبىگە كىر-گەندىن كېيىن ئۇنىڭ نۇتۇقتا ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇنغا ، كونتې-كىستقا ، ئوبيېكتقا ماس كېلىدىغان ـ كەلمەيدىغانلىقى ۋە تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن ياكى ئۇيغۇن ئەمەسلىكى بايقىلىدۇ . شۇڭا ، ھەربىر سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىشىا بولمايدۇ .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، تىلىمىز تۇرلىنىشچان تىل بولغاچقا ، سۆزلەر جۈملىدە تۇرلۇك شەكىللەردە تۇرلىنىدۇ ، شۇڭا ، سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش شەكىللىرىگىمۇ تەڭ ئەھمىيەت بەرمىگەندە ، يەنە-لا ئىپادىلەش ئۇنۇمىگە نۇقسان يەتكۈزۈپ قويىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلە-دۇ .

2) سۆز تاللاش پرىنسىپلىرى

(1) مەزمۇنغا ماسلاشتۇرۇش

مەزمۇنغا ماسلاشتۇرۇش دېگەنلىك ، ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغان شەيئى ـ ھادىسىلەرنى دەلمۇدەل ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان سۆزلەرنى تاللا-

پ ئىشلىتىش ، دېگەنلىك بولىدۇ . ئىپادىلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ. غان سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش ناھايىتى مۇشكۇل بىرخىل ئىجادىي ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، بىر تەرەپتىن ، تىل ئالاقىسىدە ئىپادە. لىمەكچى بولغان ئوبيېكتلار خىلمۇخىل ۋە مۇرەككەپ بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ھەربىر سۆز ئۆزىگە خاس مەنە ۋە ئىشلىتىش ئۇسۇلىغا ئىگە بولىدۇ . مەنە يېقىندىن ئالغاندا ، سۆزلەر ئىپادىلىگەن مەنىلىرىنىڭ كەڭ- تارلىقى ، چوڭقۇر - تېيىزلىكى ۋە تۇسى جەھەتلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . شۇڭا ، تاللىۋېلىنغان سۆزلەرنىڭ مەزمۇنغا ماس كېلىش - كەلمەسلىكى ئىپادىلەشنىڭ دەللىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن :

«ئەلچى دەللالنىڭ بۇ چايان سۆزلىرىنى ئىشىك سىرتىدا تۇرۇپ ، خۇپىيانە ئاڭلاۋاتقان چولپانىنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى تىكەنلىشىپ ، ئۆزىنى باسالماي قالدى .»

(«چالا تەگكەن ئوق»)

بۇ مىسالدا «خۇپىيانە» دېگەن سۆزنىڭ تاللىنىشى مۇۋاپىق بولمە. غان ، يەنى «خۇپىيانە» دېگەن بۇ مەلىيە تۇس ئالغان سۆز بىلەن ئاپتور ئۆزى ھېسداشلىق قىلىۋاتقان ئاق كۆڭۈل چولپانىنىڭ ئىش - ھەرىكىتە. نى تەسۋىرلەش ئاپتورنىڭ ھېسسىياتى بىلەن ماس كەلمىگەن . شۇڭا ، بۇ سۆزنىڭ ئورنىدا ھېچقانداق مەلىيە تۇس ئالمىغان «يوشۇرۇن» ياكى «مەخپىي» سۆزى ئىشلىتىلسە مۇۋاپىق بولاتتى .

مەزمۇنغا ماسلاشتۇرۇپ سۆز تاللاش پرىنسىپى شەكىلنى مەزمۇنغا بويسۇندۇرۇش مەسىلىسى بىلەنمۇ چېتىلىدۇ ، يەنى سۆز تاللىغاندا ئالدى بىلەن قانداق قىلغاندا مەزمۇننى تولۇق ، توغرا ئىپادىلىگىلى بولىدىغا. لىقىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك . ئەگەر مەزمۇن بىلەن شەكىل ئوتتۇرا. سىدا زىددىيەت تۇغۇلسا ، شۇبھىسىزكى ، شەكىلنى مەزمۇنغا بويسۇندۇ. رۇش كېرەك . بۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا تاللىۋېلىنغان سۆزلەر مەزمۇنغا ماس كەلمىگەنلىك خاتالىقى يۈز بېرىدۇ .

(2) كونتېكستقا ماسلاشتۇرۇش

بۇ پرىنسىپتا ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا ئاساسەن ، كونتېكستقا ئەڭ ماس كېلىدىغان سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ . چۈنكى ، سۆزلەرنىڭ ئىپادىلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرالىغان - قاندۇرالمىغانلىقى كۆپ ھاللاردا ئۇلارنىڭ كونتېكستقا ماسلاشقان - ماسلاشمىغانلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ . بەزىدە ئوخشاش بىر سۆز مەلۇم بىر ئالاقە شارائىتىغا ماس كەلسىمۇ ، باشقا ئالاقە شارائىتىغا ئانچە ماس كەلمەي قالىدۇ . مانا بۇ ئاشۇ سۆزلەرنىڭ ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇنىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرەلمەيدىغانلىقىنى ئەمەس ، بەلكى نۇتۇق ئىگىلىرىنىڭ بۇ سۆزلەرنى كونتېكستقا ماسلاشتۇرۇپ تاللىيالمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

«ئۇ ئاڭلىنىۋاتقان راۋاب ساداسىغا مەھلىيا بولدى-دە ، ھايال بوۋ-ماياڭا ساماۋەرخانىغا كىردى ھەم بىر بۇرجەككە بېرىپ ئولتۇردى . ئېر-يان بولسا راۋابىنى تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقىرىپ چالماقتا ئىدى .

شەمسىدىن تەبەسسۇم بىلەن مېھمان يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ :

— مېھمان ، زەۋقلىرى نېمىگە تارتىدىكىن ، شورپىمۇ ، پولۇغۇ-مۇ ؟— دەپ سورىدى .

— مۇزىكا بىلەن شورپىغا ، — دېدى مېھمان يىگىت كۈلۈپ .

ئۇ تاماقلىنىپ بولغاندىن كېيىن ، ئېرىپانىڭ ماھارىتىگە مەھلىيا بولۇپ سورىدى :

— بۇرادەر ، قانچە ياشلارغا كىرگەنسىز ؟»

(«چالا تەگكەن ئوق»)

بۇ مىسالدا «مەھلىيا» سۆزى ئىككى ئورۇندا ئىشلىتىلگەن بولۇپ ، ئالدىنقىسى كونتېكستقا ماس كەلگەن بولسىمۇ ، كېيىنكىسى ماس كەل-مىگەن . مەلۇمكى ، «مەھلىيا» سۆزى بىرەر شەيئى ياكى ھادىسىدىن زوقلىنىپ ، ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ قويۇش دەرىجىسىگە بېرىپ يەت-كەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . شۇڭا ، مېھمان يىگىتنىڭ بېقىملىق راۋاب سادا-سىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئاڭلىغاندىكى روھىي ھالىتى ئالدىنقى «مەھ-

لىيا» سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇۋاپىق بولسىمۇ ، مېھمان يىگىتنىڭ ياش راۋابچىنىڭ ماھارىتىگە چىن دىلىدىن قايىل بولغانلىقى كېيىنكى «مەھلىيا» سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىشى كونتېكستقا ماس كەلمەي قالغان . شۇڭا ، بۇ سۆزنىڭ ئورنىدا «قايىل بولماق ، ئاپىرىن ئوقۇماق» سۆزلىرى ئىشلىتىلسە كونتېكستقا ماس كېلەتتى .

دېمەك ، سۆزلەرنىڭ مۇۋاپىق تاللانغان ـ تاللانمىغانلىقى پەقەت سۆزلەرنىڭ مەنىسى بىلەنلا ئەمەس ، بەلكى يەنە ئۇلارنىڭ كونتېكستقا ماس كېلىدىغان ـ كەلمەيدىغانلىقى بىلەنمۇ ئۇلىنىدۇ . شۇڭا ، بۇ پرىنسىپ كونتېكست بىلەن سۆز مەنىسى ۋە تىلدىكى باشقا قۇرۇلمىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگىمۇ بېرىپ تاقىلىدۇ . سۆز تاللاشتا ، كونتېكست بىلەن سۆز مەنىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ تەكشىلىنىشىدىكى سەۋەب شۇكى ، ئەينى بىر سۆزنىڭ ئوخشاش بولمىغان كونتېكستلاردا ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى ئازدۇر ـ كۆپتۇر پەرقلىنىدۇ ، چۈنكى سۆز مەنىسى كونتېكستنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ . شۇڭا ، سۆز تاللىغاندا كونتېكست بىلەن سۆز مەنىسى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش لازىم . ئەمدى ، كونتېكست بىلەن باشقا تىل قۇرۇلمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە كەلسەك ، مەلۇمكى ، سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ئوخشاش بولمىغان قۇرۇلمىلار ھاسىل بولۇپ ، ئۇلارنىڭ نۇتۇقتا قوللىنىلىشىمۇ كونتېكستنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ . يەنى ، سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ ، ئۆزىدىن چوڭ قۇرۇلمىلارنى ھاسىل قىلىشى ھەم قائىدە ـ قانۇنىيەتلىك ، ھەم ئۆزگىرىشچان بولۇپ ، بۇ ھال كونتېكستتا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ . شۇڭا ، سۆز تاللاشتا كونتېكست بىلەن قۇرۇلمىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ نەزەردە تۇتۇلۇشى كېرەك .

(3) ئوبيېكتقا ماسلاشتۇرۇش

بىر سۆزنىڭ ياخشى تاللانغان ـ تاللانمىغانلىقى يەنە نۇتۇقتا ئىپادىلىنىدىغان ئوبيېكتقا ماسلاشقان ـ ماسلاشمىغانلىقى بىلەنمۇ ئۆلچىنىدۇ . بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «ئوبيېكت» كەلگە مەنىدىكى ئاتالغۇ

بولۇپ ، «شەخس» ، «ئورۇن» ، «ۋاقىت» (زامان) ۋە «نۇنۇق ژانىر» لىرىنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ . شۇڭا ، بۇ پرىنسىپتا تاللانغان سۆزلەرنىڭ شەخس ، زامان ، ماكان ۋە نۇنۇق ژانىرلىرىغا ماسلاشتۇرۇلۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ . بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «شەخس» ئاساسەن ئالاقە پائالىيىتىگە قاتناشقان ياكى نۇنۇقتا تەسۋىرلەنگەن شەخسلەر بولۇپ ، سۆز تاللىغاندا ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلىرى نەزەردە تۇتۇلۇشى كېرەك . چۈنكى ، ئۇلارنىڭ سىنىتى ، پسىخىكىسى ، ياش - قۇرامى ، مەلۇماتى ، سالاھىيىتى ، قاتارلىقلارنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن ئۇلارغا قارىتا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرمۇ كۆپ ھاللاردا پەرقلىق بولىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ ، نۇنۇقنىڭ ئىنتىلىشچانلىق ئۇنۇمى ئاشۇرۇلىدۇ . مەسىلەن :

« — بۇ قېتىم ئۇنداق بولمايدۇ ، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئامبال ، — مەسىلەن : پادىچى بالا چېغىدا بىر توپ پادىنى بىر تال تاياق بىلەن ئۆزى يالغۇز ھەيدەپ ماڭالايدۇ . گەپ ئۇلارنى قانداق باشقۇرۇشتا ، ئۇلاردىن قانداق پايدىلىنىشتا . بىز شۇنداق بىر ئىش قىلايلۇقكى ، يا ئوغرىلار قىرىلىپ تۈگەيدۇ ، ياكى ئىختىيارسىز تەسلىم بولىدۇ . ئۇ-رۇش سەنئىتى توغرىسىدىكى كىتابلاردا دېرى جەڭ ، توققۇزى رەڭ ، دېگەن ھېكمەت بار ، بىز شۇ ھېكمەت بويىچە ئىش قىلمىمىز . »

« — شۇنداق ، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى تۇمۇر خەلىپە ، — جەڭ بولغاندىن كېيىن ئەلۋەتتە چىقىم بولىدۇ . ئەمما ، ھوشيار تۇرغان بولساق ، مۇنچىلىك چىقىمدار بولمايتتۇق . بىز جەڭ قىلىشتا بەك خام ئىكەنمىز ، ئالدىمىزدا تېخى ئىش كۆپ ، كۆردۈڭلارغۇ ، شاھمەخسۇت تۇلكىدىنمۇ ھەييار ئىكەن ، بىزمۇ ئەمدى جەڭ ھۈنىرىنى ئۆگەنىمەك بولمايدۇ . »

(ئابدۇرېھىم ئۇتكۇر : «ئىز»)

بۇ مىسالىلاردىكى «ئورۇش سەنئىتى» ۋە «جەڭ ھۈنىرى» دېگەن بىرىكمىلەر گەرچە ئوخشاش مەزمۇننى بىلدۈرسىمۇ ، ئامبالنىڭ «ئۇ-

[illegible] جانلار.
نىڭ مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن ھەربىي ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا ، تۆمۈر خەلىپىنىڭ «جەڭ ھۈنىرى» دېگەن بىرىكمىنى ئىشلىتىش بىلەن ئۇنىڭ خەلق ئىچىدىن چىققان ، ئۇرۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا پىشىلىۋاتقان قوماندان ئىكەنلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن .

ئومۇمەن ، ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا ئاساسەن ، شەخسلەرنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ئوخشىمايدىغان سۆزلەرنى ئىشلىتىش شەخسكە ماسلاشتۇرۇپ سۆز تاللاشنىڭ بىر مەزمۇنى بولسا ، ئوخشىمايدىغان شەخسلەرنىڭ ئوخشىمايدىغان سۆزلەر ئارقىلىق ئوخشاش مەزمۇننى ئىپادىلىشى سۆزلەرنى شەخسلەرگە ماسلاشتۇرۇپ تاللاشنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنىدۇر . بۇ ئارقىلىق نۇتۇقتا ، بولۇپمۇ ئەدەبىي ئەسەرلەردە پېرسونا ژانىرلىرىنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ . بۇ سۆزلەرنى ئوبېيېكتقا ماسلاشتۇرۇپ تاللاشتا دىققەت قىلىدىغان بىرىنچى مەسىلە .

ئىككىنچىسى ، سۆز تاللاشتا ئورۇن مەسىلىسىگە ئەھمىيەت بېرىش . ئىمن ئىبارەت . بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «ئورۇن» جۈغراپىيىلىك ئورۇن ۋە تۈرلۈك ئىجتىمائىي سورۇنلارنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ . سۆز تاللاشتا جۈغراپىيىلىك ئورۇننىڭمۇ ئېتىبارغا ئېلىنىشى ، ئەلۋەتتە ، ئىپادىلەش ئېھتىياجىدىن بولىدۇ . ئىجتىمائىي سورۇن مەسىلىسىگە كەلسەك ، ئۇ دىپلوماتىيە سورۇنلىرى ، تۈرلۈك يىغىن ، سۆھبەت ۋە كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىنى ئۆزئىچىگە ئالغان بولۇپ ، نۇتۇق پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلىدىغان سورۇنلارنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن نۇتۇقتا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرمۇ مۇناسىپ ھالدا پەرقلىق بولىدۇ . شۇڭا ، بۇ نۇقتىغىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك .

ئۈچىنچى ، سۆزلەرنى ئوبېيېكتقا ماسلاشتۇرۇپ تاللاشتا ، «زامان» نەزەردە تۇتۇلۇشى كېرەك . بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «زامان» نۇتۇق پائالىيىتىنىڭ ۋە ئىپادىلەش ئوبېيېكتىنىڭ ۋاقىت ، زامان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن نۇتۇقتا ئىشلىتىلى-

لىدىغان سۆزلەرنى مەلۇم دەرىجىدە پەرقلەندۈ . مەسىلەن :

1) «بالىلىرىنىڭ ئاتىسى قارا باخشى قاغانىنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بولۇپ ، ياشلىقىدىن تارتىپ جەڭ ئىشلىرىدا تاۋلانغان سەنگۈن ئىدى . ئۇ دانىشمەن ۋە بىلىملىك بولغانلىقتىن ، قاغان تەرىپىدىن قارا باقشى دېگەن نام ئۇنىڭغا ئىسىم قىلىپ بېرىلگەن .

— سۆڭۈش بولسا قانداق قىلىسەن ؟ — دەپ سورىدى بالىلىرىدىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ ئولتۇرۇپ .

— بارىس تېگىن بىلەن سۆڭۈشكە بىللە بارىدىغان بولۇپ كېڭىشىپ قويدۇم ، — دېدى ئارسلان .

(پەرھاد جىلان : «ئالتۇن قاندىكى توي»)

2) «سەركەردە : ئەي كېچەملىك شاھىم ، شاھزادىلىرىنىڭ تەربىيىنى ئىزاھار قىلىشقا مىسكىن بەندىلىرىنىڭ تىلى ئاجىزدۇر . ئۇ مەسىلە چېغىدىن باشلاپ ئىلىم ـ مەرىپەتكە ئىشتىياق ئەيلەپ ، زامانىمىزنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى ئالىملارنى ئۇستاز تۇتتى . زېھنى ئۆتكۈر ، قابىلىيەتلىك بولۇپ ، زامانىمىزنىڭ تەڭداشسىز ئىلىم ئېگىسىگە ئايلانغانلىقىغا ئۇنىڭغا ئىلىم ئۆگەتكەن ئۇستازلار گۇۋاھ ... »

(لېتىپ رازاق : «شاھزادە جاھان پالۋان»)

بۇ مىسالىلاردىكى «باقشى» بىلەن «ئالىم ، ئىلىم ئېگىسى» ، «قاغان» بىلەن «شاھ» ، «سەنگۈن» بىلەن «سەركەردە» ، «تېگىن» بىلەن «شاھزادە» دېگەن سۆزلەر ئوخشاش مەنىدىكى سۆزلەر بولسىمۇ ، ئىپادىلەش ئوبيېكتلىرىنىڭ دەۋر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ، يەنى بۇ ئىككى مىسالدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلىك زامان جەھەتتىن پەرقلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن سۆزلەرمۇ پەرقلەندۈرۈلگەن .

تۆتىنچى ، سۆزلەرنى ئوبيېكتقا ماسلاشتۇرۇپ تاللاشتا نۇنۇق ژانىرىغا دىققەت قىلىش كېرەك . چۈنكى ، ھەرقايسى ژانىرلارنىڭ ئۆزىگە

خاس ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ ، شۇ ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن تاللاپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرمۇ مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ .

(4) تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن بولۇش

تىلدىكى ھەربىر سۆز مۇئەييەن مەنىگە ۋە ئىشلىتىلىش ئۇسۇلىغا ئىگە بولىدۇ . سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ۋە ئىشلىتىلىش ئۇسۇللىرى شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تىل ئەمەلىيىتىدە شەكىللەنگەن بولۇپ ، خەلق تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان تىل ئادىتىگە ئايلىنىپ قالىدۇ . شۇڭا ، سۆز ئاللىغاندا بۇ پرىنسىپقا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك . ئۇنداق بولمىغاندا ، نۇتۇقتا تىل ئادىتىنى بۇزۇشتەك خاتالىق كېلىپ چىقىدۇ .

«ئۇ ھەرھالدا يېقىملىق ، گەپلىرى شېرىن - مۇلايىم ، ... قىيىپاش كەتكەن قارا قاشلىرى ئاستىدىكى كەڭ بادام قاپاقلىرى ئارىسىدا ئەتراپقا ۋە قارىغان كىشىگە بىر شېرىن تۇيغۇ لەززىتىنى تارقىتىپ تۇرىدىغاندەك مۇلايىم قارا كۆزلىرى خۇمالاشقان ھالدا كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى . »

(«قەشقەر ئەدەبىياتى »)

بۇ مىسالدا ، «مۇلايىم» سۆزىنىڭ ئىشلىتىلىشى تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن بولمىغان . يەنى ، «مۇلايىم» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «مەيىن ، يۇمشاق» ، كىچىكىگەن ۋە كۆچكەن مەنىلىرى «خۇشخۇي ، ياۋاش» بولۇپ ، مىجەز - خۇلقىنى بىلدۈرىدۇ . بىراق ، ئاپتور بۇ سۆزنىڭ «يۇمشاق» دېگەن مەنىسىنى بىلمىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ «يۇمشاق» سۆزى بىلەن ئىشلىتىلىش ئۇسۇلى ھەم بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتىن پەرقلىنىدىغانلىقىغا دىققەت قىلمىغانلىقتىن ، «گېپى يۇمشاق» دېيىش-نىڭ ئورنىغا «گەپلىرى مۇلايىم» دەپ بۇ ئىككى سۆزنى زورمۇزور بىرىكتۈرگەن .

دېمەك ، تىل ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش سۆز تاللاشتىكى مۇھىم پرىنسىپلارنىڭ بىرى . بىراق ، شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى ، ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا ، نۇتۇقتا سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى

ئەنئەنىۋى تىل ئادەتتىكى چەكلىمىسىگە ئۇچراش بىلەن بىللە ، ئىپادە-
لەش ئېھتىياجى ۋە شارائىتىغا باغلىق ھالدا مەلۇم ئەركىنلىككىمۇ
ئىگە . شۇڭا ، نورمال ھالدا ئەنئەنىۋى ئادەتتىكى نەزەردە تۇتۇپ ، سۆزلەر-
نىڭ ئىشلىتىلىشىدىكى ئەركىنلىكنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىشقا بولماي-
دۇ . يەنى ، مەلۇم ئىستىلىستىكىلىق مەقسەت بىلەن ، سۆزلەرنى ئالاھە-
دە ئىشلىتىش ئۇسۇلىغا ئىگە قىلىشقا بولىدۇ .

2 . سۆز تاللاشقا قويۇلىدىغان تەلەپلەر

1) توغرا بولۇش .

نۇتۇق ھامان مەلۇم ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ . ئوي - پىكىرنىڭ
توغرا ئىپادىلەنگەن - ئىپادىلەنمىگەنلىكى كۆپ ھاللاردا نۇتۇق قۇرۇلمە-
سىنىڭ ئاساسى بولغان سۆزلەرنىڭ توغرا تاللانغان - تاللانمىغانلىقىدا
ئىپادىلىنىدۇ . مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ، توغرىلىق تەلىپى سۆز تاللاشقا
قويۇلىدىغان ئەڭ ئەقىللىي ھەم مۇھىم تەلەپتۇر .

بىر سۆزنىڭ توغرا ئىشلىتىلگەن - ئىشلىتىلمىگەنلىكى ئۇنىڭ
مەزمۇن ، كونتېكىست ۋە ئوبيېكتقا ماسلاشقان - ماسلاشمىغانلىقى ۋە
تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن بولغان - بولمىغانلىقى بىلەن ئۆلچىنىدۇ . شۇڭا ،
توغرىلىق تەلىپىگە ئەمەل قىلىش ئۈچۈن ، ئالدى بىلەن سۆز تاللاش
پرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلىشىمىز ، شۇنداقلا سۆز بايلىقىنى ئاشۇرۇشە-
مىز لازىم . چۈنكى ، سۆزگە قانچىكى باي بولساق ، سۆز تاللاش دائىر-
مىزمۇ شۇنچە كەڭ بولىدۇ - دە ، ئوي- پىكىرنى ئەينەن ، توغرا
ئىپادىلەش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش ئىمكانىيە-
تىگە ئىگە بولالايمىز . مەسىلەن :

« — گۈزەلئاي ماڭا ئۈمىد باغلاپ ، باشقىلار بىلەن يۈرمىسىلا
بولدى . بىلەمسەن ، ئۇنىڭ باشقىلار بىلەن يۈرگىنىنى ئاڭلىسام ، يۈرە-
كىم قېپىدىن چىقىپ كېتىدۇ . مەن ئۇ قىزغا ئۆلگۈدەك كۆيمەن ، قىز
مېنى يارىتمايدۇ ··· »

(«ئىزدىنىش»)

بۇ مىسالدا ئاپتور سۆز - ئىبارىلەرنى توغرا تاللاپ ئىشلىتەلمىگەچ- كە ، ئوي - پىكىرنى توغرا ئىپادىلەپ بېرەلمىگەن . يەنى ، ئاپتورنىڭ ئەسلىي مەقسىتى گۈزەللىنىڭ باشقىلار بىلەن بۇرگىنىنى ئاڭلىسا ، ئۇنىڭ كويىدا يۇرگەن رەقىبىنىڭ ھەسەت ئوتىدا ئۆرتىنىپ ، داغدا قالـ دىغانلىقىنى ئىپادىلەش بولسىمۇ ، «يۇرىكى قېپىدىن چىقىپ كەتمەك» دېگەن ئىبارىنى ئورۇنسىز ئىشلىتىپ قويغانلىقتىن ئۆز مەقسىتىنى توغرا ئىپادىلەپ بېرەلمىگەن . مەلۇمكى ، «يۇرىكى قېپىدىن چىقىپ كەتمەك» دېگەن ئىدىئوم «يۇرىكى يېرىلىپ كەتكۈدەك بولماق» ، «يۇرەكى ئاغزىغا قاپلىشىپ قالماق» دېگەنلەر بىلەن مەنداش بولۇپ ، بىرەر شەيئى - ھادىسىدىن قاتتىق قورقۇپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ . ئۇنىڭ ئورنىدا «ئۆرتەنمەك ، ھەسرەت چەكمەك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «يۇرىكى قان بولۇپ كەتمەك» ، «يۇرىكى زەدە بولماق» ، «يۇرىكى ئېچىشماق» دېگەن ئىدىئوملاردىن بىرى تاللاپ ئىشلىتىلگەن بولسا ، ئوي - پىكىر توغرا ئىپادىلەنگەن بولاتتى .

ئومۇمەن ، توغرىلىق تەلىپىگە ئەمەل قىلىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك . بىرىنچى ، تاللىۋېلىنـ غان سۆزلەر شەيئى - ھادىسىلەرنى توغرا ئەكس ئەتتۈرەلەيدىغان بولۇ- شى ، يەنى كونتېكىستتا ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغان مەزمۇن چوقۇم ئەك مۇۋاپىق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىشى كېرەك . ئىككىنچى ، سۆزلەرنىڭ مەنە ھەم ئۇقۇم دائىرىسىدە ھەرخىل پەرقلەر بولغانلىقتىن ، سۆز تاللـ غاندا بۇ پەرقلەرگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم . چۈنكى ، مەلۇم تىل شارائىتىدا ئىشلىتىلگەن سۆزنىڭ ئۇقۇم دائىرىسى ئەگەر كەڭ بولۇپ كەتسە ، ئىپادىلىمەكچى بولغان شەيئى - ھادىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى گەۋ- دىلەنمەي ، نۇتۇق تومتاق بولۇپ قالىدۇ . شۇنىڭدەك ، ئىشلىتىلگەن سۆزنىڭ ئۇقۇم دائىرىسى تار بولۇپ قالسا ، نۇتۇقنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش- چانلىقى كۈچلۈك بولماي قالىدۇ .

2) ئېنىق بولۇش

بۇ ، مەلۇم كونتېكىستتا ئىشلىتىلگەن ھەربىر سۆزنىڭ ئېنىق بىر

ئۇقۇمنى ئىپادىلىشى ، ئەكسىچە سۆز مەنىسىنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئېھتىياجىسىزلا ئىشلىتىلىپ ، مۇجمەل ياكى ئىككى بىسلىق بولۇپ قالماسلىقىغا قارىتىلغان بولۇپ ، بۇ سۆز تاللاشقا قويۇلىدىغان مۇھىم تەلەپ ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، كونتېكىستتا سۆزلەر ئۆز ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلىپ ، مۇئەييەن بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلىگەندىلا ، پۈتۈن كونتېكىستتا ئوپ - پىكىرنى ئېنىق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ . ئەكسىچە بولسا ، ئوپ - پىكىر چۈشىنىكسىز ، مۇجمەل ، ھەتتا خاتا ئىپادىلىنىپ قالىدۇ . مەسىلەن :

«ئاسمىم بۇگۈن بالىلارنىڭ سامان قەغەزگە يېزىلغان تاپشۇرۇق دەپتەرلىرىنى ئادەتتىكىدىن تېزراق كۆرۈپ تۈگەتتى - دە ، چىراغنى پۈۋلەپ ئۆچۈردى . »

(«كۆرەشچان يىللار »)

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، بۇ مىسالدا بەزى سۆزلەر خاتا بىرىكتۈرۈلۈپ ، مەنىلىرى مۇجمەللەشتۈرۈۋېتىلگەچكە ، نۇتۇق چۈشىنىكسىز ، تېمىسىز بولۇپ قالغان . يەنى ، سامان قەغەزگە يېزىلغىنى تاپشۇرۇق بولماستىن ، بەلكى دەپتەر بولۇپ قالغان .

3) جانلىق بولۇش

بۇ ، تەلەپ ئاساسەن نۇتۇقتا سۆزلەرنىڭ ئەركىن - ئازادە ، جانلىق ئىشلىتىلىشى ، كونكرېت ۋە ئوبرازلىق بولۇشى ، ئەكسىچە ، مەۋھۇم ، ئابستراكت ھەم قاتمال بولۇپ قالماسلىقىغا قارىتىلغان . چۈنكى ، نۇتۇقتا ، بولۇپمۇ بەدىئىي نۇتۇقتا سۆزلەر ئەركىن ، جانلىق قوللىنىلسا ۋە كونكرېت ، ئوبرازلىق بولسا نۇتۇقنىڭ تەسىرچانلىقى ئاشۇرۇلىدۇ . نۇتۇقنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ، ئومۇمەن ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ ئورنىدا كونكرېت شەيئىلەرنى ئىپادىلەيدىغان ۋە ئوبرازلىق تۇس ئالغان سۆزلەرنى ئومۇمىي نۇتۇق قائىدىسى ياكى ئادەتتىدىن جانلىقراق قىلىپ ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدۇ . مەسىلەن :

«ئېكسن ، تۇنجى مۇھەببەتنى قايتا تىرىلدۈرگىلى بولمايدۇ ؛ بىر قەدەمنى خاتا بېسىش بىلەن پەيدا بولغان زىيانىنى تولدۇرغىلى ، گۈزەل ياشلىقنىڭ ئۇن ـ تىنسىز ، شەپسىز ھالدا كۆڭۈل دەرۋازىسىدىن كىـ رىپ ، يۈرىكىڭگە چېكىپ قويغان جاراھەت گۈلىنى يوقاتقىلى بولمايدۇ .»

(«ئىزدىنىش»)

مانا بۇ مىسالدا ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر. نىڭ ئورنىدا كونكرېت شەيئى ـ ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان ھەم ئوبراز. لىق تۈس ئالغان «تىرىلدۈرمەك ، بىر قەدەمنى خاتا بېسىش ، ئۇن ـ تىنسىز ، شەپسىز ، كۆڭۈل دەرۋازىسى ، جاراھەت گۈلى» دېگەندەك سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ناھايىتى جانلىق ئىشلىتىلگەچكە ، نۇتۇقتىكى ئوي ـ پىكىر ، يەنى ياشلىقتا ئىشقىي مۇھەببەتكە بېرىلىپ ، ئۆزىنى تۈيمىغان ھالدا ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكنىڭ كىشى قەلبىنى نەقەدەر ئازابلا. ىدىغانلىقى ، بۇ ئازابتىن قۇتۇلۇشنىڭ نەقەدەر تەس ئىكەنلىكى ناھايىتى تەسىرلىك ئىپادىلەنگەن .

نۇتۇقنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇشنىڭ «سىرى» ھەشەمەتلىك ، دەبدەبىلىك تۈيۈلمىدىغان سۆزلەرنى ئاللاپ ئىشلىتىشتە ئەمەس . چۈنكى ، سۆزلەر ئاددىي ، ئاممىياب بولسىمۇ ، ئورۇنلۇق ئىشلىتىلسە ۋە ھەرخىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلانسىلا ، جانلىق بولۇش تەلىپى بويىچە نۇتۇقنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ . ئەكسىچە ، ئاددىي ، چۈشىنىشلىك سۆزلەرنى ئىشلەتسىمۇ بولۇۋېرىدىغان جايلاردا ھەشەمەتلىك تۈيۈلمىدىغان سۆزلەر زورلاپ ئىشلىتىلسە ، نۇتۇقنىڭ تەسىرچانلىقى ئاشمايلا قالماي ، ھەتتا نۇتۇق تېتىقسىزلاشتۇرۇلۇپ قويىدۇ .

4) ئىخچام بولۇش

بۇ كونتېكستتا نىسبەتەن ئارتۇقچە ھېسابلىنىدىغان سۆزلەرنى ئىـ كانقەدەر ئىشلەتمەسلىك ، ئاز سۆز بىلەن مول مەزمۇننى ئىپادىلەش ۋە مەنداش سۆزلەرنى ئىستىلىستىكىلىق مەقسەتسىز تەكرار ئىشلەتمەسـ

لىك قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارىتىلغان بولۇپ ، ئۇمۇ نۇتۇقنىڭ ئىپادە-
لەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشتىكى مۇھىم بىر شەرت . چۈنكى ، سۆزلەر
ئىخچام بولسا ، نۇتۇق قۇرۇلمىسىمۇ يىغىنچاق بولىدۇ-دە ، كىشىلەرنى
جەلپ قىلىش ، ئەكسىچە زېرىكتۈرۈپ قويماسلىقتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە
بولىدۇ . بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان ئىخچاملىق مەزمۇننى تولۇق ، ئېنىق ھەم
توغرا ئىپادىلەش ئاساسىدا بولۇشى كېرەك . ئەگەر «ئىخچاملاش» نەتى-
جىسىدە مەزمۇن تولۇق ، ئېنىق ھەم توغرا ئىپادىلەنمەي قالسا ، ئۇ ھالدا
ئىخچاملىق تەلىپىگە خىلاپلىق قىلىنغان بولىدۇ . ئومۇمەن ، ئىخچاملاش
نۇتۇقتا ئارتۇقچە دەپ قارىلىدىغان بىرەرمۇ سۆز قالمىغۇدەك دەرىجىدە
ياكى بىرەر سۆز قىسقارتمۇپتىلسە ، نۇتۇقنىڭ مەزمۇنىغا ۋە بەدىئىيلىكە-
گە نۇقسان يەتمەيدىغان دەرىجىدە بولۇشى كېرەك . ئەكسىچە ، بىرمۇنچە
ئاپتورلار ئىخچاملىق تەلىپىگە زىت ھالدا لازىمى بولمىغان سۆزلەرنى
ئۆز نۇتقىغا ئارتۇقچە يۈك قىلىۋالىدۇ . مەسىلەن :

«ئادەتتە مەيخانىدىن نېرى كېتەلمەيدىغان ۋە مەي - شارابسىز
يۈرەلمەيدىغان پىيەنچۆكلەرمۇ بۇ دەھشەتلىك كېچىنىڭ قۇربانى بولۇش-
تىن خالىي بولالمىدى . »

(«چالا تەگكەن ئوق»)

بۇ مىسالدا ، «مەيخانىدىن نېرى كېتەلمەيدىغان» ، «مەي - شارا-
بسىز يۈرەلمەيدىغان» دېگەن ئوخشاش مەنىدىكى ئىككى بىرىكمە قاتلاپ
ئىشلىتىلگەن . بۇنىڭ نۇتۇقتا ھېچقانداق ئىجابىي تەسىرى بولمىغاچقا ،
پەقەت بىرلا ئىشلىتىلسە بولاتتى .

3 . سۆز مەنىسى ۋە سۆز تاللاش

بۇ يەردە ئاساسلىق تەكىتلىنىدىغىنى ، سۆزلەرنىڭ ھەرخىل مەنىلە-
رىنى توغرا ئىگىلەش بىلەن سۆز تاللاشنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر . چۈنكى ،
تىلدىكى ھەربىر سۆز يالغىنلىك مەنىگە ئىگە بولغاندىن باشقا ، تۇرلۇك
ئىستىلىستىكىلىق ئېھتىياجلار بىلەن مەلۇم كونتېكىستتا ۋاقىتلىق مە-

نەرگە ئىگە قىلىنىپ ئىشلىتىلمەيدۇ . ئۇلارنىڭ كونتېكىستتا قانداق مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكى ۋە مەزمۇنغا مۇۋاپىق بولغان - بولمىغانلىقى ئەلۋەتتە مەنە جەھەتتىن كۆزىتىلمەيدۇ . مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ، سۆز تاللاش بىلەن سۆز مەنىلىرىنى توغرا چۈشىنىش بىر - بىرىنى شەرت قىلمىدىغان دىئالېكتتىك مۇناسىۋەتتە بولمەيدۇ . ئەگەر بۇخىل مۇناسىۋەتكە تولۇق ئەھمىيەت بېرىلمىسە ، سۆزلەرنى خاتا ئىشلىتىپ قويۇش ، بۇنىڭ بىلەن ، ئوي - پىكىرنى توغرا ئىپادىلەپ بېرەلمەسلىكتەك ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ .

بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان سۆز مەنىسى لېكسىكىلىق مەنە ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىئاكىي مەنە بىلەن تۈس مەنىسىنى كۆرسەتكەندىن باشقا ، سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق مەنىسىنىمۇ كۆرسىتىدۇ . شۇڭا ، سۆز مەنىسىنى چۈشىنىش دېگەنلىك ، سۆزلەرنىڭ ئىدىئاكىي مەنىسى ، تۈس مەنىسى ۋە ئىستىلىستىكىلىق مەنىسىنى چۈشىنىش ، دېگەنلىك بولىدۇ .

ئىدىئاكىي مەنە دېگىنىمىز ، شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ ماھىيەتلىك بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋە پەرقلىرىنى كۆرسىتىدىغان ماددىي مەنىدىن ئىبارەت .

سۆزلەرنىڭ تۈس مەنىسى دېگىنىمىز ، ئىدىئاكىي مەنىگە بېقىنغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ھەرخىل رەڭ ، پۇراقلاردىن ، يەنى ھەرخىل قوشۇمچە مەنىلەردىن ئىبارەت . سۆزلەرنىڭ تۈس مەنىسى بىر - قەدەر بوشۇرۇن ھەم مۇرەككەپ بولغاچقا ، يەنە كېلىپ سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىشىدىكى نازۇك پەرقلەرنى بەلگىلەيدىغان ھەم ئەكس ئەتتۈرىدىغان بولغاچقا ، تۆۋەندە بۇ ھەقتە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز .

مەلۇمكى ، سۆزلەرنىڭ تۈس مەنىسى شۇ سۆزلەردە ئەكس ئەتكەن رەڭ - پۇراقلارنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ، تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ :

ھېسسىي تۈس : بۇ سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن ئوبېيېكتىپ شەيئى - ھادىسىلەرگە قارىتا كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ھېس - تۇيغۇسى ۋە پوزىتسىيەسىدىن ئىبارەت .

كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەرگە بولغان ھېس - تۇيغۇسى ۋە پوزىتسىيىلىرى ، يەنى ئۇلارنى ياقتۇرۇش ياكى ئۇلاردىن يىرگىنىش - نەپرەتلىنىش ، ئۇلارنى ماختاش ياكى ھاقارەتلەش ، مەدھىيىلەش ياكى سۆكۈش ، مۇئەييەنلەشتۈرۈش ياكى ئىنكار قىلىش ، ھۆرمەتلەش ياكى كەمسىتىش ، چۆكۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدىغان بولغاچقا ، ھېسسىي تۇس ئالغان سۆزلەر يەنە تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ :

1) ھۆرمەت سۆزلىرى . مەسىلەن : جاناپلىرى ، ئالىيلىرى ، ئۇس-تاز ، مۆھتەرەم ، قەدەم تەشرىپ قىلماق ، ھۆزۈرىدا بولماق ، نام - شەرىپى

2) ئەدەپ سۆزلىرى . مەسىلەن : رەھمەت ، ئەپۇ قىلماڭ ، كەچۈ-رۈڭ ، ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم ، ھېچقىسى يوق ، مەرھەمەت ، كايىماڭ ...

3) ئىجابىي سۆزلەر . مەسىلەن : ئۇلۇغ ، قەھرىمان ، دانا ، ئالىم-جاناب ، مۇنەۋۋەر ، قەيسەر ، مېھرىبان ، پاراسەتلىك ، گۈزەل ، يۈكسەك...

4) سەلبىي سۆزلەر . مەسىلەن : دۈشمەن ، خائىن ، زالىم ، لۇك-چەك ، رەزىل ، ساختىپەز ، ھىيلىگەر ، قۇۋ ، غالجىر ، چىرىك ، ھاما-قەت ...

5) يېقىنچىلىق سۆزلىرى . مەسىلەن : ئاغىنە ، بۇرادەر ، ئايچاق ، قوزام ، ئاكا ، ساقام ...

6) ئەنئەنىلىك سۆزلەر . مەسىلەن : دۇنيانىڭ كەلمەك ، قەدەم رەز-جىدە بولماق ، ۋىدالاشماق ، شادىيانە ، ئالەمشۇمۇل ، غايەت ، مىسلىسىز ...

7) ئىۇقۇمىزم سۆزلىرى . مەسىلەن : كۆز يۇمماق (ئۆلمەك) ، قولى قىسقا (گاداي) ، كۆزى ئاجىز (قارىغۇ) ، قۇلىقى ئېغىر (گاس) ، كۆزى بورۇماق (تۇغماق) ...

ژانىر تۇسى : بۇ سۆزلەرنىڭ ئوخشىمايدىغان تۇتۇق ژانىرلىرىدا ئىشلىتىلىش چاستوتىسىنىڭ پەرقلىق بولۇشىدەك ئالاھىدىلىكىنى كۆر-سىتىدۇ . ژانىر تۇسىگە ئىگە سۆزلەر قايسى خىل تۇتۇق ژانىرىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغانلىقىغا قاراپ ئېغىز تىلى سۆزلىرى ۋە يېزىق تىلى سۆز-لىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

پىخسىق ، ئۇن ، كۆن ، ئەتىياز ، يالاقچى ، قول قويماق ...

2) يېزىق تىلى سۆزلىرى . مەسىلەن : ئانا ، ئاتا ، جىگەر ، نۇر ، غۇن ، بېخىل ، سادا ، قۇياش ، باھار ، خۇشامەتچى ، قايىل بولماق ...

يېزىق تىلى سۆزلىرى يەنە يازما ژانىرلارنىڭ قايسى تۈرىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغانلىقىغا قاراپ ، تۆۋەندىكى تارماقلارغا ئايرىلىدۇ :

1) مەمۇرىي خەت ـ ئالاقىدە قوللىنىلىدىغان سۆزلەر . مەسىلەن : مەزكۇر ، تەستىق ، يوليورۇق ، ئىمزا ، بېتىم ، دوكلات ...

2) پەن ـ تېخنىكا ژانىرىدا قوللىنىلىدىغان سۆزلەر . مەسىلەن : ئاتوم ، ئوكسىدلانماق ، پروبېكسىيە ، سۇ رايى ، پلانېتا ، ئوربىتا ، كىلىمكا ، سىنگارمونىيە ، ئاكۇستىكا ...

3) سىياسىي ـ مۇھاكىمە ژانىرىدا قوللىنىلىدىغان سۆزلەر . مەسىلەن : تۈزۈم ، قۇرۇلما ، دېموكراتىيە ، پرىنسىپ ، نۇقتىئىنەزەر ، ئېتىقاد ، ئىدېئولوگىيە ، بازىس ، ئۈستقۇرۇلما ...

4) ئەدەبىي ژانىرىدا قوللىنىلىدىغان سۆزلەر . مەسىلەن : ھىلال ، چەشمە ، مەيتۈن ، ئاپىرىن ، مەھلىيا ، قەلب ، جانجان ، ئەسىر ، پەرۋاز ، قەمەر ...

ئوبرازلىق تۈس : ئوبرازلىق تۈس سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن شەيئىي ھادىسىلەر ھەققىدىكى ئوبراز تۈيغۇسى ياكى چۈشەنچىسىدىن ئىبارەت .

ئوبرازلىق تۈس ئالغان سۆزلەر يەنە نېمىنىڭ ئوبرازىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقىغا قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ :

1) ھەرىكەت ـ ھالەت ئوبرازىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر . مەسىلەن : يەلتاپان ، ئاغزى قۇلىقىغا يەتمەك ، بېشى ئاسمانغا تاقاشماق ، لەيلىمەك ، لەپىلدىمەك ، ناينافلىماق ...

2) شەكىل ئوبرازىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر . مەسىلەن : تۆگە تاپان ، قاغا تۇمشۇق ، تۆگمۇش ، توخۇئەت ، چېغىر بول ، بوتا كۆز ...

تىكتاك توپ ...

4) سېزىم ئوبرازىنى بېرىدىغان سۆزلەر. مەسىلەن: زىڭىلدىماق، لوقۇلدىماق، جىگەر رەڭ، مايسا رەڭ، سىرقىرىماق، چىمىلدىماق ...

دەۋر تۈسى: دەۋر تۈسى سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن شەيئى - ھادىسە-لەرنىڭ دەۋر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ياكى زامان جەھەتتىكى ئالاھىدە-لىكىدىن ئىبارەت بولۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتى تىلدىكى سۆزلەر ئار-قىلىق كونكرېت ئەكس ئېتىدىغان بولغاچقا، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا بارلىققا كەلگەن شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆز-لەرگە شۇ دەۋرنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ. شۇڭا، سۆزلەردىكى دەۋر تۈسى ئارقىلىق ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچنىڭ ئىجتىمائىي، سىيا-سىي ۋە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى قىسمەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئالايلۇق، «ئامبال - ھاكىم، ۋەزىر - مىنىستىر، چېرىك - جەڭچى، تۆمچى - تىلماچ - تەرجىمان، سۈگۈش - ئۇرۇش، مەنگۈن-مەركەزدە - گېنېرال - جاڭجۈن» دېگەن سۆزلەر ئوخشاش مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، دەۋر تۈسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. شۇنىڭدەك، «تەڭرە-قۇت، كوراكان، توقال، قۇشبېگى، پاششاپېبگى» دېگەندەك سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن شەيئىلەر فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى بولسا، «ئا-لەم كېمىسى، سۈنئى ھەمراھ، كومپيۇتېر، چاقىرغۇ، قولفون» دېگەن-دەك سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن شەيئىلەر ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكا-سىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، بۇ سۆزلەرمۇ قويۇق دەۋر تۈسىگە ئىگە.

مىللىي تۈس: مىللىي تۈس سۆزلەردە ئەكس ئەتكەن تۇرلۇك مىللىي ئالاھىدىلىكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ بىر مىللەتنىڭ ئۆرپ-ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى، پىسخىك ئالاھىدىلىكى، ئېستېتىك قارىشى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسى قاتارلىق جەھەتلەردىكى خاسلىقىنى ئۆزىگە ئالىدۇ. ئالايلۇق، «مۇقام، ساپايى، كاۋاپ، پولۇ، راۋاپ، كارىز، دارۋاز» دېگەندەك سۆزلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت خاسلىقىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بولسا، «دومبۇرا، شىرداق» دېگەندەك سۆزلەر قازاق مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى خاسلىقىنى ئىپادىلەيدىغان

سۆزلەر بولۇپ ، بۇلارنىڭ ھەممىسى مىللىي تۈس ئالغان سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

يەرلىك تۈس : يەرلىك تۈس سۆزلەردە ئەكس ئەتكەن رايون خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكلەردىن ئىبارەت . مەسىلەن : «قەلەمتىراش - بەكە (غۇلجا) ، كىچىك ئويۇنچۇق توپ - پومزەك (غۇلجا) ، شەجەرە - جۇرۇكچاي (قۇمۇل) ، بوسۇغا - مۇرجۇق (قۇمۇل) ، مەكتەپ - قاچار (قۇمۇل) ، پرىستان - غالغالتا (لوپنۇر)» دېگەن سۆزلەردىن ئالدىنقىلىرى ئەدەبىي تىل سۆزلىرى بولسا ، كېيىنكىلىرى قويۇق يەرلىك تۈس ئالغان سۆزلەردۇر .

بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، سۆزلەرنىڭ مانا مۇشۇنداق ھەرخىل تۈس مەنىلىرى ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش جەھەتتىكى پەرقلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . شۇڭا ، سۆزلەردىكى مۇشۇ پەرقلەرنى بىلىش سۆزلەرنى مەزمۇن ۋە كونتېكستقا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ئاللاشنىڭ مۇھىم شەرتى ھېسابلىنىدۇ . پەقەت سۆزلەردىكى ئىجابىي - سەلبىي تۈسنى ئالساق ، ئۇ ھېسسىي تۈسنىڭ بىر مەزمۇنى بولۇپ ، كىشىلەرنىڭ ئوبېيېكتىپ شەيئى - ھادىسىلەرگە بولغان ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ . شۇڭا ، بۇنداق سۆزلەرنىڭ تۈس مەنىلىرىنى پەرقلەندۇرۇپ ، ئورۇنلۇق ئىشلەتكەندە پىكىر - ھېسسىياتنى توغرا ھەم ئېنىق ئىپادىلەپ ، نۇتۇق-نىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۈنۈمىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ .

ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا ، ئوخشاش مەزمۇننى باشقا - باشقا سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىگىلى ، شۇنداقلا ئەينەن بىر سۆز ئارقىلىق باشقا - باشقا مەزمۇنلارنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ . چۈنكى ، بىر سۆزنىڭ ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق مەنىسى بولغاندىن سىرت ، ئۇ يەنە مەلۇم ئىستىلىستىكىلىق ئېھتىياج بىلەن مۇئەييەن كونتېكستتا ۋاقىتلىق مەنىگىمۇ ئىگە قىلىنىدۇ ، بۇنداق مەنە ئىستىلىستىكىلىق مەنە ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئىستىلىستىكىلىق مەنە ئىپادە ئېھتىياجى بىلەن ۋاقىتلىق ھاسىل بولۇپ ، كونتېكستتىن ئايرىلغان ھامان مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدىغانلىقى ئۈچۈن ئادەتتە لۇغەتلەردە ئىزاھلانمايدۇ . ئالايلۇق ، «دو-

را» سۆزى لۇغەتتە مۇنداق ئىزاھلانغان : «△ كېسەلنى داۋالايدىغان ياكى كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ماددا ؛ △ (كۆچمە) دەردكە دەرمان بولىدىغان ، غەم ـ قايغۇنى يوقىتىدىغان نەرسە ، داۋا ؛ △ پارازىت ياكى كېسەل تارقىتىدىغان ھاشاراتلارغا قارشى ئىشلىتىلىدىغان خىمىيىۋى ماددا ؛ △ تۇرلۇك دورىلىق ماددىلار ؛ △ پارتلىغۇچى ماددا» . لېكسن ، لۇشۇننىڭ «دورا» ناملىق ھېكايىسىدە بۇ سۆز «ئادەم قېنىغا چىلانغان ھورنان» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن ، «دورا» سۆزىنىڭ مانا بۇ مەنىسى دەل ئىستىلىستىكىلىق مەنىدۇر . ئىستىلىستىكىلىق مەنە سۆزلەردىلا ئەمەس ، بەلكى سۆز بىرىكمىلىرىدە مۇ ھاسىل بولىدۇ .

دېمەك ، سۆزلەرنى ئىستىلىستىكىلىق مەنىگە ئىگە قىلىش سۆز تاللاشقا تېخنىكا كەلگۈسىدە پارتىپ بېرەلەيدۇ . بۇ ئارقىلىق سۆز تاللاش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ، كونتېكستقا ئەگىشىپ مۇۋاپىق كېلىدىغان سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ . شۇڭا ، سۆز تاللىغاندا ئۇلارنىڭ ئىدىئاكىي مەنىلىرى بىلەن تۈس مەنىلىرىنى پىششىق بىلگەندىن سىرت ، سۆزلەرنى ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا ئاساسەن ، ئىستىلىستىكىلىق مەنە-لەرگە ئىگە قىلىپ ئىشلىتىشكىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك .

4 . دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى ۋە سۆز تاللاش

بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ يەرلىك تارمىقى دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى ياكى يەرلىك سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى رايون خاراكتېرىغا ئىگە بولۇپ ، مەلۇم رايوندىكى كىشىلەر-گىلا چۈشىنىشلىك بولغانلىقى ۋە شۇ رايوندىكى ھەلقىنىڭ ئالاقىلىشىش ئۇچۇنلا خىزمەت قىلىدىغانلىقى سەۋەبلىك ، قوللىنىلىش دائىرىسى جە-ھەتتىن زور چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ ، يەنى نۇتۇقتا ئەدەبىي تىل ئۇچۇن سۆز تاللاش ئوبيېكتى قىلىنىدۇ . مەسىلەن : «جۇلاق ـ ھىلە ـ نەيرەڭ ، قاپچى ـ يالغانچى ، دەگدىمەك ـ ئەنسىرىمەك ، چاقچىغار ـ چولپان ، ئاغۇاقار ـ ئاپتاپپەرەس ، ئاگىلىشتۇرۇن ـ ئالدىنئالا» دېگەن

سۆزلەرنى ئالساق ، ئالدىنقىلىرى دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى ، كېيىنكىلىرى ئەدەبىي تىل سۆزلىرى بولۇپ ، نۆۋەتتا ئاساسەن كېيىنكىلىرى قوللىنىلىدۇ . چۈنكى ، شۇنداق قىلغاندىلا نۆۋەتچىلىك تېخنىكا كۆپ ئادەمگە چۈشىنىشلىك بولۇپ ، تىلنىڭ رولى تېخىمۇ ياخشى جارى بولىدۇ . بىراق ، بۇنداق بىلەن ، دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرىنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ھاسىل قىلىشتىكى رولى ئىنكار قىلىنمايدۇ . چۈنكى ، يازغاندا ، بولۇپمۇ ئەدەبىي ئەسەرلەردە مەلۇم ئىستىلىستىكىلىق ئېھتىياج بىلەن ئۇلارنى ئىشلىتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ . شۇڭا ، دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى بىلەن سۆز تاللاشنىڭ مۇناسىۋىتىگە دىئالېكتىكا نۇقتىسىدىن قاراش كېرەك .

دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرىنى تۆۋەندىكى پرىنسىپلار بويىچە ئىشلىتىش كېرەك :

بىرىنچى ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئاز ئىشلىتىش ، ئىككىنچى ، ھەقىقىي ئېھتىياجلىق ئىگە سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش ، ئۈچىنچى ، چۈشىنىشلىك بولۇشى ئۈچۈن تېگىشلىك ئىزاھاتلارنى بېرىش .

دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلىرىنى ئىشلىتىشتە تۆۋەندىكى ئېھتىياجلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ :

1) پېرسوناژلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش

مەلۇمكى ، ئەدەبىي ئەسەرلەردە ھەم ئومۇمىيلىققا ھەم خاسلىققا ئىگە مۇكەممەل بىر پېرسوناژ ئوبرازىنى يارىتىش تولىمۇ مۇھىم . ئەسەردىكى پېرسوناژ بولسا مۇئەييەن ماكاندا پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭدا شۇ ماكانىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئېھتىياجلىنىدىن سىرت ، تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكمۇ ئېھتىياجلىنىدۇ . شۇڭا ، بۇ ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن پېرسوناژنى يازغاندا قويۇق يەرلىك تۇسكە ۋە ئېھتىياجىغا كۆچمىگە ئىگە دىئالېكت ـ شېۋىدە سۆزلىتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ . مەسىلەن :

« — بۇ يەر يۇنغۇرلار سېنى خاپا قىلىپ قويۇرمىكىن دەپ دەگدەۋاتامەن . »

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر : «ئىز»)

بۇ مىسالدىكى «يەرىۋتقۇر» (قاغىش ئەگكۈر ، بېشىنى يەيدىغان) ، «دەگدەمەك» (ئەنسىرىمەك) دېگەن سۆزلەر يەرلىك تۈس ئالغان سۆزلەر بولۇپ ، بۇ سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن سەپەرقۇلنىڭ قۇمۇل تاغلىرى شېۋىسىدە سۆزلەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت تىل ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن .

2) ئەسەرنىڭ يەرلىك پۈرىقىنى كۈچەيتىش

ئەدەبىي ئەسەرلەر كۆپىنچە يازغۇچىنىڭ مۇئەييەن ئورۇندىن ھاسىل قىلغان تۇرمۇش تەسىراتلىرىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ ، بۇنداق ئەسەرلەردە تۇرمۇش ۋەقەلىكى يۈز بەرگەن ئورۇننىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بەزىدە شۇ رايونغا خاس شېۋە سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . چۈنكى ، شۇنداق بولغاندىلا ، ئەسەرنىڭ چىنلىقى ۋە يەرلىك پۈرىقىنى كۈچەيتىپ ، كىتابخانلارنى شۇ ئورۇننىڭ تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ . مەسىلەن :

« — نېمە دېگەنلىرى بۇ ؟ — دېدى رەۋنەخان مومای ، — چېچىم ئاقىرىپ ، چىشلىرىم سارغىيىپ ، شۇنچە بولغىچە ئاغلاپ باقمىغان يو- چۇنلا گەپلەرنى قىلىدىلاغۇ ! نىياز دورغىغا بېيجىڭدىن چىڭگالڭ فوجا- لىق مەنسەپى كېپقاپتىمۇ - يا ؟»

(ئابدۇرېھىم ئۇتكۇر : «ئىز»)

بۇ مىسالدا ئاپتور ئەسەرنىڭ يەرلىك پۈرىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ، ۋەقە يۈز بەرگەن ئورۇننىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئالۋ روشەن فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەردىن بىرى بولغان «ۋ - گ» نىڭ نۇۋەتلىشىش ھادىسىسىنى ئىپادىلەيدىغان «چىڭگالڭ» سۆزىنى ۋە شېۋە تۈسىدىكى «يوچۇن» (ھەلىتە) سۆزىنى ئىشلەتكەن .

3) ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى تەسۋىرنىڭ تېخىمۇ توغرا ، ئېنىق بولۇ- شىنى ئىشقا ئاشۇرۇش

مەلۇمكى ، دېتالېكت - شېۋە سۆزلىرى ئەدەبىي تىلنى بېيىتىشنىڭ مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئەدەبىي تىلدىكى سۆزلەر بىلەن

ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدىغان نۇرغۇن سۆزلەر بار . شۇڭا ، ئوبيېكتىپ شەيئىلەر توغرىسىدىكى تەسۋىرنىڭ تېخىمۇ ئېنىق ، توغرا بولۇشى ئۈچۈن بەزىدە شېئىر سۆزلىرىنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدۇ . مەسىلەن :

«... ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئېدىرلىق ئىچىدىكى پىنھان جايلاردا يەتتە - سەككىزدىن قىلىپ ، ئايرىم ئادەملەر تۇتۇپ تۇرىدۇ . ئاھالە ئىچىدىن قالپاق ، بۆك ، كونا كىيىم - كېچەك ، لاتا - پاتا يىغىپ ، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل ۋە دۆڭلۇكلەر ئۈستىگە قارانچۇقلار ياسىلىدۇ ... »

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر : «ئىز»)

بۇ مىسالدا ، ئاپتور تەسۋىرنىڭ توغرا ھەم ئېنىق بولۇشى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدا «داۋاندىن پەس ، ئادەتتىكى دۆڭلۇكتىن ئېگىزرەك كەلگەن تۆپىلىك» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمىدىغان مۇۋاپىق سۆزنىڭ يوقلۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ ، قۇمۇل شېۋىسىدىكى «كۆتەل» دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەن .

5 . كونىرىغان سۆزلەر ۋە سۆز تاللاش

كونىرىغان سۆزلەر (ئارخائىزملار) قەدىمكى تىلدىن قېپقالغان ، ھازىرقى ۋاقىتتا ناھايىتى ئاز قوللىنىلىدىغان ياكى ئاساسەن قوللىنىلمايدىغان سۆزلەر بولسىمۇ ، ئۇ ھازىرقى تىلىمىزنى بېيىتىشنىڭ مول مەنبەسى ۋە ئىپادىلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنىڭ مۇھىم ۋاستىلىرى. دىن بىرى ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، كونىرىغان سۆزلەردە بىز ئۆگىنىشكە ۋە پايدىلىنىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەر بولۇپ ، بۇلار ئارقىلىق ھازىرقى تىلىمىزدىكى بەزى بېتەرسىزلىكلەرنى تولۇقلىغىلى بولىدۇ . يەنە بىر جەھەتتىن ، قەدىمكى تىلىمىزنىڭ سۆز ياساش سىستې. مىسى ناھايىتى مۇكەممەل ، ياسالما سۆزلەر قۇرۇلما جەھەتتىن ئىخچام ، مەنە جەھەتتىن ئېنىق ھەم چۈشىنىشلىك بولغاچقا ، ئۇلارغا تەقلىد قىلىش ئارقىلىق نۇرغۇن يېڭى سۆزلەرنى ياساپ ، تىلىمىزنى بېيىتقىلى بولىدۇ .

ئىپادىلەش ئېھتىياجىدىن قارىغاندا ، كونىرغان سۆزلەر تۆۋەندىكى-
دەك ئەھۋاللاردا قوللىنىلىدۇ :

1) تارىخىي ۋەقەلەر تەسۋىرلەنگەن ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئەسەرنىڭ دەۋر پۈرىقىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ . مەسىلەن :

«دۇبۇلغا ۋە ساۋۇت كىيىپ سەپ ئالدىدا كېلىۋاتقان قامەتلىك ، كېلىشكەن يىگىت مەقسەتەنمۇ قاغاننىڭ چوڭ ئوغلى بارس تىگىن ئىدى . كۆتۈرۈلگەن ئاشۇ يەككە تۇغ بارس تېگىنىنىڭ بەلگە تۇغى ، لەشكەرلەر بولسا ، ئۇزىگە خاس قورۇقچى نەۋكەرلىرى ئىدى ...

(پەرھات جىلان : «ئالتۇن قاندىكى توي»)

بۇ مىسالدىكى «دۇبۇلغا (قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا باشقا كىيىدىغان تۆمۈر قالپاق) ، ساۋۇت (تۆمۈر كىيىم) ، قاغان (خان ، شاھ) ، بارس (يولۋاس) ، تېگىن (شاھزادە) ، تۇغ (بايراق) ، لەشكەر (ئەسكەر) ، قورۇقچى (مۇھاپىزەتچى) ، نەۋكەر (ھەربىي خىزمەتكار)» دېگەن سۆزلەر كونىرغان سۆزلەر بولۇپ ، ئاپتور بۇ سۆزلەرنى ئىشلەتكەن ئارقىلىق ۋەقە يۈز بەرگەن تارىخىي دەۋر ئالاھىدىلىكىنى قىسمەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىگەن .

2) بەزىدە ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى پېرسونا‌ژلارنىڭ تۇرلۇك خاراكتېر ئالاھىدىلىكلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ . مەسىلەن :

« — كىتابنى كۆرسەتمەي ئېلىۋېلىش ئوغرىلىققا يامايدۇ ! ... بۇ ئوقۇغان كىشىلەرگە مەخسۇس بىر قائىدە ... بۇنى ئوغرىلىق دەپ ھېسابلاشقا بولامدۇ ؟ — دەپ ئۆزىنى ئاقلايتتى .

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ «ھىدايەتكار پەقىرلىكىدە سابىتتۇر» ، «زىكىرى قىلۇرلەركى» دېگەندەك چۈشىنىكسىز سۆزلەرنى قىلىپ ، ھەممىسىنى كۆلدۈرۈپ ، دۆكان ئىچىدە خۇشاللىق پەيدا قىلاتتى . »

(لۇشۈن : «كۆڭلەك يىڭى»)

بۇ مىسالدىكى «ھىدايەتكار (توغرا يولغا باشلىغۇچى)» ، پەقەتلا (گاداپلىق) ، سابىت (مەسىلەكتە چىلا تۇرمىدىغان) ، زىكرى قىلۇرلەر-كى» دېگەن سۆزلەر كونىرىغان سۆز ۋە كونىچە شەكىللەر بولۇپ ، ئاپتورنىڭ بايانىغا ئاساسەن تەرجىمان ئۈيغۇر تىلىدا بۇلارنى ئىشلىتىش ئارقىلىق كۆلا يىجىنىڭ قېنىدىللىق جەمئىيەتتە خورلانغان ۋە چۈشكۈن-لەشكەنلىكىگە قارىماي ، ئۇلارنىڭ قوغلىشىدىغان ۋە ئۆزىنى بىلىملىك ، ئوقۇمۇشلۇق ئادەم قىلىپ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى تەرجىمىدە ئېنىق گەۋدىلەندۈرگەن .

3) بەزىدە ئۇنۇقنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىلى-دۇ . مەسىلەن :

« ‹نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ، ھارۋىدىن چۈشە - چۈشمەيلا ۋالاقلاپ سۆزلەپ كېتىدۇ ، پىكىر بېرىدۇ . بۇنى تەنقىدلەيدۇ ، ئۇنى ئەيىبلەيدۇ . ھالبۇكى ، بۇنداق ئادەملەردىن ئونى بولسا ، ئونى مەغلۇپ بولىدۇ . چۈنكى ، بۇنداق سۆز پاكى تەنقىدلەر پۈختا تەكشۈرمەي تۇرۇپ قىلىنغان نادانلارچە بىلىجىرلاشلاردىن باشقا نەرسە ئەمەس . پارتىيىمىزنىڭ بۇنداق ‹مۇپەتتىش ›لەردىن تارتىدىغان زىيىنى سان - سانا قىمىز . ھالبۇكى ، بۇنداق ‹مۇپەتتىش ›لەر تولۇپ - تېشىپ يېتىپتۇ ، ھەممە جايدا دېگۈدەك بار . »

(ماۋزىدۇڭ : « ‹يېزىلارنى تەكشۈرۈش ›كە كىرىش سۆز ۋە ئاخىر-قى سۆز »)

بۇ مىسالدىكى «مۇپەتتىش» سۆزى ئەسلىدە فېئودال خان - پادە-شاھلارنىڭ تۆۋەنگە ئۆتكەن تولۇق ھوقۇقلۇق تەپتىش خادىملىرىنى كۆرسەتسىمۇ ، ئاپتور بۇ جايدا بۇ سۆزنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ، يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە ئورگانلىرىنىڭ تۆۋەنگە ئۆتكەن خادىملىرىنى ئاشۇ «مۇپەتتىش» لەرگە ئوخشاتقان ۋە بۇنىڭ بىلەن بەزى رەھبىرىي كادىر-لارنىڭ كۆزىگە ئىلەپ ، ئامما ئارىسىغا ، ئەمەلىيەت داۋامىغا چوڭقۇر چۆك-مەيدىغان ، تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلمايلا كىشىلەرنى ئەيىبلەيدىغان ناچار ئىتىلىنى ئاھايىتى ئوبرازلىق ، تەسىرلىك ھالدا قاتتىق تەنقىدلىگەن .

4) بەزىدە شېئىرىي نۇقتىنا قاپىسىە - ۋەزىن ئېھتىياجى بىلەن قوللىنىلمىدۇ . مەسىلەن :

«تۇرمىدۇ تۇرقۇڭ ئەزەلدەك كۆزۈڭ - كۆڭلۈم ئالدىدا ،
مەن تېخى لال سەن كەبى شېرىن تەكەللۇم ئالدىدا »
(تېيىپجان ئېلىيوپ)

بۇ مىسالدىكى «سۆز ، گەپ» مەنىسىدىكى «تەكەللۇم» سۆزى كونىرغان سۆز بولۇپ ، ئالدىنقى مىسرادىكى «كۆزۈڭ - كۆڭلۈم» بىلەن قاپىيىلىنىش ئېھتىياجىدىن ئىشلىتىلگەن .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . سۆز تاللاشنىڭ قانداق ئەھمىيىتى بار ؟
2 . سۆز تاللاشنىڭ پرىنسىپلىرى قايسىلار ؟
3 . سۆز تاللاشقا قانداق تەلەپلەر قويۇلمىدۇ ؟
4 . سۆز مەنىسى بىلەن سۆز تاللاشنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار ؟
5 . دىئالېكت سۆزلىرى بىلەن سۆز تاللاشنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار ؟
6 . كونىرغان سۆزلەر بىلەن سۆز تاللاشنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار ؟

§ 3. مەنداش سۆزلەر ۋە قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى

1 . مەنداش سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى

1) مەنداش سۆزلەر ھەققىدە چۈشەنچە

ئالاقە پائالىيىتى تىل ۋاستىسى بىلەن ئوبيېكتىپ شەيئى - ھادىسىلەرنى، تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش جەريانى

[illegible] پائالىيەت ئىشلىرى توغرىسىدىكى تاسوروش يۈزىسىدىن نۇتۇقنى بېرەش ، گۈزەللەشتۈرۈش ۋە ئۇنۇمدارلىققا ئىگە قىلىش جەريانى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدىكى نېگىزلىك مەسىلە تىلدىكى تۈرلۈك مەنىداش ۋاستىلەرنى تاللاپ قوللىنىشتىن ئىبارەت . مەنىداش سۆزلەر بولسا ، تىلدىكى مەنىداش ۋاستىلەرنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ، كونتېكستتا مۇئەييەن ئېھتىياج ھەم شەرت بىلەن ئۆزئارا ئالمىشالايدىغان ئاساسىي فۇنكسىيىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بۇ فۇنكسىيىدىن پايدىلىنىپ ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ھاسىل قىلىش— ئىستىلىستىكىدىكى مۇھىم مەسىلە ھېسابلىنىدۇ . شۇنداقلا ، مەنىداش سۆزلەرنىڭ فۇنكسىيە ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىش ۋە پۈختا ئىگىلەش ئۇلارنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولىنى تولۇق ، ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھېسابلىنىدۇ .

ئىپادىلىگەن مەنىلىرى ئوخشاش ياكى يېقىن سۆزلەر مەنىداش سۆزلەر ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ ئېنىقلىمىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ئاتالمىش مەنىداش سۆزلەر ئىدىئاكىي مەنىلىرى ، تۇس مەنىلىرى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنى ھەم ئۇسۇلى پۈتۈنلەي ئوخشايدىغان «باراۋەر مەنىلىك سۆزلەر» ۋە بۇ جەھەتلەردىن پەرقلىنىدىغان «يېقىن مەنىلىك سۆزلەر» نى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ . باراۋەر مەنىلىك سۆزلەر ھېچقانداق ئالاھىدە ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولمىغانلىقى ۋە تىلدا ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدىغانلىقى ئۈچۈن نەزەردىن ساقىت قىلىنىدۇ . يېقىن مەنىلىك سۆزلەر بولسا ، مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئاساسى بولۇش بىلەن بىللە ، ئالاھىدە ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ ، بىر-بىرى بىلەن يا ئىدىئاكىي مەنىلىرى ، يا تۇس مەنىلىرى ، يا ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە ئۇسۇلى جەھەتلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . ئالايلۇق ، «تەكلىپنامە» ، «باغاق» دېگەن سۆزلەر «مېھمانغا ئەۋەتىلىدىغان ئۇقتۇرۇشنامە» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىسىمۇ ، لېكىن ژانىر تۇسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ . يەنى ، «تەكلىپنامە» سۆزى يېزىق تىلدا ، «باغاق» سۆزى جانلىق تىلدا قوللىنىلىدۇ . شۇنىڭدەك ، «مەغرۇرلانماق» ، «پەخىرلەنمەك» دېگەن سۆزلەر بىر-بىرىدىن ياكى ئۇتۇق - نەتىجىدىن سۆزلەن-

گەنلىكنى ھەم مەنىۋن بولۇپ ماختانغانلىقنى بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ھېسسىي تۇيۇ جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ . يەنى ، «مەغرۇرلانماق» دېگەن سۆز بۇنداق سۆيۈنۈش ۋە ماختىنىشنىڭ نورمالىلىقتىن ئېشىپ ، ئادەمدە كىبىر پەيدا بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ ۋە كۆپ ھاللاردا سەلبىي مەنىدە قوللىنىلىدۇ . ئەمدى ، «ئۈمىد» ، «ئارزۇ» ، «تىلەك» دېگەن سۆزلەر بىرەر ئىستەكنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا بولغان ئىنتىلىشنى بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتىن ئاز - تولا پەرقلىنىدۇ . يەنى ، «ئۈمىد» سۆزىنى «كۈتمەك» ، «ئۈزمەك» سۆزلىرى بىلەن بىرىكتۈرۈپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ ، «ئارزۇ» ، «تىلەك» سۆزلىرىنى ئۇنداق بىرىكتۈرۈشكە بولمايدۇ .

دېمەك ، يېقىن مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنى جەھەتلەردە يا ئۇنداق ، يا مۇنداق پەرقلەر بولغانلىقتىن ، شەيئىي-ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك نازۇك پەرقلەرنى توغرا ، ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ ، نۇتۇقتا ئېھتىياجغا ئاساسەن ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ئۈنكىسىسىگە ئىگە . شۇڭا ، ئىستىلىستىكىدا «يېقىن مەنىلىك سۆزلەر» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن «مەنداش سۆزلەر» دېگەن ئاتالغۇ ئوخشاش ھەجىمدە قوللىنىلىدۇ .

مەنداش (يېقىن مەنىلىك) سۆزلەرگە قىلىنغان يۇقىرىقى تەھلىلدىن سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا مەنداش بولۇشىدا تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل ئەھۋالنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ :

(1) بىرقانچە سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرىدە ناھايىتى زور ئورتاقلىق بولۇش بىلەن بىللە ، ھەرخىل ئىنچىكە پەرقلەرمۇ بولىدۇ . بۇ پەرقلەر ئاساسەن سۆز مەنىلىرىنىڭ سالمىقى ، چوڭقۇر - تېيىزلىقى ، كەڭ - تارلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ .

ئالايلۇق ، «قوغدىماق» ۋە «ئاسرىماق» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدە «مەلۇم شەيئىنى زىيانغا ئۇچراتماسلىق» دېگەندىن ئىبارەت ئورتاقلىق بولسىمۇ ، ئەمما «قوغدىماق» سۆزىدە «بەلگىلىك كۈچ - قۇدرەت سەرپ قىلىش بىلەن مۇداپىئە كۆرۈش ياكى قارشىلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق زىيان - زەخمەتكە ئۇچراتماسلىق» دېگەن مەنە ئاساسىي سالـ

ماقتى ئىگىلەيدۇ . «ئاسرىماق» سۆزىدە بولسا ، «پەرۋىش قىلىش ، ھىمايە قىلىش ئارقىلىق زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچراتماسلىق» دېگەن مەنە ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ . بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرە-سىدىن قارىغاندا ، «ئاسرىماق» دېگەن سۆزنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى كەڭرەك بولۇپ ، ئومۇمەن چوڭ ـ كىچىك شەيئىلەرگە ئوخشاش قارىتە-لىدۇ . مەسىلەن : «دۆلەتنىڭ مال ـ مۈلكىنى ئاسراش» ، «كىيىم ـ كېچەكنى ئاسراش» دېگەندەك ؛ «قوغدىماق» سۆزىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى ناررائ بولۇپ ، ئاساسەن چوڭ شەيئىلەرگە قارىتىلىدۇ .

(2) بىرقانچە سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ ، پەقەت تۈس مەنىلىرى ئانچە ـ مۇنچە پەرقلىنىدۇ .

ئالايلۇق ، «ئانا» ۋە «ئاپا» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ ، «پەرزەنت كۆرگەن ئايال» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . بىراق ، ئۇلار ئوبرازلىق تۈس ۋە ژانىر تۈسلىرى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ . يەنى ، «ئانا» سۆزى كۆچلۈك ئوبرازلىق تۈسكە ئىگە بولغاچقا «ئانا تىل ، ئانا مەكتەپ ، ئانا ۋەتەن» دېگەندەك بىرىكمىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ ۋە يېزىق تىلىدىمۇ ، ئېغىز تىلىدىمۇ ئوخشاش قوللىنى-لىدۇ . «ئاپا» سۆزى بولسا ، ئوبرازلىق تۈسكە ئىگە بولمىغاچقا يۇقىرى-قىدەك بىرىكمىلەرنى ھاسىل قىلالمايدۇ ، جانلىق تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدۇ .

(3) بىرقانچە سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرى پەرقلىنىش بىلەن بىلـ-لە ، تۈس مەنىلىرىمۇ ئاز ـ تولا پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن :

«ئەسكى» ، «كونا» سۆزلىرى ئىدراكىي مەنىلىرى جەھەتتىن «كۆپ ئىشلىتىلىپ سۈپىتىدىن چۈشكەن» دېگەندىن ئىبارەت ئورتاق مەنە ئاساسىغا ئىگە بولسىمۇ ، «ئەسكى» سۆزىنىڭ مەنىسى «كونا» سۆزىنىڭكىدىن چوڭقۇر ھەم كەڭ بولۇپ ، ئىدراكىي مەنىدىكى پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . تۈس مەنىلىرىدىن قارىغاندىمۇ ، «ئەسكى» سۆزى كۆپىنچە جانلىق تىلدا قوللىنىلىپ ، «كونا» سۆزىدىن ژانىر جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ .

ئومۇمەن ، مەنداش سۆزلەرنىڭ مەنە مۇناسىۋىتىدە يۇقىرىقىدەك ئۇچ خىل ئەھۋال مەۋجۇت بولۇپ ، ئۇلار مەنداش سۆزلەرنىڭ ماكرو

جەھەتتىكى ئۇچ تېپىنى كۆرسىتىدۇ . مەنداش سۆزلەر مەيلى قايسى تېپقا تەۋە بولسۇن ، ئۇلار ھامان ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ مەنىلىرى ھەم قوللىنىلىشىدىكى ئىنچىكە ، نازۇك پەرقلەرنى بىلىش سۆز ئىشلىتىش پرىنسىپلىرى ، ھەم تەلەپلىرىگە ئەمەل قىلىپ ، نۇتۇق-نىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناپدۇ .

2) مەنداش سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولى

بىر تىلنىڭ مەنداش سۆزلەرگە باي بولۇش - بولماسلىقى شۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . يەنى ، بىر تىلدا مەنداش سۆزلەر قانچىكى كۆپ بولسا ، شۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركى-بىمۇ شۇنچە باي بولغان بولىدۇ ۋە ئىپادىلەش كۈچىمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ . مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ، مەنداش سۆزلەر بىر تىلنىڭ تەرەق-قىيات ئەھۋالىنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، مەلۇم بىر شەيئى ، مەلۇم بىر ئۇقۇمنى بىرقانچىلىغان مەنداش سۆزلەر بىلەن بىلدۈرۈش ئارقىلىق ، شۇ شەي-ئى ، شۇ ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك ئىنچىكە پەرقلەرنى توغرا ھەم ئەينەن ئىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ .

مەنداش سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولىنى تۆۋەندىكى بىرقاد-چە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ :

(1) شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئېنىق ئىپادىلەش رولىنى ئويناپدۇ ، مەسىلەن :

«ئۆمەر سازەندە : مېھمانلارنى قەيەردىن سورىساق بولاركىن ؟ »

ئابدۇرەشىدخان : شەھەردىن ، ئېتىمىزنى ئوڭچى دەپ قويسىلا بو-لۇۋېرىدۇ . ئوردىدا ، ياق ، شەھەردە زېرىككەندىن كېيىن شىكارغا ، ھە ، ھە ، يەنى ئوۋغا چىقىپ تاماشا قىلىش كىشىگە ئىلھامبەخش قىلىدۇ .

ئۆمەر سازەندە : شىكارغا چىقىش يامان ئىش ئەمەس ، ئەلۋەتتە... »

(سەيپىدىن ئەزىزى : «ئامانىنساخان»)

بۇ مىسالدا ، شىكاردىن يانغاچ مۇقام ئاڭلاش نىيىتىدە مەھمۇد ئوتۇنچىنىڭ ئۆيىگە كىرگەن ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئۆز سالاھىيىتىنى ئاش-

سۆھبەت جەريانىدا ئۆزىنى ئاشكارىلاپ قويغانلىقى ۋە ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ھەقىقىي سالاھىيىتىنى ئۇقۇۋالغان ئۆمەر سازەندىنىڭ قەستەن «ئوردا سۆزى» ئىشلەتكەنلىكىنى ئاپتور «شىكار ، ئوۋ» دېگەن مەنىداش سۆزلەرنى ئۇستىلىق بىلەن ئىشلىتىش ئارقىلىق تەسۋىرلىگەن . مەلۇمكى ، «ئوۋ» ۋە «شىكار» سۆزلىرى ئوخشاشلا دالىغا چىقىپ ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاش دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ ، «شىكار» سۆزى پادىشاھ ، ۋەزىر-ۋۇزۇرالارنىڭ ئوۋ پائالىيىتىنى ، «ئوۋ» سۆزى بولسا ، پۇقرالارنىڭ ئوۋ پائالىيىتىنى كۆرسىتىدۇ . بۇنى يۇقىرىقى مىسالدىنمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . يەنى ، ئابدۇرەشىدخان ئۆزىنى پۇقرا كۆرسىتىش ئۈچۈن «ئېتىمىزنى ئوۋچى دەپ قويسىلا بولۇۋېرىدۇ» دېگەن . لېكىن ، گەپ ئارىسىدا ئېھتىياتسىزلىقتىن «شىكار» دەۋېتىپ ، يەنە «ئوۋ» دەپ تۇزىتىش بەرگەن . «شىكار سۆزىدىن ئۇنىڭ ئوردا ئەمەلدارى ئىكەنلىكىنى سەزگەن ئۆمەر سازەندە ئۇنىڭ تۇزىتىش بەرگىنىگە قارىماي ، يەنە ئەتەي «شىكارغا چىقىش يامان ئىش ئەمەس ... » دېگەن .

دېمەك ، مەنىداش سۆزلەر ئورۇنلۇق ئىشلىتىلسە ، شەيئى ـ ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەرخىل ئىنچىكە پەرقلەرنى ئېنىق ئىپادىلەپ ، مەزمۇننىڭ ئەينەن ، توغرا ئەكس ئەتتۈرۈلۈشىگە يارەدەم بەرگىلى بولىدۇ .

(2) مەزمۇننى ئىزاھلاش رولىنى ئويناىدۇ .

بۇنىڭدا ئىككى مەنىداش سۆز قاتار ئىشلىتىلىپ ، بىرى ئارقىلىق يەنە بىرىنىڭ مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ . بۇنىڭ بىلەن نۇتۇق تېخىمۇ ئامما-باب ، چۈشىنىشلىك بولىدۇ .

(1) «بۇ كەنتتىكىلەرنىڭ ھېچقايسىسى ھىلالىنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدۇ ، ئۇلارغا پەقەت ئۈچ كۈنلۈك ئاي دېسەڭلا ، ئاندىن چۈشىنىلەيدۇ .»

(«دۇنيا ئەدەبىياتى»)

بۇ مىسالدىكى ئاستى سىزىلغان سۆزلەر ژانىر تۈسى جەھەتتىن

پەرقلىنىدىغان مەنىداش سۆزلەر بولۇپ ، كېيىنكىسى ئارقىلىق ئالدىنقى سىنىڭ مەنىلىرى ئىزاھلانغان

(3) سېلىشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ .

بۇنىڭدا ئىدراكىي مەنىلىرى ياكى ھېسسىي تۇيغۇ قاتارلىق جەھەتلەردىن پەرقلىنىدىغان مەنىداش سۆزلەر ئارقىلىق سېلىشتۇرۇش ھاسىل قىلغىلى ، بۇنىڭ بىلەن شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ پەرقىنى ياكى كىشىلەرنىڭ ئوخشاش شەيئىگە بولغان تۇرلۇك كۆزقاراش ، ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئېنىق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ .

(4) زىتلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ .

بۇنىڭدا بىرقانچە مەنىداش سۆز ئارقىلىق شەيئى - ھادىسىلەر ئۆزئارا زىتلاشتۇرۇلۇپ ۋە ئىنكار قىلىنىپ ، مەزمۇننىڭ تولۇق ، ئېنىق ، توغرا ئىپادىلىنىشى ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ . مەسىلەن :

«ئۇ ئۆز ئوغلىنىڭ بۇ قىلمىشىدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ ، ئۆزىنى تۇتالماي ، ئوغلىنى راسا ئۇردى ، ياق ، ئۇرۇش بىلەنلا قالماي ، راسا دۇمبالىدى . »

(«تارىم»)

بۇ مىسالدا ، «ئۇرماق» ، «دۇمبالىماق» دېگەن مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرىدىكى پەرقلەر ئارقىلىق شەيئى - ھادىسىلەر ئۆزئارا ئىنكار قىلىنىپ زىتلاشتۇرۇلغان .

(5) ئىنتوناتسىيىنى كۈچەيتىپ ، مەزمۇننى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ .

بۇنىڭدا ئىككىدىن ئارتۇق مەنىداش سۆز قاتار ئىشلىتىلىش ئارقىلىق نۇتۇق ئىنتوناتسىيىسى قەدەممۇقەدەم كۈچەيتىلىدۇ ۋە مەلۇم بىر نۇقتا ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ .

(6) نۇتۇقنىڭ رەڭدارلىقىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ .

بۇنىڭدا مەنىداش سۆزلەرنىڭ مەنە ئورتاقلىقى ۋە ئۆزئارا ئالمىشالايدىغان ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ ، نۇتۇقتا بىر سۆزنى تەكرار ئىشلەتىشتىن ساقلانغىلى ھەم نۇتۇقنىڭ رەڭدارلىقىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ .

2. قارشى مەنىلىك سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى

1) قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھەققىدە چۈشەنچە

تىلىمىزدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەر تېخى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىغاچقا ، قانداق سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا قارشى مەنىلىك سۆزلەر بولىدىغانلىقى توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ تونۇشى تېخى بىرەكبولمايۋاتىدۇ . بۇنىڭ بىلەن قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشىدە ، ئۇنىڭدىكى بىر قىسىم ئەسەرلەرگە ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىن باھا بېرىشتە بىر تەرەپلىمىلىك قاراشلار ساقلىنىۋاتىدۇ . شۇڭا ، تىلىمىزدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى لېكسىكولوگىيە ۋە ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىن قىسقىچە تەھلىل قىلىپ ئۆتۈش ناھايىتى زۆرۈر .

مەلۇمكى ، تىلغا ئائىت ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە ، قارشى مەنىلىك سۆزلەر «مەنىلىرى ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولغان سۆزلەر قارشى مەنىلىك سۆزلەر ، دېيىلىدۇ» دەپ تەبىرلىنىۋاتىدۇ ۋە «قارشى مەنىلىك سۆز بولۇش ئۈچۈن كەم دېگەندە مەنىلىرى ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولغان ئىككى سۆز بولۇشى كېرەك» دەپ شەرت قويۇلۇۋاتىدۇ . مانا بۇلار قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنە مۇناسىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ ، لېكىن سۆزلەرنىڭ قانداق مەنىلىرىنىڭ قانداق شارائىتتا ئۆزئارا قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلمەيدۇ . چۈنكى ، بۇخىل تەدبىر قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلما تەركىبلىرى بولغان سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلار ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەھلىل قىلىش ئاساسىدا بېرىلگەن ئەمەس . شۇڭا ، قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى كۆزەتكەندە سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلار ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەھلىل قىلىش كېرەك . بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلار سۆز مەنىسىنى تەھلىل قىلغۇچى ئەڭ كىچىك مەنە بىرلىكىدىن ئىبارەتتۇر . ئالايلۇق ، «ئانا» سۆزى «پەرزەنت كۆرگەن ئايال كىشى» دەپ ئىزاھلىنىشى مۇمكىن . مۇشۇ ئىزاھاتقا ئاساسەن ، بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى «(1) ئادەم ، (2) ئايال ، (3) پەرزەنت كۆرگەن» دېگەنلەردىن ئىبارەت ئۈچ سېمانتى-

كىلىق ئېلىمىنتقا بۆلۈشكە بولىدۇ . ئەگەر تېخنىۋ ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىلسە ، يۇقىرىقى ئۈچ سېمانتىكىلىق ئېلىمېنتنىڭ «ئانا» سۆزى-نىڭ مەنىسىنى تەشكىل قىلىشتىكى رولىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقى بايقى-لىدۇ ، يەنى بەزى سېمانتىكىلىق ئېلىمېنتلار سۆز مەنىسىدە ئىپادىلەن-گەن مەزمۇننىڭ چېقىش نۇقتىسىنى بىلدۈرسە ، بەزى سېمانتىكىلىق ئېلىمېنتلار سۆزلىگۈچى شۇ سۆز ئارقىلىق ئاڭلىغۇچىغا ئۇقتۇرماقچى بولغان مەزمۇننىڭ نېگىزىنى بىلدۈرىدۇ . بۇ سېمانتىكىلىق ئېلىمېنتلار-نىڭ ئالدىنقىلىرى «ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلىمېنت» ياكى «ئورتاق سېمانتىك ئېلىمېنت» دېيىلىدۇ ، كېيىنكىلىرى «پەرقلىگۈچى سېمان-تىكىلىق ئېلىمېنت» ياكى «ھەل قىلغۇچ سېمانتىك ئېلىمېنت» دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن : «دوتسېنت» سۆزى ئەگەر ئادەمنى كۆرسەتسە ، ئۇنى «پروفېسسوردىن تۆۋەن ، لېكتوردىن يۇقىرى دەرىجىلىك كەسىپي ئۇنۋانغا ئېرىشكەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى» دەپ ئىزاھلاش مۇم-كىن . مۇشۇ ئىزاھاتقا ئاساسەن ، بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى «(1) ئادەم ، (2) ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ، (3) پروفېسسوردىن تۆۋەن ، لېكتور-دىن يۇقىرى دەرىجىلىك كەسىپي ئۇنۋانغا ئېرىشكەن» دېگەندەك ئۈچ سېمانتىكىلىق ئېلىمېنتقا بۆلۈشكە بولىدۇ . بۇ سېمانتىكىلىق ئېلىمېنت-لارنىڭ ئالدىنقى ئىككىسى مەزكۇر سۆزدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇننىڭ چېقىش نۇقتىسىنى بىلدۈرسە ، ئاخىرقىسى «ئالىي مەكتەپتە خىزمەت قىلىۋاتقان ئادەم» توغرىسىدىكى كېسىمنى بىلدۈرگەن . چۈنكى ، «دوت-سېنت» سۆزى ئارقىلىق ئۇقتۇرماقچى بولغان مەزمۇننىڭ نېگىزى «ئا-لىي مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان ئادەم» ئەمەس ، بەلكى شۇ ئادەمنىڭ «پروفېسسوردىن تۆۋەن ، لېكتوردىن يۇقىرى دەرىجىلىك كەسىپي ئۇنۋانغا ئېرىشكەنلىكىدىن ئىبارەتتۇر . دېمەك ، ئاساسىي سې-مانتىكىلىق ئېلىمېنتلار بىلەن پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلىمېنتلار-نىڭ سۆز مەنىسىنى تەشكىل قىلىشتىكى رولى ئوخشىمايدۇ . يەنى ، ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلىمېنتلار ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى كۆرسەتسە ، پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلىمېنتلار مەلۇم شەيئىنىڭ باشقا شەيئىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس بەلگە-

مىنى كۆرسىتىدۇ .

مەلۇمكى ، ئىككى سۆزنىڭ مەنىسى ئەگەر ئەينى بىر مەزمۇن دائىرىسىدە بولمىسا ، ئۇلار ئۆزئارا قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ . شۇڭا ، سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا قارشى مەنىلىك بولۇش - بولالماسلىقىنى ئالدى بىلەن سۆزلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى كۆرسىتىدىغان ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلارنىڭ ئوخشاش بولۇش - بولماسلىقىغا ، ئاندىن پەرقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئۆزئارا قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلىش - قىلالماسلىقىغا قاراپ بەلگىلەشكە توغرا كېلىدۇ . مەسىلەن : «چوڭ» ۋە «كىچىك» دېگەن سۆزلەرنى ئالساق ، ئۇلار مۇنداق ئىزاھلىنىدۇ :

چوڭ : ھەجمى ، يۈزى ، سان - مىقدارى ، كۆچ - قۇۋۋىتى قاتارلىق تەرەپلىرى ئادەتتىكى شەيئىلەرنىڭكىدىن ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن ئارتۇق .

كىچىك : ھەجمى ، يۈزى ، سان - مىقدارى ، كۆچ - قۇۋۋىتى قاتارلىق تەرەپلىرى ئادەتتىكى شەيئىلەرنىڭكىدىن ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن كەم .

مۇشۇ ئىزاھلارغا ئاساسەن ، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق بىز ئۇلارنىڭ ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى ئوخشاشلا شەيئىلەرنىڭ ھەجمى ، يۈزى ، سان - مىقدارى ، كۆچ - قۇۋۋىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋالىنى بىلدۈرۈۋاتقانلىقىنى ، «چوڭ» سۆزىنىڭ پەرقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتى ئادەتتىكى ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكى ، «كىچىك» سۆزىنىڭ پەرقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتى ئادەتتىكى ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن كەم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز . ئېنىقكى ، بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ ، پەرقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى «ئارتۇق» ۋە «كەم» لىك جەھەتتە ناھايىتى ئېنىق قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇلار ئۆزئارا قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

شاش ، پەرقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى قارىمۇقارشى بولۇشتەك شەرتلەرنى ھازىرلىغاندىلا ئاندىن قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ . بۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى ئۆلچەشتىكى ئومۇمىي پرىنسىپ . مەسىلەن : «ئەقىللىق ، دۆت» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى «زېھنىي قۇۋۋەت»نى كۆرسىتىشتىن ئىبارەت بولغانلىقى ، پەرقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى زېھنىي قۇۋۋەتنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقى جەھەتتە قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ .

شۇنىمۇ ئەسكەرتىش كېرەككى ، ئەگەر ئىككى سۆزنىڭ ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى ئوخشىمىسا ، ئۇلار قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ . شۇنىڭدەك ، ئىككى سۆزنىڭ ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى ئوخشاش بولۇپ ، پەرقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى قارىمۇقارشى .

2) قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولى

قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولى سېلىشتۇرۇشتىن ئىبارەت . بۇ ئاساسىي ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى بولغان سېلىشتۇرۇشنى پارلىقا كەلتۈرىدۇ . يەنى ، ئۇزئارا قارىمۇقارشى كېلىدىغان شەيئىلەرنى ياكى شەيئىلەرنىڭ زىددىيەتلىك تەرەپلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى گەۋدىلەندۈرۈپ ، پىكىرنىڭ ئېنىقلىقى ۋە نۇقۇنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇشتەك رولىنى ئويناپدۇ . شۇڭا ، كۆپلىگەن يازغۇچى - شائىرلار قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ ، ئۆز نۇقۇقىدا ئېنىق سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىش ئارقىلىق ، شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۇرلۇك زىددىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىدۇ ۋە بۇنىڭ بىلەن نۇقۇنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۈنۈمىنى ئاشۇرىدۇ . مەسىلەن :

«كىم بىلۈر تۈز قەدرىنى ، تارتمايلا قىڭغىر دەردىنى ،

توغرىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ سەۋەبتىن بولمسا .
يەنىلەر بىلمەيدىكەن دائىم يۇزۇشتىن باشقىنى ،
نېرى تۇرسۇن غىڭشىماي تىكلەشكە زوقمەن بولمسا .»
(تېيىپجان ئېلىيوپ)

ئەسلىدە ئۇزۇنارا قارشى مەنە بىلدۈرمەيدىغان ، لېكىن تىلنىڭ ئىچ-
كىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش يۈزىسىدىن پەقەت مەلۇم كونتېكىستتىلا
قارشى مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر بولۇپ ، ئۇلار ئىستىلىستىكىلىق
قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇلار ئۇنۇقتا خۇددى لېكسىكـ
لىق قارشى مەنىلىك سۆزلەرگە ئوخشاشلا مۇھىم ئىستىلىستىكىلىق
رول ئويناپدۇ . مەسىلەن : تىلىمىزدىكى «ئاق» ۋە «قارا» دېگەن سۆز-
لەرنى ئالساق ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتى شەيئىلەرنىڭ
رەڭگىنى بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت (يەنى بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئاساسىي
سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش) بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ پەرق-
لەندۈرگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى يا مۇتلەق ، يا نىسپىي قارشىلىق
مۇناسىۋىتىتە بولمىغاچقا ، ئۇلار لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر
ھېسابلانمايدۇ . ئەگەر بۇ سۆزلەر قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدە-
غان بولسا ، تىلىمىزدىكى «كۆك ، يېشىل ، سېرىق ، سۆسۈن ، سۇر ،
ھال ...» دېگەنگە ئوخشاش رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى
قارشى مەنىلىك سۆزلەر دېيىلىشى كېرەك . بۇ ، ئەلۋەتتە ، لېكسىكولو-
گىيە نۇقتىسىدىن قىلىنىۋاتقان تەھلىلدۇر . ئەمەلىيەتتە بولسا ، ئەنە
شۇنداق قارشى مەنە ئىپادىلىمەيدىغان سۆزلەرنى مەلۇم كونتېكىستتا
قارشى مەنىدە ئىشلىتىش ئارقىلىق ئىپادىلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش
ھادىسىلىرى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . ئالايلۇق ، «ئاق - قارىنى پەرق
ئەتمەسلىك» دېگەنگە ئوخشاش سۆز - ئىبارىلەر ئادەتتە خېلى كۆپ
ئۇچرايدۇ . بۇ يەردىكى «ئاق - قارا» دېگەن سۆزلەر قارشى مەنىلىك
سۆزلەر بولمىسىمۇ ، ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا ئاساسەن ، كىشىلەر بۇنداق

سۆزلەرنى مەلۇم نۇقتۇق شارائىتىدا ۋاقتىنچە قارشى مەنىدە ئىشلىتىدۇ . مەسىلەن بۇنداق سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى داۋاملىق قارشى مەنىدە ئىشلىتىلىش نەتىجىسىدە خۇددى لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەردەكلا تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالىدۇ .

ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ھاسىل بولۇشىدە- كى سەۋەب ، شۇ سۆزلەر مەلۇم شەيئى ياكى ئۇنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىك- لىرىگە سىمۋول قىلىنىشى ، بۇنداق سۆزلەر يىلدۇرگەن شەيئى ياكى ئۇلارنىڭ يەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىدە ئاز - تولا قارىمۇقارشىلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقى ياكى كىشىلەرنىڭ بەزى شەيئىلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق شۇ شەيئىلەرگە قارىتا ئىجابىي ياكى سەلبىي ھېس - تۇيغۇدا ھەم قارىمۇقارشى بوزىتىسىدە بولۇشىدىن ئىبارەتتۇر . مەسىلەن : «ئاق - قارىنى پەرق ئەتمەسلىك» دېگەندە «ئاق» ۋە «قارا» سۆزلىرىنىڭ بىر - بىرىگە قارشى قويۇلۇشى ۋە قارشى مەنە ئىپادىلىنىە- لىشى «ئاق» سۆزىنىڭ «ھەق ، ھەققانىيەت» كە ، «قارا» سۆزىنىڭ «ناھەقچىلىك» كە سىمۋول قىلىنغانلىقى ۋە بۇ ئىككى سۆز سىمۋول قىلىنغان شەيئى - ھادىسىلەر ئۆزئارا قارىمۇقارشىلىق مۇناسە- ۋەتتە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەتتۇر .

دېمەك ، لېكسىكولوگىيە ۋە ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا ، قارشى مەنىلىك سۆزلەر لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ۋە ئىستە- لىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ . بۇ نۇقتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش تىلىمىزدىكى سۆزلەردىن جانلىق پايدىلە- نىپ ، نۇتقىمىزنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا ۋە بىر- ئەسەرگە ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىن توغرا باھا بېرىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ . نۇتۇقنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئەگەر لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر بىر قاتاردا ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەرمۇ نەزەردە تۇتۇلسا ، تىلىمىزدىكى ناھايىتى چەكلىك بولغان لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك

سۆزلەر دائىرىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ ئۆتۈپ ، ئىپادىلەش ئېھتىيا-جىغا ئاساسەن ، نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنى مەلۇم كونتېكستتا ۋاقتىنچە قارىمۇقارشى قويۇش ئارقىلىق سېلىشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە ھاسىل قىلغىلى ، بۇنىڭ بىلەن نۇتۇقنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۈنۈمىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ . شۇڭا ، نۇرغۇنلىغان يازغۇچى - شائىرلار بۇ جەھەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ .

【مۇھاكىمە سوئالىرى】

1 . سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا مەنداش بولۇشىدا قايسى ئۆچ خىل ئەھۋال مەۋجۇت ؟

2 . مەنداش سۆزلەرنىڭ قانداق ئىستىلىستىكىلىق رولى بار ؟

3 . ئىككى سۆزنىڭ قارشى مەنىلىك ياكى ئەمەسلىكىگە قانداق ھۆكۈم قىلىنىدۇ ؟

4 . قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ قانداق ئىستىلىستىكىلىق رولى بار ؟

§ 4. ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر

تىل ئەمەلىيىتىدە كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئوي - پىكرىنى توغرا ئىپادىلەش ئاساسىدا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ، كونكرېت ، ئوبرازلىق ھەم تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەشكە تىرىشىدۇ ۋە ھەرخىل ئىپادىلەش ۋاستە-لىرىدىن ئاكتىپ پايدىلىنىدۇ . ئوي - پىكرىنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ئىپا-دىلەشكە يارەم بېرىدىغان ، ئۇزاق مۇددەتلىك تىل ئەمەلىيىتىدىن يەكۈن-لەنگەن ، مۇئەييەن قۇرۇلما قېلىپىغا ئىگە بولغان بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر بولۇپ ، ئىستىلىستىكىنىڭ

تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئالاھىدە ئىستىلىستىكىلىق ئۇسۇللار ياكى ئاكتىپ ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەردىن ئىبارەت بولۇپ ، تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە يۈندىق ئاكتىپ ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەرنىڭ رولى ناھايىتى زور . تۆۋەندە ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان بىرقانچە ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز .

1 . ئوخشىتىش

ئوخشىتىش ئوخشاشلىق تەسەۋۋۇرنىڭ تىلدىكى ئىپادە شەكلى بولۇپ ، شۇ تەسەۋۋۇرغا سەۋەب بولغان شەيئى ئوخشالغۇچى ، تەسەۋۋۇر قىلىنغان شەيئى ئوخشىغۇچى ، دەپ ئاتىلىدۇ . ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوخشىشىشنىڭ تۈپ ئامىلى بولۇپ ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم ئوخشاشلىق بولۇشى ، لېكىن ئۇلار ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشىماسلىقى ، يەنى باشقا - باشقا شەيئىلەر بولۇشى كېرەك . چۈنكى ، ئوخشىتىش ئوخشاشلىق تەسەۋۋۇرى ئارقىلىق ، ماھىيىتى ئوخشىمايدىغان ، ئەمما مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاشلىقى بار شەيئىلەرنىڭ بىرى ئارقىلىق يەنە بىرىنى تېخىمۇ كونكرېت ، ئوبرازلىق قىلىپ ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان بىرخىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتە . ئالايلۇق :

قاراقاش ئولتۇرمەن ،
باغدىكى قىزىلگۈلدەك .
ئىچىم كۆيىدۇ ساڭا ،
قەپەستىكى بۈلبۈلدەك .

مانا بۇ مىسالدىكى ئوخشالغۇچى شەيئى «قاراقاش» بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئى «قىزىلگۈل» ، ئوخشالغۇچى شەيئى «مەن» بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئى «قەپەستىكى بۈلبۈل» ماھىيىتى ئوخشىمايدىغان شەيئىلەر بولسىمۇ ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئوخشاشلىقلار بولغانلىقى ئۈچۈن ، [illegible] «قاراقاش» بىلەن «قىزىلگۈل» مەرخىل-

لىق جەھەتتىن ، «مەن» بىلەن «بۇلبۇل» تەشالىق - ئىنتىزارلىق جەھەتتىن ئوخشايدىغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئوخشىتىش شەكىللەنگەن .

2 . ئوخشىتىشلارنىڭ تۈرلىرى

1) ئوخشىتىشلارنىڭ ئاساسىي تۈرلىرى

مەلۇمكى ، ئوخشىغۇچى بىلەن ئوخشالغۇچى ئوخشىشىنىڭ تۈپ ئامىلى . بىراق ، ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا قاراپ ، بەزى ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى شەيئى قىسقارتىلىدۇ . ئوخشىغۇچى شەيئى ئوخشىتىشتىكى پەرقلىگۈچى ئامىل بولغاچقا ، ئومۇمەن ، كۆرۈلمىسە بولمايدۇ . شۇڭا ، ئوخشىتىشلارنى تۈرگە بۆلۈشتە ئوخشالغۇچىنىڭ ئىپادىلىنىش - ئىپادىلەنمەسلىكى ئاساسىي ئۆلچەم ؛ ئوخشالغۇچىسى ئىپادىلەنگەن ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدا ئوخشىتىش سۆزى ياكى قوشۇمچىسىنىڭ ئىشلىتىلمىگەنلىكى قوشۇمچە ئۆلچەم قىلىنىدۇ . نەتىجىدە ، ئېنىق ئوخشىتىش ، يوشۇرۇن ئوخشىتىش ۋە ۋەكىللىك ئوخشىتىشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئەنئەنىۋى ئوخشىتىش تۈرى ئايرىپ چىقىلىدۇ . بۇلار ئوخشىتىشنىڭ كۆرۈلۈش چاستوتىسى بويىچە ئالغا يۆتكىرى بولغان ئاساسىي تۈرلىرى ھېسابلىنىدۇ . تۆۋەندە ئالدى بىلەن مۇشۇ تۈرلەرنى كۆرۈپ ئۆتەيلى .

(1) ئېنىق ئوخشىتىش

ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى تەك كۆرۈلۈپ ، ئوخشىتىش سۆزى ياكى قوشۇمچىسى بىلەن باغلانغان ۋە ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتى ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئوخشىتىش شەكلى ئېنىق ئوخشىتىش ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

يۈرىكىم غەلۋىرگە ئوخشاش ،
قۇيىسىلا تۇرماس تېرىق .
شۇنچە جاراھەتلەر بىلەن ،
يارىنىڭ چىرايى ساپسېرىق .

بۇ مىسالدا ، ئوخشالغۇچى «يۈرەك» بىلەن ئوخشىغۇچى «غەلۋىر» ئوخشىتىش سۆزى «ئوخشاش» ئارقىلىق باغلىنىپ ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا

كى ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن . ئېنىق ئوخشىتىش-
نىڭ فورمىسى « ئا شەيئى بې شەيئىگە ئوخشايدۇ » دېگەندىن ئىبارەت .

(2) يوشۇرۇن ئوخشىتىش

ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى تەڭ كۆرۈلسىمۇ ، ئۇلار ئوتتۇرا-
سىدىكى ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتى ئېنىق ئىپادىلەنمەيدىغان ئوخشىتىش
شەكلى يوشۇرۇن ئوخشىتىش ياكى مېتافورا دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

ئاتالمىلار ـ ئاتالمىلار
دەستە ـ دەستە گۈل ئىكەن .
ئاتاسىزلار ـ ئاتاسىزلار ،
كۆيۈپ ئۆچكەن كۈل ئىكەن .

بۇ مىسالدىكى «ئاتالمىلار ـ ئاتالمىلار» ، «ئاتاسىزلار ـ ئاتاسىز-
لار» دېگەنلەر ئوخشالغۇچى ، «گۈل» ، «كۈل» دېگەنلەر ئوخشىغۇچى
بولۇپ ، ئېنىق ئوخشىتىشلاردىكىدەك ئوخشىتىش سۆزى ياكى قوشۇمچە-
سى بىلەن باغلانمىغان ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشىتىلىش مۇناسىۋە-
تى بىرقەدەر يوشۇرۇن بولۇپ ، ھۆكۈم شەكلىدە ئىپادىلەنگەن .

يوشۇرۇن ئوخشىتىشتا ، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى شەكىل
جەھەتتىن تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ ، « ئا دېمەك بې دېمەكتۇر »
ياكى « ئا بې دېمەكتۇر » دېگەن فورمىدا كېلىدۇ .

(3) ۋەكىللىك ئوخشىتىش

ئوخشالغۇچى قىسقارتىلىپ ، ئوخشىغۇچى ئوخشالغۇچىغا ۋاكالەتلەن-
دۇرۇلگەن ئوخشىتىش شەكلى ۋەكىللىك ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ .
مەسىلەن :

ئولۇق قانىتىم سۇندى مېنىڭ ،
يالغۇز قانات ئۇچماس ئاسان .
مۇشكۈللىرىم كۆپتۇر مېنىڭ ،
ئەمدى بولمايدۇ ئاسان .

بۇ مىسالدا ، «مەن» نىڭ ئەڭ كۆچلۈك يۆلەنچۈكى بولغان ئاتىسى-
دىن ئايرىلغانلىقى ، تەنھا ئانىسى بىلەن قالغان بالىنىڭ كۆزلىگەن مەز-

زىلكە يېتىشى ئاسانغا توختىمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئوخشالغۇچى قىس-
قارتىلغان ۋە ئۇنىڭغا ئوخشىغۇچى ۋەكىللىك قىلدۇرۇلغان .

2 . جانلاندۇرۇش

1) جانلاندۇرۇش دېگەن نېمە ؟

تۈرلۈك شەيئى - ھادىسىلەرنى ئادەم ئورنىدا ، ئادەمنى نەرسە ئورنىدا ، شۇنىڭدەك ئا شەيئىنى يە شەيئى ئورنىدا تەسۋىرلەش ئىستە-
لىستىكىدا جانلاندۇرۇش ، دەپ ئاتىلىدۇ . باشقىچە ئېيتقاندا ، مول تەسەۋۋۇر ۋە مۇناسىپ سۆز - ئىبارىلەر ئارقىلىق ، ئادەمگە خاس تۈر-
لۈك بەلگە - خۇسۇسىيەتلەرنى شەيئى - ھادىسىلەرگە ؛ شەيئى - ھادىسە-
لەرگە خاس بەلگە - خۇسۇسىيەتلەرنى ئادەمگە ، شۇنىڭدەك ، بىرخىل شەيئى- ھادىسىلەرگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنى باشقا بىرخىل شەيئىگە كۆچۈرۈش ۋاستىسى بىلەن پىكىر - ھېسسىياتنى تېخىمۇ گەۋدىلىك ، ئوبرازلىق ئىپادىلەيدىغان ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە جانلاندۇرۇشتۇر . مەسىلەن :

«بۇ كۆك بۇرە ئوغۇزخانغا ئېيتتى : «ئوغۇز ، ئەمدى لەشكەرلىرىڭ-
نى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال ، سەن ئەل - جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ ماڭ ، مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن ›»

(«ئوغۇزنامە» ، 53 - بەت)

2) جانلاندۇرۇشنىڭ تۈرلىرى

جانلاندۇرۇش مەزمۇنىغا قاراپ ئادەملەشتۈرۈش ۋە نەرسىلەشتۈ-
رۈش دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ .

(1) ئادەملەشتۈرۈش

تۈرلۈك شەيئى - ھادىسىلەرنى ، ئۇقۇم - چۈشەنچىلەرنى ئادەمگە خاس بەلگە - خۇسۇسىيەت ۋە پىكىر - ھېسسىياتقا ئىگە قىلىپ تەسۋىر-
لەش ئادەملەشتۈرۈش ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

تۈرنا ئېيتتۇر : ئۇچارمەن ،

بارچه قۇشنى باشلارمەن ،
ھىندىستاندا قىشلارمەن ،
مۇرغۇي راۋان ئىچىدە .
(قۇمۇل ئەزىلىرى)

يازدا باقسام ، ياش ئىدى باغدا ياڭاق ،
كۆزدە قىرىپتۇ بىسىپ قورۇق بىراق .
كاللىسىنىڭ پىشقىنى ئەمەسمۇ شۇ ،
پۇتىسىڭ سىرتى ئەمەس ، ئىچىگە باق .
(ئابدۇكېرىم خوجا : «باھار ، تۇپراق ۋە مەن»)

«بەزى ۋاراقلار ئۇركەشلىگەن دېگىز دولقۇنلىرىنى ئەكس ئەتتۇرسە ، بەزى ۋاراقلار ئۇتكۇر ھەجۋي ، كۆچلۈك مەسخىرىگە تولغان مەزمۇنلار بىلەن جاھالەت ، نادانلىق ، خۇراپاتلىق ئۇستىدىن قاقاقلاپ كۈلەتتى ... »

(ھېۋىر تۇمۇر : «بالدۇر ئويغانغان ئادەم»)
كەلدى باھار بۇ يىل بۇلەكچە تېز ،
ھەر قەدەمدە قالدۇرۇپ يېڭىچە ئىز .
(ئابدۇكېرىم خوجا : «باھار ، تۇپراق ۋە مەن»)

بۇ مىسالاردا «تۇرنا ، ياڭاق ، ۋاراق ، باھار» قاتارلىق ھايۋان ، ئۇسۇملۇك ، جانسىز شەيئى ۋە ئابستراكت شەيئىلەر ئادەملەشتۈرۈلگەن .

(2) ئەرسىلەشتۈرۈش

ئادەمنى ھەرخىل شەيئى - ھادىسىلەر خۇسۇسىيىتىگە ، مەلۇم بىرخىل شەيئىنى باشقا بىرخىل شەيئى خۇسۇسىيىتىگە ئىگە قىلىپ تەسۋىرلەش ئەرسىلەشتۈرۈش دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

«دەرۋەقە ، خامۇش ماڭقا ۋايجان ، ۋاي تووا ، دەپ يوتقانغا چۈمكىنىپ ياتاتتى . نىياز دورغا نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي ، ئۇزىنىڭ قۇيرۇقىنى

نى ئۆزى تالايتتى ... »

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر : «ئىز»)

بۇ مىسالدا ئادەم «قۇيرۇق ، تالىساق» دېگەن سۆزلەر يارىسى بىلەن «ئىت» ئورنىدا تەسۋىرلەنگەن .

«زىيالىي ياشلار يېزا - يايلاقلارغا ئەۋەتىلگەن يىللاردا ئۇ ئۇزاق مۇددەت ئۆز يۇرتىنىڭ تۇپرىقىدا يىلتىز تارتىپ ئوزۇقلاندى ، نىھايەت چېچەكلەپ مېۋىلىدى ... »

(«تارىم»)

بۇ مىسالدا ئادەم «يىلتىز ، تارتماق ، چېچەكلىمەك ، مېۋىلىمەك» دېگەن سۆزلەر ئارقىلىق ئۆسۈملۈكلەشتۈرۈلگەن .

كۆيە - كۆيە كۆل بولۇرمەن ،
ياغلىقىڭغا تۆگ مېنى .
ھەرقاچان يادىڭغا يەتسەم ،
ئاچىپ - ئاچىپ كۆز مېنى

(قۇمۇل ئەزىلىرى)

بۇ مىسالدا ئادەم قانداقتۇر بىرخىل كۆيەڭگۈ شەيئى ۋە «كۆل» ئورنىدا تەسۋىرلىگەن .

«ئىشىك يېقىلىپ ، ئاق ، قىلغان ئاۋاز بىلەن تەلۋە ،قارا يىلپىز ، قاۋاپ ئاشلىدى . باشقا ھويلىلاردىكى ئىتلارمۇ قاۋاشقا باشلىدى . ھېلىقى ،ئەرۋاھ ، (ئىمام — ئاخۇن قارى) مەسچىتنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كۆزدىن غايىب بولدى . »

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر : «ئىز»

بۇ مىسالدا ، ئادەم «غايىب بولماق» دېگەن سۆزنىڭ يارىسى بىلەن «جىن - ئەرۋاھ» دېگەن مەۋھۇم چۈشەنچە ئورنىدا تەسۋىرلەنگەن ، يەنى

ئابستراكتلاشتۇرۇلغان .

مۇزلامىش شەھەر ، مۇزلامىش ھېسلار ،
قوۋۇقلار سۇنۇق ، كونا بىر مازار .
شەھەر ئۈستىدە لالما بۇلۇتلار ،
ئورۇق ئىزلىشىپ قىلىدۇ شىكار .
(ئابدۇرېھىم ئۇتكۇر : «ئۇمۇر مەنزىللىرى»)

بۇ مىسالدا بۇلۇت «لالما ، ئورۇق ئىزدىمەك» دېگەن سۆزلەرنىڭ ياردىمى بىلەن «ئىت» ئوبرازىدا تەسۋىرلەنگەن .

3) جانلاندۇرۇشنىڭ رولى

بىرىنچى ، نۇتۇقنىڭ ئوبرازچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ . چۈنكى ، تۇرلۇك ھايۋانلار ، قۇشلار ، دەل ـ دەرەخ ، گۈل ـ گىياھلار ، تەبىئەت ھادىسىلىرى ، تۇرلۇك ئابستراكت ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەر ، شەكىلسىز شەيئىلەرنى سۆزلىيەلەيدىغان ھايات ئادەم قىياپىتىدە تەسۋىرلەش ياكى جانسىز ، شەكىلسىز نەرسىلەرنى جانلىق ، شەكىللىك شەيئىلەر قىياپىتىدە تەسۋىرلەش ئارقىلىق نۇتۇقنىڭ ئوبرازچانلىقىنى ئاشۇرغىلى ، ئاڭلىغۇچى ياكى كىتابخانلاردا تەسۋىر ئوبيېكتى ھەققىدە ئوبراز تۇيغۇسى پەيدا قىلىش بولى بىلەن نۇتۇقنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ .

ئىككىنچى ، كىشىلەرنىڭ ھېسسىياتىنى ، ئوبيېكتىپ شەيئى ـ ھادىسىلەر ھەققىدىكى مۇھەببەت ـ نەپرىتى ، يازغۇچىنىڭ مەيدانىنى ئېنىق ئىپادىلەپ ، نۇتۇقنىڭ ھېسسىي تۇيغۇسىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ .

3 . مۇبالىغە

مۇبالىغە مول تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئوبيېكتىپ شەيئى ـ ھادىسىلەرنىڭ بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەملىيەتتىكىدىن مەلۇم دەرىجىدە ئاشۇرۇپ ياكى كېڭەيتىپ كۆرسىتىش بىلەن كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىر قوزغاش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە . مەسىلەن :

«باغدىكى گۈللەرگە بۇلبۇل قونسا سايرايدۇ ،

ساڭا كۆيگەن يۈرەككە چەينەك قويسا قاينايدۇ .»
(خەلق قوشقى)

مانا بۇ مۇبالىغىنىڭ تېپىك مىسالى بولۇپ ، ئىشق ئەھلىنىڭ سۆيگۈ - مۇھەببىتى مۇبالىغە قىلىنغان . مۇبالىغە ئوبيېكتىپ شەيئى- ھادىسىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى ئەھلىيەتتىكىدىن كۆپتۈرۈۋۈۋە- تىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدا ئېنىق مەنتىقىي ئۇلچەم بولمايدۇ . شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى قانچىلىك دەرىجىدە كۆپتۈرۈلسە ياكى كېمەيتىلسە مۇۋاپىق بولىدىغانلىقى كىشىلەرنىڭ پىكىنىڭ ئاساللە- رى ۋە تىل ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، كىشىلەر قوبۇل قىلالايە- دىغان دەرىجىدە بولۇشى ئۇلچەم قىلىنىدۇ .

4 . سىمۋول

كونكرېت شەيئى - ھادىسىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ياكى ناملىرى ئارقىلىق ئابستراكت ئۇقۇم - چۈشەنچە ۋە پىكىر - ھېسسىياتنى كونكـ- رېت ، ئوبرازلىق ئىپادىلەش سىمۋول دېيىلىدۇ . سىمۋول سىمۋول ئاساسى ۋە سىمۋوللۇق مەنىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ . ئابستراكت ئۇقۇم - چۈشەنچە ئورنىغا قويۇلغان كونكرېت شەيئى نامى سىمۋول ئاساسى بولىدۇ . سىمۋول ئاساسىدىن پايدىلىنىپ چۈشەندۈرۈلگەن پىكىر - ھېسسىيات سىمۋوللۇق مەنە بولىدۇ . مەسـ- لەن :

ئەگەر تولسا ئاتمىشقا ئادەم يېشى ،
كېتىپ زەۋق ، ئۇنىڭ يازى بولۇر قېشى .
(«قۇتادغۇبىلىك» 367 - بېيت)

بۇ مىسالدا ، ياز — ياشلىققا ، يىگىتلىككە ، قىش — قېرىلىققا ، تاتلىق — تۇرمۇش لەززىتىگە سىمۋول قىلىنغان بولۇپ ، بۇ ئارقىلىق كىشىنىڭ يېشى ئاتمىشقا يەتسە ، ياشلىق تۈگەپ ، قېرىلىققا قەدەم قويە-

دىغانلىقى ، تۇرمۇشتا لەززەتلىك تۇگەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئوي - پىكىر ياز كېتىپ قىش كېلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت پەسىلنىڭ ئالمىشى- شى ئارقىلىق ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بېرىلگەن . «ياز ، قىش» لار سىمۋول ئاساسى ، «ياشلىق ، قېرىلىق» سىمۋوللۇق مەنە ھېسابلە- نىدۇ .

5 . سېلىشتۇرۇش

بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان شەيئىنى ياكى مەلۇم بىر شەيئىنىڭ ئىككى تەرىپىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق شەيئى - ھادىسىنىڭ خاراكتې- رى ، ئالاھىدىلىكىگە بولغان چۈشەنچىنى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان ئىستىلىستىكىلىق شەكىل سېلىشتۇرۇش ، دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

«بىلىمسىزگە تۆرە ئورۇن بولسا ، كۆر ،
بۇ تۆر پەگا بولدى ، پەگا بولدى تۆر .
(«قۇتادغۇ بىلىك» 262 - بەت)

سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق پىكىرنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ ، ئېنىق چۈشەندۈرگىلى ، كىتابخانلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاش مەقسىتىگە يېتكىلى بولىدۇ .

6 . تەكرارلاش

پىكىر - ھېسسىياتنى ياكى شەيئى - ھادىسىنىڭ مەلۇم بىر تەرىپە- نى تەكىتلەپ ، گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلەش ئۈچۈن ، مەلۇم بىر سۆز ، سۆز بىرىكمىسى ، ھەتتا جۈملىنى تەكرار ئىشلىتىش ئىستىلىستىكىدا تەكرارلاش ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇخىل ئۇسۇل بىلەن مەلۇم بىر نۇقتا ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلۈپلا قالماي ، نۇتۇقنىڭ مۇزىكىدارلىقىمۇ مۇنا- سىپ دەرىجىدە ئاشۇرۇلىدۇ . چۈنكى ، تەكرارلىنىدىغان بىرلىك ئوخ- شاش سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى بولۇپ ، شېئىرىي نۇتۇقتا قاپىيە ،

تۆراق هاسىل قىلمدۇ . مەسىلەن :

بىرى خۇش همدى بىرله قۇللۇق قىلار ،
بىرى كۆرك يۈزىله ئىشكنى ئاچار .

بىرى قول سۇنۇپ ئاغا ئىسرىق تۆنار ،
ئىچار بىرله بىرى جاهان تولغۇزار .

بىرى شەرقتىن تۆتار مىلك ئارمىغان ، (هەدىيە ، سۇۋغات)
بىرى غەربتىن تىكەر خىزمىتىگە جان .
(«قۇتادغۇ بىلىك» 97ـ ، 98ـ ، 99ـ بەيىتلار)

7 . رىتورىك خىتاب

قاياق هېسسىيات تۇيغۇلىرىنىڭ كۆز ئالدىدا يوق ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ نامىنى ياكى ئۇلارنىڭ سۈپىتىنى ئاتاپ ، ئۇلار بىلەن سۆزلىشىش رىتورىك خىتاب ، دېيىلمدۇ . يەنى ، مۇئەللىپ هېس - هاياجىنى ئۇرغۇپ تاشقاندا ، ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان ، سۆزلىشىۋاتقان پېر- سوناژلارنىڭ ياكى كۆز ئالدىدا يوق ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ نامىنى ياكى ئۇلارنىڭ سۈپىتىنى ئاتاپ ، ئۇلار گويا كۆز ئالدىدا تۇرغاندەك سۆزلىشە- دۇ . شۇنىڭ بىلەن كىتابخانلارنى ناهايىتى ئوڭايلا ئۆزى بىلەن ئورتاق هېسسىياتقا ئىگە قىلمدۇ . مەسىلەن :

«ئويغان ئەي بوز چاچلىق ، ئۇلۇمگە ئىشەن ،
بۇ كەچمىش كۈنۈڭگە يىغلا هەم ئۆكەن .»
(«قۇتادغۇ بىلىك» 376 ـ بەيىت)

8 . رىتورىك سوراق

ئوي ـ پىكىرنى تېخىمۇ قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىپادىلەش ئۈ- چۈن ، ئۆزى سوئال قويۇپ ، ئۆزى جاۋاب بېرىدىغان ئىستىلىستىكىلىق شەكىل رىتورىك سوراق ، دېيىلمدۇ . يەنى ، بۇنىڭدا ئاپتور ئۆز پىكرىگە

قارىتا كىشىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغاش ۋە نۇتۇقنىڭ قايسى قىلىش كۆچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ، نۇقتىمىنەزىرىنى بايان قىلىشتىن بۇرۇن سوئال قويىدۇ ۋە ئۆزى جاۋاب بېرىدۇ . مەسىلەن :

«كىشى ياخشىسى كىمدۇر ئۇ ياخشى ،
كىشى دەردىگە دەۋا بولسا شۇ ياخشى .»
(«قۇتادغۇ بىلىك» 3935 ـ بېيت)

بۇ مىسالدا ، «ياخشى ئادەم قانداق بولىدۇ» دەپ سوئال قويۇلۇپ ، ئاندىن «كىشىنىڭ دەردىگە دەرمان بولىدىغان كىشى» ياخشى كىشى بولىدۇ ، دەپ جاۋاب بېرىلگەن .

[مۇھاكىمە سوئاللىرى]

1 . ئوخشىتىش دېگەن نېمە ؟
2 . ئوخشىتىشنىڭ تۈرلىرى قايسىلار ؟ ئۇلارنىڭ ئۆزئارا قانداق پەرقى بار ؟
3 . جانلاندۇرۇش دېگەن نېمە ؟
4 . جانلاندۇرۇشنىڭ قانداق تۈرلىرى بار ؟ ئۇلارنى ئىزاھلاڭ .
5 . جانلاندۇرۇشنىڭ قانداق رولى بار ؟
6 . مۇبالىغە دېگەن نېمە ؟
7 . سىمۋول دېگەن نېمە ؟
8 . سىمۋولىشتۇرۇش دېگەن نېمە ؟
9 . تەكرارلاش دېگەن نېمە ؟
10 . رېتورىك خىتاب دېگەن نېمە ؟
11 . رېتورىك سوراق دېگەن نېمە ؟